

8/
894. 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZEGYEDIK KÖTET

(581., 582., 583. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1926

A M. KIR. SZ. IFFEL
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

DLXXXII. SZÁM.

	Lap
MAGYAR CULTURPOLITIKA A HÁBORÚ UTÁN. — Gróf Klebelsberg	
Kunótól	1
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉS A MAGYAR JOG-	
TUDOMÁNY. — Magyary Gézátlól	23
BAYER JÓZSEF EMLÉKEZETE. (I.) — Császár Elemértől	49
GONDOLATTÖREDÉKEK EGY ITÁLIAI ÚTRÓL. — Bárány Gerőtől	79
CLASSIKUS MŰVELTSÉGÜNK ÉS A KERESZTFÉNY LATINSÁG. —	
Balogh Józseftől	95
LÉVAY, A MŰFORDÍTÓ. — Radó Antaltól	108
A KÖLTEMÉNYEK. — <i>A két testvér.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Arthur</i>	
<i>király halála.</i> — Angol ballada; fordította Szász Béla	121
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÖSSZES MUNKÁI. — Balogh Jenőtől	130
ÚJABB ADATOK GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ELSŐ SZEREPLÉSÉ-	
RŐL. — Vértess Józseftől	138
TUDOMÁNY: 1. <i>Szabadsághőseink Itáliában.</i> (A. Vigevano: <i>La legione</i>	
<i>ungherese.</i>). — Kenedy Gézátlól.	
2. <i>A francia forradalom eszméi Magyarországon.</i> (Eckhardt Sándor	
könyve.). — Karl Lajostól.	
3. <i>Orvosi etika.</i> (Id. dr. Imre József könyve.). — —y —s.-tól	144
IRODALOM: <i>Az erdélyi magyarság szellemi élete.</i> — (György Lajos:	
<i>Erdélyi Almanach.</i>). — k. l.-tól	156

DLXXXIII. SZÁM.

	Lap
GYULAI PÁL AESTHETIKÁJA. — Mitrovics Gyulától	161
AZ ERDŐK FENNTARTÁSÁNAK NEMZETKÖZI BIZTOSÍTÁSA. — Kaán	
Károlytól	199
BAYER JÓZSEF EMLÉKEZETE. (II.) — Császár Elemértől	211
A MAGYAR TUDOMÁNY NEMZETKÖZI HELYZETE. — Magyary	
Zoltántól	236

FRANCIAORSZÁG ÁLLAMI PÉNZÜGYEI ÉS CAILLAUX KIBONTA-	
KOZÁSI KÍSÉRLETE. — Csizik Bélától	261
KÉPZŐMŰVÉSZET. — Ybl Ervintől	290
IRODALOM: Erdélyi elbeszélők. — (Erdélyi történetek. — Kristóf György:	
<i>Erdély lelke.</i> — Berde Mária: <i>Haláltánc.</i> — Vizen hold. —	
Kovács Dezső: <i>Apostolok és csavargók.</i> — Makkai Sándor: <i>Élet</i>	
<i>fejedelmé.</i> — <i>Megszólalnak a kövek.</i> — Gyallay Domokos: <i>Föld</i>	
<i>népe.</i> — Balogh Endre: <i>Hajótöröttek.</i> — Nyirő József: <i>Jézusfaragó</i>	
<i>ember.</i> — Tamási Áron: <i>Lélekindulás.</i> — Kéky Lajostól	311

DLXXXIV. SZÁM.

	Lap
GYULAI PÁL, A KRITIKUS. — Angyal Dávidtól	321
A MAGYAR TÖZSÉRSÉG PUSZTULÁSA. — Takáts Sándortól	333
A MAGYAR PHILOSOPHIA FEJLŐDÉSE ÉS AZ AKADEMIA. — Kornis	
Gyulától	358
A KÖZVÉLEMÉNY ERŐESZTÉSÉNEK OKAI A MODERN TÁRSADAL-	
MAKBAN. — Dékány Istvántól	401
A PALACK-MANÓ. (I.) — Elbeszélés. — Robert Levis Stevenson után,	
angolból, — Radó Antaltól	434
JEÁNYFALVÁN. — Költemény, — Bárd Miklóstól	455
SZEMLE: <i>A magyar kritika hat éve.</i> — Négyesy Lászlótól	459
IRODALOM: 1. <i>Egy új magyar epos.</i> — (Victorisz József: <i>Senki</i>	
<i>Pál.</i>) — r. r.-tól.	
2. <i>Meumann aesthetikája magyarul.</i> — (Meumann Ernő: <i>Az aesthe-</i>	
<i>tika rendszere.</i> Ford. Várkonyi Hildebrand.) — Négyesy Lászlótól.	
3. <i>Hün-monda és hün-hagyomány.</i> — (Hóman Bálint: <i>A magyar</i>	
<i>hün-hagyomány és hün-monda.</i>) — i. —	473

Figyelmeztetés. A Szemle múlt évi szeptemberi számában foglalt kötet-tartalomjegyzék az előző évektől eltérően négy szám tartalmát foglalja össze (az április, május, június és szeptember havi számokét), mert októbertől fogva a Szemle megnövekedett terjedelemmel jelenik meg. Ezen szeptemberi kötet-tartalomjegyzékre és a címlapra épen e változásnál tévesen került a kétszázadik kötet száma, mert ezen 574., 575., 576., 577. sz. füzeteket magában foglaló kötet a százkilencvenkilencedik kötet, az 1926. évi jan., febr. és márc. havi (578., 579., 580.) füzeteket magában foglaló kötet pedig a kétszázadik kötet.

MAGYAR CULTURPOLITIKA A HÁBORÚ UTÁN.

A berlini Friedrich-Wilhelm Egyetem aulájában tartott beszéd.

1895 októberében — tehát éppen harminc esztendeje — egy fiatal magyar jelent meg a Friderica Wilhelmina Rector Magnificusa előtt, hogy tiszteletteljesen az Alma mater-be való fölvételét kérje. Most, harminc esztendő múltán, ez a magyar ember visszatért Berlinbe és ma ugyanazon a helyen áll, hol akkor az ősz tudós odanyujtotta neki a kezét. Ismeretekkel gazdagon és hálás szívvel hagyta el akkor a Német-birodalom fővárosát: ma csodálatát hozza magával a német cultura kiterjedtsége és mélysége s a német nép nagysága iránt, azon hatalmas nép iránt, mely talán sohasem mutatkozott oly nagynak, mint Tilsit és Versailles végzetes éveiben. Harminc évvel ezelőtt az ifjú csak a maga személyes tiszteletét hozta magával a németiség s a német sajtóságok iránt; ma a férfiú felelős állásban tolmácsolhatja Magyarországnak nevében a benső ragaszkodás és a mélyen érzett hála-érzéseit nehéz sorsának nemes osztályosa, a nagy német nemzet iránt.

Megtisztelő meghívásnak engedve, kettős szándékkal jöttem Berlinbe: először, hogy a szellemi kapcsolatokat, mely a németséget és magyarságot mindig összefűzte, ha lehet, még erősítsem: másodsor, hogy tájékozást nyújtsak az ernyedetlen munkáról, amelyet mi Magyarországon az összeomlás után a magyar cultura megmentése érdekében végeztünk.

Hogy a békekötések óta a szellemi együttműködés helyreállítására nézve tagadhatatlan jóindulattal tett kísérletek csak igen szerény, a ráfordított fáradsággal és idővel fel nem érő eredményre vezettek, annak oka főképp abban rejlik, hogy hiányzott a német tudományos világ s a párat-

lan német szervező erő közreműködése. Németország nélkül az emberi összes műveltség képviselete elképzelhetetlen s alig jöhetnek létre Németország közremunkálása nélkül oly tudományos vállalkozások, melyek az erők céltudatos összefoglalását igénylik.

Mi magyarok nem tudjuk s nem is akarjuk a hatalmas német műveltség segítségét nélkülözni s én éppen azért jöttem a német birodalmi fővárosba, hogy egy maradandó kultur-intézmény, egy Collegium Hungaricum föllállításával szellemi együttműködésünknek organikus, vagyis állandó és élő alapot adjak.

Culturánk újraépítéséről szóló tájékoztatásomban lehetőleg kerülni kívánom a részleteket s csak a fő szempontokra szorítkozom, melyek sok lemondással teljes mentő és újjáépítő munkánkban vezettek és vezetnek. Kétségkívül kevés nép van, melynél a mult nagy eseményei oly mértékben befolyásolnák a jelen gondolkozását és érzéseit, mint nálunk s éppen e miatt látszik nálunk a külföldi megfigyelő előtt sok minden alig felfoghatónak, sőt egyenesen rejtélyesnek. Ez okból igyekezni fogok fejtegetéseimben föltárni, mennyire meg van szabva mai kulturpolitikánk ezeréves történetünk főmozzanatai, legfőképp a másfélszázadon át tartott török hódítás és Ausztriával való négyszázados kapcsolatunk által. Ausztria alatt természetesen II. Rudolf régi Ausztriáját értem, a márciusi napokig, és hangsúlyozom, — nehogy félreértessem, — hogy mindaz, a mit a régi Ausztriának szlávsággal erősen átitatott államszervezetéről és sokszor nem-német módon beállított államművészetéről mondok, egyáltalán nem vonatkozik német-osztrák bajtársainkra, akiket legutóbb a világháborúban is nagyrabecsültünk és szerettünk. Ez áll a ma s már számos évtized óta baráti török nemzetre is, mellyel a világháborúban vállvetve küzdünk s melynek nemzeti újjáéledését meleg testvéri rokonérzéssel nézzük. Nem szükség különösen megjegyezmem, hogy előadásom folyamán alkalmam lesz rámutatni, mennyire szemünk előtt tartottuk kultur-politikánkban — nemzeti sajátosságunk teljes megőrzése mellett — a nagy német mintaképeket.

Mindjárt a cultura centralisatio- vagy decentralisatiójá-

nak döntő kérdésében is újabban a sok századon át történetileg organikusan kifejlett német rendszert követjük. A németek és görögök közt gyakran voltak párhuzamot állami és szellemi életük decentralisatiója tekintetében. A Fekete-tenger partjaitól az ión-szigeteken s az Aegei-tenger szigetein át a tulajdonképeni Görögországon keresztül Sziciliáig és Alsó-Italiáig hosszú és virágzó sora állt fenn a kis görög államoknak, köztük sok kiváló, részben hasonlíthatatlan culturközpont. Valósággal meglepő és csodálattal tölti el a szemlélőt, hogy mennyire hasonlít ezekhez a csodálatraméltó görög állapotokhoz a német fejedelemségek, valamint a birodalmi és Hansa-városok szervezete, nemcsak külsőleg, hanem lényegében is. De ha Italia politikai és szellemi culturáját nézzük, történetének legértékesebb három századában, a trecento, quattrocento és cinquecento idején, talán még mélyebb és többetmondó hasonlatosság nyűgöz le. Az egymást felváltó Anjou és Aragon házak Nápolya, a renaissance pápáinak Rómája, a Montefeltrek Urbinója, a Malatesták Riminije, a Mediciek Firenzéje, a Viscontiak és Sforzák Milanója, a Farnesék Parmája, Esték Ferrarája, Gonzagák Mantuája, továbbá Pisa, Genua és Velence város-államai jól összehasonlíthatók a nagy német fejedelmi mæcenas-nemzetségekkel, Thüringiai Herman Landgráftól Károly Ágost weimari nagyhercegig, továbbá Nürnberg, Augsburg, Frankfurt, Köln, Hamburg, Bréma és más városokkal. Ezek a hasonlatosságok azonban nézetem szerint — mint már hangsúlyoztam is — nem véletlen egybevágások, hanem, úgy tetszik, a világtörténet legkimagaslóbb, classikus culturnépei — történeti periodusok szerint, fejlődéstörténeti értelemben értve — a decentralisatióban a lényüknek megfelelő formát juttatták kifejezésre, goethei szóval élve «belső törvényüket, amelyen jártak». Ezzel a hajlammal teljes ellentétben áll az antik Róma és a modern Franciaország öntudatos hajlandósága a szigorú, hiánytalan organisatio iránt, mely egységre s az egyén elfojtására törekszik. A legfőbb képviselői e rómaigall rendszernek Augustus császár és utódai, XI. Lajos, Richelieu bíbornok. XIV. Lajos és a két Bonaparte.

Hogy áll ez a kérdés Magyarországon? A magyar

királyok az utolsó négy század alatt az országon kívül székeltek s így nem volt udvar, nem főváros, melyek összefoglaló és termékenyítő központjai lehettek volna a szellemi és társadalmi kristályosodásnak. A régi Ausztria centralistikus burocratiája kitartó következetességgel arra törekedett, hogy Bécs birodalmi fővárossá váljék, tehát Magyarország fővárosává is; a magyar nemzet önérzete s önállósági vágya mellett azonban természetes, hogy ennek teljes erejéből ellene szegült. Ily körülmények közt, felülről jövő minden kulturai támogatás híján kénytelen volt Magyarország három történeti egyháza, a katolikus, református és az evangélikus, kezébe venni a nemzeti iskolaügy szervezését, mint a nemzeti ügy alapját. E három vallásfelekezet alapította Magyarországon a nép-, közép- és felső iskolákat s évszázadokon át saját erejükből tartották fenn és fejlesztették. Így keletkeztek Nagyszombatban, Pozsonyban, Sopronban, Pécsen, Pápán, Egerben, Sárospatakon, Eperjesen, Debrecenben, Nagyenyeden felekezeti alapítású, de a nemzeti művelődés szolgálatában álló kulturaközpontok. Mikor aztán 1867-ben I. Ferenc József és Deák Ferenc létrehozták a kiegyezést s Magyarországnak ismét módjában volt, hogy maga intézze belügyeit, mindenekelőtt a Pázmány Péter alapította budapesti egyetemet fejlesztették ki jelentékeny eszközökkel és modern értelemben. Sőt tovább mentek, nemcsak a méretek nagyságában, hanem nagylelkűségben is: Erdély számára Kolozsvártt, Horvátországnak Zágrábban külön, új egyetemet alapítottak. A tulajdonképeni Magyarországnak tehát, társországai nélkül, csupán egy egyeteme volt, amely mellett a régi felekezeti főiskolák, az akadémiák és lyceumok, nem virágozhattak, hanem lassanként el-sorvadtak. E közben Budapest, a hol egyszerre az ország egész politikai, gazdasági és társadalmi élete központosult, gyors tempóban fejlődött s egyszerre milliónyi lakosúvá nőtt. — sajnos, a hagyományokban jórészt gazdagabb, régi, tisztességes vidéki városok rovására. Az országnak szinte egész szellemi élete a fővárosban lüktetett s ennek, kevéssel a világháború előtti időig, igen örömdetesnek látták. Csak e század tized éveinek elején kezdett bennünk derengeni az a belátás, hogy

bal útra tévedtünk, hibás irányban haladtunk. Ennek föl- ismerésével 1912-ben elhatároztuk két új egyetem alapítását. Pozsonyban és Debrecenben s mindkettőt be is rendeztük félig-meddig, a képzelhető legnehezebb körülmények közt, a világháború alatt, és átadtuk rendeltetésének. A trianoni szörnyű béke elragadta tőlünk Kolozsvárt és Pozsonyt s a tragikus összeomlás idején két, anyagi eszközök és föld nélkül álló egyetemünk maradt s a még el sem készült debreceni. Megint fölmerült és feleletre várt a nehéz kérdés, beérjük-e a budapesti egyetemmel, megszüntetve a vidékieket, vagy hősi erőfeszítéssel megakadályozzuk, hogy a magyar állam katonai lefegyverzése után elkövetkezzék a magyar faj culturalis fegyverletétele.

A cultura területén folyó versenyben egy egyetem egy dreadnought-hoz hasonlatos s nekünk nem lehetett és nem volt szabad ilyen nagy egységeket, tényezőket elveszteni. Elhatározásunkban, hogy mind a három vidéki egyetemet fenntartjuk, a legfőbb rúgók egyike az a szándék volt, hogy végkép felhagyjunk a culturalis központosítás rendszerével, s elszántan és bátran a decentralisatio útján haladjunk. Az egykori pozsonyi egyetemet Pécssett, az azelőtti kolozsvárit Szegeden telepítettük le, úgy, hogy ma (Sonka-Magyarországon — a budapestit és a debrecenit beleértve — négy egyetemünk van. Magas bíróságok és állami hivatalok, középiskolák és kórházak önkényt átadták épületeiket, vidéki városok nagy anyagi áldozatot hoztak, magánosok nagy adományokkal járultak hozzá, hogy a menekült egyetemek új, habár szerény otthonhoz jussanak. Politikai pályámnak egyik legszebb emléke az a megható jelenet, amikor egy parasztképviselő, az alföld egyszerű fia, elébem állott s a kisgazdák nevében tiltakozott az ellen a híresztelés ellen, mintha közöttük egyetlenegy is vonakodnék a menekült egyetemek megmentése és fenntartása érdekében a maga adóját hazafias áldozatkészséggel leróni. Jelképesen mutatja ez az eset, hol rejlenek Magyarország erejének gyökerei s hol buzog az örök forrás, melyből nemzeti életünk mindig újra ifjúságot és erőt meríthet. Három vidéki város vált ezáltal egyetemi várossá s nagy öröm azt látni, mint munkál együtt

mindhárom helyen az egyetem és a város abban, hogy új művelődési központokat teremtsenek egész országrészek számára. Mennyire élet- és fejlődésképesek ez egyetemek, mutatják a számok: az elmúlt iskolai évben a budapesti egyetem 5808 hallgatója mellett be volt iratkozva a debrecenin 894, a pécsin 1200, a szegedin 1090. A jelen tehát teljes mértékben kielégítő, annál inkább, mert szép és biztató jövővel kecsegtet.

E kérdést, vajjon egy népmzet culturája centralisatio vagy decentralisatio útján fejleszthető-e legcélszerűbben, fontosság és bonyolultság tekintetében még fölülmúlja egy másik, nevezetesen az, vajjon a valódi parlamentarismus és folytonos, céltudatos culturpolitika összeegyeztethető politikai fogalmak-e? Az államélet vezetésében a pártok váltó-gazdasága egyenesen a parlamenti rendszer lényegéhez tartozik s ebből szükségképen következik, hogy az időnkénti többségből alakított ministeriumok időről-időre fölváltják egymást a kormányzatban. Az angol parlamentarismus classikus korszakában wighek és toryk bizonyos szabálysággal váltogatták egymást; e jelenség önmagában véve nem jár okvetlenül káros következményekkel. Az ily változtatás nagyjában megfelel az emberi természetnek, amely nagyon hamar és nagyon könnyen ráun a fennállóra s mindig hajlandó föltenni, hogy a viszonyok javulása csak az uralmon levő rendszer változása s a vezéregyéniségek kicserélése útján lehetséges. A XVIII. és XIX. század Nagy-Britanniájában, mely a continens parlamentarismusának mintája volt, alig mutatkozott kára a gyakori változásnak az állam-szerkezetben, mert az angol államhatalom messzemenő önkorlátozása mellett főképen külpolitikai és gazdasági problémák, minők adózás és vámpolitika, vártak eldöntésre, tehát oly területek voltak érdekelve, hol a helyzetek és conjuncturák gyorsan változnak. Hiszen világos, hogy a parlamentaris rendszer roppant érzékenysége efféle politikai kérdések dolgában pompásan megfelel. A szónak continentalis, tehát tág értelmében a belső igazgatás Angliában régen is, ma is, önkormányzati testületekre, egyesületekre, sőt részben magánszemélyekre van ruházva, s ezért alig

volt rá eset, hogy a pártok és ministeriumok változását megsínylették volna. Az még ezután fog elválni, mennyire fog beválni a parlamentarismus saját szülőföldjén, az állam hatáskörének a belpolitika terén való folytonos terjeszkedése, az üzemek fokozatos államosítása mellett.

A gazdasági politika elevenségével s rugalmasságával ellentétben a culturpolitikának bizonyos függetlenségre van szüksége a pillanat változásaitól. Ez hosszú lejáratú váltóhoz hasonlatos s jellegéhez tartozik, hogy a jövőndő nemzedék számára dolgozik. Az iskoláztatás tartama, ha akadémiai képzettséget tartunk szemünk előtt, 16—17 évre terjed; a mellett figyelembe kell venni, hogy a képzésnek ez a hosszú útja,* az egymásután következő iskolafajok minden különbözősége mellett is, tervszerűen felépített, bensőleg összefüggő egész. Világos, hogy az iskolafajok és tantervek sűrű változtatása súlyos zavarokkal és fennakadásokkal jár. Az oktatás terén egy-egy szaknak korlátozása bénító bizonytalanságot és keserves gondokat von maga után az illető szak tanárainál. A culturpolitika lassúbb menete azért is szükséges, mert egy-egy iskolatypus reformját a tanárképzés megfelelő átalakításának kell megelőznie, máskülönben az a veszély fenyeget, hogy a reform nem mehet át a tanterv papíráról az életbe, mert nem állnak rendelkezésre a megvalósításához szükséges tanerők. Egyszóval: az iskolának, hogy virágozzék, állandóságra és nyugalomra van szüksége. Mikor ezt hangsúlyozom, távol áll tőlem, hogy a pædagogiai conservatismus vagy épen quietismus szószólója akarnék lenni. Reformok szükségesek és kikerülhetetlenek, de csak a jól átgondolt, hosszan érlelt reformok, amelyek nem szorulnak életbeléptük után hamarosan újra módosításra.

A háború előtti Magyarországon ugyan elvileg a parlamentaris rendszer uralkodott, de néhai Ferenc József király ő felségének a megszokotthoz való ragaszkodása az államügyek vezetésében nagy állandóságot biztosított. A 67-iki kiegyezés óta az összeomlásig eltelt ötven esztendőnek több mint felén át mindössze két cultusminister hivataloskodott: Trefort és Wlassics. Ma Magyarországon teljes és hamisítatlan parlamentarismus uralkodik s kötelességünk a parlamentaris-

mus kiválóan jó oldalát, nevezetesen, hogy állandó és benső érintkezésben van a közvéleménnyel, a realis élet lüktetésével, culturpolitikánkra is gyümölcsözővé tennünk: de e mellett rajta kell lennünk, hogy megoltalmazzuk az iskolát a pártpolitika benyomulásától, az egynapos hangulatok és jelszavak nyomán járó, túlságos rázkódtatástól. Minő eszközökkel lehetséges kikerülni az említett veszélyeket, elérni a kitűzött célt?

Mindenekelőtt arra törekszünk, hogy culturpolitikánk általában nemzeti alapon álljon; politikától ment, hivatali ténykedésre törekszünk, úgyszólván a politikától mentesíteni kívánjuk a cultur-ressortot. Mily zavart okozhat az ellenkező eljárás, éppen saját példánk mutatja. Magyarország belpolitikája magát liberalisnak mondó, valósággal azonban szabad-conservativ irányban haladt, főképviseelője a két Tisza volt, atya és fiú. Az összeomlás meghozta a radicalismust, azután a socialismust, mely csakhamar communismusba csapott át, mire a veséig felkavart nemzet ellenforradalmi iránnyal válaszolt. Természetesen valamennyi regimenek megvolt a maga cultusministere, aki megkövetelte a tan személyzettől saját ideológiájának, a maga világnézetének hirdetését, ami tanári karunk jellemiszilárd részének elviselhetetlen volt. Mióta én a cultus-tárcát negyedfél évvel ezelőtt átvettem, azon igyekeztem, hogy a közoktatásügyi ministerium házából száműzzek minden pártpolitikát s visszadjam a tanárságnak benső nyugalalmát és hivatásbeli biztonságát.

Hogy a közoktatásügyi ministeriumot időszerinti vezetője politikától mentesen vezeti-e, az az illető minister temperamentumán, impulsivitásán, röviden: egyéniségén fordul meg. Ez azonban véletlen dolga s éppen ezért a személyin kívül tárgyi, szervi biztosítékokat is kell keresni, hogy elébe kerüljünk a veszélynek, hogy a culturpolitikát a pártok váltógazdasága ide-oda rángassa. Ha már a parlamenti rendszert Angliától vettük át, vegyük át egészen, szerves egységében. Ne álljunk meg alkotmányjogi részénél, hanem fogadjuk el és alkalmazzuk közigazgatási téren is az autonomiák és önkormányzatok azon módszerét, melyet az önök Gneist-ja

oly mesteri módon ismertetett. Ugyancsak meg kell gondolni, vajjon tanácsos-e az angol parlamentarismust összeolvasztani a napoleoni centralismussal és bureaucratismussal. Ezzel szemben megfelel a régi magyar jogérzetnek, a központi hatóságok túlságos hatalmának ellensúlyozásául, autonomiák létesítése. Az utóbbi négyszáz éven át a magyarságnak ugyancsak résen kellett lenni az összbirodalmi irányzattal szemben s minthogy a központi hatóságok az Ausztria részéről gyakorolt nyomásnak nagyon ki voltak téve, a nemzet arra törekedett, hogy e hatóságok működési körét autonóm testületek, kivált a megyék erősítése által korlátozza. Az említett elméleti megfontolásoktól s ilyen nemzeti hagyományoktól vezéreltetve, kivált a magasabb cultura terén új autonomiákat létesítettünk, a fennállókat pedig új biztosítékokkal erősítettük.

Legtöbb nyugati nagy tudományos Akadémia az állam alapítása, privilegizált és évdíjjal támogatott testülete a tudósoknak, a nemzeti nyelv és tudomány előbbrevitelére: a Magyar Tudományos Akadémia ellenben keletkezése és lényege szerint társadalmi alapítvány, mely létrejöttét egyesegyedül a nemzet áldozatkészségének köszöni. Míg a közösség Ausztriával fennállott, a magyar műveltség e központi és fő szerve teljes függetlenségének megőrzése kedvéért, minden államsegélyt elvileg visszautasítottak. Az összeomlásra következett inflációs időkben az Akadémia vagyona is, mely állampapirokba és záloglevelekbe volt fektetve, értékét veszttette, úgy hogy munkásságát szűk korlátok közé volt kénytelen szorítani. kiadványait pedig megszüntetni. Ekkor segítségére sietett az állam: átvette személyzetét s évi subvenciót biztosított számára, olymódon, hogy törvényesen van megóva az Akadémia teljes függetlensége a kormánnyal szemben s netalán felmerülő surlódások esetén hatalmi túlkapások meggátlására nyitva áll a panasz útja a legfelső közigazgatási bírósághoz.

Ez útra léptünk az autonóm cultur-tevékenység biztosítása céljából más téren is. A nagy nyilvános gyűjtemények egy testületbe egyesítettettek, mely tágkörű önkormányzati jogokkal van felruházva. (A hazai múzeumok, levéltárak és

könyvtárak ezen egy jogi személybe foglalt összességét (Gyűjtemény-egyetemnek nevezzük.) Ennél kettős cél lebeg szemünk előtt. Egyrészt eleve ki akartuk küszöbölni a párt-politika behatolásának még a lehetőségét is a magas cultura körébe, másrészt föl akartuk éleszteni s erősíteni ez intézményekben a tudományos szellemet. Nagy nemzetek megtehetik s meg is fogják tenni, hogy e téren specialisáljanak s az egyetemek és múzeumok mellett külön kutató-intézeteket állítsanak fel. Kis nemzeteknek takarékoskodni kell eszközeikkel s meg kell kívánniok nyilvános gyűjteményeiktől, hogy bizonyos fokig a kutató-intézetek feladatait is magokra vállalják. Az egyetemek s a tudományos Akadémiák fejlődése arra tanít, hogy a magas cultura igazgatásának classikus formája nem a burocratikus, hanem az autonomiai, ami természetesen nem akadályozza meg, hogy erős egyéniségek e korláton belől is ki ne fejtsék termékenyítő hatásukat. Az új szervezet néhány technikai előnyt is hozott magával. Az egyes gyűjtemények személyzete előtt kisszámú állás állt nyitva; mindezeket egy, kilencven szakképzett hivatalnokból álló statusba egyesítve, szabályszerű előmenetelre nyílt út előttük. Az általános személyzetcsökkentés ellenére is fenntartottuk ez aránylag nagy számot, mert ez állások útján egyúttal azon célra törekszünk, hogy fiatal kutatók egész sorának megfelelő megélhetést nyujtsunk. Kis nemzetnél aránylag keveset lehet egyéni kezdeményezésre s társadalmi erőkre bízni; az új tudós nemzedéket tervszerűen és szervezeti úton kell biztosítani. Ezért bízunk az új tudós nemzedék megválogatását a Gyűjtemény-egyetemre, melynek kijelölő bizottsága felében az illető gyűjtemények igazgatóiból, felében pedig az idevágó szakmák egyetemi tanáraiból alakul. Ennél a szervezeti reformnál abból a tételből indultunk ki: módot kell adni a főiskolai tanárnak arra, hogy kiválasztott tanítványait, seminariumának vagy laboratoriumának legjobb tehetségeit, kiknek lelkében a kutató-ösztön szent lángja lobog, tudományos munkálkodásra sarkaló állásba juttathassa. Az utánpótlás nevelésének e rendszerét mindössze három év óta gyakoroljuk, de e rövid idő alatt is sikerült az egyetemet elvégzettek közül a legjobb

fejeket kiválogatni, úgy hogy nagy gyűjteményeinket fiatalos munkakedv szelleme tölti meg. Úgy, hogy ha, sajnos, hiányzanak is az eszközök gyűjteményeink számára új, jelentékeny vásárlásokra és szerzeményekre, kárpótlást találhatunk a személyzetnek a tudomány és kutatás iránt való tiszta, élénk lelkesülésében. Vezető állásokra nézve is megilleti a Gyűjtemény-egyetem tanácsát a jelölés joga s ezen az úton a leendő munkatársak által eszközölt kiválasztás époly helyesnek bizonyult, mint a tanároknak általánosan szokásban levő meghívása az egyetemekre.

E mellett az új, a nagy nyilvános gyűjteményekből alakult önkormányzati testület mellett fennáll két régi autonomia is: egyeteminké s az egyházaké. A magyar egyetemek német mintára vannak berendezve, élükön egy-egy, a tanárok sorából választott rector áll. Nagy, történeti egyházaink a legfőbb iskolafenntartók, oly mérvben, hogy 17,415 népiskolából 6221 katolikus, 2422 református, 727 evangélikus. Elvilágiasító és államosítási törekvések nálunk is fölmerültek a századforduló körül s ez irányzat eredménye 4197 állami és 3033 községi iskola. Ez irányzat képviselői bureaukrata és pædagogusok szűkebb köréből kerültek ki, de sem a nálunk döntő számú falusi népeességnél, sem az intelligentia nagyobb részénél nem találtak támogatásra. Nem elvi, elméleti fontolgatások, hanem sajátos magyar indokok határozták itt meg az általános irányzatot az egyházak javára. A régi Ausztria központosító nyomásával ellentétben a felekezeti iskolák az anyanyelven való, a nemzeti szellemű oktatást képviselték, azért küzdöttek, ezért nagy, hazafias hagyomány letéteményesei. Az egyházak vagyona, a hívők áldozatkészsége csökkentik az állam terhét s főleg a községeket, mert különben jelentékeny részben ezek viselik az iskolák fenntartásának költségeit. Az államot ez oldalról nem fenyegeti veszedelem, mert a magyar egyházak irányadó egyéniségeit másfél-század óta kölcsönösen oly békés szellem tölti el, hogy iskolaügyünk felekezeti tagoltsága nem hogy felekezeti versengést, de még csak felekezeti egyoldalúságot sem jelent.

Az önkormányzati eszme és a decentralisatio tovább-

fejlesztésében most éppen abban a szándékban vagyunk, hogy a tanügyi igazgatást négy culturtartományra osszuk fel, négy egyetemünk székhelyén, az ottani bölcsészeti kar s az illető culturtartomány főiskolai igazgatóinak bevonásával, egy-egy, a közoktatásügyi miniszter előterjesztésére a kormányzó által kinevezendő elnök alatt.

E testületre ruháznók a jelölési jogot a tanítók és tanárok, továbbá a tanügyi igazgatás kebelében leendő egyéb kinevezéseknél, s más széleskörű illetékességgel is felruháztnák a közép- és népiskolák körében. Ezzel oly teendők hárrítatnának rá, melyek a központi igazgatást szinte agyonnyomják, a minisztert és a vezető hivatalnokokat akadályozzák abban, hogy munkaerejüket teljesen a nagy pædagogiai és szervezeti kérdéseknek szentelhessék.

Ha ily módon az önkormányzat elvét igyekszünk is a magyar culturpolitikában megvalósítani, mégis az az álláspontunk, hogy a kezdeményezés a minisztert illeti és hogy culturpolitikájának nagy vonalait nem keresztezhetik közjogilag felelőtlen elemek. Mélyértelműn és találón mondja Montesquieu a hatalmak megosztásáról szóló classikus tanában, hogy a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalomnak egyensúlyban kell lennie. Ez áll a tanügyi igazgatásra is, egyrésztől a miniszter vezetési és felügyeleti jogát illetőleg, másfelől az önkormányzati testület illetékességeire nézve. A miniszterre nézve sokszor kényelmetlen a különböző collegiumokkal és sokszor nagyon is egyoldalú szakemberekkel vesződni. Egy tetterős miniszter céltudatos akarata, ha a közvélemény helyeslése kíséri, mindenesetre érvényre fog jutni, de ezen a módon mégis lehetetlenné válik az, hogy az uralkodó párt-coalitiók összetételében beálló minden változás s az azzal együttjáró miniszterecserék által a culturpolitika főirányaiban hirtelen és elő nem készített változás álljon be, hogy az utód lerombolja elődje művét, s így az iskolaügyet megrendítse vagy széjjelzúzza.

A culturpolitikának kétségtől legköltségesebb része a művészet ápolása; ez bizonyára kemény feladat egy pénzügyi nehézségekkel küzdő államnak, s egy, a háború és forradalmak által elszegényített társadalomnak. Szerencsére sikerült

a nemzeti művészet fő pilléreinek, a Nemzeti Színháznak, a királyi Operaháznak, a Zeneakadémiának és a Képzőművészeti főiskolának fenntartása. A mellett arra is törekszünk, hogy nagyobb nyilvános építkezéseknél a művészi díszítést se hanyagoljuk el, hogy ezáltal szobrászoknak és festőknek alkalmat adjunk művészi tevékenységre. Szépművészeti Múzeumunkat vásárlásaiban a hazai művészet érdeke vezeti, s gondunk van rá, hogy a vásárlásoknál épp úgy, mint a Képzőművészeti főiskola tanszékeinek betöltésénél is, ne egyoldalú művészi irány hatalmasodjék el, hanem minden élet- és fejlődésképes irány szóhoz juthasson.

További fontos, sőt egyenesen életkérdés a magyar culturpolitikára annak megfontolása, ápoljuk-e tovább kapcsolatainkat a nagy nyugati culturákkal, sőt szaporítsuk és erősítsük, vagy pedig egyre jobban elzárkózzunk az idegen hatások elől. Kisebbszámú és csekély vagyonú nemzetek nehezen tudnak culturális önállásra szert tenni, mert nehezebben tudják azt megtartani. Egyfelől védeniök kell nemzeti sajátosságukat, másfelől kerülni a szellemi elszigeteltséget. Mikor Szent István az ezredik év körül a végzetterhes feladatra vállalkozott, hogy megalapítsa a magyar államot és egyházat, különféle lehetőségek álltak előtte. Megőrizhette a pogányság fenntartásával a magyarság ázsiai jellegét s rányomhatta bélyegét az új államra; csatlakozhatott a kelet-római kereszténységhez, amely bennünket keleti Európa orthodox államrendszerébe fűzött volna; végül bevezethette népét a nyugatrómai egyházba, mely akkor legfőbb s legáltalánosabb képviselője volt a nyugati polgárosultságnak. Szent István ez utóbbi utat választotta, s magát és népét mindjárt az állam megalapításakor nyugat felé fordította. Ő és az Árpád-házból származó utódai betelepítették Magyarországra a nagy szerzetes-rendeket: a Benedek-rendet, a premonstreit, cistercit, Szent Ferenc és Domokos rendjét, amelyek az akkori európai műveltség és tudomány letéteményesei voltak. Az Árpád-ház kihaltával az Anjouk, a francia királyi ház egyik oldalága, a trecento francia-normann-délitáliai műveltségét hozták el Nápolyból Magyarországra. Az e házból származott I. Lajos király egyetemet alapított Pécsen, ami-

ben alkalmasint a nápolyi egyetem mintája lebegett szeme előtt. A korai kapcsolatok, melyek az olasz culturával összefűztek, még erősödtek a Hunyadiak nemzeti dynastiája alatt. Orvin Mátyás, aki Arragoniai Ferrante, Nápoly királyának egyik leányát hozta feleségül, Olaszország határain kívül egyik első pártfogója volt a korai renaissancenak. A XVI. században magyar diákok német egyetemekről a protestantismust hozták haza : száz évvel utóbb Pázmány bíbornok kibontotta az ellenreformatio zászlaját. Erdély fejedelmei pedig az északi protestáns hatalmakkal kerestek politikai és culturai kapcsolatokat. Mária Terézia alatt a magyar nemességet a rococo hódította meg, s a francia felvilágosodás öntött életet a magyar irodalomba a XVIII. század második felében. A francia forradalom véres túlságaitól visszadöbbenve, a nemzet művelődési szomja a német idealismus felé fordult. A német classicismus és német romantika hatása erős volt s mély és termékeny ösztönzést adott.

A magyar szellem történetének e futólagos vázlata is mutatja, mily szorgosan törekedett e nemzet, ezeréves történetének folyama alatt, Európa nagy szellemi áramlatait magába szívni és feldolgozni. A távolabbi dél-kelet keleti-orthodox államai nem voltak részesek az európai történelem e korszakaiban ; Magyarország délkeleti határai az európai culturának is határai voltak. Csak az utolsó négy század alatt álltak be zavarok. A régi Ausztria polgári és katonai burocratiája politikai alchimiát akart űzni s egyenesen ijesztő következetességgel dolgozott azon, hogy a magyar nemzetet az összbirodalomba beolvassza. E megsemmisítő szándékkal szemben a nemzet öfenntartási törekvése szinte physiologiai módon reagált ; az előbb oly hozzáférhető magyar nép elzárkózott s befelé élte ki magát. A világháború nyomán járó összeomlás, — a mohácsi veszedelem mellett a nemzet legnagyobb katastróphája — meghozta állami önállóságunkat, mely mindenestre inkább elméletben áll fenn, mint a valóságban, mint-hogy állig felfegyverkezett szomszédaink közt teljesen lefegyverezve állunk. Culturális tekintetben azonban tényleg függetlenek vagyunk, s ezt a függetlenséget föl akarjuk használni arra, hogy még bensőbben belekapcsolódjunk a nyugati culturába.

Erre nézve a legfontosabb lépések egyike a magyar collegium felállítása Dahlemben, mely culturális értelemben mintegy hídfőnek van elgondolva. Ez intézetnek főleg két célt kell szolgálnia: elő szörinternatus lesz kezdő germanisták számára, akik felsőbb iskoláinkon a német nyelv és irodalom leendő tanárai s akik akadémiái tanulmányaikat német egyetemeken fogják végezni; másodsor pedig otthona lesz fiatal magyar kutatóknak és tudósoknak, akik nagylelkűen bebocsáttatást nyernek a német tudományos intézetekhez. Kutató-intézeteket Rómában és Bécsben is létesítettünk, s öröm és tisztesség ránk nézve, hogy bécsi történeti intézetünket németbirodalmi történészek is állandóan látogatják. Igen tisztelt barátommal, Schmidt-Ott ő nagyméltóságával megállapodtunk arra nézve, hogy a balatoni biológiai intézetben is szoba és asztal áll a német természettudósok rendelkezésére.

Komoly és eredményes külföldi tanulmányok nélkülözhetetlen föltétele természetesen az illető modern nyelvek ismerete. Kis nemzetek felső- és középiskoláira nézve nagy nehézség az, hogy eggyel több modern nyelvet kell tanítaniok, mint a nagy nemzetek iskoláinak. Ha a német, angol, olasz, spanyol vagy francia a maga anyanyelvét tudja, már egy világnyelv van hatalmában. Mi magyarok azonban a mi szép nyelvünkkel magunkban állunk. Azonfelül a magyar nyelv turáni nyelv, mely szerkezetében és szókincsében jelentékenyen eltér az indogermán nyelvektől. Mi nem tudunk analog formákat állítani a görög, latin, német grammatikával szembe, éppen ezért egy nyugati nyelv elsajátítása a magyar gyerekekre aránytalanul nagyobb nehézséggel jár, mint pl. egy németre.

Ezt és sok egyebet meg kellett fontolnunk, midőn felsőbb oktatásunk tavaly lényegbe vágó reformon ment keresztül. E reform lényege abban áll, hogy a humanista gymnasium és a modern reáliskola közé porosz mintára beillesztettük harmadik iskola-typusképen — sajnos, igen későn — a reál-gymnasiumot. A reál-gymnasium nem valami közbeeső compromissum gymnasium és reáliskola közt, hanem önálló, sajátos intézmény, melynek megvan a maga külön ideálja a

modern képzettségben. A reálgymnasiumi oktatás központjában két modern nyelv áll, melyek egyike mindig a német; természetesen a latin is megmarad. Az erre vonatkozó törvényjavaslat tárgyalása közben, mi még a Bérard Leon-féle középiskolai tanterv hatályon kívül helyezése előtt történt, hangok hallatszottak, hogy a közös alapú s a felsőbb osztályokban többfelé ágazó francia rendszerre kellene áttérnünk. A magyar törvényhozó testület túlnyomó része azonban a mellett volt, hogy maradjunk meg az iskolafajok differenciálásának német rendszerénél. Ez elhatározást kivált két megfontolás támogatta. Ha a négy alsó osztály egységes s ezáltal közös az alap, abból az következik, hogy vagy a gyermekek egy része — jövődöbeli hivatása szempontjából — sok haszon nélkül valót vagy legalább fölöslegest tanul, vagy pedig a felsőbb iskolák alsó tagozata afféle felsőbb népiskolává válik, amint nálunk nevezik : polgári iskolává. A Bérard-féle tanterv négy évi latin és két éves görög tanítást ír elő minden tanuló számára, tehát azok számára is, akiknek választása a felsőbb osztályokban egy oly elágazásra (furcációra) esik, amely nálunk a felső-reáliskolának felel meg (latin és görög nélkül). A gyerekek tehát a Bérard tanterve szerint kénytelenek egy holt nyelv grammatikájával kínozni magukat, a nélkül, hogy e tanulmányaik gyümölcsét szedhetnék, anélkül, hogy a classikus auctorokat valaha élvezhetnék. Ez a rendszer nem tarthatta fenn magát. Viszont ha az alépitményt neutralisálnók, akkor minden lényeges a felső osztályokban zsúfolódnék össze, ami elviselhetetlen túlterhelésre vezetne. Előnyben kell hát részesíteni minden körülmények között az iskolatypusok specializálásának rendszerét, mely mellett minden iskola egységes jelleget nyer, érvényesül minden typus külön sajátossága, s a tananyag az osztályok közt arányosan osztható fel.

E reform szerint a 114 középiskolából, amennyi a mai Magyarországnak megmaradt, tovább fennmarad 26 humanistikus gymnasium és 17 reáliskola, 71 pedig reálgymnasiummá alakult át. Megállapítható, hogy az új alakulat hamarosan megnyerte a szülék bizalmát. Az alapvető gondolat fonalán most egy lépéssel tovább menve, azt tervezzük, hogy a

leánynevelés terén is a leánygymnasium mellé egy latin nélküli iskolát állítsunk, melyet leány-lyceumnak neveznénk, s a hol az oktatás központjában két modern nyelv és irodalom állna. Mellesleg megjegyzem, hogy a leányiskola reformja elsősorban oly pædagogusok közreműködésével dolgoztatnék ki, akik tapasztalataikat leányiskolákban szerezték, mert mostanáig — legalább nálunk — a leányiskolák rákfenéje volt az, hogy a női lélek sajátosságaival alig vetettek számot.

Az egész vonalon folyamatban van tehát nálunk a középiskola reformja, s főgondunk most az, hogy a külföldi egyetemeken kellő számú germán, angol és romanista philologust képeztessünk ki. Az idevágó összes intézkedések zárt rendszert tesznek ki, s arra szolgálnak, hogy a magyar intelligentiát a modern nyelvek és irodalmak útján bevezessék a nyugati szellemi életbe, s ezáltal a nyugati culturával való kapcsolatainkat elmélyítsék s így megtermékenyítsék a magyar geniust. Mondanom sem kell, hogy a humanista gymnasiumokban a latin és görög nyelvtanítás kapcsán komolyan vesszük az antik cultura ismeretét s azt alaposan tanítjuk. De határozottan állást foglalok — s ez nálunk kemény harcot jelent — a túlságos, az öncéllá fajuló grammatizálással szemben, mely a gyermekből egyenesen kiöl minden tárgyi érdeklődést. Ellenben nyomatékosan hangsúlyozom az olvasmányok lényegébe, a görög és latin cultura- és irodalomba, az antik világ szellemébe való behatolás szükségességét.

Látnivaló, mindent elkövettünk annak megakadályozására, hogy demagóg jelszavakkal való visszaélés folytán a magas cultura s a felső- és középfokú oktatás intézetei kárt szenvedjenek: de nem húnýhatunk szemet annak felismerése előtt, hogy demokratikus korszakunkban a culturpolitika voltaképeni nagy céljának a nagyvonalú népnevelésnek kell lennie. Szerencsére a népiskola-ügy terén nincsenek nálunk alapvető jelentőségű nyílt kérdések, melyek felszíthatnák a politikai szenvedélyeket. Az állami iskolai igazgatást illeti a felügyelet valamennyi népiskola fölött; az egységes iskola problémája sem okoz fejtörést, mely Franciaországban heves viták központja. A mi közép- és felső-iskoláinkhoz nem kap-

csolódnak előkészítő osztályok, másrészt minden magyar gyermek köteles a népiskolák látogatására.

Bizonyára nálunk is vannak különböző nehézségek, de azok — ismétlem — specifikusan magyarok s a sajátságos települési viszonyokból folynak. Egyes idegeneket, akik megismerték a magyar alföldet, elragadott annak sajátos varázsa, melyet Petőfi és Arany oly költői szépségekkel vettek körül. Csak kevesen tudják, hogy e szó: pusztta, a „pusztítani” igével tartozik össze, s elpusztított helyet, pusztaságot jelent. A nagy magyar alföld népessége sűrű volt a török hódítás előtt, a törökök tették pusztasággá. Itt-ott még egy-egy templom-omladéka, egy-egy torony hirdeti, hogy ott valaha falu állott. A német művelődéstörténet részletesen kinyomozta, mennyit pusztított a harmincéves háború a népesség száma, jóléte és culturája tekintetében. Pedig ez a háború csak harminc évig tartott, hazánk pedig 160 éven át nyögött török járom alatt; véráztatla földünkön nem európaiak, ugyanazon civilisatio gyermekei állottak szemben egymással, hanem két világ: a kereszténység és az iszlám. A török hódoltság megdőltevel az ország jelentékeny részét újra kellett benépesíteni. Az alföldre lassanként visszatért a nép, de az új település aránylag kevés zárt falvat hozott létre, az új jövevények házukat, udvarukat jobbára szántóföldjükre tették le. Órákhosszat utazhatni gyorsvonaton a pusztán keresztül s szétszórt, magányos tanyákat látni folyvást. Dunántúl is, hol a nemesség visszanyerte latifundiumait, mikor a spahik elhagyták, magában álló majorok alakultak. Ilyen körülmények közt természetesen nehéz az iskolaköteles gyermekeket egy közeli, vagy legalább elérhető iskolába összegyűjteni. Nincs az országban egyetlen falu, telep, mely iskolának híjával volna. Ha az írni, olvasni nem tudók száma — sajnos — mégis jelentékeny, annak oka e sajátságos települési módban rejlik. Most kerül tárgyalás alá a parlamentben egy törvényjavaslat, mely iskolaépítésekre évenként két és fél millió aranykoronát bocsát a kormány rendelkezésére, másrészt kötelezi a helyi érdekeltséget, elsősorban a nagyobb birtokosokat, az építési költségekhez való hozzájárulásra. s arra, hogy a gyermekeket a távolabb eső majorokból sze-

kéren küldjék az iskolába s onnan haza. Hogy legalább érintsem a rendkívüli nehézségeket, melyekkel ez a terv jár, fölemlítem, hogy mindenütt csak egy tanterem és egy tanítói lakás építéséről van szó, s hogy az ilyen tanyai iskola tanítója egész életére teljes magánosságra szánja el magát, mert az ily iskola nem a legközelebbi várostól, hanem a legközelebbi falutól is néha egynapi járóföldre van. Ha tehát egy megoldhatatlan problémát kell megoldani és ha sikerül a tervbe vett módon az általános iskoláztatást megvalósítani s az írni-olvasni nem tudást az országból kiküszöbölni, ebben felséges jutalmát látnám közéleti munkásságomnak.

A népiskola további belső kiépítésének terve ellen eddig azzal volt szokás érvelni, hogy előbb az összes iskolakötelesek iskolába járását kell elérnünk, mielőtt az oktatási idő kiterjesztése és a tanterv kibővítésére gondolnánk. Az iskolaépítő tevékenység megnyitja az utat az iskola belső fejlesztése előtt is. Most hatévi tankötelezettségen alapuló hatosztályos népiskolánk van, melyhez hároméves továbbképző tanfolyam csatlakozik. Világos, hogy ez a szűken mért iskoláztatási idő ma kevés culturális alapot rak le az egész élet számára. Arra törekszünk, hogy a népiskolát még két osztállyal, a továbbképző tanfolyamot egy negyedik évvel toldjuk meg, úgy hogy tízévi átmeneti idő multán minden magyar gyermek hat éves korától tizennegyedik éveig a népiskolát, azontúl 18 éves koráig a továbbképzőt fogja látogatni. A gazdasági szakok most csak a továbbképző tantervébe vannak belefoglalva, a jövőben már az alföldi népiskolák felsőbb osztályaiban tér nyílik a mezőgazdasági tananyag-nak. A továbbképző iskola felsőbb évfolyamai önálló olvasmányokra nevelik az ifjúságot s hozzá szoktatják a népkönyvtárak helyes használatához. Reméljük, hogy a továbbképzés ilyen kiterjesztése az érettebb ifjúság körében nem fog ellenkezéssel találkozni, hiszen két évvel ezelőtt a testgyakorlásnak egészen 20 éves korig való kiterjesztését akadály nélkül keresztül lehetett vinni, úgy hogy ma országszerte szenvedéllyel tornásznak és gyakorlatoznak.

A további, meglehetősen egyoldalú értelmi képzést magasabb fokra és nemesebbé kell emelni fokozott erkölcsi ne-

velés, különösen az akarat és a közérzések, az altruizmus s a hozzánk tartozók szeretetének erősítése által. Hiszen általános a felfogás, hogy az utóbbi évtizedekben az iskola hibás abban, hogy a növekedő osztálygyűlölet ellenébe nem állított kellő ellensúlyt fokozottabb erkölcsi és szociális nevelés által.

Nekünk magyaroknak különösképen szükségünk van az erkölcsi és kulturális megedzésre. Az ország összeomlása következtében államunk 325,411 négyszögkilométer területéből mindössze 92,916 maradt kezünkön, a 20.886,487 lakosból csak 7.980,143. Egészében azonban a bennünket ért katasztrófát csak akkor látjuk át, ha egy pillantást vetünk az államterület történeti alakulására. A törökök a Nagyalföldet és Dunántúlt hódították meg, tehát azon területeket, melyekből Trianon óta Csonka-Magyarország áll: pusztításuk elől a népesség, a hatóságok, egyházak, iskolák a Felvidék és Erdély hegyei közé menekültek, úgy hogy Magyarország a XVI. és XVII. században egészen más territoriumokból állott, mint jelenleg. Egy szóval: a mai Magyarország a török világ idején, az akkori Magyarország pedig ma jutott a Balkán kezére. Ebben a tényben nyilvánul a magyar történet egész tragikuma; de ebből látszik az is, mennyire nem függ a magyar hazafiság tértől és időtől, sem a balsorstól. Nem meríti azt ki a hazaszeretet és az anyanyelv; mindazoknak sziklaszilárd solidaritásában áll, akik magyarul gondolnak és éreznek. Az állam területében beállott változás világítja meg: miért vagyunk ma oly szegények műemlékek dolgában. Az Árpádok székesfehérvári bazilikája, a nagy szerzetes-rendek zárdái, az Anjouk visegrádi várkastélya, Hunyadi Mátyás budai várpalotája s a magyar középkor számos monumentális épülete nyomtalanul megsemmisült a törökök által; Vajda-Hunyad lovagvára, Gyula-Fejérvár, Kassa, Pozsony dómjait, a Felvidék és Erdély egyéb műemlékeit a trianoni béke ragadta el tőlünk. A magyar történet a katasztrófák szakadatlan láncolata, s a romok az ő emlékei. Hogy az utolsó összeomlás ellenére sem csüggedtünk el, az a lehangosabb bizonyysága az ország elpusztíthatatlan

életerejének. A nemzet területi integritásának elvesztése után kétszeres szeretettel és odaadással csüggyünk a nemzet szellemi birtokának integritásán.

Az 1867-iki kiegyezéstől a világháború kitöréseig egy félszázadon át békében és munkában élt a nemzet, az anyagi jólét emelkedett, culturánk csodálatraméltón fejlődött, miről azonban a külföld keveset tudott. Nyelvünk is izolált, de a régi monarchia diplomatiája is elállta előttünk az utat, ha a sárga-fekete sorompókon túl szellemi kapcsolatokat kerestünk. Rossz szemmel nézték ifjúságunk kiözönlését is a német főiskolákra. Külföldön soha sem vettek volna észre bennünket, ha nem lett volna egy Petőfi és Jókai, Liszt és Munkácsy; ők voltak szellemi téren követek. Ezt az alig ismert, az idejövő jóakarató barátok által mindig újra felfedezett culturát, keserves multunk pompás örökségét, híven meg akarjuk őrizni s épségben menteni át egy szebb jövőbe. Katonailag lefegyverezve, minden megmaradt erőnket egy célra fordítjuk: hogy a korábbi nagy Magyarország szellemi fegyverzetét megtartsuk (sonka-Magyarország számára; a magyar szellemi cultura súlyát, mely azelőtt huszonegy milliónyi népségen oszlott meg, híja nélkül kell viselnie a megmaradt hét millió magyarnak. Tökéletesen ismerjük e feladat nehézségét, de kemény munkánkhoz bizalmat és bátorságot merítünk a német nép példájából, mely Jena és Versailles után urrá tudott lenni a végzetten, s a politikai balsors esélyeit a szellem legyőzhetetlen erejével hozta helyre. Mi felismertük, hogy azokon az utakon kell járnunk, melyeken olyan culturpolitikuskok, mint Humboldt Vilmos, Allenstein, Althoff, Harnack, Schmidt-Ott, Becker a német szellemi életet, fenyegető szakadékok fölött, a magasba vezérlik.

A pompás német seregek oldalán becsülettel harcoltak és véreztek a magyar csapatok, s a közösen kiomlott vér tart össze legerősebben embereket és népeket. A de profundis fölemelkedő Magyarország bizalommal reméli, hogy a német nemzet, a régi hű bajtársak népe, nem felejtí el a hű bajtársat, s az alkotó béke éveiben munkatársának fogadja. Így aka-

runk aztán a szellem erejével s Isten segítségével munkánkkal jobb jövőt szerezni.

E forró kívánsággal fejezem be előadásomat, mellyel futó bepillantást kívántam nyitni Önöknek a magyarság küzdő, remélő lelkébe. Megjelenésükkel az én személyemben hazám kulturális és életakarását tisztelték meg. Fogadják ezért a magyar nemzet nevében meleg köszönetemet.

GRÓF KLEBELSBERG KUNO.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉS A MAGYAR JOGTUDOMÁNY.

I.

Midőn az a kérdés áll előttünk, hogy alapítása óta a Magyar Tudományos Akadémia milyen befolyást gyakorolt a magyar jogtudományra, előbb rövid pillantást kell vetnünk a korábbi időre.

Jogtudományunk az Akadémia alapítása előtt elég számottevő volt, erős nemzeti szellem is hatotta át, de nem volt -- magyar. Művelői igen csekély kivétellel a latin nyelvet használták. Amint egész közéletünk, a törvényhozás, az igazságszolgáltatás, a kormányzat, a közép- és felső oktatás nyelve a latin volt, éppúgy latin volt jogtudományunk nyelve is.

Az ezen korbeli jogi irodalmunknak legjelentősebb terméke Verbőczy *Hármaskönyve*. Nem egyhamar találunk példát a világirodalomban arra, hogy egy jogi munka, amely törvénynek készült ugyan, de törvénné nem lett, a jogi műveltségre oly kizárólagos s az állami életre is oly döntő befolyást gyakorolt volna, mint nálunk a *Hármaskönyv*. Egész jogirodalmunk több századon át ennek a munkának eszmekörében mozgott. A gyakorlatban pedig megdönthetetlen tekintély, jogforrás gyanánt szerepelt. Mikor az ország a mohácsi vész után darabokra tört, egységét a nemzet szellemében s jogéletünk gyakorlatában a *Hármaskönyv* tartotta fenn. Ez a latin nyelvű jogi műveltségünk sok kiváló jogtudóst adott az országnak. Kitionich, Szegedy, Huszty, Kovachich M. Gy., Kelemen, Kövy, Frank, Bartal, gróf Cziráky Antal, Virozsil, Szlemenics a legjelesebbek, akiknek emlékét az utókor is legnagyobb tisztelettel veszi körül.

Verbőczy *Hármaskönyvén* felépült jogtudományunk a rendi államszervezetnek jogtudománya. A *Hármaskönyv* a maga idejében demokratikus alkotás, mert mikor az oligar-

chia leghatalmasabb volt, hirdette és át is vitte a köztudatba a magyar nemesség egységét, sőt még a nem nemesi jogot, a városok és a jobbágyság jogát is felölelte. A mű tehát a rendekre tagozott egész magyar nemzetnek jogát dolgozta fel. Ezen a nyomon haladtak jogtudományunk későbbi művelői kivétel nélkül. Kétségtelen azonban, hogy ez a szellem a XVIII. század vége óta uralomra jutott áramlatoknak többé nem felelt meg. Az az irányzat, amely a *Hármaskönyv* idejében még demokratikusnak volt mondható, a XVIII. század végén s azontúl már a meghaladott megmerevedés képét tárja elénk.

Mikor tehát az Akadémia megszületett, volt egy idegen nyelvű és a kor szellemének többé meg nem felelő jogtudományunk. Az Akadémia mind a két irányban változást idéz elő jogtudományunk fejlődésében. Az Akadémia behatása alatt jogtudományunk magyarrá lett s bekapcsolódott a kor reformmozgalmaiba. Ez Akadémiánk döntő befolyása a magyar jogtudományra.

Ez természetesen nem történt egy csapásra s különösen nem a nélkül, hogy jogtudományunk a történeti jogfejlődéssel való kapcsolatát elvesztette volna.

De a későbbi évtizedekben is az Akadémia irányító befolyást gyakorolt jogtudományunk fejlődésére azáltal, hogy az ő tagjai közé tartoztak azok a férfiak, akik a magyar jogtudományt legjobban vitték előre, akiknek legnagyobb részük van abban, hogy jogtudományunk rövid idő alatt a tökély magas fokára emelkedett.

Ezt kívánja főbb vonásokban kimutatni tanulmányom, mely egyszersmind jogtudományunk egyes fejlődési szakait is megvilágítani törekszik.

II.

A magyar nemzetnek 1825-től 1848-ig terjedő rövid korszaka történetének legszebb, legjelentősebb évei közé tartozik. A felébredés korszaka ez, hosszú, dermedt álmából. Midőn nyugaton a magyar nemzet körül már minden megváltozott: nemzeti műveltség, jogegyenlőségén alapuló demo-

kratikus államszervezet vált uralkodóvá, a magyar nemzet még mindig a régi szellem és a régi államszervezet formáiban élt. Talán soha sem volt nagyobb elmaradottságunk a nyugati műveltségtől, mint ekkor. Nagy volt a veszedelem, amely ebből a magyar nemzetet fenyegette. Menthethetlenül elpusztul, ha fel nem ébred és nem pótolja gyorsan azt, amit mulasztott. A gondviselés ezzel az alkalommal is adott neki kiváló férfiakat, akik felébresztették s átvezették a haladás útjára. A természet szinte pompázott hőkezűségében. Még soha sem adott a magyar nemzetnek egyszerre annyi lángészt, tehetséget, államférfiút és önzetlen szilárd jellemet, mint ebben a rövid korszakban. Ők öntöttek a nemzetbe nemzeti tartalmat s ők készítették elő a nemzet államéletének demokratikus átalakulását.

Az Akadémia hivatásánál fogva élére áll annak a mozgalomnak, amely a magyar nemzetnek magyar műveltséget kívánt nyújtani. És leginkább az ő tagjai sorából kerültek ki azok a férfiak, akik a nemzet jogrendjét és államszervezetét megreformálni és demokratikussá óhajtották tenni. Ebből a célból nagyon intenzív és rendkívül sikeres irodalmi tevékenységet fejtettek ki, melyet legtalálókban jogi irodalmunk reformkorszakának lehet nevezni.

Az Akadémia saját működésében nem állott a reformmozgalmak élére. Ez nem is volt hivatása. Feladata volt a tudományt művelni magyar nyelven, így a jogtudományt is általában és nem csupán annak egyik-másik irányát. Működésében jogtörténeti kérdések épp oly nagy szerepet játszanak, mint jogrendszerünk átalakítására irányuló reformeszmék. Mindazáltal kétségtelen, hogy az Akadémia tagjai, különösen jogász tagjai fejtették ki a legintenzívebb s az ország sorsára egyenesen döntő tevékenységet jogrendszerünk átalakítása körül.

Jogi reform-irodalmunk megindítója nem más, mint a legnagyobb magyar, gróf Széchenyi István. Miután a *Hitel*-ben és a *Világ*ban már kifejtette volt a reformok szükségét, elérkezettnek látta az időt, hogy azokat szabatosabban és áttekinthetőbb formában összefoglalja. Így jött létre 1833-ban a *Stadium*, az első magyar nyelvű jogi munka, amely

egész jogi életünk reformját felöleli. Azok az alapeszmék, amelyek az ő «XII törvényét» áthatják: az ősiség eltörlése, a szabad vagyonszerzés, a vagyon szabad megterhelése, a törvény előtti egyenlőség, az egyenlő teherviselés, a hatóságok, különösen a bíróságok eljárásának nyilvánossága, ma már jogéletünk elidegeníthetlen alkatrészei közé tartoznak. Gróf Széchenyi István nem volt hivatásos jogász, de mégis ő írta az első magyar jogi reformmunkát s a próféta-lelek ihlettségével helyesen megjelölte azokat a reformokat, melyek jogrendszerünkben megvalósítandók, ha nemzetünket az elpusztulástól meg akarjuk menteni.

A *Stadium* igen mély benyomást gyakorolt a lelkekre s az ország legkiválóbb szellemeit sorakoztatta jogi reformirodalmunk táborába. A megvitatás központjába az ország legégetőbb kérdései kerültek. Elsősorban a büntetőjog, különösen pedig büntetési rendszerünk reformja. S ez érthető is, mert elmaradottságunk a büntetőjog terén a legnagyobb volt. Börtöneink a bűnözés, az elzüllesztés és a ragályos betegségek vészes tanyái voltak. Nemesebb érzésű embereknek nem volt nehéz abban megegyezni, hogy a javítás munkáját itt kell megkezdeni. További nagy kérdések voltak a centralizáció s a parlamenti kormányrendszer, az ősiség eltörlése, a jobbágyság felszabadítása és az egyenlő teherviselés. Mindezek a kérdések részint értekezésekben, részint a napi sajtóban voltak megvitatás tárgyai. E kor jogi reformirodalmának erős publicisztikai jellege van s benső kapcsolatban áll a napi sajtóval. Mindazáltal mégis be kell állítanunk jogi irodalmunk történeti fejlődési menetébe, mert jogi és állami életünk átalakításának egyik legfontosabb tényezője volt.

E kor jogászaik közt első helyen, valamennyit magasan túlszárnyalva, történelmünk legnagyobb jogászelméje, Deák Ferenc áll. A mai kor emberének alig van teljes fogalma arról, hogy nemzetünknek ez a gondviselészerű alakja mily nagy tekintély volt kortársai előtt s mily nagy volt az a tisztelet, mellyel őt első fellépésétől kezdve körülvették. Az Akadémia már 1839-ben sietett őt tiszteleti tagjává megválasztani s azóta nemcsak hogy meleg érdeklődést tanúsított az Akadémia tudományos törekvései iránt, hanem sokszor igen

élénken vett részt ügyeinek intézésében is. Deák Ferenc azonban ebben a korszakban nem fejtett ki irodalmi tevékenységet. Ő gyakorlati államférfiú volt s minden erejét törvényalkotási munkára fordította. Legnagyobb törvényelőkészítő alkotása az 1843-ban bemutatott törvényjavaslatai büntetőjogunk tárgyában. E munkálatok előzményei, keletkezése, szelleme annyira ismereteseek, hogy nem szükséges róluk bővebben szólnom. Itt csak azt kell kiemelnem, hogy e javaslatok Deák Ferencnek egészen egyéni alkotásai. Eredetiségüket a külföldi kritika is elismerte; a bennük nyilatkozó mélységes jogászai szellemet és nemes emberszeretetet pedig általában magasztalták. Jogi irodalmunk minden időben legértékesebb termékei közé fogja számítani e munkálatokat.¹ A javaslatok elkészítésénél legkiválóbb jogászaink és államférfiaink működtek közre s azok egyúttal fényes bizonyosságot tesznek akkori jogtudományunk emelkedett szelleméről. Az Akadémia jogi irodalmunk körül igen nagy érdemet szerzett, hogy ezeket a javaslatokat előmunkálataikkal együtt kiadta.²

Mindjárt Deák Ferenc mellé ide kell iktatnom Szalay László nevét, a közismert, nagynevű történétíróét. A büntetőjavaslat kidolgozásában Deák Ferencnek legbuzgóbb és legértékesebb munkatársa volt. Főleg azonban azért kell őt jogi reformirodalmunk munkásainak élére állítanom, mert mint jogi író valamennyi közt a legszakszerűbb volt. Jogi képzettsége és jogászai tehetsége egyaránt kiváló. Az Akadémia őt már 1839-ben tagjai közé választotta, hol székét egy nagy figyelmet keltő értekezéssel foglalta el, melyben Kollár Ferencet mint publicistát méltatta.³ Ebben az értekezésében egyúttal jogtudományunknak mélyreható kritikáját

¹ Beható és nagyon értékes méltatásukat nyújtja Balogh Jenő rendszeres munkájának: *Magyar bünvádi eljárási jog*, 1901. I. kötetben. 412—416.

² Az 1843-iki *Büntető Javaslato*k anyaggyűjteménye I—IV. k. A Magyar Tud. Akadémia megbízásából szerkesztette Fayer László 1896—1902. Ő egyúttal kitűnő bevezést írt hozzájuk.

³ Kollár Ferenc mint publicista. *Publicistai Dolgozatok* I. 1847. 1—17.

adta. Többi jogi munkái azonban kizárólag a reform eszméjének voltak szentelve. Így 1840-ben a *Budapesti Szemlében* a codificatióról¹ értekezik. Ez az értekezés oly nagy jogi tudásra és mély belátásra vall, hogy ma is a legnagyobb haszonnal olvasható. Ő elsőnek használja irodalmunkban a codificatio elnevezést, mely későbbi jogéletünkben oly nagy szerephez jutott. Ebben az értekezésében egész vonalon sürgeti jogunknak törvényhozási átalakítását. Egy évvel később (1841) *A büntető eljárásról, különös tekintettel az esküdt-székekre*² című munkáját bocsátotta közre, mely igen nagy befolyással volt a büntetőjogi javaslat kidolgozására. Méltán sorakozik jogtudományi munkáihoz *Szónokok és statusférfiak* című kötete is, melyet az Akadémia nagy jutalommal tüntetett ki. Több kisebb büntetőjogi és egyéb tárgyú cikkét, melyek először a *Pesti Hirlapban* jelentek meg, szintén *Publicistai Dolgozatok* című kötetében találjuk összegyűjtve. Nevét jogirodalmunk terén azáltal is emlékezetessé tette, hogy ő alapította az első magyar jogi folyóiratot *Themis* cím alatt, mely azonban rövidesen megszűnt.³

Jogi irodalmunk reformkorszakának legkimagaslóbb alakja báró Eötvös József. Míg Deák Ferenc a gyakorlati politika embere volt, addig Eötvös a reformok bölcséleti átgondolásában és irodalmi előkészítésében volt utólérhetlen. A nemzet demokratikus átalakításának törhetlen meggyőződésű s a világirodalomban páratlanul sokoldalú híve. A szépirodalmat éppúgy felhasználja reformeszméinek megvalósítására, mint azok legközvetlenebb eszközét, a publicisztikát. *A Falu Jegyzője*, mely ma is kedves olvasmányunk, csakúgy reformeszméi szolgálatában áll, mint bármely más, publicisztikai alkotása. Irodalmi tevékenysége két irányban halad.⁴ Először is bekapcsolódik a büntetőjogunk átalakítására

¹ L. még *Pub. Dolg.* I. 21—90.

² *Pub. Dolg.* I. 105—173.

³ A folyóirat 1837-ben indult meg, de már 1839-ben megszűnt. Három füzet jelent meg belőle. A szerzőn kívül a főbb cikkeket Pulszky Ferenc és Trefort Ágost írták.

⁴ *Báró Eötvös József összes munkái* I—XX. kötet. Sajtó alá rendezte és a legutolsó kötet végén kitűnő jellemrajzzal ellátta Voinovich Géza. 1903.

irányuló mozgalomba. Ennek szolgálatában állanak *Vélemény a fogházjavítás ügyében* és *Büntetőrendszerünk javítása* című tanulmányai. Azután pedig a központi parlamentáris kormányrendszer érdekében fejt ki igen élénk irodalmi tevékenységet. Vezére a centralistáknak, amely csoport tagjai a nemzetnek legértékesebb jogi nevelői voltak, mert ők ismertették meg vele az új államszervezet eszméit. Báró Eötvös József ebbe az eszmekörbe eső cikkeit *Reform* cím alatt egy kötetben foglalta rendszerbe. Ez a kötet báró Eötvös Józsefnek legértékesebb jogi műve 1848 előtti időből. Szabatosan és ellenállhatatlan logikával tárja fel benne jog- és államéletünk minden hibáját és bölcs előrelátással jelöli meg a létesítendő reformokat. Jogi irodalmunknak rendkívül értékes részét teszik politikai beszédei is, melyek külön kötetben is megjelentek. Reformeszméiben általánosabb emberiségi szempontokra is fel tudott emelkedni, mint ezt a *Zsidók emancipációjáról* írt tanulmánya mutatja. A szükséges reformok megsejtesében jóformán minden kortársát megelőzte. Így Ausztriával való kiegyezésünk nélkülözhetetlenségét is jóval előbb megérezte, mint mások. Mindezért sok támadásban volt része, de még életében meg volt az az elégtétele, hogy néhány évtized alatt minden reformeszméjét megvalósítva láthatta. Egészen fiatal ember volt még, mikor őt az Akadémia 1835-ben tagjai közé választotta, amelynek haláláig nemcsak buzgó munkása, de elnöke, s egyik legnagyobb dísze is volt.

Jogi reformirodalmunk korszakának kiválóságai közé tartoznak: báró Kemény Zsigmond, Csengery Antal és Trefort Ágost is. Mind a három publicista, báró Kemény Zsigmond ezenfelül még egyik legnagyobb regényírónk is. Mind a hárman az ország demokratikus átalakulásáért küzdenek, valamennyien a centralisatio hívei s így báró Eötvös József táborához tartoznak. Báró Kemény Zsigmond az *Erdélyi Híradóban*, később a *Pesti Hírlapban* fejtette ki eszméit s lelkesen szállt síkra Erdély uniójáért Magyarországgal. A megyei rendszernek éppoly kérlelhetetlen bírálója, mint báró Eötvös József. Csengery Antal a *Pesti Hírlap* szerkesztője volt s mint esszéíró emelkedett ki magasan.¹ Kiváló jogászi

¹ Csengery Antal összegyűjtött munkái I—V. kötetben 1884-ben.

képessége és tudása leginkább a törvényelőkészítés terén érvényesült a bizottsági tárgyalásokban. Találóan mondja róla Gyulai Pál, hogy «e néma képviselő — mert a ház teljes üléseiben nem igen szólalt fel — hatásának több nyomát őrzi törvénykönyvünk, mint sok ékesszólónak».¹ Trefort Ágost leginkább közgazdasági és történelmi tanulmányok felé vonzódott, de vannak igen értékes publicisztikai dolgozatai is. Ő önmagát inkább a cselekvés emberének, mint írónak tekintette, mindazáltal irodalmi működése is igen számottevő.² Mind a hárman szintén Akadémiánk legkiválóbb és legtiszteltebb tagjai közé tartoztak, Trefort nagyérdemű elnöke is volt.

Nem zárhatom le a reformkorszak kiválóságainak sorát a nélkül, hogy meg ne emlékezzem annak egy rendkívül nagyrabecsült alakjáról, Tóth Lőrincről is. A sorstól az a kivételes kedvezés jutott neki, hogy hatvanhét évig volt tagja Akadémiánknak. Ezalatt a hosszú idő alatt nemcsak élénk tevékenységet fejt ki az Akadémia életében, de ott látjuk őt jogi mozgalmaink minden szakában azok közt, akik az első sorban küzdöttek az ország jogintézményeinek fejlesztéseért. Mint a centralisatio híve, Eötvös táborához tartozott. Az abszolutizmus alatt ezen korszak jogrendszerének és az átmeneti jogintézményeknek egyik legalaposabb ismerője. Az alkotmányosság visszaállításával a legújabbkori jogfejlődésünknek kiváló tényezője. Hajlamainál fogva inkább büntetőjogász, de nagy jártassága volt jogrendszerünk más ágai-ban is. A magyar bírói karnak egyik legkiválóbb tagja volt, de élénk tevékenységet fejtett ki a jogi irodalom terén is.

E korszak jogi irodalmának, különösen azonban annak, mely a reformokat tüzte ki céljául, igen jelentős segédeszköze volt Fényes Elek két statisztikai munkája. A reform hívei, így pl. Eötvös is, ezekből merítették adataikat. E munkák mai mértékkel mérve is nagyszabásúak, annál inkább részeseültek megbecsülésben megjelenésük idejében. Az Akadémia is mind a kettőt a legnagyobb elismerésével, a nagy jutalom-mal tüntette ki.

¹ Az Akadémia 1881 május 22-én tartott közülésén felolvasott emlékbeszéd. *Gyulai P. Emlékbeszédei* 128.

² Dolgozatait négy kötetben adta ki 1881—1888.

Mikor az ország számos kiváló államférfia és jogásza minden figyelmét arra irányította, hogy alkotmányunk és jogrendünk korszerű átalakítását előkészítsék, mások annál nagyobb buzgósággal jogtudományunk művelésében a történeti irányt karolták fel.

Legkiválóbbak közöttük: gróf Cziráky Antal, Bartal György, Frank Ignác és Szlemenics Pál. Valamennyien Akadémiánk jeles tagjai, a legelső egyúttal annak egyik nagylelkű alapítója is. Részint latin, részint pedig magyar nyelven fejtettek ki irodalmi működést.

Gróf Cziráky Antal a magyar közjognak és jogtörténetnek első tudományos művelője, a rendi államszervezet légkörében írta jeles közjogi munkáit. Bartal György pedig a magyar jogtörténetnek szintén egyik legkiválóbb művelője. Híres kommentárjait a magyar jogtörténethez 1847-ben latin nyelven adta ki. E munkáról egy évtized elteltével Pauler Tivadar írt jeles bírálatot.¹

Frank Ignác egyik legnagyobb civilistánk. *A magyar magánjog alapelveiről* nagyértékű két kötetes munkáját 1829-ben még latin nyelven írta meg; 1845-ben azonban nem is lefordítva, hanem teljesen átdolgozva *A Közigazság Törvénye Magyarhonban* cím alatt hazai nyelvünkön adta ki. A történeti iskolának volt híve s így nem igen lehetett barátja a gyors, átmenetnélküli reformoknak. Megnyilatkozásaiban azonban rendkívül óvatos volt. Székfoglaló értekezésében, melyet az Akadémián 1848 szeptember 11-én tartott az ősiség- és elévülésről, nem nyilatkozik ugyan az ősiség eltörlése ellen, hanem kifejti, hogy azok a bajok, amelyek birtokviszonyaink körül mutatkoztak, nem az ősiségből, hanem az elévülés helytelen szabályozásából származtak, minthogy az elévülést némi félreértések folytán oltalmazó erejéből majdnem egészen kivetköztették.

Szlemenics Pál szintén a magyar magánjognak volt kiváló írója. Négykötetes kézikönyve a magyar magánjogról, melyet magyar és latin nyelven adott ki, a legolvasottabb kézikönyvek közé tartozott és igen nagy hatással volt korá-

¹ *Új Magyar Múzeum* VIII. (1858) évf. 65. U. o. Bartal válasza.

nak jogi műveltségére. Ezenfelül az Akadémiában is felolvasott jogtörténeti vonatkozású értekezéseket.¹

Ha szembeállítjuk azt a két irányt, mely az Akadémia alapításától kezdve 1848-ig jogi irodalmunkban szóhoz jutott : a reformeszmék és a jogtörténeti fejlődés irányát, könnyen megállapíthatjuk, hogy az első volt az uralkodó. A reformok sürgős megvalósításának szüksége annyira általános és mély meggyőződéssé vált, hogy a történeti fejlődés szempontjai nem tudtak kellőképen érvényre jutni. A történeti iránynak nem volt ereje az eseményekre befolyást gyakorolni. Nálunk a reformok túlsokáig késtek, e miatt történt, hogy végre a reform eszméi egészen elemi erővel törtek maguknak utat. Az a férfiú, aki leginkább érezte magában a hivatottságot arra, hogy az ellentétekre kiegyenlítőleg hasson, gróf Desseffy Aurél, 1842-ben fiatalon meghalt, publicisztikai dolgozatai azonban mégis mély nyomokat hagytak hátra.² A történeti irány csak később, a katastrophá tanulságainak hatása alatt jutott nagyobb befolyáshoz jogrendszerünk kialakulásában.

III.

Az 1849. évi gyászos események a magyar jogtudomány fejlődésében is fordulatot idéztek elő. A jogtudomány a legbensőbb kapcsolatban áll az állami élettel. A jogtudomány sohasem vonatkozhatik el a meglévő állami berendezésektől. Ha egy állam szerkezete összeroppan, ez szükségképen kihat azok tevékenységére is, akik a jogot azon államszerkezet szempontjából művelték. Így volt ez nálunk is. Azon eszmék egy része, melyekért a reformkorszak nagy államférfiai küzdöttek, nevezetesen a parlamenti kormányrendszer s mindaz, ami vele összefügg, tárgytalanná vált, másik részüket pedig, az ósiség eltörlését, az úrbéri megváltást, a jogegyenlőségen alapuló igazságszolgáltatást és közigazgatást az abszolút

¹ A leánynegyedről. *Évk.* IV. 171. *Törvényeink története országunk keletkezésétől.* *Évk.* VI. 65; VII. 171; VIII. 137.

² Gróf Desseffy Aurél összes munkái, sajtó alá rendezte, életrajzzal és jegyzetekkel kísérte Ferenczy József (1887).

hatalom közegei hajtották végre. Ilyen körülmények között a jogtudomány művelőinek szorosan véve csak kettő közt lehetett volna választaniok: vagy elnémulni s lemondani a jog műveléséről, vagy pedig bekapcsolódni az új helyzetbe s a jogművelést az új államszervezet szempontjából folytatni.

Jogtudósaink egy része tényleg elnémult. Frank Ignác, a negyvenes évek ünnepezt civilistája, lelki szenvedései elől a halálban keresett menekvést. Szalay László pedig felhagyott a jogtudomány művelésével s történeti tanulmányokra adta magát. Az a férfiú, aki a negyvenes években az ország egyik legkiválóbb jogtudósa volt, most a magyar nemzet történetének egyik legkiválóbb írójává lett. A katastropha külföldön találta őt. Innen írta báró Eötvös Józsefnek: «Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam, lehet-e még reménylenünk? A nemzetnek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg s ezért egész multja az, miben jövőjének kulcsát találhatjuk.»¹ És ő hozzálátott a munkához, mely bizalmat és reményt öntött lelkébe jobb jövőnk iránt, a nemzetet pedig egy rendkívül értékes történeti munkával tette gazdagabbá.

A némaságot és csendes megfigyelést választotta maga számára egyelőre szomorú osztályrészül Deák Ferenc is. Azt a felszólítást, hogy az abszolút kormányzatot az új jogrendszer megalkotásában támogassa, a lehető leghatározottabban elhárította magától,² bár egyébként másokra nézve nem volt híve annak, hogy minden közszolgálatról tartózkodjanak.³ És ha nézzük azokat, akiknek hivatásuknál fogva volt feladatuk a jogtudomány művelése, értem a főiskolák tanárait, ezek, amennyiben irodalmi tevékenységet fejtettek ki, leginkább arra szorítkoztak, hogy a jogi oktatás legszerényebb igényeit elégítsék ki.

Az elnémulás és az új helyzethez való alkalmazkodás azonban nem volt általános és maradandó. Jogtudományunk

¹ Emlékbeszéd Szalay László fölött. Összes munkák. VIII. k. 203.

² L. Schmerlinghez intézett visszautasító levelét. Kónyi, *Deák Ferenc Beszédei*. II. 382.

³ L. Szögyény Lászlóhoz intézett két levelét. Kónyi II. 383, 384.

művelői a rendkívül szomorú viszonyok között is találtak alkalmat irodalmi tevékenységre. Annýira, hogy éppen ebből a korból valók a magyar jogtudomány örökbecsű remekművei.

Az a nagy államférfiunk, aki a negyvenes években mint a centralisták vezére emelkedett ki, báró Eötvös József, jog- és állambölcseleti tanulmányokba mélyedt s megírta a magyar nemzetnek eddig legnagyobb szabású jog- és állambölcseleti munkáját: «A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra». Midőn a nagy katastrophá minden törekvésünket elsöpörte, báró Eötvös József a jog- és államélet elvi magaslataira emelkedett fel s innen törekedett mind önmaga, mind nemzete számára irányítást és biztatást találni az ország jobb jövője iránt. Munkájának alaptétele, hogy szabadság, egyenlőség és nemzetiség a XIX. század államéletének uralkodó eszméi, sok kritika tárgya volt. Aziránt azonban egyáltalában nincs véleményeltérés, hogy munkája korának legkiválóbb állambölcseleti terméke, mely az eszmék gazdagsága és a megfigyelés sokoldalúsága tekintetében minden mást felülmúl. Ebben a munkában báró Eötvös József végső eredményeit foglalja össze bölcseleti rendszerbe azoknak az államjogi tételeknek, melyek őt mint reformpolitikust irányították. Az Akadémia is legnagyobb elismerését fejezte ki báró Eötvös Józsefnek, midőn e munkáért neki a nagyjutalmat odaítélte.

Mások jogtörténeti tanulmányokba mélyedtek s jogfejlődésünk történeti folytonosságának eszméjét törekedtek a köztudatba átvinni. Ez az irány, amelynek a megelőző korszakban alig volt gyakorlati hatása, most döntően befolyt az események alakulására.

A magyar jogrendszer, úgy amint az az 1848. évi törvényhozási alkotásokkal lezáródott, hosszú évszázadokon át kialakult történeti fejlemény volt. Az abszolút korszak jogalkotásai elsősorban ezt kívánták megsemmisíteni. Könnyű átlátni a célzatot. Ha megsemmisítik a magyar történeti jogot, kiölik vele a magyar állameszme tudatát is. Ebben a törekvésben odáig mentek, hogy a magyar főiskolákon a magyar jog minden történeti vonatkozásának tanítását eltil-

tották s e helyett az osztrák és német jogtörténet tanítását tették kötelezővé.¹ Virozsílt és Paulert, a pesti egyetem jogi karának tanárait pedig titkos feladás következtében a kormány külön is jónak látta figyelmeztetni, hogy előadásaikban a kellő határokat át ne lépjék.²

Azonban ez a törekvés igen erős ellenhatással találkozott, mely végre is a magyar állameszmét diadalra vezette. Ez az ellenhatás a magyar történeti jogfejlődéshez való erős ragaszkodásban s annak igen céltudatos és nyomatékos hirdetésében állott.

Megható példáját adta ennek gróf Cziráky Antal, aki az ő híres latin nyelven írt közjogát 1851-ben adta ki.³ Nyolcvan év súlyával, de fiatalos lelkesedéssel vállalkozott a nehéz feladatra a legnagyobb reménytelenség idejében, hogy mindenki, akit illet, okuljon a nemzet történeti jogából.

A történeti iránynak egyik kiváló képviselője Dósa Elek is. Hírneves jogász s az Akadémia tiszteleti tagja. Főmunkája: *Erdélyhoni jogtudomány*, három kötetben. Az egész erdélyi jogfejlődést a legnagyobb világossággal és szabatsággal tárja szemeink elé abból a célból, mint a munka előszavában mondja, hogy a «tisztelet és kegyelet érzelmeit ősi alkotmányunk iránt meggyökereztesse». Az Akadémia abban a jelentésben, amelyben a nagy jutalmat neki odaítéli, «a maga nemében egyetlennek s a köz haszonra nézve első helyen állónak» mondja.⁴

Báró Kemény Zsigmond pedig *Forradalom után* című dolgozatában, mely egyik legszebb munkája, a centralizmus kesernyés bírálatába bocsátkozik,⁵ majd *Történelmi jellemrajzok* cím alatt történeti tanulmányokba merül, míg végül mint a *Pesti Napló* szerkesztője a kiegyezésnek lesz egyik legnagyobb előkészítője.

¹ Pauler, *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. 1878. 306.

² U. o. 303.

³ *Conspectus iuris Publici Regni Hungariae ad annum 1848*. Bécs 1851.

⁴ *Akadémiai Értesítő* I. k. (1867) 40.

⁵ Báró Kemény Zsigmond összes művei, közrebozsátja Gyulai Pál. XI. k. *Forradalom után*. Még egy szó *forradalom után*. 1908.

A küzdelem élén azonban Deák Ferencet találjuk. Az ő két felirati javaslata ennek a történeti irányzatnak legszebb s minden időkre elévülhetetlen becsű kifejezői. E felirati javaslatok nemcsak nagyfontosságú államokmányok, hanem mint irodalmi munkák is jogtudományunk legértékesebb alkotásai. Méltán sorakozik ezek mellé Deák Ferenc egy további műve, mely a felirati javaslatokkal ugyanazon esztendőben látott napvilágot *Zágráb megye körlevele és az egyesülés*¹ cím alatt. Nehány évvel későbbben ezekhez járul az ő híres vita-irata: *Adalék a magyar közjoghoz*² és az ő világhírűvé vált husvéti cikke.³ Továbbá egy dolgozata Erdély uniójáról, mely azonban eredeti szándéka ellenére nem jelent meg, hanem kéziratban lett a királynak bemutatva s az események további alakulására döntő befolyása volt.⁴ Deák Ferenc történeti irányzata nem abban állott, hogy alkotmányjogunk megváltozhatatlanságát hirdette volna, hanem abban az eszmében, hogy előbb vissza kell térni az összes törvényhozási tényezők részvételével érvényesen alkotott jogalapra és csak azután lehet szó ugyancsak az összes törvényhozási tényezők részvételével alkotmányunknak a viszonyok által követelt oly módosításáról, amely az ország állami függetlenségét nem érinti. Ő ebben a szellemben fejtette ki ebben a korszakban az ő elévülhetetlen értékű irodalmi és parlamenti tevékenységét, amely betetőzését a kiegyezésben találta. Irodalmi működése iránt az Akadémia is elismeréssel kívánt adózni, amennyiben az ő *Adalékát a magyar közjoghoz* a nagydíjjal kívánta jutalmazni. A jelentés a legnagyobb magasztalás hangján emlékezik meg róla, többi közt azt mondja, hogy alkotmányjogunk «nagybecsű catechismusának tekinthető». Mindazáltal ügyrendi okokból, minthogy a mű először nem önállóan jelent meg, a nagyjutalmat nem ítélték oda neki.⁵ E miatt történt, hogy ügyrendjét az Akadémia megfelelően megváltoztatta.

¹ Kónyi, II. 598—616.

² *Budapesti Szemle* 1865. évi 1. füzet és külön is.

³ Eredeti szöveg szerint lenyomatva a Szilágyi Sándor által szerkesztetett: *A magyar nemzet története* X. k. 604.

⁴ Közl. Kónyi III. 476.

⁵ *Akadémiai Ért.* I. k. (1867) 40.

Deák Ferenc ebben a korszakban, mint tudjuk, egyébként is Akadémiánk működésében a szokottnál is nagyobb mértékben vett részt. Nemcsak tagsági jelölések és akadémiai díjak odaítélése iránt érdeklődött melegen, hanem igen tevékenyen befolyt az Akadémia alapszabályainak kidolgozásába is.¹

Báró Eötvös József és Deák Ferenc azok a nagy államférfiaink, akik nemzetünket legszomorúbb időszakában világraszóló jogi munkákkal ajándékozták meg. Mindegyik más szempontból indult ki, de mind a ketten közös cél felé haladtak. Báró Eötvös József a világbölcselet magaslatából, Deák Ferenc pedig történeti igazainkból, amelyeket nálánál senki jobban át nem értett és át nem érzett, törekedtek a nemzetbe reményt és bizalmat önteni jobb jövője iránt. Működésük ékesen szóló példa a mai szomorú korszak nemzedékének is, hogy nem érheti a nemzetet oly balsors és szenvedés, amelynek közepette önzetlenséggel, igazi polgári erénnyel és tudással a nemzet javára hasznosat, sőt nagyot alkotni ne lehetne.

IV.

Az alkotmány visszaállításával a magyar jogtudomány történetében is új korszak kezdődik. A jogtudomány sikeres művelésének elengedhetlen feltétele, az önálló állami lét, nagyrészen megvalósult. Állami önállóságunkat ugyan nem sikerült visszaszerezniünk teljes mértékben, mint ez a nemzetnek hő vágya volt, de bizonyos, hogy sorsunk fölötti önrendelkezésünket oly nagy mértékben értük el, mint erre hosszú időn át nem volt módunk. És az ország területi épisége is oly nagy mértékben állott helyre, erre több ízben Deák Ferenc is utalt,² amínőre Mátyás király óta példa nem volt. Most sokkal nagyobb mértékben volt alkalom a magyar nemzet saját önálló állami életéből fakadó jogművelésre, mint a mohácsi vészt követő századok bármelyikében. Az

¹ L. az ő felirati tervezetét e tárgyban, melyet az Akadémia el is fogadott. Kónyi II. 390.

² Így 1868 december 18-án Pest városának nála tisztelgő polgárai előtt. Kónyi VI. 150.

új korszak, amelybe jogtudományunk lépett, a nemzeti jogtudomány korszaka; az a korszak, melyben jogászaink a magyar jogtudományt nagymértékben biztosított önálló állami létünk szempontjából s annak erős kidomborításával kezdik művelni.

Az ezen korszakbeli jogművelésünk legjellemzőbb sajátosságai: az elemzés, a részletekbe való behatolás és a rendszerbe foglalás. Oly fontosak e sajátságok legújabbkori jogtudományunk megértéséhez, hogy kissé behatóbban is kell velük foglalkoznom, s be kell őket állítanom jogtudományunk fejlődési menetébe. Találónan mondja jogi irodalmunk egyik kiválósága, Concha Győző, hogy addig nem lesz erős magyar jogtudományunk, míg saját gondolatvilágunk szervesebb összefüggését meg nem teremtyük.¹ Eziránt törekszem megtenni az első kísérletet ebben a tanulmányban, különösen az alábbi összefoglalásban.

A magyar jogtudomány Akadémiánk alapítását megelőző időben legnagyobbbrészt a meglevő jogintézmények leírására szorítkozott, magasabb elvi szempontokra való emelkedés nélkül. Ezt a korszakot bátran nevezhetjük a leíró jogtudomány korszakának. Kétségtől a jogleírás a jogtudomány minden korbéli fejlődésében nagy szerepet játszik. Mert megfelelő jogleírás nélkül nincs helyes jogismeret és helyes jogismeret nélkül nincs magasabbrendű jogtudomány. Míg azonban a szóban levő korszakban jogtudományunk nem emelkedik ki a leírás kereteiből, addig ma, ezeket túllépve, magasabbrendű feladatokra is vállalkozik. Ezt a korszakot követi Akadémiánk megalapításával jogtudományunk második korszaka, mellyel fentebb bővebben foglalkoztam s melyet jogi irodalmunk reformkorszakának neveztem. A jogleírás ebben az irodalmi tevékenységben alárendelt szerepet játszik, sőt sokszor el is marad, mert ismeretét a szerzők feltételezik, hiányzik belőle a rendszerezés és elemzés is. Ezek helyett egyetlen egy eszme köti le a figyelmet: a meghaladott jogintézményeknek olyanokkal való pótlása, amelyek a kor követelményeinek megfelelnek. Ma is a reformkérdések nagy

¹ Politika. X.

szerepet játszanak a jog művelésében, mert hiszen a jog változó. miként az életviszonyok is változnak, melyeket a jog szabályozni hivatott, de mai jogtudományunkban nem uralkodnak azzal a túlsúllyal, mint a múlt század harmadik és negyedik tizedében. Jogi irodalmunk reformkorszakát felváltja az abszolút uralom átmeneti korszaka. És ezt követi az alkotmány visszaállítással jogi irodalmunk az a korszaka, amelyben ma is élünk : az önálló állami lét talajából fakadó elemző és rendszeresítő jogtudomány kora.

A köz- és magánjog minden jelenségének a legapróbb részletekig menő elemzése, jogi természetüknek minél szabatosabb meghatározása s ennek alapján valamennyinek mélyebb elvi alapokra való visszavezetése és rendszerbe foglalása, ez az, ami mai jogtudományunknak legsajátosabb tulajdonsága. Ez a tevékenység legtöbbször egészen zajtalan, szélesebb köröknek legtöbbször fel sem tűnik, de a jog eszméjének mélyebb átértése és végső eredményben annak minél helyesebb gyakorlati érvényesülése szempontjából annál értékesebb. Ennek köszöni jogtudományunk azt az értékes tulajdonságát, hogy önálló jogalkotási feladatokra is képes. Az az idő, amikor törvényhozásunk külföldi törvények egyszerű átiültetésére volt ráutalva, már elmúlt. Ma már nincs az a nehéz jogalkotási feladat, amelyet a magyar jogtudomány saját erejéből megoldani ne tudna.

Az a férfiú, aki megindítója jogirodalmunk legújabb fejlődési szakának, Pauler Tivadar. Tudományos működése túlnyomó részben az abszolút korszakra esik ugyan, de erősen kihat alkotmányunk visszaállítását követő időre is. Ő megalapítója a jogbőlelet és a büntetőjog rendszeres feldolgozásának magyar nyelven. E tárgyú munkái ma is alapvetők. De több más igen értékes munkával és értekezéssel is gazdagította irodalmunkat. Ezek közül mindenekelőtt azt emelem ki, melyben a magyar jogtudomány történetéhez nyújt igen értékes adatokat. Jogtudományunk múltja iránt kevés az érdeklődés, Pauler a legelső, aki róla nekünk áttekintést nyújt. Rendkívül értékes az ő jogi encyclopediája is. Hogy mennyire szükség volt erre az összefoglaló, a bel- és külföldi irodalmat nagy gonddal felsoroló munkára, mutatja

az, hogy négy kiadást ért. Az utolsót 1871-ben már miniszteriségének idejében adta ki. Az Akadémia a munkát a Marcibányi-díjjal jutalmazta. És nagyon értékes a *Pázmány Péter tudományegyetem történeté*-ről írt kötete is, melyben, sajnos, az egyetem történetének csak egy szakát állott módjában megírni. De nemcsak mint jogi író volt kiváló és sokoldalú, hanem tanító működésében is magasan kiemelkedett. Rendkívül mély és maradandó volt az a hatás, melyet előadásainak szépségével, meggyőző erejével és szeretetteljes modorával hallgatóira gyakorolt. Akadémiánknak egyik legbuzgóbb tagja, majd másodelnöke volt. Különösen számos, meleg szívvel, emelkedett lélekkel és nagy tudással írt emlékbeszéde teszi emlékét nemcsak maradandóvá, hanem kedvessé is az utókor előtt. De messze kimagaslott mint gyakorlati államférfiú is. Ritkán részesül felelős politikai állásban levő államférfiú oly osztatlan tiszteletben és nagyrabecsülésben, mint ő. Ravatalához az ország fennkölt gondolkodású királya is elzarándokolt, hogy elismeréssel adóz-zék emlékének.

Mellette Kautz Gyula emelkedik ki legjobban. Ő is még az abszolút-uralom korszakában kezdte meg tudományos pályáját, de irodalmi tevékenységének túlnyomó része az alkotmány visszaállítása utáni időre esik. Alig van írónk, aki sokoldalúság és termékenység dolgában őt felülmúlná. Közgazdasági irodalmunknak ő a tulajdonképeni megalapítója, de a szorosán vett államtudományok művelése terén is kimagaslott. Ő volt a legelső, aki a politikát mint tudományszakot művelte irodalmunkban. Akadémiánknak rendkívül buzgó tagja, élete utolsó éveiben annak másodelnöke is volt.

Pauler és Kautz a legújabb irányzatnak irodalmunkban rendkívül érdemes megindítói, de még nem tekinthetők annak legkifejezőbb képviselői gyanánt. Ez az irányzat csak a későbbi évtizedekben találta meg legjellegzetesebb képviselőit.

Egyikük Hajnik Imre. A kritikai és gondos forrástanulmányokon alapuló jogtörténetművelésnek ő irodalmunkban a legkiválóbb, eddig felül nem mult írója. Kézíkönyvei és értekezései között legjobban kiemelkedik *A magyar bíró-*

sági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt című kötete, mely 1899-ben az Akadémia kiadásában jelent meg. Ebben a munkában mesteri vonásokkal felderíti jogtörténetünk egyik legnehezebb részének, jogvédelmi intézményeinek történeti kialakulását. A munka nem terjed túl a mohácsi vészen. Akadémiánk gondoskodott arról, hogy a magyar jogvédelmi intézményeknek a mohácsi vészt követő időre eső története is megírassék. De Hajnik Imre nemcsak mint a hazai jog történetének nagy írója tűnt ki, hanem ő egyúttal az európai jogfejlődés történetének megírása által is elévülhetetlen érdemeket szerzett magának irodalmunkban. E tekintetben a külföldi irodalomban sem múlta őt felül senki. Ő utolsó csepp véreig magyar tudós és magyar író volt, de megvolt az a szerencsés tulajdonsága, hogy a magyar jogi tudást be tudta kapcsolni a nagy kultúrnépek irodalmi eredményeibe.

Egészen más eszmekörben mint Hajnik, a legújabb irányzatnak egyik legkiválóbb alakja Pulszky Ágost. Ő Pauler után a magyar jogbölcseletnek a legnagyobb művelője. Alapfelfogása egészen más, mint Pauleré. Míg az utóbbi Kant bölcséletének nyomdokain halad, ő a pozitív bölcséleti iránynak egyik legjelentősebb követője. Rendkívül széleskörű történeti és bölcséleti ismeretekre támaszkodva építette fel mélyreható elmével jogbölcseleti rendszerét. Még ma is sokan vannak, akik mint hallgatói tőle kapták a legerősebb irányítást a jog eszméjének és rendszerének megértéséhez és a jogtudományos műveléséhez. A legnagyobb hatást előadásaival érte el, melyek mindig nemcsak mélyen járók, hanem rendkívül szabatosak és világosak is voltak. Legjelentősebb irodalmi műve, melyet angol nyelvre is lefordított, inkább a jogbölcselet tudományos művelőinek és a kutatóknak szolgál megbecsülhetetlen forrásul. Az Akadémia őt is tagjai közé választotta.

Hajnik a jogtörténet, Pulszky a jogbölcselet terén legműveltebb képviselői legújabbkori jogirodalmunkban az emelkedettebb, tudományos, elemző irányzatnak. De ez az irányzat utat talált nálunk az ú. n. tételes jogok művelésébe is. Legnagyobb és legjellemzőbb fordultnak jogtudományunk fejlődésében éppen ezt kell tekintenünk.

Hogy a jogtörténet, de különösen a jogbölcelet művelése bizonyos fokú elemzésre és bizonyos mértékben általános tételek felállítására vezet, az a dolog természetében rejlik, de alig fordult elő ez korábban a tételes jogok művelésénél. Most ez az irányzat ide is behatolt, mi által a tételes jogok tudományos feldolgozása egészen más színezetet nyert. A tételes jog feldolgozása az egyszerű leírás helyett valóban tudományos jellegűvé ekkor válik.

Megindítója s eddig is leghívebb kifejezője az új irányzatnak a tételes jog művelése terén irodalmunkban Plósz Sándor. Ezt a nagy jogászunkat, Akadémiánk nagyérdemű tiszteleti tagját és volt másodelnökét, aki mindnyájunk legnagyobb fájdalmára a közelmúltban húnyt el, az Akadémia megtisztelő megbízásából más alkalommal lesz szerencsém behatóbban méltatni. Itt csak annyit szabadjon kiemelni, hogy a keresetjog jogi természetének megvilágításával még a német irodalomban is úttörő volt s a polgári perjog tudományos művelésének egészen új irányt szabott. De bevitte a szigorú tudományos kritikai módszert a váltójog művelésébe is. Váltójogi kézikönyve ebből a szempontból ma is egyik legértékesebb terméke váltójogi irodalmunknak.

Ez az irányzat azóta uralkodóvá vált tételes jogunk irodalmában: a közjog különböző ágaiban, a büntetőjogban és a magánjogban. Közjogi, de általában mondhatjuk, általános államjogi, politikai irodalmunk sok kiváló termékkel gazdagodott. Több kiváló, rendszeres kézikönyv mellett különösen gazdag közjogi monographia irodalmunk. Az ország egyik legfontosabb kérdése volt Ausztriához való viszonyunk. Ennek beható jogászi elemzését s országunk állami integritásának megvédését a sok támadással szemben számos kiváló munka tűzte ki feladatául. Büntetőjogi irodalmunk is számos és tartalmilag igen jelentős kézikönyvvel és monographiával gazdagodott, amelyek megírására büntetőjogunk codificálása igen kedvező alkalmul szolgált. És igen jelentős a haladás magánjogi irodalmunk terén is, mind kézi könyvekben, mind értekezésekben.

Azon jogtudósaink közül, akik az említetteken kívül

ebben az irányban, bár alapfelfogás és részletek dolgában sok eltéréssel, gazdagították jogi irodalmunkat, itt csak azokat említem fel, akiket a halál már elragadott az élők sorából: Wenzel Gusztáv, a híres jogtörténész, Konek Sándor az egyházjog, Zlinszky Imre a magánjog, Apáthy István a kereskedelmi- és váltójog, nemkülönben a nemzetközi jog nagy tudású művelői, Hoffmann Pál és Vécsey Tamás kiváló romanisták, Fayer László jeles büntetőjogászunk, Grünwald Béla, Beöthy Ákos, Nagy Ernő és Ferdinandy Géza kiváló közjogászaink, Schwarz Gyula, Kuncz Ignác és Réz Mihály a politika jeles művelői, nemkülönben a rendkívül nagy képzettségű sociológus, Beöthy Leó.

Nagyon kimagasló képviselője volt ennek az irányzatnak Szász-Schwarz Gusztáv is, Akadémiánknak oly korán elhunyt tagja. A magánjognak volt művelője. Mélyreható elemzésével a jogtudomány több nehéz kérdését, mint a jogosítvány és jogi személy fogalmát egészen új világításba helyezte. Idevonatkozó értekezései német nyelven is megjelentek. Nagy codificationalis munkálatainkat, mint házasságjogi törvényünket és polgári törvénykönyvünk tervezetét kiváló bírálatokkal világította meg. Számos monographiája és értekezése nemcsak tartalmánál, hanem formájánál fogva is rendkívül értékes. Bátran nevezhetjük őt egyik legszebben író magyar jogtudósunknak.

Az Akadémia azon jogásztagjain kívül, akiknek irodalmi téren volt vezetőszerépük jogtudományunk legújabb fejlődésében, még két férfiúról kell külön megemlékeznem s ezek: Horváth Boldizsár és Szilágyi Dezső. Egyikük sem jogi író, de mint nagytudású jogászok döntő befolyással voltak jogéletünk kialakulására.

Horváth Boldizsár a múlt század hatvanas éveiben tűnt fel mint kiváló jogász, nagyszabású, önzetlen államférfiú és mint kiváló parlamenti szónok. Igazságszolgáltatási szervezetünk átalakítása az ő érdeme.

Szilágyi Dezsőnek pedig a magyar jogtudomány történetében egészen kivételes szerep jut. Óriási kritikai tehetségénél és nagy ismereteinél fogva korának egyik legnagyobb jogtudósa. Kivételes jogászai képességeit és tudását leginkább poli-

tikai beszédeiben ragyogtatta, melyek négy kötetben¹ külön is meg vannak örökítve az utókor számára. A parlamenti szónoklás remekei kétségtávol a jogtudomány és jogi irodalom igen értékes részei s így helyénvaló, hogy legújabb korunk parlamenti szónoklatának legnagyobb alakjáról külön is megemlékezzem. Mint jogász, különösen a büntetőjog és közjog terén magaslott ki. Közjogunk legnehezebb kérdéseit nálánál senki sem ismerte alaposabban.

Horváth Boldizsár és Szilágyi Dezső az Akadémia tiszteleti tagjai közt foglaltak helyet.

Midőn tanulmányomban a Magyar Tudományos Akadémia és a magyar jogtudomány közötti kapcsolatokat keresem, a dolog természeténél fogva arra kellett figyelemmel lennem, hogy az Akadémia tagjai mennyiben járultak hozzá jogtudományunk műveléséhez. De a magyar jogtudomány művelése, különösen a legújabb időben, távolról sem szorítkozik az Akadémia jogásztagjainak működésére. Jogtudományunk az alkotmány visszaállítása óta hatalmas, terebélyes fává nőtt, melynek az Akadémián kívül is nemcsak nagyszámú, de igen jelentős művelői vannak. Nem nyujtanék tiszta képet az Akadémia befolyásáról jogtudományunk fejlődésére, ha meg nem emlékezném arról is, hogy a magyar jogtudomány az Akadémián kívül álló tényezők által mennyiben részesül művelésben. E tekintetben csak néhány legjelentősebb mozzanatra szorítkozom.

Az egyik a törvénykönyvek és nagyobb törvények előkészítése. Alkotmányunk visszaállítása utáni korunkat törvényhozási szempontból joggal nevezhetjük a nagy, rendszeres törvénykönyvek korszakának. Büntetőjogunk teljes codifikálása ebben a korszakban megy végbe. A múlt század negyvenes éveinek kezdeményezése, más formában ugyan, ekkor kerül tető alá. Befejezést nyert a polgári jogvédelemnek rendszeres törvényhozási szabályozása is. És már évtizedek óta folyamatban vannak s befejezésükhöz erősen közelednek polgári törvénykönyvünk előkészítő munkálatai is. A világ-

¹ *Szilágyi Dezső beszédei.* Szerkesztik Fayer Gyula és Vikár Béla. I—IV. k. 1906—1913.

háború hiúsította meg annak a nagy tervnek megvalósítását, hogy polgári törvénykönyvünk, mint országunk magánjogi egységének legerősebb köteléke, a múlt évtized derekán létrejöjjön. Az előkészítő munkálatok irodalmi értéke azonban így is rendkívül nagy, a jövőben a magyar magánjog tudományos művelésének nélkülözhetetlen segédeszközei lesznek.

A törvényhozási előkészítés tudományos értékének elismerése elől az Akadémia sem zárkózik el s ennek konkrét formában is kifejezést adott, midőn 1913-ban a nagyjutalmat Plósz Sándornak ítélte oda a polgári peres eljárásról szóló törvényért. Ezzel az Akadémia újabb irányt is kívánt jelezni a tudományos munkák megítélésében. Kifejezést adott annak, hogy ha egy törvényalkotási mű kizárólag egy szerző alkotása s az nagy tudományos értékű is, mint ez a Plósz-féle peres eljárásra kétségen kívül áll, akkor az minden tekintetben azon munkák közé tartozik, amelyek tudományos értéküknél fogva az Akadémia elismerésére számíthatnak.

A másik mozzanat, amelyre utalni óhajtok, az a rendkívül értékes tudományos munka, melyet részint *jogi folyóirataink*, részint pedig a *Magyar Jogászegyesület* fejtenek ki. Jogi folyóirataink évtizedek óta a magyar jogi irodalomnak legértékesebb tényezői közé tartoznak. Nemcsak a jogi élet mindennapi kérdéseivel foglalkoznak, hanem felemelkednek elvi magaslatokra is s mindig a köz javát tartva szem előtt, buzgón törekednek szolgálni a magyar igazságszolgáltatás és a magyar jogtudomány ügyét. A Magyar Jogászegyesület pedig főleg a világháborút megelőző boldogabb időkben fejtett ki nagyarányú irodalmi tevékenységet.

És végül van sok más értékes jogi munka is — kézikönyvek és monographák — amelyek oly jogtudósaink tollából kerültek ki, akik nem tagjai az Akadémiának. Jelentéseimben akadémiai díjak odaítéléséről többször kiemelttem, hogy a világháború és az azt követő válságok ugyan károsan hatottak jogi irodalmunkra is, de azt nem bénították meg. Az Akadémia mindig nagy gondot fordított arra, hogy jogi irodalmunk önálló jogi munkák által is minél jobban gyarapodjék. Mindenekelőtt pályadíjakkal tüntet ki jeles jogi munkákat. Eddig tizenöt esetben ítélte oda az Akadémia a nagy-

jutalmat jogi munkáknak. Számos más esetben a Marcibányi-díjat kapták jutalmul. A tekintélyes Sztrokay-jutalom, amelyet az Akadémia egyik kiváló tagjának, Sztrokay Antalnak emlékére alapítottak örökösei, kizárólag jog- és államtudományi munkák jutalmazására fordíttatik. Van továbbá az Akadémiának egy külön bizottsága, amelynek útján az Akadémia anyagi eszközöket bocsát rendelkezésére fiatalabb jogtudósoknak tudományos irányú önálló munkáik kiadására. Ezúton az Akadémia már számos jogi munka megjelenését tette lehetővé. Sőt néhány évvel ezelőtt a magyar magánjog rendszerét feldolgozó német munka kiadását is igen jelentős anyagi áldozattal mozdította elő.¹

V.

Eddig jogtudományunk multját és jelenét vizsgáltam, most vessünk még egy pillantást azokra a feladatokra, amelyek a jövőben várnak reá.

A magyar nemzet története négyszáz év óta nem egyéb, mint keserves küzdelem a létért, védekezés a megsemmisítését célzó törekvések ellen. A küzdelmet fegyverrel és törvénykönyvvvel a kezében folytatta. A fegyvert sokszor volt kénytelen letenni, de a törvénykönyvet sohasem sikerült kiutni kezéből. Ma kétségtelen történelmi tényként áll előttünk, hogy a nemzetet tántoríthatatlan ragaszkodása a jog eszméjéhez mentette meg ezer veszedelemből és segítette őt a kiegyezést követő rövid felvirágzásához. A folytonos küzdelem a jogért a magyar gondolkodásnak és a magyar közműveltségnek egészen sajátzerű jelleget adott. A jog eszméje a magyar nemzet gondolatvilágában mindig többet jelentett, mint más népeknél. Mi a legmélyebb hálával gondolunk azokra, akik a jog eszméjét ébren tartották a nemzet lelkében, mert jelentékeny részük van abban, hogy a nemzet fennmaradt.

Fennállása óta az ország most éli legválságosabb napjait. A szerencsétlenségből ismét csak tántoríthatatlan ragasz-

¹ Almási Antal két kötetes német munkája a magyar magánjogról.

kodással a jog eszméjéhez szabadulhat meg. Ezért oly végtelesen fontos a nemzetre, hogy éppen most legyen erős, a kor színvonalán álló jogtudománya, amely a nemzetben a jogaihoz való ragaszkodást ápolja s a kibontakozás útját helyesen megjelöli.

A világháború a jogfejlődés terén is egészen új korszakot nyitott meg. Az államok külső vonatkozásaiban uralkodó lett azoknak egy nagy világszervezetben való tömörülésének, belső életükben pedig a legszélesebb körű demokratiának eszméje. Ezzel a jogtudományra is egészen új feladatok várnak. Neki utat kell jelölnie arra, hogy az államok világorganizációja legcélszerűbben miképen oldható meg, s hogy a demokratikus eszmék alapján az állam belső jogrendje miképen építendő fel.

Ezen feladatok elől a magyar jogtudomány sem térhet ki, csakhogy azok megoldásánál a legnagyobb óvatosságot kell kifejtenie. *A nagy világorganizációba való bekapcsolódásunk nem jelentheti nemzeti jogfejlődésünknek feladását.* Mi tagjai lehetünk egy nagy világszervezetnek, felemelkedhetünk a jogeszmé kifejlesztésében a legmagasabb emberiségi szempontokig, de nem szabad feladnunk nemzeti jogfejlődésünk eredményeit. A mai nemzetközi jogrend az erkölcsi világrend legsúlyosabb megsértésével jött létre. Ennek a jogrendnek nincs meg az erkölcsi alapja s azért nem is számíthat maradandóságra. A magyar nemzet nem kapcsolódhatik be az új világorganizációba anélkül, hogy az erkölcsi eszméjén s ezzel együtt nemzeti jogfejlődésén elkövetett súlyos sérelmek orvoslását szüntelenül ne követelje.

De államunk belső életében az államot alkotó erők egymáshoz való viszonyában is egészen új helyzet állott elő. Hogy belső jogrendünk szilárd legyen és a nemzet haladását biztosítsa, azt széles demokratikus alapon kell felépítenünk, azonban *a történeti jogfejlődés gondos megőrzésével.* Magyarországon csak oly demokratia biztosíthatja a legszélesebb néprétegek boldogulását, mely rendületlenül támaszkodik történeti jogfejlődésünk eredményeire.

Rendkívül nagyok azok a feladatok, amelyek mind e tekintetben jogtudományunkra hárulnak. Megoldásukhoz

bensőséges hazaszeretettel, törhetetlen hűséggel a nemzet iránt kell hozzálátni. Minél nagyobb nemzeti szerencsétlenségünk, annál mélységesebbnek kell lennie hazaszeretetünknek. De ez még nem elég, a munkához a legteljesebb jogász felkészültségre is szükség van. A mai jogélet rendkívül bonyolult, akár belső, akár nemzetközi vonatkozásait nézzük, melyet helyesen irányítani csak igen nagy belátással és gazdag jogi ismeretekkel lehet.

Nehéz munkájához jogtudományunk erőt merít azoknak a nagy jogászoknak és államférfiaknak példaadásából, akik nagy tudásukkal és hazaszeretetükkel a nemzetet nemcsak a végveszélytől mentették meg, hanem azt a fejlődés igen magas fokára emelték.

De nehéz munkájához jogtudományunk az Akadémia hathatós támogatását is kéri. Az Akadémia mindig lelkesen felkarolta a magyar jogtudomány minden törekvését, mely a magyar jogi tudás mélyítését tűzte ki céljául. Kétségkívül ezt fogja tenni abban az új században is, melynek küszöbét most lépi át s amelyben a magyar jogtudományra az eddigieknél sokkal nehezebb feladatok hárulnak.

Ebben a tudatban a magyar jogtudomány művelőinek teljes a bizalma aziránt, hogy küzdelmüket az ország régi nagyságának kivívásáért és boldogabb jövőjének előkészítéseért teljes siker fogja koronázni.

MAGYARY GÉZA.

BAYER JÓZSEF EMLÉKEZETE.

Első közlemény.

I.

(A *Nemzeti játékszín* diadala. — Érdemei és fogvatkozása ; jelentősége. — Bayer gyermek- és ifjúkora. — Küzdelmei a tanári állásért. — Kinevezése.)

A Kisfaludy-Társaság 1886-ik évi ünnepi közülésén a titkár, beszámolván a pályázatokról, örömmel jelentette, hogy a *Nemzeti játékszín történetére* kiírt Lukács Krisztina-jutalom¹ «oly művel ajándékozta meg irodalmunkat, mely annak egy nevezetes hiányát pótolja, egyúttal állandó díszére fog válni». A jeligés levélből egy szürke, tartalmatlan név bukkan ki, Bayer Józsefé. Neve és személye a tudományos körökben szinte teljesen ismeretlen volt, csak kevesen tudtak róla annyit, hogy már férfisorban van — 35 éves — és tollnok a budapesti főigazgatóságnál. A tudomány legújabb koszorúsa addig valóban csak egy-két pedagógiai értekezést s egy csomó újságcikket írt, így megtörtént az a tudományok életében, párját ritkító eset, hogy egy kezdő tudós első kísérlete egy kétkötetes, hatalmas munka volt.

Még magasabbra fokozódott a tudományos világ csodálkozása, mikor a következő évben (1887) Akadémiánk Irodalomtörténeti bizottsága közrebocsátotta a nagy, több mint 1100 lapos művet.² A *Nemzeti játékszín története* teljesen igazolta a bírálók³ dicséretét. A magyar színészet életé-

¹ A pályázati fölhívás szövege: «Kivántatik, forrástanulmányok alapján, a magyar játékszín története, kezdettől fogva a pesti nemzeti színház megnyitásáig.» L. Kisfaludy Társaság Évlapjai, új folyam XVIII. k. (1881—1882.)

² Az első kötet VIII. és 642 l., a második 495 l.

³ A bírálók voltak: Zichy Antal, Paulay Ede, Szász Károly. Bírálatuk olvasható az Évlapok XXI. k.-ében (1885—1887) 40—44. l.

nek kezdő szakaszát, az első fővárosi előadástól (1790) a Nemzeti Színház megnyitásáig (1837) eltelt félszázad küzdelmes multját beszéli el, olyan teljességgel, anyagát annyira kimerítve, amilyenre tudományos irodalmunkban addig nem volt példa. S ami ennek az ítéletnek megadja igazi jelentőségét: egészen a maga kutatásai alapján. Előmunkálat ezen a téren kevés volt, inkább csak egy-két vidéki város színházi életére voltak összeállítva az adatok, de fölületesen, megbízhatatlanul, s Bayernek mindenütt vissza kellett mennie az eredeti forrásokig. Vissza is ment és hosszú évek fáradságos munkájával fölkeresett minden nyomtatott forrást. Nemcsak a közismert és könnyen hozzáférhető anyagot aknáztá ki, a korabeli hírlapi sajtó termékeit és az almanach-irodalmat, a röpiratokat és az írók levelezését, hanem az addig figyelembe nem vett színlapokat is. Elveszett vagy lappangó színlapgyűjteményeket hozott napfényre, megóvta őket az elkallódástól és bennük irodalmunk és műveltségünk történetének rendkívül gazdagon buzgó kútforrását tárta föl. Abban a messze korban, mikor a közélet krónikásai, a hírlapok még nem kísérték kellő figyelemmel közműveltségünk tényezőinek munkáját, s nem volt érzékük a szellemi mozgalmak iránt, ezek az egyszerű színházi jelentések, ha az ember olvasni tud belőlük, megbecsülhetetlen értékűek. A színlap mint irodalom- és műveltségtörténeti adalék a *Nemzeti játékszín* óta jutott szerephez!

A nyomtatott szövegek azonban csak az egyik, még pedig a kisebb részét szolgáltatták az anyagnak. Bayer fölfedezett egy másik, az előbbinél bővebb vízű forrást: a levéltáraknak fölhasználatlanul porlódó aktáit. Három nagy levéltárat búvárolt át (az Országos, a Pestmegyei és a Fővárosi levéltárat), s annak az óriási adattömegnek, amellyel dolgozott, ez a levéltári anyag szolgáltatta az érdekesebb és értékesebb felét. Nem százzszámra, hanem ezerszámra ásott ki belőlük ismeretlen tényeket, s az adatoknak ebben a beláthatatlan rengetegében alig van téves vagy helyreigazításra szoruló.

Az anyagnak ez a nagy gazdagsága, párosulva azzal a körülménnyel, hogy Bayer előzőleg nem gyakorolta bele

magát a tudós munkába, a Kármán József ajánlotta «apró, készítő» dolgozatokba, óhatatlanul a művészi szempont hátterbe szorulására vezetett. Bayer 35 éves kora ellenére valójában még kezdő író volt, nem bírt az anyaggal, ki-kisiklott kezéből a fonál. A térben és időben szétágazó anyagot, egységes szempont híján, nem tudja összeforrasztani; széthányja, ami összetartozik. Közben változtatja szempontját, dolgozó módját is. Egyik korszakban a játékszín történetének egyes mozzanatai közé beleszővi a színrekerült drámák ismertetését, másutt meg egészen mellőzi a drámákat; rendszerint nagyon hozzátapad adataihoz s a forrásait (kérvényeket, szerződések, leíratokat stb.) szószerint vagy kivonatossan beleiktatja a szövegbe, de néhol van bátorsága az adatteglákból építeni is. A formába öntés így egy kissé nyers, a könyv nem fest a színészet életéről nagyszabású, egységes képet, nem adja a fejlődés áttekinthető rajzát s a maga egészében inkább adatgyűjtemény, mint olvasásra szánt mű, de annak kitűnő, nem hagy cserben, bármilyen színészet-történeti kérdésben fordulunk hozzá. Olyan, mint a mohamedánok szent könyve, a *Korán*: benne van minden, amit tudni kell. A magyar színészettörténet nem látná nagy kárát, ha a többi dolgozatot elégetnők. S az adatok csoportosítása nagyszerű. Amennyire hiányzott Bayerben a szerkesztő művészet, éppolyan fejlett volt az érzéke az adatok áttekinthető csoportosítása iránt. Azok a rovatos összeállítások, amelyekbe a tárgyalás folyamán vagy műve végén, a Függelékben, az összetartozó adatokat rendezi (egy-egy színházi évad műsorát, egy-egy társulat színészeinek névjegyzékét, bevételeit és kiadásait stb.): könyvét a legkényelmesebben használható forrásmunkává teszik.

A *Nemzeti játékszín történetének* igazi jelentőségét ebbe a rövid ítéletbe sűrítethetjük: utána sokkal, de sokkal többet tudunk a magyar színészet multjáról, egészen más képünk van játékszínünkről, mint volt előtte. S azonkívül gazdagabbak lettünk egy nagy irodalmi tanulssággal: megláttuk, milyen szoros kapcsolatban van drámai irodalmunk a színészettel. Hogy a dráma sorsa a színpadhoz van kötve, azt régebben is tudtuk, de a mi irodalmunkra vonatkozólag ez a tudat

alig volt több phrasisnál — tartalommal, jelentéssel csak Bayer munkája töltötte meg.

Ezek után egészen természetesen tolulnak eléink azok a kérdések, melyek most 39 éve foglalkoztatták a tudós világot: ki ez az ember, aki egyszerre ilyen hatalmas, ily nagy fontosságú munkával lepte meg a világot, hogy tudott elvonulva a nyilvánosságtól ilyen kész tudományos fegyverzetre szert tenni? Más szóval: ki volt, mit csinált addig Bayer József, s hogy született meg a *Nemzeti játékszín*?

Bayer József műve megjelenésekor 36 éves, végleges állás nélküli tanár volt. Az 1851-ik év novemberének 23-án született Baján,¹ hol atyja, Mihály, jómódú polgár, a Fehér hajóhoz címzett fogadó bérlője volt. A család idegenből szakadt hozzánk, Alsó-Ausztriából, s a német vér nem tagadta meg magát az utódokban sem. Noha már az öreg Bayer német nyelve ellenére szívben magyar volt, a fiatal pedig szívvel-lélekkel magyar, önérzetes és büszke magyar: apa és fia osztrák paraszt őseiktől örökölték lelküknek két alapvonását, a becsületességet és vasszorgalmat. Az apa, a jómódú fogadós, versenyt dolgozott embereivel, elsőnek kelt és utolsónak feküdt, s hogy mennyire becsületes volt, mutatja, hogy idővel ráfizetett virágzó üzletére. Fia a legnagyobb szorgalmú, legtöbbet dolgozó magyar tudósok egyike lett, az életben mintaképe a becsületes embernek, a tudományban pedig — ami ezzel egyjelentésű — példája az alaposságnak és megbízhatóságnak. De természetükben is volt valami a magyarságtól idegen, valami németes: egyfelől bizonyos nehézkesség, mely az apánál ridegségben, a fiúnál megfinomodva, túlságos, már a zárkózott-

¹ E megemlékezés életrajzi részéhez fő használtam azt a dolgozatot, melyet Marcinkó Ferenc írt Bayer nyugalomba vonulásakor a budapesti V. ker. főgimn. 1912/13-ik évi értesítőjébe (12—16 l.). Sokkal többet köszönök azonban azoknak a fölvilágosításoknak, melyekkel Bayer Sándor úr, József öccse, és leánya Haltenberger Mihályné úrasszony, valamint Bodrogi Lajos úr, Bayer leghivebb barátja, voltak szívesek szolgálni. Ugyancsak Bodrogi Lajos és Baumgartner Alajos urak igen becses adalékokkal segítettek Bayer egyéniségének ismeretében.

ságig fokozott tartózkodásban nyilvánult, másfelől a takarékoság, melyet az apa a fukarságig fejlesztett, míg fiánál a maga tisztább formájában jelentkezett: tartózkodott a könnyelmű költekezéstől s csak magán takarékoskodott, nem pedig magának.

Elemi és középiskolai tanulmányait Bayer József Baján végezte, az utóbbiakat az akkor nem valami jóhírű községi gimnáziumban. A kissé laza fegyelmű és erkölcsű intézetnek azonban volt egy-két kiváló tanára, köztük az, akit Bayer igen sokra becsült, Kolmár József, a későbbi ismert és méltányolt pedagógus. Aki akart, az tanulhatott tőlük. Ezek közé tartozott Bayer is, aki mindvégig büszkesége volt a gimnáziumnak.

Élete ebben a korban olyan volt, mint a többi szorgalmas diáké, gazdag apró fájdalmakban és örömekben, melyeket a gyermeklélek nagy reagáló erejével természetesen hatalmas lelki mozgalmaknak érzett. Mint annyi diáktársát, őt is korán, már a gimnázium alsó osztályaiban elfogta az olvasás szenvedélye. Csakhogy nála az olvasás szeretete nem múló szeszély volt vagy a szórakozás pusztá eszköze, hanem lelki szükséglet, s az innen kezdve haláláig lobogott lelkében. Mint mindenben iskolai pályáján, az olvasásban is, hűséges társa volt egy diák pajtása, Bodrogi Lajos, aki — később maga is kiváló tanár — egy életen át leghívebb barátja lett. Tatár Péter ponyvatermékei vezették be őket az irodalomba; első komoly prózai olvasmányuk Jókai *Péres könyve* volt. Majd jószerencsájük egy előkelő úriasszony körébe vezette őket, s az megnyitotta előttük könyvtárát. A könyvtár nem volt nagy és sajátyszerű volt az összeállítása: csak magyar költők voltak benne és pusztán a régibek: Kazinczy, a két Kisfaludy, Kölcsey, Berzsenyi, Vörösmarty, Garay. Amit ott találtak, azt ismételten elolvasták, de egyebet alig, csak gimnáziumi tanulmányaik utolsó éveiben Aranyt — Petőfit azonban Baján még csak egypár verséből ismerte Bayer.

E korbeli élményei közül az utókort legjobban érdekelheti az, hogy Bayer már gyermekkorában szorgalmas színházlátogató volt. Úgy esett a dolog, hogy egy ízben német

színészek érkeztek Bajára — Diefenbach jónevű társasága — s a zenekarba szerződtették Bodrogi édesapját, aki kántor és tehetséges zenész volt. A két fiú ezen a réven bejáratos lett a színházba, s a véletlen játékból az első előadás, amelyet végignézték, Shakespeare *Romeo és Juliája* volt. Különös omen, méltó ouverture-je annak a pályának, mely egy félszázaddal később a magyarországi Shakespeare-cultus hatalmas rajzában hangzott ki. Diefenbachék távozásával vége volt az ingyen-előadásoknak s a színházba járásnak. Baján nem is volt módja többé Bajornek reá, mert atyjától ugyan hiába kért pénzt: efajta «fölösleges» mulatságra nem adott. De a gyermekkori emlékek mélyen bevésődtek lelkébe, s annak a hajlamnak, mely később oly elemi erővel vonta a színpad felé, ezekben a német színi előadásokban van a gyökere.

Középiskolai pályáját azonban nemcsak a jó diákoknál szokásos tanulmányi sikerek jellemzik. Bayer nemcsak az iskola padjaiban állotta meg a helyét. Társai közül kivált zenei tehetségével is s ennek köszönhette első tudományos ismeretségét, 1870-ben, érettségi vizsgálata idején. A vizsgálat vezetésére leérkezett főigazgatót, Lutter Nándort, az ifjúság szerenáddal tisztelte meg, s a zenekarban ott volt Bayer is mint hegedűs. A főigazgató finom hallása kiérezte az összjátékból Bayer vonójának művészetét s magához hívatta. Nagyon megtetszett neki az értelmes ifjú, s meghallván, hogy tanári pályára készül, fölajánlotta támogatását. A hatalmas főigazgató jóindulata nagy kincsnek ígérkezett — meglátjuk majd, mennyi hasznát vette Bayer. Zenei tehetségét, Pestre kerülve, egyideig nagy gonddal művelte, de ezt az adományát nem gyümölcsöztette kellőleg. A mûzsák is asszonyok: féltékenyek egymásra és egész cmbert követelnek maguknak. Bayer, amint egyre jobban belemerült a tudományos munkásságba, a zenét pusztán nemes szórakozásnak tekintette: fölfrissítette magát és barátait hegedűjének hangjaival, egyideig egy budai társaságban a kamarazenét is művelte, de komolyabban nem foglalkozott vele. Lassanként mind ritkábban nyúlt a vonóhoz s inkább mások játékában gyönyörködött. Tanársága első éveit

ben szorgalmasan látogatta az operai előadásokat s élete végéig érdeklődött a zene iránt. Nem idegenkedett az újabb irányoktól sem, de Wagneren túl már nem szívesen ment, igazán szívébe pedig csak a classikusokat és romantikusokat zárta.

Diákkori sikerei közül csak az irodalmiaknak volt döntő hatásuk Bayer fejlődésére. Tanárai már korán fölismerték írói tehetségét, s az önképzőkörben is annyira kivált dolgozataival, hogy a Vörösmarty-jutalommal, mely hosszú évek gyakorlata szerint VIII-ik osztályú tanulónak járt ki, a szokástól eltérőleg, már VII-ik osztályos korában kitüntették. Önbizalmát még fokozta, hogy a következő évben az önképzőkör elnökévé választották. Már nem is érte be az iskolai elismerésekkel, hanem értékesebb babérokra vágyott: alighogy lettete az érettségit, még a szünetidőben, egy egyetemi pályakérdésre kezdett dolgozni. Munkájáról (*Arany János balladáinak széptani elemzése és összehasonlítása a skót balladákkal*), melyet a következő évben, mint bölcsészethallgató be is nyújtott a pályázatra, dícsérőleg emlékezett meg a bíráló szaktanár, Greguss Ágost, s ha jutalomra nem ajánlotta is, kiemelte, hogy a pályaművek között a legönállóbb.

Az önképzőköri sikerek érlelték meg Bayerben régi tervét, hogy élete hivatásául a tanári pályát választja. Pályakezdése nem ment símán: atyjának nem tetszett a terv. Az öreg Bayernek, épúgy mint Petőfi atyjának, nem sok haja hullott ki a tudományokért. Nem örült tehát, mikor meghallotta, hogy idősebbik fia tudományos pályára készül. Nem nézte ugyan le a litteratus-embereket, de mint gyakorlati érzékű a pénzt nagyrabecsüő férfi nem szívesen látta volna fiát a tanári pályán, mely csak sovány falatokat nyújt annak, akit idealizmusa oda terel. (A bajai tanároknak pl. csak 500 forint volt az évi fizetésük!) Azt szerette volna, ha fia az ő jövedelmező mesterségét folytatja, de erre az nem volt kapható. Mikor tehát Bayer 1870 őszén fölment a pesti egyetem bölcsészeti karára hallgatónak, magával vitte ugyan édesanyjának áldását, de semmi egyebet. Atyja sorsára bízta s minden támogatást megvont tőle. Nem volt ez

pusztán ridegség, része volt benne a makacsságának is. Fia mint eltökélt, megmásíthatatlan szándékát közölte tervét atyjával, s ez bántotta az öreget. Ha *kéri* tervéhez atyja beleegyezését, ha apai szívére hivatkozik, talán beletörődik fia «bolondsága»-ba, de Bayer már gyermekkorában sem tudott kérni, neki kegy, jóindulat soha sem kellett. De meg nem hiába volt atyja fia, nem hiába örökölte vele együtt az osztrák paraszt-ősök makacs koponyáját: megkötötte ő is magát. Mégel majd a maga emberségéből, nem szorul atyja garasaira.

Az anyai áldáson s azokon a lelki adományokon kívül, melyek későbbi tudós pályáján olyan nagyjelentőségűek voltak, két mély, értékes érzést vitt magával Bayer a fővárosba. Egyik volt a magyarságnak, a magyar műveltségnek szinte fanatikus szeretete. Valóban csoda számba megy, hogy erősödhetett meg ez az érzés annyira Bayerben, hiszen nemcsak vére volt német, utolsó cseppjéig, hanem a környezet is, amelyben élt — Baja az ő gyermekkorában erősen német jellegű város volt. Ebben a megmagyarosodásban volt nyilván részük Bayer költői olvasmányainak, volt a gymnasium magyar érzésű tanárainak is, de java részben mégis a magyar szellem átalakító munkájának kell betudnunk. A magyar szellem érdeme ez, mely a levegőben az észrevehetetlenségig szétporlódva, behatol az emberek pórusain keresztül a lélek zúgaiba s éppen a tudományos hajlamú lelkeket, egy Töldyét, egy Hunfalvyét, egy Bayerét formálja át németből ízig-vérig, utolsó porcikájáig magyarrá. A másik nemes érzése volt: ragaszkodása szülővárosához. Megható nemcsak az a kegyelet, mellyel iránta viseltetett,¹ hanem az is, hogy egész életében minden kedves és drága volt előtte, ami Baja városával volt kapcsolatos. Jellemző, hogy szorosabb baráti viszonyt csak hármat kötött életében s mindet gyermek vagy ifjú korában; kettőt bajai fiúkkal, a harmadikat egy otthoni

¹ Nagyértékű könyvtárát Baja városára akarta hagyni, de élete utolsó hónapjaiban Baja szerb megszállás alatt volt, s ezért kénytelen volt lemondani kedves gondolatáról. A könyvtár jelenleg az Erzsébet-egyetem tulajdona.

látogatása alkalmával. Más nem fért közel a szívéhez, csak bajai!

Pesten, megkezdvén egyetemi tanulmányait, csakhamar nehéz viszonyok közé került. Egészen magára volt hagyva. Édesanyja, ha volt rá módja, küldött neki titokban egy-egy kis csomagot, megrakva jóféle bajai élelmiszerekkel, de a csomagok csakhamar elmaradtak, mert szüleinek sorsa rosszra fordult — ebben is emlékeztet Bayer pályája Petőfiére. Atyja, aki már korábban fölcserélte a Fehér hajó bérletét a Bárány-fogadóéval, mindjobban belemerült az anyagi bajokba, úgyhogy nemcsak, hogy nem segíthette volna fiát — erre egyébként nem is gondolt — hanem még ő szorult volna fia támogatására. Így az egykor jómódú bajai fogadós fia épúgy megjárta a fővárosban az élet nyomorúságait, mint a többi szegény filozopter. Most látta igazán hasznát igénytelen, takarékos természetének! Reá is volt utalva, mert a filozopterek rendes pénzszerző módjára, az óraadásra nem tudott reá fanyalodni. Független lelke irtózott a lekötöttségtől s talán még jobban attól, hogy gazdag emberek korlátolt gyermekeinek fejébe tölcserrel csöpögtesse a tudományt. Csak egyszer próbálta. Barátja, Bodrogi Lajos, eltávozott Pestről s átadta neki tanítványát, egy kedves, úri gondolkodású család nehézfejű fiát. Bayer barátja kedvéért megkezdte a tanítást, de már egy hónap múlva megugrott. Szerencsére már az első évben, versenyvizsgálata kitűnő eredménye alapján, megkapta a 300 forintos állami ösztöndíjat s a havi 25 forintból gond nélkül megélt. Hogyne, mikor a szobájáért 5 forintot, az ebédért 6-ot, a vacsoráért 3-at, a reggeliért ugyanannyit fizetett, s maradt még egy hónapra 7 forint költőpénze! Ebből még színházra is telt, s ahány 20 krajcárt el tudott csípni a szükséges kiadásokból, az mind a Nemzeti Színház deficitjét csökkentette. Hetenként legalább egyszer, de ha lehetett, többször is, ott volt a kakasülön — ekkor már a színház szint akkora szenvedélye volt, mint az olvasás. De egyetemi kötelességeit sem mulasztotta el. Az előadásokra szorgalmasan járt; különösen Kerékgyártó Árpád magyar történeti és Hunfalvy János földrajzi leckéit hallgatta szí-

vesen. Hunfalvyhoz jobban vonzódott, de Kerékgyártót talán jobban becsülte lelkes magyarságáért.

Befejezván egyetemi tanulmányait, leszolgálta gyakorlati évét a tanárképző-intézet gyakorló-főgimnáziumában és 1874-ben megszerezte a tanári oklevelet. Azt hitte, övé a világ. Keserűen csalódott: ekkor kezdődött valójában a több mint másfél évtizedes küzdelme az élettel. A cél nem volt magas s a pályabér nem volt nagy: mindössze egy rendes tanári szék valamelyik fővárosi középiskolában. Milyen szerény ábránd egy Bayer Józseftől! Boldogabb időkben a legutolsó tanárjelölt is legalább egyetemi tanszékről ábrándozhatott, de azokban a nehéz időkben, mikor Dunát lehetett volna rekeszteni végzett tanárjelöltekkel, a középiskolai rendes tanárság hosszú éveket, mint elérhetetlen eszmény lebegett Bayer előtt. Volt póttanár a II. ker. főgymnásiumban (1875/76), a következő évben még Pestről is lemondott s a soproni Csöndes-féle magángymnásiumban vállalt állást. Hogy visszakerülhessen a fővárosba. 1877-ben beállt tollnoknak a budapesti tankerületi főigazgatósághoz, iktatni, kiadni, rubrikázni, statisztikai tabellákat gyártani. Tizennegyedfél évig húzta az igát ebben az alantas állásban, de nem tudom, nem látta-e hasznát ennek a rab-szolgásnak a tudomány. Pontosságot, lelkiismeretességet nem kellett neki tanulnia, ez a vérében volt, de nem maradt hatás nélkül reá az az irodai munka, amelyet ebben a kitűnően adminisztrált hivatalban végzett: érzéke az anyag áttekinthető csoportosítása és az összetartozó adatoknak rovatos elrendezése iránt, amely már első művében meglepő erővel jelentkezik, nem tudományos előmunkálatok során fejlett ilyen hatalmassá, hanem a tollnoki gyakorlat által.

A tollnoki állás szegényes jövedelme azonban a pusztán lét fönntartására is csak bajjal volt elég, s még Bayernek is nagyon óvatosan kellett vezetnie hajóját a szegénység tengerén. pedig ő már természetből hajlott arra, hogy félárbcra eresztett vitorlákkal hajózzék. Igényei nem voltak. szenvedélye is csak kettő, s az egyik, az olvasás, nem okozott neki anyagi gondot: a három nagy fővárosi könyv-

tárban megtalálta mindazt, amire szüksége volt. A színház kérdése nehezebb volt, mert a kakasülőre most már nem járhatott. De csakhamar talált módot ezen szenvedélye ki-elégítésére is: az Egyvetértés című napilap zenekritikusa lett s így az operai előadásokat rendszeresen, a drámaiakat is gyakran látogathatta. Irogatott tárcákat is a fővárosi napilapokba, jobbra történeti és földrajzi tárgyú népszerű ismeretterjesztő közleményeket. Amellett állandóan kereste a kapcsolatot az iskolával; mint kisegítő-tanár működött föl-váltva a VIII-ik és IV-ik kerületi főreálban, a II-ik és VII-ik kerületi főgymnasiumban. Élt szívében a remény, hogy előbb-utóbb sikerül majd valamelyik intézetnél rendes tanári alkalmazást és tisztességes fizetést nyernie.

Annak a vágynak, amely Bayert a főigazgatói iroda poros aktái mellől az iskola felé vonta, nemcsak anyagi természetű oka volt s nem is elsősorban az. Rúgói mélyebben, a lélek tisztább régióiban működtek. Egyrészt szabadulni akart az irodavezetés chablónos, lélekölő munkájától, másrészt biztos existenciát szeretett volna magának teremteni, nyugodt, csöndes fészket a családi otthon számára. Bayer ugyanis egy viszonzott és mégis boldogtalan, de azért nem reményvesztett szerelem emlékét hordozta szívében. Még diákkorában megszerette a bajai városi főjegyző gyermek-leányát, Allaga Flórát. A föltűnően szép leány is vonzódott hozzá, s Bayer titokban, gyermekfővel el is jegyezte. Ez a korai szerelem évek jártával komoly érzelmmé mélyült. A leány családja is tudomást vett a viszonyról és szívesen bízta volna a leányt a derék, komoly fiatal emberre. Bayer is csinos legény volt — fejformája, arcvonásai, különösen állá emlékeztetett Cromwellére — igazán összeillő pár lett volna belőlük. Egy bosszantó véletlen azonban Bayert élete első komoly lépésénél, a tanárvizsgálaton, megakasztotta. Megtörtént vele az a tragikus eset, hogy ő, aki három évig szorgalmasan hallgatott az egyetemen és lelkiismeretesen készült a tanárvizsgálatra: megbukott. A vizsgáló tanár azt kívánta tőle, hogy rajzolja föl a mohácsi ütközet helyszínképét, s Bayer nem tudott eleget tenni a kívánságnak. Hogyan történhetett ez a szerencsétlenség Bayerrel, megfejt-

hetetlen rejtély előttünk, de rejtély volt már társai előtt is; nem tudták megérteni, mint bukkant el az egyetem egyik legszorgalmasabb és legképzettebb hallgatója ezen az egyszerű kérdésen. Úgy sejtjük, hogy volt benne része Bayer makacsságának, s ilyen subjektív okra annál inkább gondolhatunk, mert cenzora nem tartozott azon tanárai közé, akik iránt nagyobb rokonszenvvel viseltetett.

A bukás mélyen lesújtotta Bayert. Önérzetében megalázva, elhamarkodott lépésre ragadtatta magát. Fölkereste menyasszonya édesanyját s bejelentette neki, hogy bukása által bizonytalanná lett az existenciája, olyan embernek bizonyult, akire nem lehet számítani. Visszaadja tehát Flórának szabadságát, felejtse őt el. De Bayer ez alkalommal nem volt őszinte, azaz elkeseredésének első pillanatában nem tudott magának sem számot adni érzelmeiről. Valójában nem mondott le a leányról s eljegyzése fölbontását is egyoldalúnak tartotta: ő kötve érezte magát továbbra is. Később, amint a sötét felhő oszladozni kezdett lelkéről, tudatára ébredt maga is, hogy a remény ott él továbbra is a szívében — innen az a lázas buzgalom, amellyel existenciát akart magának teremteni, hogy kimondatlanná tehesse a könnyelműen kiejtett szót. Bizonyos, hogy ha hamarjában végleges, tisztos állást szerez, újra összeforrasztja az elszakadt láncot — de hogy merjen ő a leány elé lépni, akit egy ízben már megcsalt s azóta sem adta jelét szándéka komolyságának: nem tudta még mindig biztosítani megélhetésüket és jövőjüket! Várta tehát sorsa fordulását s titokban reménykedett. A leány is várt egypár évig, de azután férjhezment egy derék, jómódú úri emberhez. Bayer azonban sohasem nősült meg s megőrizte szívében mindhalálig első szerelme emlékét. Élete utolsó éveiben történt, hogy Bodrogi barátja, lent járván Bácskában, találkozott Flórával s beszélt róla Bayernek. Bayer megkérdezte tőle, milyen állapotban találta az ő egykori jegyesét. «Jól van szegényke — felelte barátja — de öregszik.» Bayer nem szólt, de szemében könny csillogott. Ifjúkori álmát siratta, a rózszaszínű hajnalt, melyből nem bontakozott ki a boldogság ragyogó napja.

Flóra már régen asszony volt, mikor a tanári szék még mindig nem akart közeledni Bayer felé. De valljuk meg, Bayer sem tett meg feléje minden lépést. Nem kért, nem alázkodott meg most sem, nem járta a nagyurak előszobáját, panaszolva vagy hánytorgatva sérelmeit, még kevésbbé nyúlt minden idők legbiztosabban találó fegyveréhez, a protekcióhoz. Pedig voltak kitűnő «összeköttetései». Jószerencséje, egy ifjúkori barátja, Gyulai László festő képében, már korán, 1883-ban, az ország legkiválóbb festőművészei körébe vezette, s azok, Lotz Károly és Székely Bertalan, Ligeti Antal és Thán Mór, Mészöly Géza és Greguss János, meg nagynevű szobrászunk, Stróbl Alajos szívesen látták maguk között ezt a fiatal laikust, aki olyan élvezettel hallgatta a Sörös kocsihoz címzett budai kis kocsmá üveges terraszán művészi vitáikat és jókedvű tréfálkozásukat. Gyulai még arra is rábírta nehézkes, a mindennapi kerékvágásból egyébként ki nem zökkenthető barátját, hogy egy-két németországi útjára elkísérje. Lotz, akkor már egyike legtekintélyesebb művészeinknek, őszintén szerette és sokra tartotta Bayert. Viszonyuk lassanként barátsággá melegedett s csak Lotz halálával szűnt meg. Sőt ez a barátság nyomot hagyott a magyar művészetek történetében is. Mikor Lotz megbízást kapott a Kúria freskódíszének elkészítésére, a magyar igazságszolgáltatás fejlődését megörökítő compositióhoz Bayer adta neki a motivumokat. Lotz viszont egy 'szép festményével (*Disznóvadászaton*) hálálta meg Bayer ötleteit. A művészeken kívül politikusokkal is kapcsolathoz került: újságírói munkássága szerzett neki egy csomó értékes jóakarót, befolyásos kormánypárti képviselőket, és ami talán többet jelenthetett volna, nagyhangú ellenzékieket.

Protektorokban tehát nem lett volna hiány, s nincs kétség, hogy akár művész-, akár politikus-barátaikhoz fordul támogatásért, azok nem utasították volna vissza, s a miniszter sem zárkózhatott volna el előlük. De Bayer nem tette, önérzete tiltakozott minden protectió ellen, s jó emberei nem is sejtették, hogy higgadt, csendes fiatal barátjuk szíve mélyén milyen vágyak és keservek rejtőznek. Egy dolgot nem

tudunk megmagyarázni: főigazgatójának. Lutter Nándornak, közömbösségét. Szereteté a kis bajai muzsikus iránt átvitte a tollnokára is, s Bayer is mindvégig igaz ragaszkodással volt iránta: miért nem lépett közbe minisztereinél Bayer érdekében? Vagy talán megtette, de akkor a főigazgató még nem volt az a hatalom, mint ma, s Trefort lerázta magáról a kérelmezőt! Akárhogy történt, Bayer 1886-ban, mikor a *Nemzeti játékszin* diadalmaskodott, még mindig tollnok és immár tizenkettedik éve kisegítő-tanár volt. Sőt az volt 1887-ben is, mikor a két hatalmas kötet megjelent, s vele Bayer a magyar irodalomtörténetírók első vonalába került. A következő évben pedig megtörtént az a tudományos életünkben azóta is példátlan eset, hogy a Kisfaludy-Társaság, megválasztván tagjai sorába Bayer Józsefet, egy végleges állás nélküli tanárjelöltet emelt tudományos életünk olyan jelesei mellé, mint Gyulai és Salamon Ferenc, Beöthy és Péterfy meg Szilárdy Áron — holott, ma élő kiváló tudósainkról hallgatva, még Riedl Frigyes sem volt tagja a társaságnak. De erre csak észbe kapott a minisztérium is, és Bayer e nagy kitüntetésének hatása alatt sietett (Csáky gróf jóvá tenni, amit előde mulasztott! Korántsem. Ellenkezőleg, megkoronázta azt. Aláírta ugyan Bayer kinevezési okmányát, — a budai gymnasiumhoz került volna — de időközben egy hatalmas úr pártfogoltját kellett sürgősen elhelyezni valahol a fővárosban, s mivel az is történetet és földrajzot tanított, Bayer áldozatul esett. A főlháborodás a tudományos körökből átesapott a politika mezejére, s egy véresszájú ellenzéki képviselő, aki Bayert nem is ismerte, kiaknázta a maga és pártja céljaira ezt a «kulturbotrányt» s interpelláció alakjában felelősségre vonta a minisztert. Az interpelláció használt-e, nem tudjuk, de utána nemsokára, 1890. októberében kinevezte a miniszter Bayert az V. ker. főgimnázium rendes tanárává.

Vége 39-ik életéve küszöbén, 16 év küzdelmei és 13 év robotmunkája után, tarsolyában egy 200 aranyas irodalmi jutalommal, két súlyos kötetel s a Kisfaludy-Társaság kutya-bőrével, elérte Bayer József a célját, azt, amit mi, egy szerencsésebb csillagzat érdemtelen szülöttei, 23 éves korunk-

ban, pusztán tanári oklevelünkkel elértünk. Meglátszik, hogy emberek vezetik a sors igazságosztó kezét!

Bayer József célt ért — de nem az a Bayer József, aki a 70-es, 80-as évek fordulójára fiatalos lélekkel, de önérzetes türelemmel várt rá. Az időközben eltűnt. helyét egy más Bayer József foglalta el. Az azóta eltelt évek észrevétlenül pusztító munkát végeztek testén is, lelkén is. Külsőleg megöregedett — vagy tíz évvel többet mutatott a valónál — belsőleg átalakult. Szelleme ugyan megőrizte frissességét, munkakedve és munkabírása sem csökkent, de elszálltak lelkéből a be nem telt álmok. Milyen ábrándok játszottak vele, milyen események lebegtek clótte fiatal korában, nem tudjuk. Mint minden ember, aki az érzéseknek látszólag oly ellentétes valójában azonban egymást kiegészítő, párját hordja szívében, az önérzetet és szerénységet, Bayer nagyon ritkán beszélt magáról, érzelmeiről, lelkének elviharzott mozgalmairól meg épen soha. De voltak ilyen mozgalmai, hiszen a fiatal szív megköveteli táplálékát, s az ábrándokból és eszményekből telik ki. Egyetlen ábrándjáról tudunk a fiatal Bayernek, szerelméről — azt megfojtotta a sors ridegsége. S elhalt vele együtt többi fiatalos vágya is, lassanként rombadólt az ábrándok csillogó palotája — romjai alól egy más életfölfogású, más világnézetű Bayer József emelkedett ki, az öreg Bayer József, akit már mi is ismertünk.

Ezen nagy változás előidézésében része volt annak a körülménynek is, hogy Bayer szülei 1887-ben anyagilag teljesen tönkrementek s fölköltöztek a fővárosba, fiúkhöz. Előbb a Városmajor-utcában, majd 1894-től a Török-utcában laktak együtt, jó egyetértésben. Az apa nem volt haragtartó, megbocsátotta fiának, hogy keresztül húzta számításait, és elismerte jogát ahhoz, hogy életét a maga feje után irányítsa, annál inkább, mert most ő szorult a fíára. az tartotta el őt is, feleségét is. De fia sorsa iránt nem érdeklődött, sikerei hidegen hagyták nem érzett sem örömet sem büszkeséget azon, hogy híres, tudós fia van — még a Kisfaludy-Társaság jutalmában is csak az aranyak imponáltak neki, nem pedig a dicsőség. Bayer figyelmes volt atyja iránt, de csak hideg tisztelet és megbecsülés volt, amit neki

nyújtani tudott, szeretetének melegét egészen édesanyjának tartogatta. A derék öregasszony meg is érdemelte a szeretet teljét. Fiát nemcsak szerette, hanem meg is értette és méltányolta, a maga egyszerű lelkével is tudta követni, mert értelmének szárnyat adott az anyai szív finom ösztöne. Nagy fiát az anyák természetes közellátásával még mindig gyermeknek tartotta, becézte, gondoskodott róla. Bayer édesanyja jósága mélyen meghatotta, s nyomán a fiúnak édesanyja iránt érzett természetes ragaszkodása és hálája rajongó szeretetté fokozódott. Hogy ebben a rajongó szeretetében milyen szentnek tartotta édesanyjának még emléket is, annak egy ízben igen sajátos, de épolv gyöngéd módon adott kifejezést. Szülei halála után ágyukat — két értékes régi, rokokó műdarabot — sajátkezüleg eltűzelte, nehogy idegenek kezére jutva mások is belefeküdjenek azokba a bútorokba, melyeket szülei használtak.

Bayer talán maga sem vette észre, hogy otthon, a családi körben, édesanyjának állandó becézgetése következtében lassanként gyermekké, öreg gyermekké fiatalodott. Olyan jól érezte magát az édesanya védőszárnya alatt, hogy nem vágyott ki e körből, s valamint Toldi Miklósnak, neki sem «lőn asszonnyal tartós barátsága, azután sem lépett soha házasságra». A gondtalan élet, az otthon kényelme s kivált a családi kör melege elernyesztette Bayer lelkét, s az csakhamar egy eszményen kívül minden mást elejtett, ezt az egyet azonban vasmarokkal tartotta. mindhalálig. Ez az eszmény, amelynek szolgálatára magát Bayer szentelte, amely innen kezdve egész életét kitöltötte, a tudomány volt. Egy kép merül föl emlékeimből: Giotto freskója az assisii altemplomban, amint Szent Ferenc eljegyzí magát a szegénységgel. Épílyen nemes, tiszta és tartós volt az a szövetség, melyet Bayer 1887-ben a tudománnyal kötött, egy hosszú életre.

Megfeleltünk az első kérdésre láttuk, ki volt Bayer József és mit csinált 1886-ig, mikor a *Nemzeti játékszín* jutalmat nyert. De a második kérdésre adósok maradtunk a felelettel. Hogyan keletkezett ez a mű, mikor ötlött Bayernek eszébe a gondolat, mikor fogott hozzá és hogyan dolgozta?

Ezt a tartozásomat már nem tudom az utolsó garasig megfizetni, s a pályamunka keletkezésének kérdéséhez csak többé-kevésbé valószínű találgatással férközhetünk közelebb. Az kétségtelen, hogy nem a pályázat adott rá ösztönt. Noha a *Játékszín* első szövegezésében már 1884 nov. 30-án, a pályázat lejártakor, készen volt, ezt a munkát, még abban a kezdetleges alakjában is,¹ csak akkor írhatta meg Bayer, ha az előmunkálatokat már előzőleg elvégezte. Az első indítást tehát máshonnan kellett kapnia, de hogy honnan, arra nincs ember, aki határozottan meg tudna felelni. Bayer zárkózottsága ugyanis, amiről fentebb említést tettem, olyan nagyfokú, szinte abnormis volt, hogy terveiről, készülő munkáiról soha, senkinek egy szót sem szólt s még Arany Jánosnál is jobban rejtegette azt, amin dolgozott. Arany legalább megírta barátainak, hogy dolgozik valamin, Bayer még ennyire sem ment a közlékenységben. A *Nemzeti játékszínt* is olyan titokban írta, hogy készülésétől még legjobb barátja, Bodrogi sem tudott noha nála, kiválóan képzett tudós elme lévén, kétszeres érdeklődésre tarthatott volna számot munkája. Mikor Bodrogi 1885 februárjában értesült, hogy barátja egy nagy színésztörténeti pályamunkát írt, hiába kérte, hogy legalább utólag mondja el neki könyve történetét, hiszen tudomása szerint sohasem foglalkozott a színészet történetével. Hosszú faggatásra csak annyit mondott Bayer, hogy könyve gondolatát egy véletlennek köszöni. Pár évvel azelőtt a tanári szoba asztalán látott egy kis színésztörténeti könyvet; elolvasta és tárcát akart róla írni valamelyik napi lapba. De kétsége támadt a könyv egyik-másik adatának megbízhatósága iránt,² utánuk járt tehát. Így beletévedt a

¹ A két szövegezés viszonyát elég jól megállapíthatjuk a két pályázati jelentésből. Az elsőt — olvasható a Kisfaludy-Társaság Évtapjaiban, Új folyam, XX. k. (1884—1885.) 23—26. l. — Szász Károly, Csiky Gergely, Zichy Antal, Paulay Ede és Szigeti József írták alá.

² Hogy melyik volt az a kis színésztörténeti munka s mikor került kezébe, azt Bayer nem árulta el, de nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Kleinszky Lászlónak *A kassai magyar színészet* c. 1877-ben megjelent műve. A vidéken azidőt ugyanis még csak két színésztörténeti munka jelent meg. Nagy Sándoré, *A váradai színészet*

régi magyar színpad világába: kutatott és gyűjtött s mindjobban belemerülvén a munkába, szinte észrevétlenül beledolgozta magát a játékszín történetébe. A pályázati hirdetés azután fölébresztette benne a kedvet, hogy kutatásait folytatva megírja a magyar színpad történetét. Hozzá is fogott, de a kitűzött határidőre nem készült el teljesen s töredékes pályaművel jelent meg a versenyen. 1885 februárjában, az első pályázati jelentés buzdítására, újra hozzálátott a munkához. Különös szerencséjére Badics Ferenc — aki id. Szinnyi József és Törs Kálmán társaságában részt akart venni a pályázaton, de életviszonyainak megváltozása miatt elejtette tervét — nagylelkűen átengedte neki az Országos Levéltárban gyűjtött hatalmas anyagát. Így Bayer az utolsó hónapokban, kiegészítve Badics gyűjtését a maga újabb kutatásaival, szinte emberfölötti munkával befejezte és benyújtotta a már teljesen kész pályaművét.

Az eredményt már tudjuk: Bayer diadalmaskodott.

II.

(Bayer tudományos munkásságának újabb irányai és eredményei: drámatörténeti dolgozatai és a *Magyar dráma története*, ez utóbbi jellemzése. — Külföldi classikus drámák a magyar színpadon és a Magyar Shakespeare Tár szerkesztése meg a *Shakespeare drámái hazánkban*, ez utóbbi jellemzése. — Egyéb irodalomtörténeti és műtörténeti cikkei.)

Amilyen váratlan és meglepő volt Bayer föltünése az irodalomban, amennyire rejtve maradtak előttünk azok az előmunkálatok, amelyeknek eredménye lett a *Nemzeti játékszín*: olyan tisztán rajzolódik elénk Bayer munkásságában második fele. Nem tudom, nem csodálatosabb-e ennek a második szakasznak (1887—1919) képe, mint volt az első!

története, de ez két évvel később jelent meg, mint a pályázati hirdadás, és Szinnyi Józsefé, *A komáromi magyar színészet története, II.* (1882), ez mint különnyomat nem került könyvtári forgalomba s így nem valószínű, hogy a tanári szoba asztalán hevert volna — egyébként sem illik erre a megbízható könyvre Bayer jellemzése.

Bayer tudományos munkássága, attól az időponttól kezdve, amikor ő az ismeretlenség ködéből mint kész tudós kilépett a napvilágra, egyszerre kibontakozott a maga teljes gazdagságában. A tudományos folyóiratokban egyik értekezése követte a másikat, közben az adatok egész tömegét ásta ki a feledésből vagy az ismeretlenségből. Kisebb-nagyobb tudományos dolgozatainak száma e két évtized alatt vagy 250-re emelkedett, s ezeken kívül még négy nagy kötet került ki tollából. Ez a hatalmas munkásság azonban nemcsak méreteivel és tömegével imponál: szerzőjük érdeklődésének köre is széles, dolgozatainak tárgya is változatos. Mégis könnyű észrevenni, hogy ezek az ismeretsugarak, kevés kivétellel, egy központi magból áradnak ki. Ez a mag, Bayer tudományos törekvéseinek gyújtópontja, a magyar színház. Bayer már pályakezdő művében megmutatta, hogy a színházat valami magasabbrendű egységnek fogja föl, amelyben a színpad és a dráma, az író és a színész munkája fölbonthatatlan egységgé forr össze. Ez a fölfogás tartja össze Bayer szétágazó dolgozatait, ennek a világánál látjuk meg azt a kapcsolatot, mely Bayer tudományos munkásságának irányait egységbe fűzi.

Három szélesebb mederben vájt magának utat Bayer tudományos szelleme. Az egyik volt az, amelyet már a *Nemzeti játékszín*ből ismerünk: a magyar színészet története. Nagy munkájának hiányait maga Bayer ismerte legjobban: tudta, hogy a kiaknázottakon kívül még számos lappangó forrása van színészetünk történetének, s kötelességének érezte, hogy azok föltárásával pótolja, amit akaratlanul mulasztott. A főváros színészetének életére vonatkozólag új adatot egyen kívül már nem igen talált, olyan lelkiismeretesen átbúvárolt annak idején minden lelőhelyet. Ez az egy adata azonban valóságos fölfedezés számba ment s kétségkívül rendkívül becses adalék. Kiderítette, hogy nem 1790-ben játszottak először magyarul hivatásos színészek a fővárosban, hanem Kelemenék társulatát hat évvel megelőzőleg már 1784-ben, mikor a pesti német színház művészei, talán kedveskedésből a magyar közönség iránt, talán egy kissé anyagi érdekből is, eljátszották a budai hídfő

melletti ideiglenes színházban Möller német drámáját, a *Waltront*, Kónyi János magyar fordításában.

A főváros színészetével ezután Bayer nem igen foglalkozott, a Nemzeti Színház történetével meg éppen nem. Nem közömbösségből kerülte el ezt a tudománymezőt. még kevésbé idegenkedésből, hanem — amint szavaiból kivettem — az a terv foglalkoztatta, hogy első könyve folytatásául megírja majd a Nemzeti Színház történetét. Erre eleinte egyéb irányú munkássága, később kora miatt nem került sor, s további színészettörténeti kutatásai csak a vidéki színészet küzdelmes multjára vonatkozólag hoztak napfényre új adatokat. Vagy harminc e tárgyú dolgozatában rengeteg anyagot tett közzé, különösen Debrecen, Miskolc, Sopron és Győr színészetéről, nyersen és adatszerűen, lemondva a művészi megformálásról, mert azt gondolta, eleget beszélnek az adatok önmagukért. Élete utolsó évtizedében elővette újra a *Nemzeti játékszín*t s új adatai fölhasználásával megkezdte átdolgozását. Jó messze jutott munkájában, de sajnos, nem maradt már ideje befejezni, s a II. kötet közepén, az egész műnek körülbelül a $\frac{3}{4}$ -ed részében, megszakad az új, javított s bővített szövegezés.

Bayer érdeklődése már igen korán és egészen természetesen siklott át a színészetről a drámára, az előadó művészekről az alkotókra. Ez az érdeklődés szabta meg irodalmi munkásságának második irányát, s a színészettörténész mellett csakhamar föltűnt a drámatörténész. Drámatörténeti tanulmányokkal addig is foglalkozott, már a *Nemzeti játékszín* is, legalább az első felében, kiterjeszkedik a drámák ismertetésére, de ezirányú tanulmányai csak első műve megjelenése után önállósultak külön irányvá. Innen kezdve a drámairodalom, a színház életének ez a másik éltető eleme, Bayer szívének meg nem szűnő gondja lett. Színészettörténeti kutatásai mellett egyre nagyobb részt kért érdeklődéséből a magyar dráma, s vizsgálata mind több és több idejét foglalta le. S míg amott, nagy műve után, megelégedett az adatok pusztá közlésével, munkásságának ez újabb mezején bátor lépésekkel magasabb célok felé törekedett. Nem fordult ugyan el a könnyebb feladatoktól sem, így

szívesen vállalkozott drámai művek kiadására és magyarázására (XVIII-ik századi pálos iskolai drámák, Balogh István *Ludas Matyi*ja, Szigligeti, Szigeti József és Katona válogatott drámái, egyetlen magyar Eszter-drámánk), de nem riadt vissza a magasabbrendű föladatoktól sem, amelyeknek megoldásánál az elme értékesebb adományait is működésre kellett bírnia. Componáló és construáló erejét mutatják életrajzai, az a három dolgozat, amelyekben drámairodalmunk három jelesének, Katonának, Szigligetinek és Szigeti Józsefnek, életét és munkásságát ismerteti. Mind a három a nagy-közönség számára népszerűen, sőt Bayernélszokatlan könnyedséggel írt, de mégis tanulságos, sőt tudományos becsű dolgozat, s közülük a Katonáról szóló szinte már írói arcképpé mélyül.

Drámatörténeti értekezéseit sem pusztán a bennük föltárt új adatok teszik becsesekké — mondanom sem kell, hogy Bayer csak akkor írt, ha valamilyen drámáról újat tudott mondani — hanem egyiket-másikat a tudomány nemesebb és finomabb módszereinek alkalmazása is, az aesthetikai és pszichologiai vizsgálat. Ebből a szempontból legértékesebb dolgozata az, mely Katona József egyetlen vígjátékát, a *Rózsát*, méltatja. A nagy írónak ezt a kevéssel azelőtt napfényre került művét elemzi Bayer, és Déryné egyoldalú, elfogult beállítással szemben — *Naplójában* úgy tünteti föl a drámát, mint a mellőzött szerelmes bosszúját — megvédelmezi a költő jóhiszeműségét. Amint Katona követelte a drámaírótól, kritikusa is nemcsak mélyen belelát hőse lelkébe, hanem át is éli lelke vívódásait s megértve az embert, megérti művét is. A *Rózsa* Bayer megállapítása szerint a kiábrándult és érzelmein úrrá lett szerelmes munkája, aki azonban még mindig aggódik eszményképe kacérsága miatt s vígjátékával óvni akarja: lássa meg az ártatlanságában is könnyelmű kacérság veszedelmeit s ne játsszék a szíveikkel, mert jóhíret teszi így kockára.

Nem ezekből a drámatörténeti tanulmányokból, de ugyanabból a talajból, amelyben megfogantak, hajtott ki — éppoly titokban, senkitől sem sejtve, mint a *Nemzeti játék-szín* — Bayer legnagyobb szabású munkája: *A magyar dráma-*

irodalom története; a legrégibb nyomokon 1867-ig. A munka pályaműnek készült: a M. T. Akadémia 1893-ik évi Bézsán-jutalmaért versenyzett. Mint pályakoszorúzott dolgozatot 1897-ben kiadta az Akadémia,¹ s vele Bayer irodalomtörténetünk legjelesebb művelői közé emelkedett. Bayer irodalmi pályáján is nagy emelkedés a *Drámatörténet*. Írói egyénisége sokat fejlődött a *Nemzeti játékszín* megjelenése óta eltelt évtized alatt. Egyenetlenségek, hiányok, téves ítéletek vannak a könyvben, de ez a mű célja és a felölelt anyag természete miatt óhatatlan volt. Az anyag még gazdagabb és változatosabb, a főadat még nagyobb szerű volt, mint előbbi nagy munkájában. Míg ott a színészeti törekvések csoportosítását pusztán az idő és tér kategóriáinak mellőzhetetlen kombinálása nehezítette meg, itt a drámai műfaj differenciáltsága szinte legyőzhetetlen nehézségeket torlasztott az anyag logikus elrendezése elé, s Bayer talán nem is választotta a legcélravezetőbb módot. A műfaji csoportosítást túlságosan mereven alkalmazván, az irányok nem válnak el elég élesen, viszont az egyes írókat széttördeli és sem egységes képben nem tünteti föl munkásságukat, sem nem érezteti azt a hatást, melyet az írók a kortól és környezetüktől vettek, valamint az élményi elem szerepe is elhalványodik drámaköltészetükben. Bayer, nem lévén egyébként sem a nagy átfogó szempontok embere, beérte nem egyszer azzal, hogy a drámákat külső jellemvonások alapján kapcsolja egymáshoz. Másfelől lehető teljességre törekedvén, kénytelen olyan tizedrangú drámákkal vesződni, melyeket, éppen értéktelenségük miatt, nem méltatott addig figyelemre a tudomány. Hogy ilyenkor elemzésének és méltatásának megbízható alapot vessen, részletesen bemutatja ezeket az ismeretlen drámákat — s ez nem éppen hálás mesterség. Mivel pedig a könyvek sem dagadhatnak túl bizonyos mértéken, a jelentéktelen drámák ismertetésére használt teret a jelentékenyebb, de ismertebb drámák méltatásánál s meséjük közlésénél kell megtakarítani — ez logikus eljárás, de az arányok nem kedvező eltolódására és helyenként

¹ Két kötet: az első XV és 581 l., a második VII és 494 l.

homályra vezet. Megérzik a könyvön az is, hogy Bayernek legtöbbször a kutató és földolgozó kettős munkáját kellett végeznie s hogy az előbbiben erősebb, mint az utóbbiban. Minden reá váró föladatot fölismer és megold, de munkájának történeti és philológiai felét sokkal megbízhatóbban végzi, mint az aesthetikait. Vannak ugyan kitűnő ítéletei — így pl. hogy a legérdekesebbeket említsem, fölismeri két, kellően nem méltatott drámánknak (Fáy, *Két Báthory*; (zakó, *János lovag*) értékét — de aesthetikai megállapításai nem mindig állnak helyt s nem elég mélyek, mert «a tragikus és komikus hatást, a szenvedélyek lélektani festését kevésbé veszi figyelembe s csak a valószínűség és cselekmény egysége aesthetikai kritériumai.» Adatai azonban, mind a történetiek, mind a philológiaiak, utolsóig megbízhatók. S hogy mit jelent ez, hogy milyen nagy dolog az, ha egy író ezerszámra közöl adatokat, s nincs közöttük egy téves vagy félrevezető sem, azt csak az tudja méltányolni, aki tudományos foglalkozása közben megtanulta a saját kárán, hogy mások adatainak fölhasználásánál a legnagyobb óvatosságra van szükség s minden kételkedés jogosult. Bayer adatait vakon el lehet fogadni.

De az adatoknak ez a megbízhatósága nem egyetlen s nem is a legnagyobb érdeme a *Magyar dráma történetének*. Ami művészi szempontból veszedelmet rejtett magában, a teljességre törekvés, azért végtelenül hálás a tudomány. Bayer elolvasott minden nyomtatásban megjelent magyar drámát, sőt a kéziratban maradtak közül is a legtöbbet, fölhányta a Nemzeti Színház és a Nemzeti Múzeum sűgőkönyveit, sőt fölkutatta a vidéki színpadoknak XIX-ik század eleji, rongyossá használt rendezői példányait is, és az így talált dráma-anyagot, melynek egy részéről a tudománynak még sejtelme sem volt, beleiktatta az irodalom fejlődésébe. Drámairodalmi ismereteinket ezzel rendkívül meggyarapította, s ha ennek fejében egyik-másik kíváló drámánkat nem világítja meg kellő alapossággal esztétikai feléről, az valóban nem nagy veszteség. Hogy egy kirívó példapárt említsek: a *Bánk-bán* külső történetét részletesen ismer-teti, de nem méltatja azt a művészetet, amellyel Katona

a legjobb magyar tragédiát megalkotta, viszont Döme Gergely kezdetleges bohózatának, a *Köcsmei sárkánynak* adja rövid, de beható elemzését. Valljuk meg, hogy nyertünk a cserén. Amarról, irodalmunk remekéről. Gyulai és Arany, Beöthy és Péterfy után alig kaptunk volna újat, míg a *Köcsmei sárkány* Bayer nélkül kiesett volna a magyar dráma fejlődésének rajzából, így azonban nemcsak tudomást vettünk róla, hanem megtudtuk azt is, hogy a népelet sikerült bemutatása által számottevő eleme lett a népszínmű kialakulásának. Valamint annak idején Toldy, ő is megbecsült minden kis adatot, minden jelentéktelen drámát. s az összehordott óriási anyagot, százakra menő magyar színművet külső, de jól áttekinthető egységbe foglalta. Együtt van itt, szinte hiány nélkül, minden magyar dráma 1867-ig, még pedig először foglalva rendszerbe, először fűzve föl a történeti fejlődés fonálára. Kitűnő érzéke a csoportosítás iránt, melyet megbámultunk már első művében, itt is meglepő. Legfényesebb bizonyossága az az összeállítás, amelyben közli a Nemzeti Színházban 1837-től 1867-ig színre került magyar drámák címét és valamennyi előadásuk napját. 27 lapon minden együtt van e kimutatásban, ami a kutatót érdekelheti, s bármilyen szempontból keres valamit, rögtön, fáradság nélkül megtalálja. Az összeállítást nem lehetett volna jobban megcsinálni!

A *Magyar dráma története* kimeríthetetlen bánya a további kutatás számára — a teljességen, megbízhatóságon s rendszerezésen kívül ez a legnagyobb érdeme. Igazi jelentősége pedig az, hogy kiindulópontja lett és marad minden magyar drámatörténeti vizsgálódásnak, nélküle ezen a téren nem tudunk egy lépést sem tenni. Hatása a megjelenése óta eltelt negyedszázad alatt nyilvánvaló: hogy újabb irodalomtörténetírásunkban úgy elszaporodtak és fölvirágoztak a dramaturgiai dolgozatok, az kimutathatóan Bayer nagy művében találja magyarázatát. Elmondhatjuk, hogy alig volt magyar irodalomtörténeti munka, mely annyira megtermékenyítette az elméket. S ami fokozza értékét: ez az első nagyszabású munkánk, amely megrajzolja a maga egészében egy költői műág fejlődését irodalmunkban.

Bayer munkásságának harmadik iránya, éppúgy mint az előbbi, a *Nemzeti játékszín*ből hajtott ki. Színészettörténeti kutatásai közben ugyanis nagy meglepetéssel vette észre, milyen sűrűn szerepeltek már első színtársulataink műsorán a külföldi classikusok, kivált Shakespeare. Shakespeare-t Bayer már ifjúkora óta nemcsak szerette és csodálta — ez könnyű — hanem kitűnően ismerte is, így, eleinte talán öntudatlanul, mindjobban elmerült annak a kérdésnek vizsgálatába, milyen erős és milyen mély volt régi színészetünk körében Shakespeare-nek és általában a classikusoknak cultusa. Hogy színészettörténeti tanulmányai vezették erre a térre, s ezirányú érdeklődésének gyökérszáalai lenyúlnak még abba az időbe, mikor első könyve anyagát gyűjtötte, azt bizonyítja, hogy egyik első dolgozata az új korszakban arról szól, milyen nyomokat hagyott Shakespeare irodalmunkon és a magyar színpad műsorán. Annaira leköötötte érdeklődését a külföldi nagy drámaírók munkáinak sorsa a magyar színpadon, hogy munkásságának előbbi irányai mellé csakhamar ez csatlakozott harmadikul, s vagy negyven dolgozatban adott számot arról, milyen sors várt hazánkban Molière, Calderon, Schiller, Grillparzer s mindenek fölött Shakespeare drámáira, melyet vittek közülük színre színészeink, hogyan dolgozták át őket magyarra — híven és kegyelettel-e vagy könnyelműen, lerántva a maguk színvonalához, esetleg vásári komédiává és cirkuszi paródiává aljasítva, mint az osztrákok. S vizsgálódásaiban nem állt meg a színpadnál, hanem megkereste azokat az elbeszélő műveket is, amelyek Shakespeare valamelyik indítékát értékesítették.

Dolgozatai közül itt is legnagyobb számmal a pusztá adatközlések vannak, de egypár nemcsak formába önti és rendszerbe foglalja az anyagot, mint *Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban* című akadémiai rendes tagsági székfoglalója (1912), hanem a tények megállapításán túl, belőlük mélyreható műveltségtörténeti következtetéseket von le, rámutatva arra a jelentőségre, mellyel a magyar szellem életében bírnak. Így pl. milyen ékesen szóló bizonyossága a magyar színészek komoly törekvésének

és nemes ambíciójának, hogy Schiller két ifjúkori drámájának, a *Räuber*nek és a *Kabale und Lieben*nek színrevitelével megelőzték a német Bécset; hogy Kleistnek *Küchen von Heilbronn*ját a pesti német színház csak egy külföldi vendég művésze kedvéért tűzte ki előadásra. a magyar vidéki színészek ellenben teljes megértéssel és méltánnyalással Kleist drámái iránt, azt állandóan műsoron tartották; hogy az osztrák Grillparzer *Sapphó*ját, melyet Bécsben 1818-ben mutattak be, már a következő évben eljátszotta a székesfehérvári színtársulat s ezzel megelőzte nemcsak a magyarországi német színészetet, hanem Németország legtöbb elsőrendű színpadát is. Mennyire jellemző ez, s milyen fölemelő tudat, hogy a magyar színészet «nyomorgása dacára is lépést tart a külföld irodalmával», német színészeink meg a felsőbbbség támogatása, sőt «feltűnő dédelgetése mellett» sem tudják magyar társaikat túlszárnyalni. Milyen örömmel és büszkeséggel mutat rá a nemzetét forrón szerető Bayer József ezekre az adatokra, hogy velük a magyarság szellemi fölényét legalább ez egy pontban igazolja! S milyen érdekes vonásokat tudott kiragadni sokszor olyan helyekről, ahol senki sem kereste volna! Egy német író megemlékezéseiből pl. — éppen az említett *Sappho*-előadásával kapcsolatban — idézi azt a részletet, amelyben az beszámol az előadás fénypontjáról, Kántorné játékáról, kijelentve, hogy ez a művésznő állja a versenyt a legelső német tragikákkal. Mekkora lehetett ennek az istenáldotta művésznőnek tehetsége, ha egy német író érdemesnek tartotta tizenegy évvel az előadás után megörökíteni a reá tett hatás mélységét! S irodalmi szempontból nem több ugyan kuriózumnál, de kultúrhistoriailag milyen becses adat, hogy egy református lelkész, *Megtért Moor* cím alatt kiadott magyar drámájában, megírta a *Räuber* folytatását, oly módon, hogy az öreg Moort és Amáliát életre kelti, Károlyt föl kutatja — aki nála nem a bíróság elé állt, hanem remetének ment — és köztük egy új drámát játszat le, amelynek morálja az, hogy a szenvedések árán megtisztult bűnös lelkek jogot nyernek az élet zavartalan boldogságára.

Molière és Calderon, Schiller és Grillparzer, Kleist és

Bauernfeld azonban csak epizódok voltak Bayer tudományos munkásságában Shakespeare-hez mérve. Shakespeare volt az ő bibliája, azt olvasta — hogy a római költő szavát alkalmazzam reá — éjjel és nappal, tudományos célból és művészi gyönyörűségből. Innen érthető, hogy nemcsak kitűnő tanácsokat tudott adni a javított *Shakespeare*-kiadás készítés alkalmával a fordítóknak, kivált Lévaynak,¹ hanem mint az Eötvös-inga a föld mélyén rejtőző ércömegeket, az ő érzékeny elméje is megérzett minden lappangó Shakespeare-i nyomot magyar költők alkotásaiban. Vagy 40-re tehető Shakespeare-dolgozatainak száma; hol ismeretlen

¹ Ő lévén megbízva Lévay két fordításának (*V. Henrik* és *Vizkereszt*) átnézésével, sorról-sorra, szóról-szóra végigment a magyar szövegen, összevetve az eredetivel. Megjegyzéseit közölte időnként Lévayval. Hogy milyen eredménnyel, arról tanuskodik Lévaynak Bayer hagyatékában talált 21 levele. Egyiket, hogy némi fogalmat nyujtsak a Lévaynak tett szolgálatról, egész terjedelmében ideiktatom.

Tisztelt kedves barátom!

Itt küldöm a *Vizkereszt* javítgatására vonatkozó munkálatát. Ismételve nyilvánítom, hogy rendkívül bámulom s alig tudom eléggé méltányolni azt a nagy körültekintéssel, türelemmel és szorgalommal végzett fáradozást, melyet Ön erre fordítani szíves volt. Bizonylyal egyik forrása ennek az irántam érzett becses rokonszenve s a másik az irodalom kizárólagos, odaadó szeretete.

Hálás köszönetemet tolmácsolom érte.

Ha eljön valamikor az idő, hogy a *Vizkereszt* e javításokkal új kiadást ér, igazságosnak, sőt szükségesnek is látnám, hogy abban valami úton-módon az Ön neve is megemlíttessék. Hiszen ön a helyes javításokról nemcsak néhány röpke lapo⁴, hanem szinte egész könyvet írt.

A megjegyzéseket gondosan átnéztem s egy pár kivételével mind helyesnek találtam s elfogadom.

Ismételt köszönetet mondok és az új évben testi lelki erőt, munkakedvet és megérdemelt sikert kíván Önnek meleg üdvözléssel

Miskolc, 1911. Január 9.

szeretettel igaz barátja

Lévay József.

A levél mellett megvannak Bayer javításai is : 114 lap ; s mind. szinte kivétel nélkül, nem pusztán magyarázatot adnak, hanem javított *verses* fordítást!

Shakespeare-kapcsolatokat derít ki bennük, hol az eddigi Shakespeare-átültetések félreértéseit mutatja be.

Ezek a Shakespeare-tanulmányok rendkívül gyümölcsözők voltak s két nagyszabású vállalkozásban érték el tetőpontjukat, a Magyar Shakespeare-Tárban és a Shakespeare-monographiában. A Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága 1907 őszén elhatározta, hogy a bizottságtól rendezett fölolvasásokon előadott tanulmányok, fordítás-mutatók és a bizottság hivatalos iratai egy folyóiratban közöltesse; a bizottság az év februárjában a szerkesztéssel Bayert bízta meg. Bayer energiája szinte lehetetlen munkát végzett. Még ugyanazon a tavaszon közrebocsátotta az új folyóirat első füzetét, még pedig egészen más, az ajánlottnál sokkal gazdagabb és tudományos szempontból értékesebb anyaggal. Négy új rovattal toldotta meg a tervezetet: a külföldi legújabb Shakespeare-irodalom ismertetésével, *Tegyesek* cím alatt jobbra Shakespeare-nek magyarországi elterjedésére vonatkozó adalékokkal, a legújabb magyar Shakespeare-előadások műsorának közlésével, végül az azévi magyar Shakespeare-bibliographiával. Hogy a Magyar Shakespeare-Tár egyike lett a legcéltudatosabban szerkesztett folyóiratainknak és Shakespeare-ismereteinknek gazdag bányája, az egészen Bayer érdeme. A gondolat ugyan nem az ő elméjében fogant, de ő hívta életre, ő készítette a folyóirat tervét s ő valósította meg. Négy évi szerkesztése alatt annyira rányomta a folyóiraatra a maga tudományos bélyegét, hogy az egészen az ő lelki képmását tükrözi.

Bayer tudományos munkásságának ez a harmadik iránya, annak vizsgálata, milyen hatással voltak a magyar színházi életre a külföldi classikusok, elsősorban Shakespeare, az ő nagy Shakespeare-monographiájában csúcsosodott ki, mely *Shakespeare drámái hazánkban* cím alatt 1909-ben jelent meg.¹ Ez a két hatalmas kötet Bayer szellemének legérettebb termése. Nem olyan termékenyítő a hatása, mint a *Drámatörténeté*, sőt újabb kutatásokra sem ösztönzi az iro-

¹ Kiadta a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága. Az I. kötet XVI. 476 l., a II. kötet 386 l.

dalom munkásait — de csak azért nem, mert a magéra vállalt föladatot teljesen elvégezte, a fölöelt anyagot egészen kimerítette. Két, terjedelemben egyenlőtlen részre különül. Az első rövidebb, az egésznek egy heted része. Ebben a felében képet fest arról az éppen százéves munkáról, amellyel a magyar szellem nemzeti vagyonná tette az angol drámaíró költészetét. 1777-ben írta le először magyar ember, Bessenyei György, Shakespeare nevét, 1878-ban jelentek meg a teljes magyar Shakespeare utolsó kötetei: e századnak Shakesperare meghonosításáért vívott küzdelmeit és törekvéseit eleveníti meg a nagy mű bevezető része. A többi fejezet sorra veszi Shakespeare egyes drámáit, külön-külön megrajzolja magyarországi pályafutásukat: ismerteti az egyes fordítások keletkezését, vázolja a drámák életét a magyar színpadon, összeállítja előadásait a pesti és kolozsvári Nemzeti Színház műsorán s közli a fontosabb szerepek ábrázolóinak névsorát. A nagy mű címe, bár nem olyan mértékben, mint Jusserand hasonló művéé (*Shakespeare en France*) némileg megtévesztő. *Shakespeare drámái hazánkban*, ez a cím két kérdésre ígér feleletet: milyen sors várt Shakespeare költészetére Magyarországon, milyen volt Shakespeare drámáinak külső története a magyar irodalomban és a magyar színpadon, ez az egyik; milyen hatást tett Shakespeare drámaköltészete a magyar irodalomra, mennyiben utánozták és követték, mint aknázták ki és mit tanultak tőle íróink, ez a második. Ezt az előbbinél nehezebb és fontosabb kérdést tudatosan mellőzi Bayer, noha az előmunkálatok jórészét elvégezte korábbi dolgozataiban. Ennek a józan mértéktartásnak köszöni azonban, hogy nemcsak tökéletes művet alkotott a maga nemében, hanem olyat, amely az egész világirodalomban páratlanul áll. Egyfelől beláthatatlan tömegét kutatja föl és rendszerezi a Shakespeare-re vonatkozó magyarországi adatoknak, másfelől teljesen, kimerítően, minden részletre kiterjedően megrajzolja a Shakespeare-i drámák magyarországi életét. Amit F. Baldensperger *Esquisse d'une histoire de Shakespeare* című tanulmányában,¹ mint a francia irodalomtörténetnek egyik fon-

¹ Études d'histoire littéraires (1910), 156 l.

tos, de el nem végzett feladatát jelöl meg: a Shakespeare-i drámák életének és hatásának pontos történetét, azt hazánkra vonatkozólag, egy évvel a követelés formulázása előtt, Bayer felerészben megoldotta — ebben megelőzte nemcsak a francia, hanem még a német tudományt is. S megoldotta kitűnően. Ha van magyar tudományos mű, mely századok múlva sem avul el: Bayer műve az.

Ilymódon Bayer irodalmi munkásságának mind a három iránya egy-egy hatalmas műben tetőződik: színészet-történeti dolgozatait a *Nemzeti játékszínnel*, dramaturgiáját a *Drámai irodalom történetével*, Shakespeare-tanulmányait a magyarországi Shakespeare-cultus monographiájával koszorúzta meg. Mint Széchenyi, ő is maga emelte azt a «hármasszög»-et, mely emléket megőriz a messze jövőbe. Amit ezen a három mezőn kívül dolgozott — vagy húsz kisebb irodalomtörténeti és vagy ötven műtörténeti cikk — az előbbieket mellett alig tesz számot. Amazok mélyén mindig rejlik valami érdekes adalék, egy-egy addig ismeretlen kapcsolat földerítése, egy-egy elhanyagolt mozzanat megvilágítása — de nem is akarnak többek lenni talált gyöngyszemnél; a művészettörténeti cikkek pedig nyomtatott, de figyelemre nem méltatott forrásokból, jobbára XIX-ik század eleji folyóiratokból, ássák ki vagy egy elfelejtett magyar művész — rendszerint festő — nevét vagy valamilyen művészeti esemény emléket, s az ott talált adatokat kiegészítve Wurzbachból és a különféle Künstler-Lexikonokból, vázlatos életrajzzá vagy beszámolóvá kerekítik ki. Sok névvel és adattal gazdagították e cikkek a művészetek magyarországi történetét, de csak nyers kövek olyan épülethez, melynek kitervezésére és fölépítésére Bayer nem is gondolt. Bayer szellemi képét egy-két érdekes vonással kiegészítik, de az ő igazi jelentősége abban a munkásságban határozódik, mely három nagy művében hangzott ki.

GONDOLATTÖREDÉKEK EGY ITÁLIAI ÚTRÓL.

Szabad-e Itáliáról s itáliai útról írni akárkinek aki csak utazott Itáliában? Milyen felkészültséget igényel az, hogy írassunk erről a témáról? Akik témákról beszélnek, azok bizonyára úgy gondolják, hogy csak annak szabad írni bármely tárgyról akinek valami új, eredeti mondanivalója van. Ez a felfogás mindenesetre kétségtelenül jogosult abban az esetben, ha azt hisszük, hogy minden írásnak az a helyes célja, hogy valami újat és eredetit mondjon. Mi azt hisszük, mindenki írhat bármely témáról, jól tudván azt is, hogy mindenről úgy ír az ember, amint éppen tud. De azért természetesen mégis jobban szeretjük azt, ha avatott toll ír nekünk bármely témáról, mintha kénytelenek vagyunk avatatlanok írásait olvasni. És mégis: valamely élmény leírása mindig megengedett érdemes írás. Már pedig minden utazás élmény és valóban nem esztelen véletlen az, hogy az emberek az életet magát minden időben szívesen hasonlították utazáshoz, jóllehet még homályos sejtésük sem volt az élmény azon rendkívüli nagy jelentőségéről, amelyet annak napjainkban tulajdonítunk. Mint élmény, természetesen minden utazás subjectiv értékeket tartalmaz s mint egyéni élmény, magától értetődően, teljes mértékben különbözik minden más ember élményétől. Ha ugyanazt az utazást két különböző ember írja le, a két leírás egészen bizonyosan teljesen különbözni fog egymástól.

Talán szabad kis dolgokat nagy dolgokhoz hasonlítani, vagy legalább is kis dolgokról nagy dolgokra utalni, aminek jogosultságát mindenesetre megadhatja az a tiszteletreméltó s alig kifogásolható szándékunk, hogy minél gyakrabban megismételjük a nagy dolgokat, hogy minél éberebben tartsuk

gondolkodásunknak, egész életünknek is kapcsolatát az eszmék világához, épp azért ennek az előbb érintett egész gondolatnak pazar fényű megvilágítására szabad legyen Leibniznak mélyértelmű gyönyörű sorait ide iktatni: «Valamint egy és ugyanazon város különböző pontokról szemlélve egészen másképen tűnik fel és a látszat tekintetében (perspectivement) mintegy sokszorosítva van, éppen úgy az egyszerű substantiák végtelen sokasága folytán mennyi világegyetem van, melyek azonban nem egyebek, mint ugyanazon egynek látszati képei (perspectives), az egyes monasoknak különböző szempontjai szerint.» (*Monadologia* 57, dr. Bauer Simon és dr. Viola Sándor fordítása.) Ilyen meggondolások hatása alatt inkább buzdítanunk mint visszatartani kellene az embereket, hogy csak számoljanak be élményeikről, mert minden élményről való őszinte beszámolás teljesen eredeti és egyéni lesz. Ilyen s ehhez hasonló gondolatok leptek meg Itália földjét járva; mert egész határozottsággal tudtam, hogy egyáltalában nem vagyok hivatott arra, hogy Itáliáról s egy itáliai útról írjak, — viszont azt is határozottsággal éreztem, hogy okvetlenül kell írnom Itáliáról s itáliai utamról.

Lelki élményeimről akarok nem beszámolni, hanem egyetmást írni. Azokról a gondolatokról akarok bár talán csak halvány képet nyújtani, amelyek Itáliában foglalkoztattak, hol Leonardo da Vinci, Michelangelo és Ráfael a földre hozták a szépség kimeríthetetlen kincseit, hol a Dante képzelete bejárta a túlvilág minden birodalmát, hol Platon isteni álmait akarta megvalósítani, hol Pythagoras a sphærák zenéjét hallgatta s hol ma is természet és a művészet már nem is az emberek, hanem az istenek nyelvén szól hozzánk.

Nem kérdéses, ma már mindenki tudja is, aki csak annyira amennyire is foglalkozik philosophiával, hogy az egész világ, tér- és időbeli végtelenségével, a megmérhetetlen távolságokban levő összes állócsillagaival és ködfoltjaival együtt, valójában két egyenlő értékű tényezőnek producuma: az én-nek és annak, amit nem én-nek is szoktunk nevezni; az énnel és mindannal, ami nem vagyok én. S bár a közönséges gondolkozás már ezen az állításon is megbotrán-

kozik, bizonyára még jobban megbotránkozik azon a másik, nem kevésbé meglepő, bár egyébként a gondolkozók körében jól ismert állításon, -- ami voltaképen csakis egyik következménye az előbbi állításnak -- hogy az én, illetőleg az én tudata nélkül nincs is, mert lehetetlen és elképzelhetetlen maga az egész világ, amellyel szemben bizony-bizony a legjelentéktelenebb porszemnek jelentőségét sem arrogálhatjuk magunknak. Az énnak, a tudatnak világot fenntartó ereje van. Az egész világnak legfőbb pillére maga az én, a világ legnagyobb világossága a : tudat.

*

A borongós magyar eget, amely nekünk most sokkal, de sokkal borongósabb, mint bármikor volt, Itália mosolygós, kék ege váltja fel. Ez a végtelennek tetsző derű mihamar összeolvad az Adriai-tengerrel, amelyből kiemelkedik Velence tündérvárosa, színhelye a múlt soksok emberi álmának: a nagyság, hatalom és gazdagság álmának, — és színhelye manapság is sok-sok emberi álomnak: a szerelem és a boldogság álmainak.

Mik az álmok, mik az álomlátások s mi maga az álmodozás? Bizonyára sokan azt hiszik, hogy az álmodozás csak amolyan haszontalanság, amiből olyan álmok és álomlátások fakadnak, amelyek gyakorlatiatlanná, élehetetlenné és gyámoltalanná teszik az embert. Mi azt hisszük, hogy az álmodozás rendkívülivé teszi az embert, művésszé, alkotóvá varázsolja át az álmodozás az egyébként közönséges embert is. És álmok, megálmodva az emberi nem legelőkelőbb kiváltságosaitól, a szellem előkelőségeitől, megszépítik s megnemesítik az emberi életet. Az emberi élet a maga sokágú kényszerűségével bizony járom módjára nehezedik az emberekre. Mi emberek valamenynyien érezzük — és pedig érzékenységünk foka szerint érezzük — a lét és élet majdnem elviselhetetlen kényszerűségét. Az álmodozás által a képzelet szárnyain tisztultabb régiókba emelkedünk, ahol már-már azt hisszük, hogy lerázhatjuk magunkról a föld porát, a földi lét béklyóit, már-már mintha szabad volna azt is hinnünk, hogy van arra is mód, hogy megszabaduljunk, hogy kiszabaduljunk a természet kényszerűségéből, amely mint legnagyobb hatalmú istenség, uralkodni látszik mindeknek felett s amelynek uralkodása alól, — úgylátszik s minden

emberi tudás is azt tanítja : — a csillagvilág leghatalmasabb óriása sem vonhatja ki magát, csakúgy, mint a legjelentéktelenebb porszem sem — s amelynek hatalma egyképen rabigában tartja az istenség titkait fürkésző és felfedő legnemesebb és leghatalmasabb szellemet is csakúgy és éppen úgy, mint az utolsó protozoont . . . Velencében valahogyan az az érzésünk, hogy itt az álmok élnek és hogy mi álomországban kalandozunk. Itt minden megragad és minden magával ragad bennünket : egész lényünk feloldódik az álomvilágban,

«Hol az árnyban az árnyak álmai járnak,
Hol a vágyra a vágyak vágyai várnak.
A hol álmokról álmodnak az álmok.»

Babits Mihály : *Laodameia.*

Úgy érezzük, mintha semmi szilárd talaj sem volna alattunk, amelyen megvethetnők lábunkat.

*

Csodálatos és minden ízében felette rejtélyszerű lények is vagyunk mi valamennyien. Szilárdságot s biztonságot keresünk mindenütt és mindenben : ezért barangoljuk be az egész világot, ezért kalandozunk el a szellemvilág legtávolabb levő régióiba, ezért szaladunk a szivárvány után, ezért kergetjük a csalóka délibábot, ezért menekülünk a félelmet keltő sötétségtől s ezért keressük a bátorságot adó világosságot. De hát megtalálhatjuk-e ezt a keresett bátorságot, a megingathatatlan szilárdságot s a biztos biztonságot másutt, mint önmagunkban?! Velence, az álomváros, a természetnek ez a mosolya s az emberi kéz és ész létesítette ez a pompás játék, a bizonytalanság érzését kelti bennünk. De hát megtalálhatjuk-e egyebütt, más emberek közt, más emberi alkotások közt ezt a biztonságot? És kérdem magamtól : vajjon megtaláltam-e ezt a keresett s vágyva várt biztonságot egész itáliai utam alatt, ahol állandóan ilyen gondolatok gyötörték ; megtaláltam-e Milánóban, hol az emberi ész és kéz egyik leghatalmasabb alkotása, a nagyszerű dóm, ostromolta a tudat legbelsejébe visszahúzódott lényemet, s a hol Leonardo da Vinci *Utolsó vacsorája* szemem elé varázsolta az emberi

élet legnagyobb és legnagyobbszerű csodáját, amit az emberiség története mind mostanig létrehozni képes volt, magát a kereszténységet, az emberiség megváltását, megelevenítvén az Utolsó vacsorán, — amelynek szemlélete valóban elnémítja kicsinyes gáncsoskodásunkat, — a kereszténység isteni alapítójának az emberiség iránt érzett végtelen szeretetét s Istennek az emberiség megváltásáért hozott végtelen áldozatát; avagy megtaláltam-e ezt a biztonságot Bolognában, a tudás városában, hol látható módon még manapság is az egész város megbecsüli haló poraiban is régi nagyhírű tudósait, akik valamikor a lét titkait kutatták; — avagy felfedezhető-e ez a kívánt és keresett biztonság Firenzében, hol a szépség mintha már-már képessé tenne arra is, hogy feledtesse velünk a lét gyötrelmeit, avagy Rómában s az emberi nagyság temetőjében, a forum Romanumon meg lehet-e találni ezt a vágyva várt s mindenütt keresett biztonságot? Nem, sem itt, sem másutt. Nem Nápolyban, amit a világ egyik legszebb tájának tartanak, s nem Siciliában, a régiek Nagygörögországában, hol valamikor ezt a biztonságot kereste Platon és Pythagoras is, hol Platont rabszolgavásárra hurcolták, Pythagorasnak pedig üldöztetés és megaláztatás jutott osztályrészül.

*

Olyan világban élünk, amely elejétől végéig, bármely irányba révedezzen is tekintetem, tele van rejtéllyel és ezek között a rejtélyek között a legnagyobb rejtély éppen mi magunk vagyunk. Bárhová menjünk, rejtélyes mivoltunkat magunkkal visszük — s ha a mi rajtunk kívül levőnek képzelt külvilág egyébként nem lenne is rejtélyszerű, — azáltal, hogy a mi rejtélyes lényünk a külvilágot megismeri, azáltal, hogy létesíti a tapasztalatot, az egyébként is rejtélyes külvilágot, mint a megismerő alanynak a megismerő alanytól elválaszthatatlan és elszakíthatatlan világát, többszörösen rejtélyessé és csodálatossá varázsolja. Mindezt jól tudtam, amióta csak magamra eszméltem, de Itáliában, hol a szellemvilág hatalmas nostalgiaja vett rajtam erőt, határozottabban, mint azelőtt hármikor, úgy éreztem, mégis csak

valamiképen számot kellene adnunk magunkról, rejtélyes lényünkéről a rejtélyek világában. Lehetetlen továbbra is nem kérdeznünk azt, hogy honnan hová megyünk, mit csinálunk s mit kell cselekednünk ezen a világon? Mit tudhatunk meg a világ dolgairól s bennük önmagunkról? Mi biztos, mi sziklaszilárd ebben az egyébként minden ízében álomszerű világban? Revideálni akartam minden tudásomat, mert azt éreztem, hogy valamennyien nagy tudatlanságban, lelket és szellemet elborító sötétségben élünk, amely sötétséget sem a természet gyönyörűségei, sem a művészet szépsége, sem a hatalmas mult emlékezete nem tudott eloszlatni.

Fény és pompa közepett sötétségben élünk. A tudomány égig érő tornyát építgetjük — és sötétségben s bizonytalanságban élünk. A technika csodái immár megvalósították az ember legmerészebb álmait, sőt túl is szárnyalták azokat — s mi mégis rettenetes sötétségben, bántó bizonytalanságban és már-már elviselhetetlen tudatlanságban élünk.

*

Ismét kérдем tehát: általában van-e valahol a mi világunkban, az egész világon olyan szilárd pont, amelyen megvethetnők lábunkat? Avagy egész világunk ingatag talaju, amelyben csak tapogatózni lehet? Van-e egész világunkban olyan világosság, amely fényt kölcsönözne a világnak, avagy minden oldalról sötétség, áthatolhatatlan sűrű sötétség vesz-e körül? Világfelfogásunk pillérei hová nyúlnak le s minő biztonsággal ívelik át gondolkodásunkat, minő értelmet és jelentőséget kölcsönöznek akaratusunknak, cselekvésünknek s általában életünknek s létünknek? Hol találunk nyugvópontot? Van-e egyáltalában valahol ezen az egész világon ilyen nyugvópont?

Ha képzeletem bejárja a végtelen teret s elkalandozik a végtelen időben, ha végigtekintem a mindenség összes dolgait és összes történéseit, ha a külvilágnak a multban volt, a jelenben levő és a jövőben leendő összes dolgai és eseményei felett szemlét tartok s ha ezt a szemlét kiterjesztem az embervilág életére is: egy pontot találok szemlélődéseim közepett, amely megingathatatlan szilárdnak látszik,

amely egyszersmind rendet is visz be a különben rendezetlen jelenségek chaosába. Ez a szilárd pontja az egész világnak, illetőleg világfelfogásunknak, ami egyszersmind minden tudományos gondolkozásnak legbiztosabb oszlopa is, az okság. Az okság mindenesetre olyan pontnak látszik, amelyen keresztül mély bepillantást nyerhetünk a világ s általában a lét belsejébe. Az okság azt jelenti, ezt valamennyien jól tudjuk, hogy a világon minden történés az okok és okozatok végtelen láncolatában szükségszerűen történik, hogy minden ezen a világon okok által és okokból történik, minden ezen a világon okok által és okokból determináltan történik. Értsük meg jól: minden, éppen minden. Ez a kivételnélküliség teszi olyan rendkívüli jelentőségűvé az okságot. Semmiféle tudományos gondolkozás sem állott elő komolyan olyan kívánsággal, hogy az okság az emberen kívül levő világ jelenségeiben áttöressék. A tudománynak, a külvilágra vonatkozó tudománynak, nagy érdeke, talán éppen létérdeke az, hogy az oksági kapcsolat folytonossága meg ne szakíttassék. Az ember életében azonban ezt a szükségszerűséget nem nézi jó szemmel az ember, mert valójában legfőbb büszkeségében, talán éppen emberi méltóságában érzi magát megtámadtatva ezáltal a szükségesség által. A szükségesség homályos sejtése ugyan minden időben többé-kevésbbé öntudatos módon élt az emberek gondolkozásában és tudatában. A görög ananke és a római fatum ezt fejezi ki. A görög sorstragédiák, amelyekben a tomboló végzet játszik az emberi boldogsággal s az emberi sorsokkal, elég közel hozzák hozzánk az elkerülhetetlen szükségességnak értelmét az ember életében. Az ananke és a fatum homályos értelménél ma sincs sokkal több erről a szükségességről a köztudatban. Arról a szükségességről, amely az okságnak az emberi életre, különösen pedig az ember akarására és cselekvésére való alkalmazása következtében mindenható s ellenmondást nem tűrő úr módjára uralkodik az emberek felett, a legtöbb ember vajmi keveset tud; részben azért, mert nem akar, részben azért, mert nem képes, részben pedig azért, mert nem mer ezen a ponton tisztán látni.

Az okságnak uralma minden dolgok és minden változások felett s az a további gondolat, hogy ezen a világon minden összefüggésben van mindennel, olyan gondolat, amely olyan gondolkozásbeli szükségességet jelent, hogy egyszersmind a valóságot magát is csak ennek feltevése, illetőleg kivételt nem ismerő uralma alatt tudjuk elképzelni. Nyíltan ki kell mondanunk, hogy akik ennek ellenkezőjét állítják, lehetetlenné teszik a létet s tagadván a jelenségek szükségszerű kapcsolatát és összefüggését, minden jelenség magyarázatánál kénytelenek állandóan a legnagyobb csodához, a semmiből való teremtes csodájához fordulni s így az emberi gondolkozásba feloldhatatlan ellenmondást visznek be.

A determinismus igazát, — mert hiszen itten természetesen a determinismusról van szó, — az egész tapasztalati világban feltétlennek és megcáfolhatatlannak kell tartanunk. És pedig, hogy úgy mondjam: absolute, kíméletlenül és minden tekintet nélkül, azaz mit sem törődve azzal, hogy mit jelent ez az igazság a gyakorlati életben. Minden emberi testi és szellemi életnyilvánulás, fel egészen a legsubtilisabb gondolkodásig s a legnemesebb érzésekig, fel egészen a legöntudatosabb, minden körülménnyel számotvető akarásig és az elképzelhető legnagyobb horderejű cselekedetig, amelyek esetleg arra hivatvák, hogy megváltoztassák, más utakra, — esetleg éppen helytelen utakra tereljék az emberek életét, — mennyiségileg és minőségileg determináltak, törvényszerűek, kényszerűek, szükségszerűek. Semmiképen sem a szeszélyes véletlen hozta létre a «Tiszta ész kritikáját» (amely felfogás elismerésével tudvalevőleg Fichte megfenyegette Kantot), szükségszerű és nem a véletlen játéka volt a vértanuk vértanúsága — és az emberiségre hatványozott mértékben vészt, szenvedést és nyomorúságot jelentő véres háborúk megindítása és lefolyása semmivel sem volt kevésbé szükségszerű, mint akár a pusztító földrengések keletkezése s lefolyása és a tűzhányó hegyek kitörései. Az emberi életnyilvánulás: minden emberi érzés, gondolkodás, akarás, cselekvés mennyiségileg és minőségileg determinált, ezért törvényszerű, kényszerű, szükségszerű. Ezekkel a kifejezésekkel nem fokozni, hanem csak megvilágítani szándékozom az emberi

akarásokat és cselekedeteket. Ezt az egész gondolatmenetet összegezve elmondhatjuk, hogy az egész mindenség s benne az ember is, minden egyéni önző és minden a közt érintő többé-kevésbé altruista cselekedeteivel együtt, egy velejében összefüggő egészet alkot, amelyben minden alá van vetve az okság törvényének, aminek következtében minden ezen a világon — jól értsük meg: az ember világában is, szükségképen történik: azért, mert úgy kellett történnie és azért, mert másképen nem történhetett. Ilyen szemmel tekintve tehát mindenekre, bizonyos stoikus apathiával kell néznünk nemcsak a természet minden jelenségeit, hanem éppúgy az egyes emberek minden életnyilvánulását, valamint a népek s nemzetek történetét, az egész világtörténetet is. Bizonyos egykedvű közöny ejt rabjává e felfogás mellett, különösen ha ezt a felfogást nemcsak megértjük, hanem át- és átértve át is érezzük, bármivel és bármily, akár magasztos, akár elrettentő emberi cselekedettel álljunk is szemben, a történetnek akár dicsteljes, akár szomorúan szégyenteljes eseményeit jelenítjük is meg. Ily hideg közönyös egykedvűséggel tekinthetjük az emberi nagyság előkelő temetőjét, a forum Romanumot, amit ugyan azzal az értelmezéssel is tekinthetünk, mintha maga a végzet elégtételt szolgáltatott volna Karthagónak — s ugyanilyen hideg közönyös egykedvűséggel tekinthetjük a halott fórum közvetlen közelében levő modern Rómát a maga lüktető életével, amely mintegy biztosítéka jövődő nagyságának; ugyanilyen hideg közönyös egykedvűséggel lehet nézni a Vezúv tövében levő kétszeresen halott várost, amelynek közelében: Nápoly, a szépség és szerelem városa, sem tudta feloldani bennem ezt a gondolkodás által reám kényszerített hideg, közönyös egykedvűséget. Ez a hideg, közönyös egykedvűség voltaképen nem emberi érzés, ez a természet rendjének szemlélete csupán... Mintha emberi zokogás zavarná meg a természet hideg, részvételen közönyét. Mintha Leopardi zokogását hallarók. A természet üde szépsége s a sokszor megsíratott emberi nagyság halála, amelynek egyik legelőkelőbb temetője a forum Romanum, aztán az a másik nagy római temető, amelynek diadalmas halottai az élőknél is nagyobb jelentőségű életet élnek még mai

napis, a katakombák, nemkülönben a Vezúv tövében levő halott város, ez a kétszeresen halott város, amely rettentő módon szemléltetővé teszi a természet közönyét az emberi élettel és boldogsággal s az emberi ész és kéz alkotásaival szemben is, felidézi bennem Leopardi szemrehányó szomorú feljajdulását :

«A természetnek minden egyre megy,
Neki a hangya és az ember : egy.
S ha ez ritkábban érzi ostorát,
Azért van, mert a hangya szaporább.»

Aztán később :

«Im a természet egyre fiatal,
Vagy olyan lassan járja hosszú útját.
Miként ha állna. Mit tud ő felőlünk?
A korszakokról, melyekről az ember
Azt mondja, régiek? s hogy mint toúlnek
Ősök nyomába unokák?
Mit bánja ő, országok hogyha hullnak.
Ha népek s nyelvek múlnak — s a kevély»
Dicséke mondja, hogy örökkön él?
(*A rekettye vagy a puszták virága.* Radó Antal fordítása.)

A causalitás szemlélete, ha tekintetünket mereven a végtelen ok-okozat láncolatsorra szegezzük, mindenesetre némileg megnyugtathat bennünket, mert szilárd pontot érzünk magunk alatt, szilárd, megingathatatlan alapot, amin biztonságban nyugszik az egész világ, az ember világa is — s amely biztos biztonságot s erős bátorságot kölcsönöz az ember világfelfogásának is.

Igen, igen, így áll a dolog, ha biztos és megingathatatlan nyugvópontot keresünk. Ezt megtalálhatjuk, ez megingathatatlan, — de — majdnem azt mondhatnám : nincs benne köszönet. Persze, persze : az, hogy van-e benne köszönet vagy sem, nem lehet komolyan számbavehető szempont.

Annyi azonban bizonyos, hogy nem ez az egyetlen helyes szemlélete a világ dolgainak és eseményeinek s bennük az emberek, nemzetek s az egész emberiség életének és történetének is.

*

Az életben s az egész világon minden nyugvás csak látszólagos. S bárha a tapasztalati világ minden történései

is a causalitás vaskapcsaiba kapcsolódnak. azért állandó változás, állandó mozgás, állandó eselekvés van mindenütt ezen a világon, bárhová irányítsam is tekintetemet. Az örök békéről mondotta Leibniz, hogy «jó felírás a temető kapujára», de még ez sem igaz, mert még a temetőben sincs nyugvás. Nemcsak a természettudós tanítja azt, hogy az atomok mozgásban vannak a temetőben is, hanem mindnyájan jól tudjuk, hogy rendszerint növényi élet is van a temetőben, de még ennél is több van : emberi alkotások, a kegyelet, a művészet s általában a culturéletnek produktumaival is találkozni minden temetőben. Még a temetőkben is a cultura által irányított tevékenységgel s e tevékenységek által létesített alkotásokkal találkozunk. Általában mindenütt, Itáliában pedig különösen a lehangulatossabb helyek közé tartoznak a temetők, ahol a művészi mintha kérkednék is alkotásaival, bárha talán csak enyhíteni óhajtja azt az alig elviselhető fájdalmat, melyet a halálnak tudata és elkerülhetetlen voltának tudata okoz az embernek, ennek a legtökéletesebb lénynek, Schopenhauer szerint : a legszerencsétlenebb lénynek. Firenze alig áttekinthető szépségei között is bizonyára mindenkinek legnagyobb érdeklődésére tarthat számot temetője (S. Miniato al Monte), hol a sötétlő ciprus fasor mintha jelképezné mindnyájunknak a bizonytalanságba torkolló életútját, amit egy Dickens-féle hasonlattal úgy fejezhetünk ki, hogy olyan sötét folyosón kell valamennyiünknek végigmennünk, amelyről nem tudjuk, hova viszen bennünket. Ha valahol, Itáliában bizonyára minden további magyarázat nélkül megértjük, mit jelent ez a kifejezés: a halál culturája. Én sokat, igen sokat foglalkoztam a halál culturájával, azzal az emberi értékes életnyilvánulással, amely a halál révén gazdagította az emberi culturát, sőt sok tekintetben hajlandó vagyok az emberi cultura igen nagyjelentőségű részét a halál culturájának tekinteni. De a halál culturáját soha és sehol sem láttam annyira, mondhatni oly grandiózusan megérzékítve, mint Itáliában. Firenzében csakúgy ilyen érzelmek és gondolatok vettek rajtam erőt, mint Pisában, vagy akár Rómában is, ahol a kapucinusok kriptájában valóban megborzadtam attól, hogy az ember a halálfejekből és

emberi csontokból készített groteszkségekben mint tudja kedvét lelteni.

Élet, ennél több: culturtevékenység van mindenütt, ahová csak az ember beteszi a lábát. A temetőkben is ez van. A temetők sötétje felett is világosság van, nemcsak akkor, amikor a sírokon világítanak a halottaknak, hanem mihelyt gondolják az elhaltak sírjait, emléket állítanak nekik, meglátogatják s felékesítik a temetőket. A halál culturája azt jelenti, hogy az ember culturtevékenységének a halál sem képes újtát állani, az ember a halált is felhasználja az életben az élet és ennek nagyhatalmú vezére: a cultura érdekében.

*

Élet, culturtevékenység van, mondom, mindenütt, hová csak beteszi és hol megveti lábát az ember. Ez a culturtevékenység semmiesetre sem indul culturtevékenységnek, hanem a megélhetés és az élet legprimitívebb szükségleteinek kielégítése céljából kifejtett emberi szükségletkielégítő tevékenységből válik később mindinkább tudatos tevékenységgé, amely tevékenységnek vezérlő csillagai az ember legnemesebbnek tartott vágyai, jobban és határozottabban körvonalazva, az ember legnemesebbnek tartott ideáljai lesznek.

Azt mondtuk az előbbieken — s amit ott mondtunk, itt megismételjük. — hogy az embernek mindennemű életnyilvánulása csakúgy, mint az egész nagy természet minden változása, mondjuk nagyobb szakszerűséggel: a tapasztalati világban előforduló minden történés — okokból: mennyiségileg és minőségileg determináltan, azaz szükségképpen történik. Minden, de minden: az egész tapasztalati világban, mert erre a világra kivételt nem ismerve érvényesnek kell lennie a causalitás törvényének; ezt bizonyítja minden tapasztalat s ez lévén az igazi logikai szükségesség. ennek következtében csakis így érthet meg az emberi ész bármely változást, bármely keletkezést, fejlődést, visszafejlődést vagy elmúlást; ami azt jelenti, hogy a tapasztalati világban mindenütt a causalitással találkozunk, ok nélküli történet nem tud felmutatni a tapasztalati világ — s ha ilyesmi lenne is, azzal mihez sem tudna fogni az emberi ész, mert

ott megállana az emberi ész. A causalitás általános, kivételt nem tűrő szükségességet jelent az egész tapasztalati világban; szükségszerű minden szellemi jelenség is, az ember minden gondolata, minden érzelme, érzése, akarása szükségszerűen lesz olyan, amilyen. Ez a logikai kapcsolat a jelenségek között s ezt bizonyítja minden tapasztalati ismeret és tudás is. Mindezt elismerve is, éppen maga a tapasztalat egészen csodás dolgokat mutat nekünk, csodás dolgokat, amelyeket valóban igen-igen könnyű dolog meglátnunk, mihelyt feljük fordul tekintetünk. Arról van ugyanis szó, hogy könnyűszerrel megláthatjuk, ha elfogulatlanul szemügyre vesszük az emberi dolgokat, hogy az emberek cselekedete, ha a cselekedetek totalitását nézzük — s ebből a totál-sommából állapítjuk meg lényegét, — nagy részben s legfőbb részben az emberiség által általában minden időben legtöbbször tartott ideálok szolgálatában állott, hogy tehát az embernek legtöbbször értékelt cselekedetei a legnemesebb ideálok uralmát biztosították általában minden kultúráknál. Ezt nagyon fontos tudnunk. Azt is igen-igen fontos tudnunk, hogy minden tudatos népnél értékeléssel is találkozunk. Bár különböző korokban és népeknél különbözőképpen, de azért mihamar megállapították az emberek a szép és rút, a jó és gonosz, az igaz és hamis ellentétpárokat. Az emberi cselekvés és akarás sem tekintetett közönyös dolognak már a legrégebb időtől kezdve sem. Bizonyos cselekedeteket s akarásokat helyeseltek, másokat pedig helytelenítettek az emberek. A természet szemléletéből merített közöny az emberi életben nem igen talált alkalmazást. De még a természet dolgait sem tudta sohasem közönnyel nézni az ember. Most sem tudja azt tenni, jöllehet a természet dolgainak szemlélésénél eléggé elterjedt a természettudományi felfogás. De ha a természet tüneményeit szükségszerűnek látja és tartja is az ember, azért az érték szempontjából mégis tesz különbséget a természet dolgai között is. Ismer hasznos és káros, kellemes és kellemetlen, szép és rút stb. természeti tüneményeket is.

Nem érdektelen figyelemmel kísérni az ideálok létét és uralkodását a köznapiban emberek mindennapi cselekedetei

teiben és viselkedésében is. Az emberek tényleg mások, mint amilyeneknek látszani szeretnének, mint amilyeneknek mások szemében feltűnni szeretnének. Amilyennek más szemében látszani akar az ember, valójában olyan is szeretne lenni. Az ideálok a végtelenben, talán éppen a végtelen legszélén levő pontok, amelyek felé örök vágyódás következtében vágyódik és törekszik minden egyes ember, minden köznapis ember is mindennapi cselekedeteiben. A legfőbb ideálok: a szép, jó és igaz ideáljai hatalmas, talán az egész mindenség s annak minden történései fölé helyezett értékek, amelyek irányt szabnak talán az egész világprocessusnak is — és benne az emberi életnek s az emberiség életének, a világtörténetnek is. Hogy tehát igenis vannak ideálok s hogy ezek az ideálok irányító befolyást gyakorolnak az emberi akarásra és cselekvésre, olyasmi, amit felesleges bizonyítani, mert ezt bizonyítja állandóan voltaképpen minden emberi akarat és cselekvés, ha csak nem értjük teljesen félre az embereket, akik bár mesterei lehetnek ugyan a tettetésnek, de azért bizony-bizony akarva, nem-akarva elárulják belső lényüket és ennek a belső lényeknek megfelelő akarásukat és cselekvésüket is.

Dicséretére legyen mondván az embereknek: cselekedeteik, különösen pedig kulturtevékenységük s a kulturális tevékenységüknek több nemzedéket túlélő alkotásai félreérthetetlen módon bebizonyítják, hogy az emberi életre és cselekedetekre jótékony, vezérlő s irányító fényt vetnek a legnemesebb ideálok is. Lehet ugyan, sőt valószínű, emberileg egészen bizonyos is, hogy mindez szükségszerű, de ez csak annál nagyobbá és komolyabbá teszi az egész világprocessust.

Ezek szerint tehát az egész világprocessust úgy képzelhetjük, hogy a világon minden zárt egységet tenne s abban minden szükségképpen történnék, minden, de minden: a legnagyobb csillagóriás mozgásától kezdve a szerelmes kisleány röpke mosolyáig, az anyag vonzásától kezdve fel az istenség titkait fűrkésző tudós logikus és logikátlan gondolkodásáig, — de ebben a sokszor hangoztatott mindenben nemcsak a bűn, hanem a bűnhődés és büntetés is benne-

foglaltatik. benne foglaltatik mindennemű előírás, norma és parancs is, mert okvetlenül benne foglaltatik az ideálalkotás, az ideálok követését követelő előírásoknak, normáknak felismerése (vagy egy másik felfogás hívei szerint : elismerése) s az ideálok megvalósítására irányuló törekvés is. Mindez, mondom, a szükségszerűségek világához tartozik. Tehát végeredményében minden szükségszerűen történik ezen a világon. Elismétlem, nem tudom, hányadszor, hogy bűn és erény egy anyaméhből születnek, de szükségszerű az ideálok léte, illetőleg létesítése, felismerése és elismerése és követése is, amikről mint valóságos érvényességekről tanubizonyságot tesz az emberiség története, amely mindenféle rettenetességeken, gazságokon és esztelenségeken, könny- és vértengeren keresztül is mégis nemes, emberileg legnemesebb ideálok felé tör. Így is fel lehet fogni az emberiség történetét. Ez a felfogás olyan céltani (teleologikus) felfogás, ami összeegyeztethető az okság egyetemes érvényességével s egyszerűs mind valóságos theodicea is, mert igazolja Istent, a nélkül, hogy letagadni próbálná a világban meglevő bűnöket, szenvedéseket és tökéletlenségeket. E szerint a felfogás szerint az egész emberiség számtalan veszéllyel szembeállva, minden szenvedéseken s minden e világban csak előfordulható borzalmasságokon keresztül is vaskényszerűségű szilárd menetelésben a legfőbb, mert legnemesebbnek tartott ideálok által megvilágított úton halad.

*

Azt a szilárd pontot, amelyet kerestünk s amely bátorságot és biztonságot kölcsönöz nekünk, íme megtaláltuk. Megtaláltuk pedig az okságban és az ideálokban, amelyek beleilleszkedvén az okságba, voltaképen mégis irányítják az egész világprocessust.

Hol találtam meg a keresett szilárd pontot, a bátorságot s a biztonságot? Önmagunkban. Én bennem van az okságnak is legmélyebb gyökere s ide nyúlik le az ideáloknak is legmélyebb gyökere, lévén az egész tapasztalati világnak annyira amennyire ismert s annyira amennyire hozzáférhető tényezője éppen maga az én, — a nem-én valójában minden

emberi tudásnak örökre hozzáférhetetlen és megismerhetetlen. Az egész tapasztalati világ jórészt az én alkotásom, a causalitás az én gondolatom, amit az én alkotásomban, a tapasztalatban, mindenben és mindenkor igazolva látok, az én meg-látásaim az ideálok is, melyeknek léte semmivel sem nyugszik biztosabb alapon az én létemnél.

Úgy látszik, mintha megint kicsúszott volna az a keresett biztonság kezeink közül, amelyet pedig kezünkben tartottunk.

És azért még sincs ez így. Itália földjét járva, ismételten az a meggyőződés vett erőt rajtam, hogy bár ismeretlen és megismerhetetlen világban bolyongunk egész életünkben, azért mégis azt, amit legfontosabb tudnunk, hogy mit kell tennünk, azt minden időben tudták az emberek, azt kellett tudniok, különben nem alkothattak volna oly sok szép, nagy, nemes, igaz és jó művet.

Az okság uralma talán összeegyeztethető az ideálok uralmával s ez alapon hihetjük, hogy bár minden borzalmasságokon, le nem tagadható tévelygéseken, bűnökön és bajokon keresztül a legnemesebb ideálok irányában halad az emberiség.

Hogy a lét és élet rettenetességei miatt ne vessük magunkat a kétségbeesés feneketlen mélységeibe, a legnemesebb ideálok uralmának hitéhez kell folyamodnunk, amely hit a történelem tanúsága szerint minden időben erőt, biztonságot és bátorságot kölcsönzött az embernek s bizalommal töltötte el a világprocessussal szemben, ami által — minden idők hite szerint — maga az Isten valósítja meg a maga terveit.

Itáliában, a sok természeti és emberi kéz létesítette szépség láttán, elgondolkoztam a világprocessus nagyszerűségén, a legszerencsétlenebb lény sorsán s az emberiség szenvedésekkel s rettenetességekkel teljes életén. Merengésemben visszaidéztem emlékemben régen leírt vigasztaló, talán éppen könnyet szárító soraimat: A világprocessus mindeneket visszavezet az istenséghez, vagy talán az egész világprocessus magának az istenségnek önmagába való visszaterése a lét és élet passió-útján keresztül.

CLASSIKUS MŰVELTSÉGÜNK ÉS A KERESZTÉNY LATINSÁG.

A latin-görög alapokon nyugvó 'középfokú' oktatás kétezeréves intézménye egy emberöltő óta küzd ifjabb, a gyakorlati élethez állítólag közelebb álló iskolatípusok támadásai-val szemben. E küzdelem alakulását nehéz megjósolni. Annak ellenére, hogy a háború után Európaszerte megerősödött conservatív áramlatok a classikus oktatásnak kedvezni látszanak, mégsem lehetetlen, hogy a gymnasium sorsa meg van pecsételve. Egy eljövendő nemzedék talán le fogja bontani ezt a tiszteletreméltó épületet, — az európai szellemi élet örök, helyrehozhatatlan kárára. Lebontásáig azonban még hosszú századoknak szolgálhatna, akkor is, ha ellenségei nem kímélnék, de legalább hívei mindent megtennének a megmentésére. Ez a nagymultu intézmény ma annál terhesebben viseli a kívülről jövő támadásokat, mert tartalmilag is pusztul és sorvadása nagyban megkönnyíti ellenfelei munkáját. A humanisztikus iskola épületét tehát elsősorban a belső pusztulástól kell megmentenünk : tataroznunk, megújítanunk, megifjítanunk. Korántsem szánalmat kér a classikus oktatórendszer. Kimeríthetetlenül gazdag világ áll megette : az európai múlt. Megvan rá a módja, hogy önmagából megújuljon, hogy a maga kincseiből merítsen friss energiát. E kísérlet célja, hogy a humanistikus műveltség leltárának ilyen elhanyagoltabb javaira felhívja a figyelmet.

Hol vannak a classikus műveltségnek még ismeretlen kincsei, oly kincsek, amelyekre a gymnasiális oktatás eddig kellő súlyt nem vetett? Kétezer esztendejének látókörében. «Az az ember, aki latinul nem tud, olyasvalakihez hasonlít, aki ködös időben jár szép tájakon : látköre felettébb korlátozott ; tisztán csak a legközelebb fekvőt látja, néhány lépéssel távolabb pillantása a bizonytalanba vész. A latin műveltségű

ember látköre igen messze terjed, az újabb századokon, a középkoron, az ókoron át.» A classikus műveltség ezt a hideg és józan védelmét a kiábrándító és fanyar kritika bölcsekedő-jének, a nehezen lelkesedő Schopenhauernek köszöni (Parerga. II., 299.). Ha igaz, hogy századunk az elmélyülő historizmus korszaka — amint egy jeles magyar történetbölcseelő látja — és a történelmi világnézet az emberiségnek nagy válsága után csak hódítani fog, a latin iskolának, ha közömbösség és reformok létezését fenyegetik, sietve kell előhoznia azon értékeit, amelyek alkalmasak egy, a történeti kapcsolatok iránt fogékony kor érdeklődésének felkeltésére és rokon-érzésének megnyerésére. Mindenfelé ki kell tárnia kapuit, hogy megettük feltűnjék két és félezer esztendő perspectívája, az a csodálatos «körkép», amelyet Hellas és a hellenizmus, a virágzó és hanyatló római császárság, a születő és terjedő keresztény hit, a kibontakozott középkori egyházi szervezet és a scholasticismus, a renaissance és a humanismus, a hitújítás és ellenmozgalmak alkotnak. E «körkép» nélkül nincsen történeti öntudat, mert história nélkül nincsen historizmus: a görög alapokon felépült latin műveltség nélkül az egész európai múlt — köd és némaság. A latin iskolának, hogy megifjodjék, nemcsak köztudattá kell tennie, hogy az európai múlt megismerésének útja rajta visz keresztül, hanem — ismétlem — kincstárából elő kell hoznia ennek a megismerésnek összes eszközeit. Ki kell bővítenie azoknak az ismereteknek a körét, amelyeknek közvetítésére vállalkozott: a latin oktatásban Augustus korának néhány írója mellé oda kell állítania a keresztény latinság gazdag irodalmát.

Ha a humanistikus gymnasium a latin olvasmányok körét kibővíti és kiterjeszti a hanyatló ókorra, a középkorra és a renaissance-ra, korántsem táplálja injectiókkal elhaló erőit s nem is hódol szellemi divatnak. Voltaképen nem történik egyéb, mint hogy végre számbavesszük a történet és a philologia tudományának több évtizedes fejlődését s azt kívánjuk, hogy e fejlődés eredményei a gymnasialis oktatásra éppúgy kihassanak, mint ahogy a természettudományok haladását a realis tárgyak pädagogiája szüntelenül figyelembe veszi. Kétségtelen, hogy az iskolapolitikának conservativnak

kell lennie s a humanistikus gymnasium elsősorban conservativ iskolatypus. De semmi sem volna fonákabb, mint rosszul értelmezett conservativizmus örvén a latin oktatást meghagyni annak a szűk történeti szemléletnek korláta között, amely elmúlt századoknak öröksége s amelyet a tudomány már régen átvizsgált és átformált.

Az egész gymnasiális latin tanítás alapja ma, és mondhatni már másfélezer év óta, egy pár jeles költőnek és írónak néhány lapja : ezek az írók kivétel nélkül a római történelem egyetlen századából választottak ki. Megfontolást érdemel, hogy az, amit «classikus műveltség» címén nemzedékek óta támadnak és védenek, a tanítás gyakorlatában nem több, mint egy pár Ovidius-szemelvény, az Aeneis két éneke, Cicero egy-egy szónoklata, erősen válogatott Livius- és Sallustius-fejezetek és húsz-harminc Horatius-óda. Mert Caesar a gymnasiális olvasmányok küszöbén és Tacitus a legfelsőbb osztály búcsú-auctorakép alig tekinthetők za oktatás szerves részeinek. Erről a selectióról el lehet mondani, hogy kevesetis ad, sokat is. Sokat, mert a kiszemelt autorok nehezek. Súlyosak nyelvi szempontból, korunktól távol állnak, főként távol a gyermekember érzelmi és értelmi világától. Ez magábanvéve nem volna baj : mind a távolságnak, mind a nehézségnek megvan a maga vonzóereje és tanítóértéke ; kiváló tanár megbirkózik a mai latin iskola autoraival, akikkel egyébiránt e cikk keretében nem foglalkozhatunk. De keveset is nyújt más szempontból ez a selectio, mert a legjelesebb maturáns is úgy hagyja el a latin iskolát, hogy szeme a nagy történeti «körképnek» csupán egy pontjára szegeződik : Augustus századára.

Nem lehet célunk, hogy megvizsgáljuk, mily lelki-szellemi kapcsolatot teremtettek az ókorral az európai műveltség különböző korszakai. Igen vonzó tárgy ez, amelynek feldolgozása, fájdalom, még hiányzik. „Az ókorról való felfogások története” egyben az európai szellem története is volna s csak természetes, hogy a művelődés eszményei, tehát az iskolareformok annak az általános felfogásnak jegyében születtek meg mindenkor, amelyet egy-egy korszak az antik világról — erről a nagy példaképről — magának megalkotott. A renaissance már a középkortól kapta Cicero,

Horatius és Vergilius cultusát; de Augustus századának szellemi élete csupán a renaissance-szal lett azzá a nyelvi-æsthetikai-pædagogiai eszménnyé, amelynek szükségszerűen a gymnasiális oktatás gerincévé kellett válnia.

Az a száz esztendő (mintegy fél-fél század Kr. e. és után), amelyet a humanistikus oktatás a maga legsajátosabb talajává tett, kétségkívül dús korszak, gazdag politikai eredményekben, de figyelemreméltó szellemi és irodalmi szempontból is. Ma már azonban látkörünk kibővült s az ókorból jóval többet látnunk, mint amennyit Petrarca, Erasmus és Goethe megcsodált. Nemcsak a görög világ nyílt meg teljes egészében a kutató XIX. század előtt s a hellenismus koráról való ismereteink mélyültek el. Hogy a latin nyelv birodalmában maradjak: Gibbon nagy műve óta szüntelen foglalkoztatja a tudományt az ókor hanyatlásának, a kereszténység kialakulásának s a középkor felé való átmenetnek nagy problémaköre. Ezt a világot a történelem nyitotta meg, az irodalomtörténetet soká tartóztatta az augustusi classicismus kánonja. Csak a legutóbbi három-négy évtizednek sikerült az előítéleteknek azon válaszfalait lerombolni, amelyek az úgynevezett classikus latin irodalmat a keresztény-latin szellemi élettől elhatárolták. Ma már egyetlen hatalmas keretben látjuk — nemcsak tudományosan, hanem nyelvi, szellemi és művészi szempontból is — a latin ókor irodalmát Enniustól Nagy Gergely pápáig. A tudományos történeti szemlélet itt valóban felszabadítóan hatott: feloldotta a megkövült kategóriákat s napjainkban a latin szellemi élet már egyetlen fölséges folyamként hömpölyög előttiünk. A folyam partjain változnak a népek, a tájak és a culturák; mozgalmas szakaszokra egy-egy nyugalmas, sőt sivár részlet következik. De mindig ugyanaz a folyam siet tova a változó partok között: a latin szellem nagy folyóvíze a középkorban fog csak igen lassan széjjelágazni nemzeti idiómákra és irodalmakra, egysége azonban még nem bomlik meg, mert még a humanismus korában is a latin nyelv jegyében egyesülnek a világ összes szellemi erői: vallás, felvilágosodás, tudomány és művészet. Ezt az egységet nem lehet büntetlenül széjjelválasztani: nemcsak

Plautus és Molière tartoznak együvé, hanem ebbe a sorba illeszkedik belé a X. század apácája, Gandersheimi Hrosvita is. Vergilius és Dante egyazon fejlődés különböző fokain állanak: Cicero, szent Ágoston, Erasmus levelei ugyanannak a műfajnak nem is nagyon távoleső példái: de Petrarcat sem lehet elszakítani Cicerótól és szent Ágostontól. A lyra fejlődésének útja Horatiustól szent Ambrus hymnusain és a Stabat Materen át visz Goethe-ig. Nem különíthetjük el a római imperium ókori és középkori eszméit sem, amint hogy a pápaság máig is élő és ható csodálatos intézményének kialakulását is csak Augustus principátusának, a római jognak és közigazgatási szervezetnek segítségével fogjuk megérteni. Maga a katolicizmus eszméje is egy merőben ókori és latin fejlődési folyamat terméke — az augustus-constantinusi birodalom ismerete nélkül alapszámban érthetetlen, — s a katolicizmus liturgiájának és művészetének symbolikáját bőven telítették keleti elemekkel a Rómában meghonosult synkretistikus vallásformák.

E példák, amelyeket korlátlanul lehet szaporítani, voltaképen nem bizonyítanak mást, mint az ú. n. európai-keresztény cultura történeti egységét. Megannyi közhely ez, de éppen közhelyvoltage ad annak a gondolatnak súlyt, amely a latin nyelvi és irodalmi oktatásban a gymnasiális oktatás gerincét látja, oly kiváltképpen szellem- és művelődéstörténeti tárgyat, amelynek körét megfelelően ki kell bővíteni, hogy mind újabb s újabb nemzedékeket hozzunk kapcsolatba saját multjukkal: az európai történettel. Más szóval ez az eszme megköveteli, hogy gondos és lelkiismeretes grammatikai alapon oly olvasmány-programm alakíttassék ki a humanistikus középiskola számára, amely megdöntse az Augustus-korabeli irodalom százados privilégiumát, utat nyisson a keresztény ókor, a középkor és a humanizmus legkiválóbb íróinak az iskolába. Míg ma a modern állami és társadalmi, egyházi és vallási, tudományos és művészi élet alapjait, kialakulását és fejlődését a tanuló több, szervesen egymáshoz nem illeszkedő tárgy (hazai és világtörténelem, magyar, német, francia irodalomtörténet stb., stb.) révén tankönyvi feldolgozásokból csak fogyatékosan ismeri meg, addig a latin

irodalmi olvasmányok ésszerű kibővítésével maguknak a forrásoknak egy része nyílik majd meg az ifjú előtt és a nyolc éven át módszeresen épülő latin oktatás ezáltal valóban szellemi törzsévé válik az iskola fájának: minden kulturális tantárgy belőle fog kiágazhatni. Amellett tehát, hogy a latin továbbra is ellátja majd a «formai képzés» munkáját, e terv szerint átfogó történeti disciplinává alakul át.

Nem szólok itt arról, hogy a liberálisabban kialakított olvasmányterv magának a római ókornak is tágabb teret biztosít majd az eddiginél. Alkalmat kell adni a jelesebb tanárnak, hogy — ha kedve tartja — Plautust vagy Terentium olvasson diákjaival, de mindenesetre számos Cicerólevelet, Catullust, Tibullust és Propertium. Egy nagy történeti emlék: Augustus önéletrajza (*Monumentum Ancyranum*) és a császárkor történetírói, mint Suetonius és Ammianus Marcellinus teret kaphatnának. Szóhoz kell jutnia azonban Pliniusnak, a levélírónak és főként Senecának, aki nyelvileg is, értelmileg is könnyen megközelíthető és azt a pogány philosophiai etikát képviseli, amelynek talaján a kereszténység diadalmasan bontakozhatott ki.

Az ókori keresztény-latin irodalomnak néhány fontosabb írójával új világ tárul fel a humanistikus iskola előtt. Ez az új világ új erőt adhat a classikus oktatásnak, mert kiváltképpen alkalmas rá, hogy a latin nyelvi és irodalmi tanulmányok legfőbb céljait szolgálja. Egyfelől olyan szövegeket nyújt, amelyek a latin stílus classikus korszakának formális értékeit javarészt sértetlenül megőrizték, de ezenfelül egy új erőben és tartalomban gazdagabb, hozzánk különösen lélektanilag és érzelmileg közelebb álló nyelvet mutatnak be. — azt a stílust és azt a nyelvet, amelyből a román idiómák hovátovább kisarjadtak s amely az egész európai modern irodalom és tudomány nyelvének alapja lett. De másfelől ez az irodalom oly történeti látkört nyit meg, amely a gymnasium nevelő feladatainak gazdagabb értelmet ad. A római császárság fénykorának és hanyatlásának, az északi népek beözönlésének s assimilálódásának, az ókor és a középkor ölelkezésének és szétválásának forrásszerű megismertetése — nem (miként ma), a hatodik osztály egy-két történeti órájá-

ban, hanem a latin tanítás minden fokán, más és más formában és mind gyarapodó vonzerővel — kitűnő eszköze a politikai és szellemtörténeti nevelésnek. Ennek az irodalomnak a központjában a kereszténység áll, kialakulásának, üldöztetésének, küzdelmeinek és diadalának legkülönbözőbb phasisaiban. E nagy és élő témának a holt nyelv oktatásába való bevonulása nemcsak a diák érdeklődését fogja kétségkívül megkapni, hanem oly témákat visz a középiskola felsőbb osztályaiba, amelyeknek eddig keretük nem volt: a pogányság és a korai kereszténység szembeállítás, világfelfogások küzdelmének, erkölcsi és társadalmi controversiáknak tárgyalására ad alkalmat. Az a küzdelmes világ, amely a patristikus irodalommal lép be először az iskolába, legalább olyan érdekes és tanulságos — s ha ennek a szempontnak is hódolnunk kell: legalább olyan actualis — mint Augustus és Maecenas világa, Horatius és Vergilius költészetének tükrében. Az egyik olvasmánykör egyébiránt a másikat szerencsésen fogja kiegészíteni; pl. az Aeneis hatodik éneke — a római imperialismus e nagy apotheosisa — kiváló háttérét adja Alarich diadalának és a „rectius vives Licini” bölcs mérséklete és óvatos mediocritas-a mellett egy-egy mártir-actának — mint a Passio Perpetuæ et Felicitatisnak — megdöbbentő pathosa és érzelmi mélysége nem fogja hatását eltéveszteni.

Nem gondolunk rá, hogy a keresztény-latin irodalom több teret kapjon a középiskolában, mint a classikus kor írói. Évente harminc óra elégséges lesz, természetesen annak az óraszámnak keretében, melyet a mai tanterv szán a latin irodalomnak. Az anyag kiválasztása egyébiránt nem nehéz, kitűnő kézikönyvnek kell készülnie, amely egy kötetbe foglalja össze az öt felsőbb osztály «patristikus» olvasmányanyagát. A Biblia — szent Jeromos latin bibliafordítása — és néhány mártir-acta mellett tetszésünk szerint válogathatunk Minucius Felix, Cyprianus, Lactantius, szent Ambrus és Jeromos, esetleg Sulpicius Severus művei közt. Helyes lesz egy-egy költőt — mint Prudentiust — vagy legalább néhány ambrosianus hymnust is megszólaltatni. Kétségtelen azonban, hogy a képzelt chrestomathia központja szent Ágoston lesz. Egyes fejezetek Confessióiából, talán egy-két oldal a Civitas Dei-ből, a

levelekből és a prédikációkból elegendő lesz arra, hogy az európai gondolkodás és a katolikus egyház e kiváltságos alakja ezentúl több legyen a művelt magyarság számára egy szépen hangzó névnél, esetleg egy áhitatos oltárképnél. Augustinus egyébiránt ismét nemcsak íróként illeszkedik be az itt vázolt programmba: a történeti tájékozódásnak is egyik központja lesz. Alakja az ókor és a középkor művelődésének határán, a keleti és a nyugati egyház vízválasztójánál magaslik. A szent-ágostoni opus Platónról Plotinusig az ókori gondolkodás synthesise és rajta épül fel aquinoi szent Tamásnak és a scholastikának eszmevilága. A keresztény-latin irodalom központi alakja ilyként az athéni Akadémiától a párisi Port Royal-ig két évezredet foglal össze és a szellemi világtörténetnek a modern iskolában is nagy tanítómestere lesz.

De nemcsak az ókornak s az oly fontos átmenet korának képét tesszük ezzel a megbővült latin oktatással teljesebbé: az egyházatyákkal a középkor szellemi világának kulcsát adjuk a diák kezébe. Az európai mult ezer esztendeje szinte kizárólag a negyedik-ötödik század nagy íróiból táplálkozott.

Annál fontosabb az Atyák beiktatása az iskolai olvasmányok közé, mert magából a középkornak irodalmából igen keveset vihetünk be a középiskolába. Ez az irodalom a végletek irodalma: gyakran az együgyűségig egyszerű, — mint pl. a krónikák, — még gyakrabban az érthetelenségig bonyolult: ilyen a scholastikus philosophiai irodalom. Űgyes kézzel mégis kimenthetünk majd ebből a vadonból egy-egy pompás virágot: a Legenda Aurea egyik-másik lapját vagy az egyházi költészet gazdag körének kiemelkedőbb példáit, mint pl. a Stabat Matert és a Dies iræ-t. A magyar krónikákról és a magyar legendákról — pl. szent Gellértről — nem szabad megfeledkeznünk. A XI. század francia eredetű nagy latin költője, Hildebert de Lavardin, igen alkalmas iskolai olvastatásra és Szent Ferenc latin életrajzai, a teljességgel átalakult latin nyelvet tartalmilag igen vonzó példákön mutathatják be. Tanulságos lesz Kempis Tamás egy-egy lapját is megmagyarázni, — esetleg Pázmány fordításával párhuzamosan.

A fordításnak általában tág teret kell kapnia abban a humanistikus oktatásban, amely a latint művelődés-történeti

tárggyá bővíti ki: a műfordításról, mint iskolai olvasmányról beszélnek. A classikus műveltség terjesztésének ez a leg-hathatósabb eszköze valami érthetetlen, igen mélyen gyökerező pædagogiai előítélet áldozata. Az iskolának «bête noire»-ja, egy rendészetileg kezelt, ú. n. «tiltott segédeszköz». A jeles tanárnak el kell érnie, hogy a fordítás ennek éppen ellenkezője legyen. Jeles fordítások olyan írókkal barátkoztatják meg a fiatal humanistát, akikkel egyébiránt csak iskolakönyvek sovány szemelvényei révén kötött volna futó ismeretséget, — barátságot soha. Jeles fordítások a kor, az író, a műfaj sajátosságait érzékeltetik: az eredetiből e titkokat a diák talán sohasem fogja kihámozni. Jeles fordítások arra készítetnek, hogy az eredetit elővegyük, ismereteinket próbára tegyük és folyamatosan olvassunk: ezt a folyamatos olvasást, amely az iskolainak ellentéte s amely egyedül alkalmas rá, hogy a multat előttünk feltárja, különösen istápolnunk kell. Végül: jeles fordítások követésre serkentenek. Az iskolának kell megtanítania bennünket a fordítás megbecsülésére és helyes használatára. A jó tanterv és a helyes utasítás szerves kapcsolatot teremt majd a classikus nyelvek oktatása és a fordítások bőséges iskolai és házi használata közt.

A renaissance latin irodalma ismét gazdag választásra ad alkalmat. Petrarcatól Erasmusig kétszáz év iskolai autorai állnak a rendelkezésünkre, — a humanismus legnagyobb elméi koruk oktatásának szolgálatába álltak és úgy akarták az ókort életre kelteni, hogy a latin nyelvet a modern élet palackjaiba töltögették. Ebből az irodalomból úgyszólván mindent használhatunk: több emberöltő gazdag és formailag nemes levélirodalmát, novellistikáját, költészetét. A magyarországi humanista irodalmat, néhány példával kell megismertetnünk. De első helyen áll a XV. század finom szelleme: Rotterdami Erasmus Colloquia-ival, ezekkel a derűs és komoly, nyelvi szempontból könnyebb és súlyosabb belletristikus párbeszédekkel, amelyek arra voltak hivatva, hogy korának ifjúságát ékes latin formákkal, a világ és az emberek ismeretével, társasági szokásokkal, föld- és néprajzzal s ezer más nemes és hasznos tudnivalóval megbarátkoztassák. Az angol középiskola

századok óta él Erasmusból s az utóbbi években a cambridgei Corpus Christi College tudós tanára, P. S. Allen három kis kötetet is szerkesztett Erasmus leveleiből és beszélgetéseiből, — kezdő tanulók és képzett emberek számára. A magyar középiskola a keresztény-latin irodalom chrestomathiája mellé egy Erasmus-tankönyvet fog diákjának polcára állítani; Erasmus alkalmas rá, hogy a legalsó osztályokban kezdjék forgatni és kétségtelennek tartom, hogy a jóízű maturáns még mindig örömmel tér majd vissza első autorához.¹

Nem lehet e cikk célja, hogy a keresztény népek latin-nyelvű műveltségén s e műveltség számtalan figyelemreméltó emléken szemlét tartson, ha mindjárt csupán valamely ideális tanterv szempontjából történnék is ez. Két könnyű, de terméketlen feladat párosítása volna ez. Egyfelől nincsen könnyebb feladat nagy tudományos távlatok bizonytalan körvonalu rajzánál s másfelől mi sem könnyebb, mint eszményi tantervek szerkesztgetése. Ezt a meddő dilettantizmust mind a két téren elkerülni kívánnám; célom itt nem egyéb,

¹ E vázlatot 1925 tavaszán írtam. Azóta meggyőződtem róla, hogy az itt kifejtett gondolatot egy-két nyugati országban már részben megvalósították. A Dieterich-féle lipcei cég kiadásában jelent meg *Vox Latina* címen egy három részből álló florilégium, amelynek második kötetében már szóhoz jutnak a császárkor összes számottevő pogány írói, míg harmadik kötete a korai kereszténység íróitól végighalad a középkor és a renaissance latin irodalmán, hogy végül teret adjon Loyolának, Calvinnak, Baconnak, Spinozának, sőt XIII. Leó pápának is, aki tudvalevően latin költemények szerzője volt. Ezzel a friss kísérlettel szemben az olaszok ezen a téren már hosszabb tapasztalatokra hivatkozhatnak: már több esztendeje használják Prof. Sisto Colombo-nak a torino-i Società Editrice Italiana kiadásában megjelent öt füzetből álló ó-keresztény anthológiáját. Végül néhány sorban utalni szeretnék Friedr. Wolters érdekes kísérletére; e címen *Der Deutsche. Ein Lesewerk* F. Hirt kiadásában, Boroszlóban merőben újszerű «olvasmánykönyvet» szerkesztett, amely az emberi szellem s művelődés egyetemes történetét a legnemesebb irodalmi keretben, egymásba fonódó olvasmányok alakjában mutatja be. Az öt részből álló terjedelmes mű első kötetei most hagyták el a sajtót: az első komoly kísérlet ez arra, hogy egy nyelvi tárgy művelődéstörténeti távlatot és szerkezetet nyerjen a középiskolai oktatásban. Ezen az úton képzelhető a latin irodalmi oktatás továbbfejlesztése is.

mint a gondolatkeltés. A középiskolai oktatás gyakorlata : mindennapi, kemény részletmunka s ennek az oktatásnak a terve akkor a legjobb, ha földszint mozog. Az emberi szellem munkájának több évezredes gazdag és tarka termését csak az szánja mindenestől az idealisált középiskolának, aki szem elől téveszti a gyermekember elméjének befogadóképességét és a tömegtanítás technikai gondjait és bajait. Minden iskola-reform — fájdalom — a tanítás tervén szokott kezdődni és rendszerint már a tanítás gyakorlatának első mérföld-kövénél eltér eredeti pályavonalától, — még jó, ha végleg itt meg nem feneklik. A helyes iskolareform az volna, amely a tanítás tervét, az iskolának és tantárgyainak szerkezetét nagyjában nem érintené, — az emberiség civilisatórius berendezkedése századokra állandó jellegű szokott lenni — hanem figyelmét a tanítás gyakorlatának szentelné ; nem az iskola szerkezeti problémáit kell unos-untalan feszegetnünk, hanem az oktatómunka tartalmát kell gondos figyelemmel kísérnünk : a tanárt, képzését és tudományos képesítését ; a diákot, szülői és társadalmi körének általános szellemi, erkölcsi irányát ; a mindennapi iskolai munkát, módszereit és mindenekelőtt a valósággal elért és könnyen ellenőrizhető eredményeket. Szóval az ismeretanyag életét az iskolában s nem constructióját és reconstructióját, hivatalok, értekezletek és parlamenti viták jobbjára természetlen témáját. Amiből korántsem az következik, hogy a tanítás terve közömbös és józan reformra nem szorul, hanem az, hogy a tanterv reformja mindenkor egy iskolarendszer revisiójának végső fejezete, valamely tanügyi politikának koronája.

Ezekkel a megfontolásokkal praktikus korlátok közé kívántam fogni azt a nagyméretű, de természeténél fogva felszínes programot, amelyet e vázlatban a keresztény-latin műveltségről és az iskolával kívánt kapcsolatáról nyújtottam. Korántsem gondolok a latin oktatás szerkezetének gyökeres átalakítására ; nincs is erre szükség. Ez a szerkezet alapján véve használható és ha ma a hazai latin oktatás válságát éli, nem a szerkezetben, hanem ismét csak a tanítás gyakorlatában kell a hibákat — sajnos, súlyos hibákat — keresnünk. De arra gondolok, hogy ezer esztendő latin irodalmából

tetemes haszonnal vihetnénk be egyet s más iskolánkba anélkül, hogy szerkezetén bármit is változtatnánk; módjával kellene itt is haladni, — szappanbuborékok helyett az iskola alapépítményeit kellene erősíteni és szaporítani. Elsősorban szem előtt kell tartanunk, hogy tanáraink a keresztény-latin irodalom oktatására ma még felkészületlenek; az első feladat tehát, módot adni a nevelődő tanárnemzedéknek, hogy ezen a téren alapos ismeretekre tehessen szert az egyetemen. Másodsorban segédeszközökről kell gondoskodni; egy keresztény-latin anthológiáról már fent szoltam. Ilyen tankönyv azonban csak a diák kezében lesz elégséges, — a tanárnak (főként, ha előképzettsége e téren hiányzik) alapvető kézikönyvek kellene. Addig, míg egyetemeinken és tudományos társulatainkban az ókori philologia tudományos alkotó művelése kiterjed majd az európaszerte hathatósan művelt új tudományszakra: a keresztény-latin irodalomtörténetre, — addig, ismétlem, kisegítő tudományos irodalomról kell gondoskodnunk, amely az egyetemi diák és a középiskolai tanár munkáját az elindulás órájában támogatja s amely ma még magyar nyelven teljesen hiányzik. Egy szóval: a latin oktatás itt körvonalozott kiszélesítését a tanárnál kell megkezdenünk.

A közoktatási politika közhelye, — fájdalom: minden nap elfeledett közhelye, — hogy minden iskolai probléma kulcsa a tanárnál van. Intézményeink és szervezeteink működéséből azt a gyakran helyt nem álló tapasztalatot merítjük, hogy a szervezett emberi tevékenységben az eszköz a fontos, az individualitás másodrendű tényező. De sokhelyütt, főként az iskolában másként van ez: az eszközök szinte közömbösek és soha szent Ambrus, szent Ágoston, Petrarca és Erasmus iskoláinkban megszólalni nem fognak, sőt Horatius és Vergilius is hamarosan és örökre el fognak némulni, ha a tudós és lelkes, munkabíró és céltudatos tanárság középfokú oktatásunkat át nem segíti mai válságán, amely egyben nemzeti válság is. A tudós és lelkes tanárnak viszont minden téren, így a latin irodalmi oktatás terén is, helyes lesz — a multtal ellentétben — nagyfokú tanítási szabadságot biztosítanunk. Szabadságot nemcsak tantárgyá-

nak időbeosztása és rendszerének megválasztása terén (ezirányu szabadság részben ma is megvan), hanem főként az olvasmányok kiszemelésében. A humanistikus műveltség kincsesházából hozzon a tanár önszántából és alkotó kedvében mind újabb s újabb drágaságokat elő s a változatossággal tartsa meg frissen a maga érdeklődését is. Az állam pedig érje be azzal, hogy a tanítás tervében a latin olvasmányok körét nagy általánosságban vázolja ; e hivatalos vázlatból azonban a keresztény latinság nagy emlékei ezentúl aligha fognak hiányozni.¹

BALOGH JÓZSEF.

¹ Midőn e közleményt, mely a humanista gymnasium kérdéséhez komoly készültséggel szól hozzá, kiadjuk, nem nyomhatunk el két megjegyzést. Egyik a tanuló-ifjúság túlterheltségét illeti, melyet bajos fokozni. Másrészt a latin tananyag kibővítésére nézve kétségtelen, hogy eddig a jezsuita iskolák is beérték az ó-kori auctorokkal. Viszont ma, a realgymnasiumok mellett, a humanista gymnasium jobban élhet saját feladatának, s figyelemre méltó az a gondolat, hogy a latin oktatás jobban, több korszakon át volna fölhasználható a művelődés fejlődése s elágazásai megvilágítására.

Szerk.

LÉVAY, A MŰFORDÍTÓ.¹

Midőn Társaságunk kegyelettel áldoz *Mikes búja* költője emlékezetének, nem feledkezhetik meg az ő működésének arról a részéről sem, mellyel munkaprogrammunk egy szerfölött fontos ágazatának, a magyar műfordításnak szolgálatába állott. Tette ezt két legnagyobb idevágó vállalatunkban, Molière- és Shakespeare-fordításunkban való részvételével, az angol líra egyik legnagyobb költőjének, Burnsnek tolmácsolásával, nemkülönben több kisebb francia és angol költeménynek magyarításával, melyek verses köteteiben szét-szórva jelentek meg.

A magyar Molière-ben Lé vay csak két darabbal van képviselve, még pedig két olyannal, melyek a nagy franciának gyengébb alkotásai közül valók. Az egyik a *Mélicerte* című pásztoridill, egyike ama jelentéktelen ünnepi játékoknak, melyeket Molière rendelésre volt kénytelen írni, s mely a mellett befejezetlenül is maradt, a másik a szintén kisebb értékű *Don Juan*. Amaz 1881-ben jelent meg, a magyar Molière IX. kötetében, emez egy évvel később, a X.-ben. Egyik darab sem csábíthatta nagyon a költő-műfordítót, de hát a Kisfaludy-Társaság teljes Molière-t akart adni, és Lé vay sokkal hívebb munkása volt Társaságunknak, semhogy ne vállalkozott volna még a leghálátlanabb feladatra is, ha azzal az ügynek vélt használni. Egyébként ő a *Don Juan*-ban is alkalmat talált nyelvi művészetének ragvogtatására, még pedig főképen a második felvonás első jelenetében, ahol egy parasztlegény beszélget paraszt kedvesével s ahol az eredeti-

¹ Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság Lé vay születésének centenariumát ünneplő ülésén, 1925 dec. 2-án.

nek tájszólását Lévay olyan remekül adta vissza tősgyökeres borsodmegyei beszéddel, hogy zamatosabb népies nyelvre csak Győry Vilmos Don Quijote-jában akadhatni.

Míg «Don Juan» prózában van írva, a pásztorjáték verses, még pedig magától értetődően rímes. Molière-fordításunknak egyik sebezhető oldala, hogy a francia alexandrinust rímtelen ötös jambussal tolmácsolta; kivételt csak Szász Károly tett, ő is csak *Sganarelle*-fordításában, valamint néhány más darabnak egy-két jelenetében. A Molière-fordítások közt elsőnek megjelent *Tartuffe* bevezetésében a fordító, Kazinczy Gábor, ezt a formacserét egyszerűen így jelenti be: «Mellőztem az eredeti alexandrineit. Mily nehéz nyelvünkön a jó rímelés: mutatja a mindennapi tapasztalás. S aztán a színpadot is tartva szem előtt: színészeink között is alig van, aki verset beszélni tud». Azt hiszem, ezt a kissé naiv érvelést ma már nem szükséges cáfolni, de azért elismerem, hogy a francia rímelés elejtése mellett fel lehet sorakoztatni néhány más érvet, melyek részletezése azonban messze eltérítene tárgyamtól. Elég az hozzá, hogy mivel a Kisfaludy-Társaság többi Molière-fordítása is rímtelen ötös jambusban szólaltatta meg a francia költőt, Lévay is ezzel a versformával élt *Mélicerte* fordításában; egyébiránt, ha már a Társaság szükségesnek is vélte, ezt a semmiséget is besorozni a teljes Molière-be, Lévay joggal hihette, hogy a munka nem éri meg a formahű fordítással járó fáradságot.

Jóval jelentősebb része volt Lévaynak Társaságunk másika, sokkal sikeresebb műfordítói vállalkozásában, a magyar Shakespeare-ben. Amikor Tomori Anasztáz 1858-ban a legelső lépéseket tette meg a nagy munka létesítése dolgában, természetesen legott Lévayhoz is fordult, aki ez év novemberében készséggel vállalkozott is öt darab lefordítására. Ezúttal is az ő nagy szerénységében nem a legjelesebb darabokat választotta ki a maga számára, hanem a gyengébbeket: *Athéni Timont*, *Troilus és Cressidát*, *Titus Andronicust* és a *Két veronai ifjút*, amire nézve Arany János jól írta Tomorinak: «Lévay kiválogatta magának éppen azon darabokat, melyeken, azt hiszem, senkisé is kapna. Jól tette». Azaz hogy egy olyan darabot mégis szeretett volna a maga számára

lefoglalni, mely Shakespeare legelsőrendű remekei közt foglal helyet: *A velencei kalmár*-t; de ezt később mégsem neki juttatták, hanem elfogadták Arany egy nagykörösi tanártársának, Ács Zsigmondnak, már régebben megjelent, de most Arany útbaigazításai nyomán kissé végigjavíthatott átültetését. A többi darab közül, melynek lefordítására Léway eleinte vállalkozott, valósággal aztán csak egyetlenegyvet fordított le: *Titus Andronicus*; a többi négy helyett aztán a következőkkel bízták meg: *A makrancos hölgy*, *Vízkereszt*, *IV. Henrik* és *V. Henrik*; amint látható, ebben a listában is csak egy olyan Shakespeare-darab van, mely igazán népszerű: *A Makrancos hölgy*.

E darabok közül Léway először *Titus Andronicus*-t vette munkába s ezzel már 1860 végén készen is volt, de még ekkor nem engedte ki kezéből. Újra át- meg átgyalulta, úgy hogy fordítása, csak 1863 novemberében került Társaságunk elé, mely Bérczy Károlynak és Greguss Ágostnak bírálata alapján fogadta el kiadásra. Bérczy, aki jól tudott angolul, több helyet kifogásolt ugyan benne, de Léway nem röstelte a hozzá újból visszajuttatott kéziratot e kifogások figyelembevételével újból átdolgozni, s a fordítás ebben a módosított alakjában került aztán könyvpiacra 1865-ben, a magyar Shakespeare IV. kötetében. Ezt a darabot a sorban *A makrancos hölgy* követte, melyet 1866 januárjában mutattak be Társaságunkban, s mely, miután keresztülment Egressy Gábor és Szász Károly bírálatán, ugyanez év őszén látott napvilágot Shakespeare-kiadásunk VII. kötetében. Már ez év novemberében nyújtotta be Léway *IV. Henrik* I. és II. részét, melyek bírálatra Hunfalvy Pálnak és Szigeti Józsefnek adattak ki és 1867-ben jelentek meg Shakespeare-ünk XV. kötetében. A következő év júniusában nyújtotta be Léway *V. Henriket*, melynek bírálói Arany László és Győry Vilmos voltak, kik közül főképp az előbbi nagyon alapos és részletes megjegyzésekkel boncolta a fordítás egyes passzusait, melyeket mesterkélteknek tartott. Ez a darab 1870-ben jelent meg XVI. kötetünkben. Ugyanez esztendő elején került Társaságunk elé Léway utolsó Shakespeare-fordítása, a *Vízkereszt*, melynek bírálói, Dux Adolf és Szigeti József.

egymással ellenkező véleményt mondván, a mű harmadik bírálónak is kiadatott : még pedig Rákosi Jenőnek, aki oly hosszú és annyira gondos jelentést készített róla, hogy a jelentés felolvasása két részletben ment végbe : 1870 szept. 27-én és november 30-án. A *Vizkereszt* aztán 1871-ben jelent meg a XI.-essel jelzett kötetben.

Lévay e fordításai közül *Titus Andronicus* és *V. Henrik* egyáltalán nem került színpadra, *IV. Henriket* pedig csak egyetlenegyszer játszotta a Nemzeti Színház az ő fordításában, még pedig 1886 decemberében, mindamellett hogy a fordítás már 1867 óta a színház rendelkezésére állott és *IV. Henriket* az ötvenes évektől fogva elég sűrűn adták ott elő ; hiszen Falstaff Szentpéterynek és később Szigetinek egyik parádés szerepe volt. De a színészek nagy része az Egressy-Matisz-féle, bár roppant gyarló fordítás szövegét tudta, és ezek bajosan tanulták volna meg szerepöket az új szövegben. A régi fordítások kicserélése újabbal ezért jár annyi nehézséggel színházunkban ; a dolog csak akkor megy símán, ha minden színész olyan szerepet kap, melyet még azelőtt sohasem játszott, noha még ilyenkor is megesik, hogy akár a rendező, akár az egyes színészek önkényesen változtatnak a szövegen. (Még Arany Jánost sem respektálták e tekintetben, s mint Egressy Gábor írta az Arany-féle *Hamlet*-fordítás első előadásáról, a színészek «szörnyű dülást vittek végbe a szövegen», ami az estén jelen volt költőt Egressy szavai szerint «desperátussá tette».) A *Makrancos hölgyet* 1868 ősze óta játsszák a Nemzeti Színházban Lévay fordítása szerint, a *Vizkeresztet* pedig 1879 ősze óta, főkép az utóbbit rettenetesen eltorzított szöveggel, amire nézve az érdeklődők Bayer József könyvében találhatnak épületes példákat.

A mi magyar Shakespeare-ünk jelességeiről és fogyatkozásairól már sokan és sok helyütt írtak. Maga az, akinek ebben a nagy vállalkozásban oroszlánrésze volt, Szász Károly is rámutatott arra, hogy vannak abban tökéletlenségek, melyek szerinte természetes magyarázatot találnak abban a körülményben, hogy a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-jének alig voltak számottevő előmunkálatai. Minden elfogulatlan bíráló készséggel fogja elismerni, hogy ez a mi úttörő

vállalkozásunk, egy-két darab kivételével, igen jól, néhány részében pedig valósággal fényesen sikerült. Az addigi próbálkozások, melyek a mellett legnagyobbbrészt másodkézből, még pedig németből való átgyúrások voltak, számba se jöhetnek ez új fordítások mellett, melyek néhány legnagyobb költőink kezéből került ki. De ismétlem, már e vállalat legszámottevőbb harcosai is előrelátták, hogy az ő fordításuk sem szólhat örök időkre. Ha Szász Károly hangsúlyozhatta, hogy a magyar nyelv óriási haladást tett Kazinczytól az ő korukig, mi sem hunyhatunk szemet az előtt, hogy a mult század hatvanas és hetvenes évei óta, amikor e fordítások legnagyobb része keletkezett, mily nagy változásnak volt alávetve az irodalmi, és főleg a színpadi nyelv. Mindenki tudja főleg azt, hogy a nyelvújítás körüli harc, mely még a hatvanas években nem ért véget, tömérdek új szóval, szólással, fordulattal gazdagította nyelvünket, s hogy ezek igen nagy részét az orthológia lassan-lassan kiszorította a használatból. Nem Lévaynak hibája, hanem a viszonyoknak következménye tehát, hogyha az ő nyelvéből is ki-kirínak olyan szók, melyeket ma már senki sem használ, ha pl. a *kórház* nála *ápolda*, a *birodalom*: *biralom*, a *dühöngő* nála *dühöncz*, ha az *engedékeny* ember nála *engeteg*, ha a meteor *légtűnet*, ha a kor *kínézetéről* és az emberek *merényes* jelleméről hallunk stb. Az ő olvasóit még nem bántotta pl. olyan szóforma sem, minő az «Andronicus» névnek «Andronic»-ra való rövidítése vagy a szenvedő alaknak, az *-and*, *-end* alakú jövőnek sűrű használata, mellyel a mai irodalmi nyelv már alig él; sőt természetesnek találtak egynémely metrikai sajátosságot is, mely ma már szintén nem használatos, mint pl. az ú. n. diftongizálást, mely az *i* hangot *j*-nek véve, a többes birtokos rag *-ei*, *-ai* alakját sokszor *egy* szótagnak számítja (pl. «a harcos gótok istenejre!»).

Míg mind e fogatkozások olyanok, melyeken egy-egy tollvonással is könnyű segíteni (persze óvatos és szakszerű tollvonással, nem olyannal, mely javítani vélve, inkább ront a szövegen), lényegesebbek azok a helyek, ahol a fordító, vagy azért, mert nem rendelkezett a korabeli Shakespeare-kritika fegyvertárával, vagy azért, mert az illető helyekre

nézve csak a későbbi bűvárlat derítette ki a helyes értelmet, kénytelen-kelletlen vétett az anyagi hűség ellen. Éppen *Titus Andronicus*-ban fordul elő pl. az a kép a bárkáról, mely miután *kirakodott, drága teherrel* tér vissza az öbölbe, ami nyilvánvalóan romlott szöveg, mert hiszen a bárkának a kirakodás után már nincs meg a drága terhe. s így módosításra szorul Lévay tolmácsolása is: «Im mint hajó, mely árúit kirakván, A révbe dús kincsekkel visszatér». Elvégre nem szabad felednünk, hogy Lévay fordításai egy félszázadnál régiebbek s hogy azóta a Shakespeare-bűvárlat milyen óriási haladást tett. Lévay különben maga írta meg Bayernek, hogy a már akkor is hozzáférhető segédforrások közül mindazokon a helyeken, ahol kételyei voltak, csupán a Schlegel-Tieck-féle fordítást vette igénybe, melynek nagyszámú fogyatékosságairól azóta egész irodalom támadt.

Íme egy-két példa azokból a helyekből, ahol a német fordítás tévesztette meg Lévayt. *IV. Henrik* I. részének második felvonásában, a 4-dik jelenetben Feri esküszik «Angolország minden könyvére». Ez szószerint hű fordítás, csak hogy a Shakespeare-korabeli angol nyelven a könyv (the book) a bibliát jelentette, és mert az angol ember a bibliára tett kézzel esküszik, itt egyszerűen az a hyperbolicus mondás van: «esküszöm Anglia minden bibliájára!» Így már aztán egészen más íze van a mondásnak. A *l'izkeresztből* is hadd idézek hasonló passzust. Itt az I. felvonásban a régi szöveg *woe-t* mond (fájdalom), a 'helyesbített szöveg azonban *woo-t* (udvarolni, kérőnek menni). A herceg tehát nem azt mondja a férfiruhába öltözött Violának: «Fájdalmim rajza illő lesz neked» (Schlegelnél: «Es wird dir wohl stehn, meinen Schmerz zu klagen»), hanem, mint az összefüggésből is nyilvánvaló, azt, hogy az ő ifjúságához illő a leánykérés szerepe.

Am a javítgatások és módosítások ebből folyó szüksége ellenére is — amely szükség egyébiránt, mint más helyütt kimutattam, a magyar Shakespeare legszebb darabjai egy-némelyikénél is fennforog — Lévay Shakespeare-fordításai nemcsak ennek a vállalkozásnak, hanem általában az egész magyar műfordítói irodalomnak legértékesebb munkái közé tartoznak. Ha arra való törekvésében, hogy sort lehetőleg

sorral adjon vissza, ami rímtelen jambusnál talán túlzott igyekezet, néha el is ejt egy-két jelentősebb szót : általában rendkívüli hűség jellemzi munkáját, és oly nagyfokú símulékonyság az eredetinek legkülönbözőbb hangnemeihez, a komorhoz, a fenségeshez, a játszéhoz, a tréfáshoz, aminőt csak a műfordítás legelsőrangú mestereinél találhatni.

Ha osztályoznom kellene Lévay Shakespeare-fordításait, az első helyet kétségkívül *IV. Henrik*-nek juttatnám, ahol Falstaff alakjának bizarr beszédjét olyan csodás tökéletességgel sikerült visszaadnia, hogy Shakespeare-ünknek ezt a részét alig hiszem hogy valaki bármikor is nemhogy felülmúlni, de csak elérni is tudná. A magyar nyelv, kiváltképpen a magyar népies nyelv kincsesházának birodalmában kevés író volt annyira otthon, mint Lévay, a nép fia, aki egész életét, pár esztendő kivételével, vidéken töltötte, folytonos érintkezésben a jó magyarság ősforrásával, a néppel. Így aztán a jóízű, dévaj, ártatlan kötődésektől és kiszólásoktól fogva a kacskaringós káromkodásokig véghetetlen gazdagságával rendelkezett a színmagyar idiotismusoknak, melyek közül mindig el tudta találni azt, amely majdnem teljesen fedezi az angol szólást. Hogy a drámában előforduló paraszt beszédeket, pl. a fuvarosokét, a korcsmárosnéét, milyen pompás elevenséggel, mennyi humorral bírta magyar szóba önteni, azt fölösleges külön is hangsúlyoznom. Lévay sohasem lesz terjengőssé, hanem az angol nyelv tömörségét legtöbbször hasonló tömörséggel tudja visszaadni ; biztos kézzel tudja elkerülni azt a nehézkességet és erőtlenséget, melyet ő maga jellemző szóval mondott «bilincsbe vert mondat-szövé»-nek ; csalhatatlanul biztos nyelvérzékével nem fél új árnyalatú és színezetű kifejezések használatától, de stílusa mégis keresettség nélküli és ment a szokatlanságok vadászásától. A mellett versei is többnyire könnyen és simán folynak, teljes épségében mutatva Lévay eredeti költeményeinek egyik főerényét, a természetességet. *V. Henrik*-ben is sok a felülmúlhatatlanul sikerült részlet, noha vannak itt olyan helyek is, melyek hű lefordítása szinte lehetetlen, pl. midőn a francia királyleány angolul tanul Alicetól, s ez arra a kérdésre, hogy' mondják angolul : *la main*, Lévaynál ezzel felel : angolul

la main : kéz. Ebben a kis angol-francia szójegyzékben a magyar szók furcsán hatnak.

A *Vízkereszt* fordításában is hő alkalma nyílt Lévaynak csillogtatni azt a művészetét, mellyel vissza bírta adni azt is, ami a műfordításban mindig legnehezebben menthető át az eredetiből: az elméskedést, a tréfálódzást, a szavakkal való játszást, ahol gyakran szó sem lehet fordításról, hanem csak arról, hogy a lefordíthatatlan helyébe valami egyenértékűt illesszünk. Amily kitűnő lelemények a Böffen Tóbiás és Keszeg Andor nevek, éppolyan jóízűek az ő karakán mondásaik is; talán csak azt lehetne itt-ott kifogásolni, hogy Lévay néha nagyon is magyarosít, pl. midőn az eredeti egyik angol nótája kezdő sorát («Three merry men be we») ezzel helyettesíti: «Három cigány legény hegedül».

Mint külön műfordítói munka Lévaytól csak egyetlen kötet jelent meg: az ő Burnse, mellyel a 80-as években kezdett foglalkozni s mely Szász Károly bírálatán menve keresztül, 1892-ben jelent meg mint Társaságunk kiadványa. Kedves volt neki a skótok e Petőfije, akiből tudvalevőleg Arany János szintén fordíttatott, a *Kóbor Tamás*-ban egyikét adva a magyar irodalom legszebb versfordításainak. Lévayt fölötte vonzotta ez az egyszerű, bájos, népies poézis, mely sok tekintetben rokon volt az övével: csupa melegség, csupa őszinteség, semmi mesterkéeltség sem formában, sem tárgyban. Eleinte csak egy-egy jókedvű órában ültetett át belőle egy-egy dalt: ahogy aztán az évek múlásával felseporodtak ezek az énekek, kedve kerekedett egész köteté szaporítani a gyűjteményt. Szász Károly megírta bírálatában, hogy az ilyen dolgozó módszernek van egy veszedelme: az ember lefordít egy csomó verset, amely megkapja, szinte ösztökéli a magyar szóba való öntésre, s ezek aztán igen jól is szoktak sikerülni; de mikor aztán kénytelenségből, hogy a kézirat vastagabbra dagadjon, rendszeresen fordít olyan verseket is, melyek igazában nem inspirálják, gyöngébb strófák is keverednek a szebbek közé.

Nem ugyan szemrehányásképpen, de némi csöndes álmélkodással utal Szász Károly arra is, hogy Lévay hozzá mert nyúlni olyan vershez, melyet őelőtte a magyar költészet-

nek oly nagy művésze tolmácsolt, mint Arany János. Ahhoz valóban nem fér kétség, hogy Arany *Kóbor Tamás*-fordítása fölötté áll Lévayénak, mindamellett, hogy Lévaynak, aki előtt egy már kész és valóban mesteri fordítás állott, ez a körülmény már nagyon megkönnyítette munkáját. Hiszen Lévay tényleg sokat átvett Aranytól: nemcsak a neveket: *Kóbor Tamást, Csiszlik Jankót*, hanem itt-ott egy-egy sort is vagy egészen, vagy jelentéktelen módosítással. (Pl. Aranynál: «Hej Tomi! lett vón' bár eszed | S Katód tanácsát béveszed!» Lévaynál: «Oh Tamás! bár lett voln' eszed | S Katód tanácsát béveszed!») Igazságtalanság volna azonban tagadni, hogy vannak egyes helyek, ahol Lévay fordítása világosabb Aranyénál: pl. mikor arról van szó, hogy a városi vásár után mulatozók megfélelkeznek a korcsmában arról, milyen nagy utat kell még tenniök, míg a falujukba érkeznek, ezt Arany így mondja: «Mit bánjuk a mérföldeket, | Moczárt, lejtőt, meredeket, | Mely köztünk s a hon közt terül, | Hol asszonyunk dér-dúrral ül,» — míg Lévay helyesebben e sor helyett azt írja: «mely köztünk s a házunk között terül».

Egyébként nem kell azt hinnünk, hogy Lévay, midőn neki bátorodott olyan feladatnak, melyet már előtte Arany János megoldott, ezzel mintegy versenyre akart kelni. Egerszerűen ő is kedvét lelte Burns e híres művében, s ő is örömét lelte abban a szellemi gimnasztikában, mely az ily munkával jár; s neki is fogott, bizonyára a nélkül, hogy azt hitte volna, hogy ebben a versenyben ő maradhatna győztes. Ugyanez okból nem tarthatta vissza Szász Károlyval való benső barátsága sem attól, hogy megpróbálkozzék azoknak a Burns-daloknak átültetésével, melyeket már előtte sok szerencsével tolmácsolt a magyar műfordítás nagynevű mestere. Aki összehasonlítja Szász Károly fordításait az övéivel, azt fogja találni, hogy akadnak olyanok, amelyekben ő volt a szerencsebb, de akad több is, melyekben elődjét nem hogy felülmúlni, de elérni sem bírta. Különösen áll ez Burns egyik leg híresebb költeményéről, a *Szombat este a kunyhóban* címűről, melynek tolmácsolásában Szász Károly, igen helyesen, nem ragaszkodott az eredeti versmértékhez, hanem, hogy annál inkább megközelíthesse a vers népies ízét, magyar ütemes vers-

formát használt. Ezért, bár Lévay fordítása egyik-másik helyen kétségtelenül hívebb, mégis Szász Károly bírta jobban visszaadni az eredeti költemény hangulatát, természetes könnyedségét. Hogy csak egy példát említsek, Lévay így fordítja az ötödik strófa első két sorát: «Lány- és fitestvér ekként egybegyűl | *S egymás hogyanlétét kérdezzetik*»; ez egészen hű ugyan, de bizony kissé nehézkes a Szász-féle verzió mellett: «Örömmel üdvözik a testvérek egymást: | Hogy vagy Örzse? Pali? tudakolják folyvást». Igaz, hogy aztán akadnak helyek, ahol sem a Lévay-, sem a Szász-féle fordítás nem elégít ki teljesen, pl. midőn a skótok nemzeti eledele, a zabliszt-leves, a «*porridge*» kerül asztalra, s Szász Károly, túlságosan megmagyarosítva a skótokat, ez étel helyett «*túrós csuszát*» mond, ami csak akkor volna elfogadható, ha egyúttal az egész családi kép Magyarországra volna áthelyezve, amit a fordító nem tett meg: Lévay itt akként vélt hű maradni az angolországi milieuhöz, hogy a «*porridge*» helyett egy más angol ételt mond, amely nálunk ösmertebb: a «*pudding*»-ot, holott a skót parasztnak bizony nem ez a vacsorája.

Érdekes, hogy Burns számos, igazán népdalszerű versének fordításában Lévay aránylag ritkán él azzal a versformával, melyet a népies tónus szinte megkíván: t. i. a magyar hangsúlyos alakkal. Nem mondom, hogy nyugateurópai versalakban is nem lehet ép olyan tösgyökeres népiességgel verselni, mint magyar taktusokban, de azért Lévay Burns-dalai között mégis azokat tartom a legsikerültebbeknek, melyekben a magyar népdal versformájában tolmácsolta a skót költőt. Az effajta fordításai közt akadnak aztán olyan kis remekművei a magyar verstolmácsolásnak, aminő pl. a híres *Dunbar Fáni* vagy ez a kevésbbé ismert nóta:

Van nekem egy feleségem,
Nem engedem senkinek;
Szarvat nem rak senki nékem,
Én se rakok senkinek.

Senki ura nem vagyok én,
Se szolgálja senkinek;
Egy jó kardot hordozok én,
Ki nem térek senkinek.

Megakad egy-két fillérem,
Nem köszönöm senkinek;
Mástól kölcsön sohse kérem,
Én se adom senkinek.

Szabad vagyok s örökké víg,
Nem busúlok senkivel;
Ha velem más nem törődik,
Magam sem ám senkivel!

Hasonló gyöngyszemet még többet is idézhetnék, pl. az *Arat Robin*, a *Lisztes Mónár* címűeket s másokat, melyek mind fényes bizonyítékai annak a ritka adománynak, mellyel Lévay bele tudta magát élni az idegen költő lelki világába, s híven megtartva annak gondolat- és érzésvilágát, mégis olyan verseket bírt teremteni, melyek a kifejezőmód szintiszta magyarságánál fogva egészen úgy hatnak, mintha mindenestül magyar költő lelkéből sarjadtak volna.

Lévay Burns-je nem tartozik az olvasottabb magyar verseskönyvek közé, talán főleg azért, mert mondhatni négy évtizeddel elkésve jelent meg. Ha valaki akkor tolmácsolja a skót paraszt-költőt, amikor Petőfi és Arany a magyar nép hangját és rhythmusait szóaltatták meg irodalmunkban, kétségkívül igen nagy hatása lett volna annak az idegen lírikusnak is, aki az európai hírre szert tett költők közül elsőnek merítette inspirációját a nép lelkéből, a nép dalaiból. Akkor erősebben hatott volna Burns költészetének hazafias hangja is, mint a mult század kilencvenes éveinek elején, mikor Magyarország felett az ég felhőtlennek látszott s bizakodón készültünk a millennium ünnepére. Midőn Lévay Burnse megjelent, a népies költészet divatja már rég lejárt volt, s a magyarság már nem volt elég fogékony a honfiúi önérzet vagy aggódás hangjai iránt sem. De ha ez okból e műfordításnak nem is jutott osztályrészül nagy könyvtári siker, ez természetesen nem csökkenti irodalmi értékét.

Nincsenek külön kötetbe gyűjtve, de úgy számuknál, mint értéküknél fogva jelentős részét alkotják Lévay műfordítói munkásságának az ő angol népballada-fordításai, melyek közül tizenegy az *Ujabb költemények* című kötetében foglaltatik, néhány más az *Összes Költemények*-ben, valamint *A múzsa búcsúja* című kötetben. Ezek felé, a népballadák felé főleg Arany terelte költőink figyelmét, akire tudvalevőleg nagy hatással is voltak: bizonyára az ő irányításának tudható be, hogy akkoriban többen is foglalkoztak e versek magyarra való átültetésével, nagyobbára az ösmert Percy-féle gyűjtemény szövegei alapján. Epikai költeménynél az angol nyelv rendkívüli tömörsége még sokkal nagyobb nehézségekkel állítja szembe a magyar fordítót, mint lírai

versnél, s Lévayra nem csekély dicséret annak megállapítása, hogy formakészsége, nyelvi és verselésbeli művészete legtöbbször még e fokozott nehézségekkel is meg tudott birkózni.

Vegyes kisebb műfordításai sorából, melyek száma mintegy ötvenre-hatvanra rúg, ki kell emelnem a Longfellow-fordításokat, melyeken Lévay különös szeretettel dolgozott; hiszen ennek a költőnek meleg hangja, egész egyénisége, szintén rokon volt az övével; s ő is azok közé a kisebb dalnokok közé számíthatta magát, «akiknek lépte nem dőng ugyan át az idők csarnokán», de akiket mindig szívesen elővesz az ember csöndes alkonyati órán, amikor a napi munkától fáradt lélek egy kis lelki üdülésre áhítozik. Ifjú korában igen szerette Bérangert is, s legkorábbi műfordításai, legalább az *Összes Költemények* saját magától megállapított sorrendje szerint, éppen ennek a munkáiból valók. Verselő technikája ekkor még nem állott ugyan azon a magas fokon, melyre később emelkedett, de már itt is megellegő az a símaságra, gördülékenységre való törekvés, mely valamennyi műfordítását jellemzi. Öregebb korában Musset vonzotta és ennek két hosszabb költeményét, a *Decemberi Éj*-et és a *Remény az Istenben* címűeket fordította le, híven és gondosan. S talán Musset iránti szeretetének is része volt benne, hogy midőn ezelőtt harminc évvel egy nála jóval ifjabb pályatársa éppen Musset-fordításokkal vett részt a Kisfaludy-Társaság egyik műfordítói pályázatán, ő, mint pályahíró, oly rendkívüli melegséggel ajánlotta azokat jutalomra.

Még egy hosszabb versfordítását kell megemlítenem, melyben, épúgy mint a Burns-versek némelyikében, versenyezni látszik az ő nagy barátjával, Szász Károllyal: értem Poe «Holló»-ját, melynek szövevényes rímelése mellett még az a fő nehézsége is van, hogy a holló-káromogást jelző refrain, a «nevermore» bajosan adható vissza megfelelő magyar szóval. Szász Károly le is mondott hát egy hasonló hangzású magyar refrain alkalmazásáról s a «nevermore»-t «sohasem»-mel fordítja, míg Lévay a «sohamár» szóval igyekezett megközelíteni az angol hangutánzó végszót, ámbár a magyar fül számára a holló szava nem már, hanem kár. Ő is, épúgy mint Szász Károly, virtuóz módon csendítette meg magyarul Poe misztikus strófáit,

de a pálmát nem birta amattól elragadni, épúgy mint egy sem ama számosak közül, akik azóta is megpróbálkoztak ezzel a nehéz feladattal.

Lévay magáról a műfordítás elméletéről nem írt semmiféle tanulmányt, de hogy erre nézve mi volt az álláspontja, az kitűnik magukból műfordításaiból, valamint azokból a nem csekélyszámú bírálatokból, melyeket a Kisfaludy-Társaság megbízásából kellett végeznie. E bírálatok egyikében reassumálja mindazt, amiért ő valamely versfordítást elismerésre méltónak ítelt: «Erénye, úgymond, a tartalom- és formahűség, mely sehol nem esik a természetesség rovására.» Hűnek lenni tartalomban és formában, de csak annyira, amennyire ez nem esik a természetesség rovására, amennyire nem csorbítja az idegen műnek magyar köntösben való élvezhetőségét: ezt kívánta a jó versfordítástól. Semmi nehézkesség, semmi erőltettség, semmi olyan, ami akár szófüzés, akár verselésbeli tökéletlenség vagy szabadosság folytán vissza-visszahökkenethetné a jóízű olvasót: ezeket a szabályokat állította fel az a nemes írói csoport, mely Lévay ifjúkorában példaadója és törvényhozója volt a magyar műfordításnak. Nagy nevek szerepelnek e csoportban. Hisz irodalmunk oly szerencsés, hogy azok közül is, kiket geniejök arra utalt, hogy eredeti alkotásaikkal szerezzenek dicsőséget, a legtöbbben idegen szellemi kincseket is meghódítottak számunkra. Fényes e költőink rendje; közöttük ragyog Arany és Petőfi is. E lantosok között, kiknek számát Csokonai nyitotta meg és akiknek sora ime még ma is oly nemesen folytatódik, egyikét foglalja el a legdíszesebb helyeknek az a férfiú, akinek emlékét ma ünnepeljük és aki ezen a téren is hervadhatatlan babérokat bírt szerezni. Legyen neve áldott, s példája e téren is lelkesítő!

RADÓ ANTAL.

A KÉT TESTVÉR.

Álmos bevonult Fehérvárba,
De nem úgy, a hogy' egykor várta ;
Nem koronázni hozták a dómba,
Hűlt hamvainak szólt ez a pompa.

Aludni ölen örök-álmot,
Bizánci mester remeke áll ott,
Ugy áll, mint kővé vált lehellet
Kálmán király kőszarkofágja mellett.

Már éj van. A dómban nagy néma sötétség,
Derengve csak az örök-mécs ég :
Ott egyedül ősz barát térdel,
Imát mormogva egész éjjel.

Ezt így a király, vak Béla kívánja.
Halkan pereg a pap egyhangú imája.
Éjfélkor fölised . . . Jaj, mi az ottan? . . .
A két koporsó födele fölpattan.

Az agg' oda pillant s elszörnyed a jámbor,
A két testvér kikél koporsójából :
Kálmán, a király kelt ki elébb,
Két tenyere közé szorítva fejét.

Arca sötét, bú és önvád jegye rajta,
Lép egyet előre, mélyet sohajtva :
«Óh jaj, ez a kin mikor ér véget?
Itt, itt, az agyamban, pokol tüze éget.»

Fölfigyel Álmos, egy helyben állván,
«Te vagy? . . . Hangodról megismerlek, Kálmán,
Hangodról csak, mert szemem kitolattad,
Istenítélet ez a kín rajtad.»

«Öcsém, ne beszélj így! Azt a sok rosszat,
Trónomra törve, mind te okoztad ;
Támadt gyűlölség, gyilkos, halálos.»
Fejét kevélyen emeli Álmos :

«Isten és ember egyként tudója,
László, a dicső, engem szánt trónra,
Téged papnak, könyvért ki úgy éltél, holtál,
S termetre, mint én, daliás sem voltál.»

«Hát persze pártod, az a sok derék pap
Elbérált engem csúf nyomoréknak,
Mert halat nékik nem oly igen bőven,
Annyit adtam csak, mennyi elég bőjtben.

A trónra jogom volt, rá is termettem,
Hirdeti annyi királyi tettem,
Nem volt olyan nagy soha Magyarország,
Partját az Ádria hajjai mosták.»

Álmos szelidebben : «Az Isten látja,
Szeretet volt köztünk sokáig, bátya,
Sohsem hallattam legkisebb vádat,
Haza is én hoztam norman arádat.

Szilaj csikó voltam, mely nem tűr zablát,
S te hercegségem ridegen elrablád ;
De vetted volna el a világot,
Csak ne az áldott szép napvilágot.»

Elhallgat Álmos, nagyot sohajtva,
Kálmán is hallgat, fejét lehajtva.
Majd szól : «Sziven szúr, öcsém, a vérvád,
De nagyok adták nekem a példát.

A szent király is Vazúllal mit tett?
Ennyire, Álmos, te magad vitted,
Hisz egymást érte sok pártütésed,
Jött végre bosszúm, mely egyre késett.»

«Vétkeztem, bátyám, bűnhödtem érte,
De kis fiamnak mi volt a vétke?
Ellened ő sohase lázadt...
Magunk rontjuk meg az Árpád-házat.»

Kálmán nyög: «Hallgass, iszonyu vádló!...
Óh, a sok álnok, gonosz susárló,
Mily kigyónyelvvel szóltak felőle...
Fiamnak trónját féltettem tőle...»

Hiába féltém, nincs már utódom,
Te fiad ül fenn, fényben a trónon...
Ne ölje lelkünk tovább az átok,
Öcsém bocsáss meg, én megbocsátok.»

Álmos zokogva bátyjára borul:
«Kálmán, ne rontsuk egymást botorul.»
De szól a kakas künn. Mécs nagyot lobban,
S mint üres álom, eltűnnek nyomban.

Remeg a barát, egész testében,
«Irgalmas atyám, Isten az égben,
Mutasd meg, kérlek, te szent hatalmad,
Adj nekik örök nyugalmat.»

VARGHA GYULA.

ARTHÚR KIRÁLY HALÁLA.

Szent Háromságnak hétfőjén
Reggel volt a szörnyű csata,
Elesett abba' sok lovag.
— Hajh! ebből nagy gyász származa!

Mielőtt szólott a kakas,
S ágyban fekvék még a király,
Úgy tetszék néki, Sir Gawain
Ágyához lép és ott megáll.¹

És szólt : «Kedves bátyám, vigyázz!
Tudod, hogy féltem életedet,
Az ellenséggel ma ne vívj,
S kerüld a harcot, ha lehet.

«Frank-honba' van Sir Lancelot,
És véle sok bátor lovag
Egy hó alatt megjönnek ők
Segíteni bátor harcodat.»

Tanácsát hívja a király.
Mielőtt a nap néze szét,
S elmondja, hogy' jött Sir Gawain,
S elmondja, hogy miket beszélt.

Minden nemes tanácsa ez :
Reggel korán már jó ura
Küldjön heroldot, fegyverest,
Az ellenséggel alkura.

¹ Sir Gawain Arthur király egy régebbi csatájában esett el.

S a király tizenkét vitézt,
Legjobbat, ki köréje gyült,
Az ellenséggel a mezőn
Becsületes kötésre küld.

S elrendeli ott a király,
Készen legyen egész sereg,
De míg egy vont kard nem ragyog,
Pihenjenek a fegyverek.

És Mordred a más oldalon
Legjobbat, ki köréje gyült,
Királlyal alkudozni ott
Tizenkét vitézt szinte küld.¹

És Mordred is elrendeli,
Készen legyen egész sereg,
De míg egy vont kard nem ragyog,
Pihenjenek a fegyverek.

Bátyjába' mert nem bízhatott,
S ez öccsében. Igaz szavam.
Szörnyűbb eset még nem esett,
Keresztyénség mióta van!

Mert mikor együtt voltak ők,
Egymás szavát meghallgaták :
Egy-hónapos fegyver-szünet,
Mielőtt vívják a csatát.

De jött bokorból egy kígyó,
S király lovagjához suhan.
Gyászosb eset még nem esett,
Keresztyénség mióta van!

A kígyót látva a lovag,
És hogy marása vért fakaszt,
Hüvelyből ott kardot kiránt.
— Mily gyászeset, halljátok azt!

¹ Mordred az Arthur király unokaöccse, aki fellázadt ellene.

A kardot látva a sereg
Mind összecsap egy perc alatt,
Míg annyi sok vitéz közül
• Egy oldalon három maradt.

Ki ott megállt, mind elveszett,
Menekült egypár futva még.
Oh! jaj, mi véres ütközet,
Egy nyári nap' mely vívaték!

Arthúr sergéből ő maga,
Ki földön halva nem hever,
S Lukyn, Gloster hős hercege,
S király szolgája, Bedever.

S vitézit látva a király
Holtan heverni a mezőn,
Harcokban oly bátor szeme
Reájok néze könnyezőn.

«Oh! itt maradtok — szóla most —
Bátor vitézek, jók, hívek,
Hős szívetekkel itt e föld
Porát termékenyíteni meg.

«Hozzám mind hívek voltatok,
Hívek halálig s nemesek,
— Titeket föltámasztani
Örömmel adnám életemet.

«De nézd! él még az áruló,
S holtak között kérkedve jár,
De itt marad keservben ő,
S átkom hamar fejére száll!»

«Maradj, uram — a herceg így —
Könyörgök, kíméld életedet,
Tudod, mit szólt a látomás :
Kerüld a harcot, ha lehet.»

«Bocsáss — szól Arthur — tartozom
Hű szolgálomnak ezzel ím',
Várjon bár élet vagy halál,
Megbosszulom vitézeim'»

Egy pillanat — lándzsát ragad,
És megy csatázni egyedül,
Szolgája lóra segíti,
S térdénél holtan összedül.

«Óh! jaj! — sohajt a hős király —
Hogy ezt is látnom kellették,
Hű szolgámat levágva itt,
Vég-perciben segítve még!»

S lándzsájával kezébe' most
Sir Mordredhez büszkén kiált :
«Gaz áruló! védjed magad',
Mert szembe' látod a halált!»

Sir Mordred kardját emelé,
Támadva büszkén a királyt,
De ez lándzsával átdöfé,
Hogy vége a hátán kiállt.

Sir Mordred érzi a halált,
S hogy már kevés, mi hátra van,
És a lándzsával melliben
Királyra sújt halálosan.

Sir Mordred meghalt gyászosan,
Király vasától zord vezér,
Arthúrból ömlik vérpatak,
Mielőtt a herceghez ér.

S most Sir Lukynhoz szól : «Vitéz,
Hűséged sok jelét adá,
Vedd kardomat, Excalibárt,
Mely oldalomról csüng alá.¹

¹ Excalibár az Arthur csodás kardja, mely egy tóból bukkant fel, honnan Arthur, csolnakon odavezve, kihozta.

«Vedd kardomat, Excalibárt,
S hajítsd ama folyóba ott,
Mert ezután, túl itt e fán,
Fegyvert többé nem forgatok.

«Hű kardom, óh! Isten veled!
Jobb nem volt még vitéz kezén,
Te véled hányszor, hány napon
Ellent mezőn legyőztem én.

«Kezembe' véled mennyiszer
Arattam véres harc-helyen,
De hajh! a gyászos óra itt,
S többé nem forgat meg kezem.»

A herceg a víz-partra ment,
S önnön kardját veté bele,
De megtartá Excalibárt
Titokba', s visszajött vele.

Mert jó acél a kard vasa,
És ék-köves a markolat,
Oly drága kard — gondolta ő —
Eldobni hogy nagy kár olyat.

S a királyhoz hogy visszajött,
Ez szóla : «Mit látál, beszélj!»
«Uram, semmit se', — csöndesen
Fútt a folyó felől a szél.»

«Menj vissza hát — szól a király —
Menj vissza, Sir Lukyn, megint,
Dobd a folyóba kardomat,
S ne hagyj soká szenvedni kint!»

A herceg a víz-partra ment,
S a kard-hüvelyt belé veté,
De megtartá Excalibárt,
Elrejtve azt egy fa megé.

S a királyhoz hogy visszatért,
Ez szóla: «Mit láttál, beszélj!»
«Uram, semmit se', — a vizet
Haragosan veré a szél.»

«Lukyn! Lukyn! — szól a király —
Kétszer csalál meg engemet;
Kiben lehet bizhatni már,
Ha ily vitéz csaló lehet?!

«Szólj, megölnöd-e jó urad'
Egy kardért, amely elvakit?!

Menj vissza, s dobd a vízbe azt,
Vagy egyikünk meghal ma itt!»

A herceg, szégyenítve így,
Királyának mit sem felelt,
A vízhez ment, s a kardot ott
Belé veté, mint tőle telt.

Egy kar kinyúlt a kard elé,
S megforgatá a légen át
Háromszor — s a mély elnyelé,
S a herceg már semmit se lát.

Egy darabig bámulva állt,
És csöndben, mint csak teheté;
Majd visszatért, de a királyt
A fánál többé nem lelé.

S nem tudja azt, hogy merre lett,
Nem látta többé a királyt,
De lát hajót a víz felett,
S rajt' sok tündér jajjal kiált.

És hogy hová lett a király,
Nem tudja ő, és senki sem;
A nap leszállt és a királyt
Nem látta többé földi szem...

Ballada a XVI. századból; angolból fordította

SZÁSZ BÉLA.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÖSSZES MUNKÁI.

Egy fiatal lovastiszt, aki a napoleoni háborúban vitézül verekedett és azok végeztével akkor tájban tért vissza, -- 1814 júliusban, feljegyzéseket kezd. Olvasmányaiból részleteket, néha egész lapokat ír be könyvébe; néhány nap múlva ismerőseiről szóló adomákat, vagy általa megfigyelt, illetőleg hallott csípős kis történeteket vet papírra. 1814 aug. 9-ről már komoran és kétségtelen túlzással ezt írja: «Az első lépés a szerencsétlenség felé, a bűn kezdete; későbbi kétségbeesésem alapoka».

E naptól kezdve azután sűrűn váltakoznak a saját lelki életének a legnagyobb szigorral való vizsgálata, hazafias érzésre, erős magyarságra, folytonos lelki haladásra, mélyreható tanulmányokra valló bejegyzések, de emellett maró gúny, trivialis feljegyzések, lényegtelen apró-cseprő napi-események és hasonlók is.

Magasztos, sőt fenséges a mindennapival, sőt a közön-séggel összehányva.

Végre a napló utolsó lapján a «Legnagyobb», akkor már a kiváló kortársak között is hazájának első államférfia, mint előrehaladott korú beteg, ideges ember, 1860 április 1-én, néhány gondolatjel után ezekkel a szavakkal végzi a feljegyzéseket: «Nem menthetem meg magamat.»¹ És azután kezébe veszi pisztolyát...

Az említett két határnap közé esik Magyarország történetének több nagy eseménye, amelyek mozgatója Széchenyi volt és egyúttal az az óriási lelki fejlődés és átalakulás,

¹ Széchenyi döblingi irodalmi hagyatéka I. Naplók Szerkesztette Károlyi Árpád (1921) 423. l.

amely világfogytáig mindazok élete közt, akik a magyarság ügyéért dolgoztak és elvéreztek, a legmeglepőbbek egyike és sok tanulságot nyújt.

Mindaddig, amíg magyarok laknak e földön, gróf Széchenyi István életének problémái és tanulságai mindig sokakat fognak majd foglalkoztatni. Nagy elismerés illeti tehát a Magyar Történelmi Társulatot, hogy a *Naplók* teljes kiadását a M. Tud. Akadémia hozzájárulásával megkezdte, abban a nagyterjedelmű vállalkozásban, amelyet *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai*³ cím alatt ad ki.

Az újabban megjelent három kötet közül több okból legfontosabb a Széchenyi *Naplóinak* 1814 júniustól 1819 novemberig terjedő részét tartalmazó I. kötet, amely eddig kiadatlan teljes szöveget közöl és a Széchenyi problémák megoldásához sok új adatot szolgáltat.

Kiváló magasztalással kell hangsúlyozni a fáradhatatlan kitartást, amellyel e kötet szerkesztője, Viszota Gyula évtizedek óta felkutató, összegyűjt és feldolgozni megkísérel a Legnagyobb Magyarra vonatkozó minden adatot. Évtizedek munkáját fordította arra is, hogy a naplókban említett egyénekről és a felvilágosítandó adatokról lehetőleg mindent összegyűjtsön. Ezért a fáradozásért a történetírókon felül minden magyar ember hálával tartozik a hangyaszorgalmu adatgyűjtőnek.

A feldolgozás módjával és a bevezetés egyes részeivel azonban a kritikus nem lehet megelégedett.

A *Naplók* és különösen az I. kötet nagy és nemes emberi documentumok. Éppen úgy, mint II. Rákóczi Ferenc Con-

¹ Az 1925-ben megjelent kötetek a következők: *Gr. Széchenyi István összes munkái. X. Gr. Sz. I. Naplói* I. Bevezetés CLX és 1—927 l;

V. *Kelet népe*. Bevezetés 1—106; A *Kelet népe* 209—403 l; a kötet többi része a Sz. művéhez fűződő vitákat tartalmazza;

IX. Sz. *döblingi irodalmi hagyatékának III. kötete. Blick és kisebb döblingi iratok*. Bevezetés 1—65; a Blick 137—563. l.

A X. kötetet Vízota Gyula; az V.-et Ferenczi Zoltán; a IX-et Tolnai Vilmos szerkesztette és látta el bevezetéssel.

A *Naplók*-nak utolsó két része már 1921-ben megjelent, a döblingi irodalmi hagyaték I. kötetében.

fessiói, híven visszatükrözik egy emberi lélek vívódását és haladását. Már ebből a kötetből megállapítható, hogy a fiatal, daliás, életkorához illő gondolkozású, de alapjában nagy élő hittel megáldott, nemesérzésű és önmagával szemben szertelenül szigorú katonatiszt, mennyit gyötrődik, milyen kínzó önvádakkal mardossa magát, amíg kisebb-nagyobb fiatalos hibáktól és tévelygésektől nagy lelki fájdalmakban megtisztulva, felemelkedik arra a magaslatra, amelyen mint államférfiú és elsősorban mint ember, minden idők magyarjainak példát adott.

A *Naplókat* azonban általában, de különösen azokat a részeit, amelyekben Széchenyi önmagát okolja, vádolja, ostromozza, a legnagyobb óvatossággal kell olvasni és össze kell azokat vetni más adatokkal. Aki például az 1825. nov. 3-án bejegyzett pár sort nézi, meglepetéssel olvassa: Széchenyi azon a napon csak azt vetette papírra, hogy a kerületi ülésen beszélt és «összeveszett honfitársaival». Csak ha a *Kelet Népe*-ben (23—26 lap), 16 év múlva ugyancsak általa írottakat olvassuk, akkor értjük meg, hogy a bejegyzést következőleg kell kiegészíteni: évekig tartó előkészület után, Széchenyi megkezdte az ország érdekében már korábban eltökélt szándékához képest gondosan előkészített programjának megvalósítását és megalapította a M. Tud. Akadémiát.

Annak a nagyszerű nemzetségnek, amelynek egyes tagjai (Széchenyi György és Pál) már évtizedekkel azelőtt a nemzetnek nagy szolgálatokat tettek, sarjadéka gyanánt, gróf Széchenyi István, kitűnő szüleitől is nagy értelmi és erkölcsi tulajdonságokat örökölt.

Már mint serdülő ifjú (17 éves korában) hadbavonult, évekig kiválóan teljesítette katonai kötelességeit, a lipcsei csatában hazájának és a szövetségeseinek nagy szolgálatokat is tett és csak hazatérte után gondolhatott arra, hogy önműveléssel befejezze nevelését.

A bécsi congressus idején múltólag kedvezőtlenül hatott rá a nagy világvárosnak léha és üres környezete, követett is el ifjúkori hibákat és ezekből a hónapokból a *Naplókban* akadnak feljegyzések, amelyeket nem lehet «ifjúkori olvasmány»-nak tekinteni.

De, bizonyára kitünő atyjának akaratából is, hamar kiragadta magát ebből a környezetből; éveken át nagy utazásokat tett, ezidő alatt nemcsak az országokat, amelyekben megfordult és a nemzeteket, amelyek közt élt, ismerte meg, hanem különböző tudományok és művészetek terén, mélyreható tanulmányokat végzett és rendkívüli, sőt egyetemes műveltségének alapjait már ekkor szerezte meg.

És ami több ennél, már 1814 óta kereste életének végső okát, emberi rendeltetésének célját és megindult a tökéletesedés útján, amelyen azután elérkezett a legmagasabb ormokra is.

Igazi lángész, de nem ment nagy emberi gyarlóságoktól. Lelki vívódása ismét egyik újabb bizonyítéka annak, hogy a nagy férfiak sem mentek a kísértés óráitól (V. ö. Kempis: *Krisztus követése*. I. könyv. 13. fejezet, 1—3. rész); ellenben, élő hitének erős megnyilatkozása és folytonos, állandó törekvése a tökéletesedés felé nagy tiszteletre indít minden lelki életet élő embert.

Mindnyájan tudjuk, sok kiváló ember nyilatkozatából, pl. Pál apostol leveleiből (így többek közt: *A Rómabeliekhez* VII. rész. 17—19. és 24. vers, Károli Gáspár fordításában), Kempis Tamás remek könyvéből (40. fejezet, 2. rész) és Rákóczi Ferenc *Vallomásaiból*, hogy más nagy férfiak sem voltak megkímélve lelki vívódásoktól és azok után a lelkiismeret mardosásaitól.

Túlszigorú tehát Viszota, amikor bevezetésében lapokon keresztül ilyeneket ír: «1814-ben meggondolatlan, könynyelmű, közben rossz csínyei következnek» (CVI. l.); «Bécsben ostobaságok és mindenféle különbségek következnek» (CVII. l.); «a könnyelműségek és következetlenségek sorozata» (CIX. l.) stb.

Széchenyi életét és lelki fejlődését csak erősen hívó ember értheti meg, de egyúttal csak az a lélekűvár, aki a környezetnek és a viszonyoknak életünkre gyakorolt, sokszor veszélyes, sőt végzetes hatását átérti.

Természetesen nem ilyen gyarlón, hanem Kemény Zsigmond fejtegetéseihez hasonló módon, ilyenformán kel-

lett volna a *Naplók* I. kötetét, amely az összes munkák közt az iskolai könyvtárakban is megtalálható lesz, bevezetni: Ifjú, aki Arany Jánostól megtanultad, hogy «az a kor: Széchenyi kora» volt, meghatottsággal és kegyelettel vedd kezébe ezt a könyvet. Nemcsak azért, mert a Legnagyobb írta, hanem, mert a legtöbbet szenvedett és legszerencsétlenebb magyar államférfiak egyike önti ki itt tüzes és túlzó önvádjait, mardosó, szörnyű bünbánatát és feltárja a saját lelkének igazságtalan marcangolását. Ne mosolyogj, ha a könyvben csekély értékű konyha-adomát találsz, hanem keresd ki a lelki életre valló komoly lapokat. Íme ezen a lapon jut el Széchenyi a nemesebb és szigorúbb életfelfogás öntudatára, ezen a másikon számol be gyónásáról, máskor megint lelki fájdalmairól, későbbi kétségbeeséséről. Te is városi környezetben élsz és gvarló vagy. Imádkozzál, hogy maradj ment hasonló kísértésektől és ilyenfajta lelki szenvedésektől. De vond le ennek a könyvnek tanulságait is. Emelkedjél nagy és magasztos elhatározásokra és ha voltak hibáid, tanuld meg Széchenyitől, hogy kisebb-nagyobb botlások után és lelki szenvedésektől megtisztulva, juthatsz el a tökéletesedés útjára.

Amikor lapokon keresztül annyit olvasunk Széchenyi rossz tulajdonságairól, nyomatékosan és részletesen utalni kellett volna arra is, hogy Széchenyi, szemben azokkal a naplóírókkal, akik a saját kicsinyes hiúságuknak tömjéneznek és mindent, ami magukra vonatkozik, szépítenek vagy túloznak, Naplójában először önmagának, egyuttal sok ezer embernek meggyónta minden hibáját s végül eljutott az önmagával szemben alkalmazott szigornak arra a fokára, hogy kérdéseket téve maga elé, naponként öngyónást végzett, sőt azt a fiához intézett intelmeiben, fiának is lelkére kötötte. [*Döblingi irodalmi hagyatéka*, I. (1821), 526; 528—530 és ugyanott III. 907. l.] Napról-napra ilyen kérdéseket tett fel magának: «Beszéltem-e haszontalan dolgokat, vagy éppen valótlanságot? Okoztam-e valamely élő lénynek vagy éppen embernek, fájdalmat?»

Szeretném tudni, hogy ma, mikor a nemzetközi életben annyi képmutatás és valótlanság uralkodik, melyik külföldi

államférfinak volna szokása, ilyen kérdéseket naponként tenni fel magának!

A bevezetés CXLVI. lapján ezt olvasom : «A szerelem volt életének fő mozgatója . . . Ez teszi az embert jóvá vagy rosszá ; ez naggyá, íróvá, művésszé és azt óhajtja, vajha őt is valamivé tenné».

A most idézett első mondatot mindenekelőtt helyesbíteni kell olyképen, hogy Széchenyi (éppen úgy, mint annyi más nagy ember, pl. Goethe, Petőfi, stb.) fiatal korában egymásután több hölgy iránt érzett heves és erős szerelmet és ez az érzés különböző elhatározásokra indította őt. Széchenyinek lobbánékony természete és erős phantasiája mellett, ez könnyen megérthető.

Ha azonban Viszotának fennebb írt többi tételeit összevetem maguknak a *Naplóknak* hiteles szövegével a következőket találom :

A Bevezetésben : «Ez (a szerelem) teszi az embert jóvá vagy rosszá». (CXLVI. lap.)

A *Naplók* szövege : «Liebe ist, wie man sagt, die Grund-Ursache alles excentrischen, sie macht gut oder böse. Mich machte sie zu keinem von beiden.» (201. l.) (1818 július 22-ről. Olaszországi útja alatt írta.)

Viszota sz. : Ez (a szerelem) teszi naggyá, íróvá, művésszé s azt óhajtja, vajha őt is valamivé tenné. (Ugyanott.)

A *Naplók* szövege : «Mir ist es so wohl zu denken, dass die Menschen... nur durch Liebe gross und edel werden können... Ach, wenn ich auch nur etwas durch G. werden könnte!

Nein, bei dem herrlichen Himmel — das wäre eine Schwachheit — dessen Schändlichkeit ich nie ertragen könnte. Durch eigenes Bewusstsein meines Willens und meiner Mänlichkeit sollt' ich das zu thun nicht im Stande sein — was ich für ein Weib thun könnte, die einen Ball und ein neues Kleid — mir und meinem ganzen Leben vorzieht». (205—206. l.) (1818 július 23-ről. Páduában írta.)

A bevezetésben közölt idézet tehát nem hű és maga Széchenyi nem ad igazat Viszota azon sokszor ismételt egyoldalú tételének, hogy a Legnagyobb Magyart a szerelem indította közéleti szereplésére.

Ez a téves beállítás elfelejti vagy elhanyagolja Széchenyi lelkiéletének más, sokkal hatalmasabb és sokkal állandóbb mozgató rugóit. Ilyenek: élő erős hite, a legnemesebb faj-szeretet, (amelyről már 1814 nov. 21-ről [*Naplók*, I. köt. 45—46. l.] azt írja, hogy a legtisztább hún-fajból kell származnia, (úgy szereti hazáját), magyarsága, illetőleg nemzeti érzése, amely benne nemes értelemben vett európai műveltséggel párosult.

Azon nincs mit csodálni, hogy a daliás 23 éves katonatiszt, aki harci babérokkal és érdemrendekkel ékesítve jött vissza hosszú háborúiból, érdekes és kedvelt férfi volt az akkori bécsi előkelő hölgyek közt és maga is többször lángolt hol egyik, hol másik szép és művelt leányért vagy asszonyért.

Amit talán vétkezett, azért borzasztón megvezekelt; mi gyarló epigonok ne akarjunk ítélkezni olyan kérdések felett, amelyek nem a földi bíró ítélőszéke elé valók.

Legyen előttünk Széchenyinek államférfiúi és későbbi lelki nagysága, ez szorítsa háttérbe minden fiatalkori tévedésének emlékét, amelyeket íveken keresztül, hosszasan feszegetni, már egyenesen a kegyeletsértés határán mozog.

II. *Az összes munkák* V. és IX. köteteinek bevezetésében Ferenczi Zoltán és Tolnai Vilmos teljes történelmi tájékozottsággal írják meg a szükséges keretekhez mért magyarázó fejtegetéseket ahhoz a kötethez, amelynek sajtó alá rendezését vállalták. Mindkettőjük munkája tanuságot tesz a Széchenyi iránt érzett igaz hódolatról és a máris rendkívül terjedelmes Széchenyi-irodalomnak valóban becses gazdagodása.

Az V. kötetben *Jegyzetek* gyanánt (657—668. l.), Varga Endre bécsi levéltári kutatásai alapján, a *Pesti Hírlapra* s a *Kelet Népe*re vonatkozó új, érdekes adatokat is találunk.

Tolnai Vilmos kifejti a Bach által sugalmazott *Rückblick* megírásának történetét és kimutatja: mi indította Széchenyit, aki akkor más munkáján dolgozott, arra, hogy korábbi munkája abbanhagyásával nyomban a *Blick* megírásához fogjon.

Ez a IX. kötet tartalmazza a kisebb többi döblingi iratot is, amelyek közül főleg az *Önismeret*, valamint annak folytatása, éppen úgy, mint a döblingi irodalmi hagyaté-

I. kötetében közzé tett levelek (425—463. l.) és a Széchenyi által Béla fiához intézett intelmek (491—551. l.) rendkívül becses adatokat tartalmaznak Széchenyi lelki életének teljes átértéséhez.

Csak köszönettel vehetjük, hogy ebben a gyűjteményben egyúttal másoknak a Széchenyi munkáival összefüggő műveit is lenyomatták. Így a *Kelet Népet* közlő kötetben találjuk a *Pesti Hírlap*ban 1841 január 2-től május 8-ig megjelent 37 vezércikket (107—208.) továbbá Kossuth Lajos feleletét, báró Eötvös József, gróf Dessewffy Aurél és Vörösmarty Mihály idevágó munkáit (411—654.), úgy, hogy a kötetnek nagyobb része nem Széchenyi munkája. Ennek csak az az egy hátránya, hogy ha a többi kötetnél is lenyomatják a Széchenyi művével összefüggő egyéb munkákat is, ez késleltetni fogja a huszonöt kötetre tervezett gyűjtemény megjelenését és megnehezíti (mert rendkívül megrágítja) a nagybecsű művek megszerzését. Pedig nemzetem érdekében kívánom, hogy Széchenyi műveit sokan olvassák és tanításait sokan kövessék.

BALOGH JENŐ.

ÚJABB ADATOK GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ELSŐ SZEREPLÉSÉRŐL.

November hó 3-án volt száz esztendeje, hogy Széchenyi István gróf nagylelkű adományával megalapította a nyelv-mívelő, illetve a tudós társaságot, melyből az Akadémia sarjadzott ki. Ebből az alkalomból az eddigénél is több szó esik a legnagyobb magyarról. Nem érdektelen tehát néhány új adat bemutatása első szereplése korából. A mult század elejéről a bécsi állami levéltárnak *Privatbibliothek Seiner Majestaet* (I. Ferenc) és a *Staatskonferenz* című aktacsomók igen érdekes adatokat tartalmaznak.

Metternich ugyanis egy Ferstl nevű tudósítót küldött az 1825-iki országgyűlésre aki minden nap rendes tudósítást küldött a kancellárnak. A tudósítás három részből állott. 1. *Rapporte über den Ungarischen Landtag*. Ez a beszédeket közölte. 2. *Tagesberichte*. Ebben a követeket jellemzi és a diéta hangulatát. 3. *Interimsberichte*. Ebben a közélet és a társaság mozgalmait vázolja.

A magánkönyvtár voltaképen Metternichnek a királyhoz intézett jelentéseit foglalja magában. A *Staatskonferenz-Akten* pedig azoknak a tárgyalásoknak a jegyzéke, melyeket a király, Metternich és Kolowrat tartottak, főleg a magyar ügyekről.

Köztudomású, hogy Széchenyi első szereplése voltaképpen 1825 október 12-ére esik. Ekkor szólalt fel először a felső táblán, még pedig magyarul és hogy az első magyar beszéd a karok és rendek között, sőt az egész országban is, nagy feltűnést keltett, nyilvánvaló. A magyar szó Bécsben vörös posztó volt, hát még éppen a loyális felsőházban elmondott magyar szó.

Széchenyi szeptember 12-én érkezett Pozsonyba, de az

október 12-iki beszéd után egészen november 3-áig nem szerepelt az országgyűlésen.

Bécs figyelmét mégis magára vonta, olyannyira, hogy a titkos tudósító nem egyszer tesz említést a gróf mozgalmairól.

Metternich kéme, Ferstl, ez idő tájt főleg két társadalmi mozgalomról küld értesítéseket: a kolompériáról és a reuniókról.

Kolompéria, (Kolompos szó után vagyis) a csárda-társaság ártatlan jelenség volt. Keglevich Miklós gróf ugyanis a magyar paraszt viseletét, sőt szokásait is át akarta plántálni a pesti s pozsonyi magyar közéletbe. Ő és barátai magyar viseletben jártak, árvalányhajas pörge kalapot viseltek, kezökben fokost hordottak. Ezt ellen jelentés ment Bécsbe: «Adamovics udvari tanácsos, a hétszemélyes tábla ülnökének vizsgálati jelentése a Kolompéria nevű titkos társaság fennállásáról és megeseett üzelmeiről.»

Tehát Adamovics septemvirt bízták meg a vizsgálattal, ugyanazt, aki Hont, Nógrád és Bars megyék nyugtalanságaira is kiküldetett vizsgáló biztosnak.

Ugyanakkor ez a jelentés is felment Bécsbe: Az ismert, fiatal Keglevich gróf, aki hosszú, lelogó hajával és egészen különös öltözködési módjával minden józan ember előtt mint jellegzetes különc tűnik fel, egy vakmerő, neveletlen társaságnak vezetője. Társaságába tartozik Illésházy gróf és Orczy báró is, akik tegnap pompás bevonulást tartottak.

Így figyeltek minden magyaros mozgalmat.

Széchenyi is szerette a magyaros ruhát. Kemény Zsigmond leírja, hogy Széchenyi szerviáner övet és honi nyakkendőt viselt. Fiatal korában pedig posztó köcsöskalapban járt.

Még sokkal jobban megfigyelték az ú. n. reuniókat. Az 1825. országgyűlés előtt is sokszor értekeztek az ellenzékiek a tárgyalandó pontokról.

Helyiségükben billiárd is volt, kártyáztak is; valószínű, hogy Széchenyi külföldi mintára szervezte ezeket a találkozókat, azok lehettek a Nemzeti Kaszinó előfutárjai.

Erre nézve a tudósító október 9-én ezt jelenti: «Csáky Sándornál vacsorán voltak. 21 ellenzéki képviselő vett részt

a vacsorán és a puntsch-bohwle-nél az egyik képviselő így szólt: Mi a symbolumnál maradunk. Csáky ugyanis kocsi-jára oroszlánt vésetett e felírással: «Ne bánts a magyart.»

A következő napon a jelentés már ezeket írja: Széchenyi István és Károlyi gróf az Erdődy-házat bérelte ki, hogy ott esténként összejöhessenek.

11-én már 42 ellenzéki követ volt ott és elhatározták, hogy minden Gutgesinnt ellen két szónokot állítanak sorompóba. 15-én pedig azt jelentik, hogy a Széchenyi—Károlyi reunió már a királyi biztosok ellen is harcot indít.

A reunió december 4-éig állt fenn.

Közbejött Széchenyi fellépése a felsőházban október 12-én és a kerületi gyűlésen november 3-án. Az ellenzéki club Bécsben rossz vért szült. Maga Metternich lépett közbe és december 4-én Zichy Károly gróf személyes, az alsóház elnöke, ezt jelenti Metternichnek: A főúri club feloszlott, Károlyi György gróf már Bécsbe utazott. Széchenyi gróf is elutazik nemsokára.

Alighanem maga a rendőrség lépett közbe, mert 6-án Metternich, amint a Conferenz-Acten-ben olvasható, ezeket terjeszti a király elé: Zichy gróf mai jelentése azonos a rendőri jelentéssel, csak hogy a rendőrség még nem ír a Széchenyi—Károlyi club feloszlásáról. Én azt hiszem, hogy Széchenyi kezdte belátni, hogy a jégen, amelyre lépett, könnyen nagyon messzire csúszhatna.

Széchenyi valóban elutazott Bécsbe, 8-án Metternichkel tárgyal és csakis december 23-án szólal fel újra Pozsonyban, utána pedig két levelet ír a cancellárnak, melyben magát igazolja. Az egyik levelet Metternich be is nyújtotta a királynak és azt a következő igazságtalan és téves sorokkal kísértc:

«A levél azt igazolja, hogy írója azok közé a ma nem ritka emberek közé tartozik, akik helyes szempontból nézve, pusztá phantastáknak, igazi jólelkű bolondoknak látszanak. Széchenyi fejében nincs két egyforma gondolat. Az ő fejében minden csak lendület, de minden számítás vagy magasság nélkül, tehát az ész ellenőrzése nélkül. Ezek az emberek a látszatot szeretik, mint a duhajkodók a csapszéket. Az első-

nél a láрма, a másodiknál a verekedés a fő. Minél jobban megverik őket, annál bátrabbaknak látják magukat. Nem lehet rajtuk segíteni, mert maguk sem tudnak magukon segíteni. Isten előtt tiszták, de az ember előtt csak bajt szenvednek. De azért nem akarom Széchenyit elejteni, ő lesz majd a magyar tömeg hőmérője.»

A király erre a különös levélre ezt írta rá: «Mellékelten kapja vissza S. I. levelét. Ferenc. 825. 17. X-ber.»

Így gondolkoztak egy Széchenyi Istvánról az akadémia javára tett alapítványa után, s ilyen szavak és bírálatok után indult a magyar király!

Egyébíránt ez nem is csoda, hiszen Metternich 1825 december 1-én az egyik Des geheimen Haus- Hof- und Staatskanzlers Vortrag-ban ilyen hamis jelentést tesz a királynak: «Nem szabad magunk előtt eltitkolni, hogy Magyarországon kiütött a forradalom. Sohasem kételkedtem benne és így nem is lep meg.»

Erre Ferenc király a következő megjegyzést írta: «Nekem jogaim túllépése nélkül a demagógok és forradalmárok ellen nyílt harcot kellene kezdeni és azt ököllel és erővel kellene kivívni, mert különben utódaim Magyarországbán árnyékképpé fognak törpülni vagy talán csak erőszakkal tudják magukat fentartani.»

A hamis tanácsok és a hamis információk vitték bajba hazánkat, de Ausztriát is.

Az Akadémia alapítására vonatkozó jelentésekben már nem találunk ilyen ellentétes hangot. Napokon át ezzel volt tele a jelentés.

November 2-án, a jelentés szerint, maga Felsőküki Nagy Pál is a kormány javaslata mellett beszélt, de azt kívánta, hogy a magyar nyelv ügyét külön tárgyalják. Részletesen kiterjed a jelentés Mariássy követ beszédére, melyben azt követelte, hogy a trónörököszt a jövőben Magyarországon neveljék, mert «Magyarország a korona briliánsa.» Követelte a Ludovica Akadémiát, továbbá, hogy tudós társaságokat alapítsanak, valamint, hogy a magyar nyelv a törvényhozás és a diplomacia nyelve legyen. Felemlíti Kolozsváry beszédét is, melyben a nyelvmívelő társaság felállítását követeli.

A nevezetes november 3-iki kerületi gyűlésről az alapításra vonatkozó rész így hangzik :

Nagy Pál azt ajánlotta, hogy a magyar nyelv és tudomány művelésére gyűjtést kell megindítani, hogy egy alapot teremtsenek. Szichinyi (a nevet a tudósító így írta) gróf, kapitány, tüstént kijelentette hogy egész vagyona (nem birtokai) egy évi jövedelmét felajánlja e célra. Őt a következők követték : Vay 8000, Andrassy gróf 12,000, Károlyi gróf pedig évi 10,000 forinttal.

A másik jelentés azt írja: «Széchenyi áldozatát két szempontból fogadták nagy elismeréssel. Először, mint hazafias érdemet, másodszor pedig édes apja hazafias érdemeiért is.»

De leglelkesebben ír az eseményekről az ú. n. Interimsbericht. Ennek szavai a következők :

«Alig lehet elgondolni, milyen hévvel és lelkesedéssel akarnak a rendek egymáson túltenni, hogy a magyar nyelv terjesztésére és fejlesztésére megtalálják a módot. Azt akarják, hogy Magyarországon ne legyen ember, aki más nyelven beszél, mint magyar nyelven. A nemzeti nyelv és a nemzeti szellem kössön össze mindent és aki nem akar magyarul megtanulni, azt száműzzék az országból . . . A különben is felcsigázott kedélyek a legmagasabbra hangolódtak, mikor Széchenyi és Károlyi grófok, akiknek különben nincs is szavazatuk, megtették alapítványukat. A kerületi gyűlés mai hangulata hatással lehet az országgyűlés üléseinek menetére is, még pedig csak káros hatású lehet.»

Ugyanekkor jelenti be Ferstl, hogy a magyar színház megalapításáról is tárgyaltak. «A magyar pénzen felépített épületet át kell adni a magyar színháznak. A színházat támogatni kell, mert egy vígjátékból több erkölcsöt lehet tanulni, mint tíz prédikációból.»

Ennek kapcsán igen érdekes a november 9-iki jelentés a színházról : «A reunióban tegnap a soproni Nagy Pálé volt a szó. A magyar színházzal, mely tegnap újra előadást tartott, nagyon elégedetlen volt és azt mondta, adjanak minden színésznek 2—300 forintot, hogy elszegődhessenek komornyiknak vagy komornának».

Még a november 5-én és 6-án küldött jelentésekben is Széchenyi a főszemély.

«A tegnapelőtt a magyar nyelv fejlesztésére tett előterjesztések még a mai kerületi gyűlésen is izgalmat keltettek» írja a tudósító. «A rendek úgy rendelkeztek, hogy akik tegnapelőtt oly nagylelkű adományokat tettek, üljenek össze néhány általuk behívandó emberrel és dolgozzanak ki egy tervet. Ezt terjesszék a kerületi gyűlés elé betekintés és helybenhagyás végett, hogy Őfelsége is betekintést szerezzen az intézet céljába.» Ezeket jelenti Ferstl.

A következő napon pedig ezt a tudósítást küldi Bécsbe : «A magyar nyelv terjesztésére és fejlesztésére felajánlott adományokon érezett lelkesedés még mindig tart, főleg a reunióban. Remélik, hogy Károlyi Lajos 20,000, Eszterházy gróf ugyanennyit, Zichy Károly gróf pedig 15,000 forintot fog még adományozni.»

A Magyar Tudományos Akadémia meg is alakult, de az 1825-iki országgyűlés nem sok eredményt tudott felmutatni, mert Metternich fondorlatai, a bécsi udvar conservatismusa, főleg pedig a felsőház hiperloyalitása mindig útban álltak, ha haladásról volt szó.

De Széchenyi eszméi és tevékenysége megteremtették az új Magyarországot.

VÉRTES JÓZSEF.

TUDOMÁNY.

Szabadsághőseink Itáliában.

Attilio Vigevano: *La legione ungherese in Italia.* — Kiadja az olasz hadügyminisztérium. —

Idehaza a nyáron szinte föl se tűnt az ujságoknak az az át-
röppenő kis híre, hogy az olaszországi szabadságharcokban résztvett
magyar legió történetét a mostani olasz hadseregnek egy igen érde-
mes vezérkari tisztje, Attilio Vigevano, ezredes egy illusztrált kötet-
ben helyettünk megírta. A kezembe került könyvet nagy érdeklél-
lappoztam át. Címe: *La legione ungherese in Italia* (1859—1867).
Nyole érdekes képen kívül a mi szabadságharcunk térképei is benne
vannak. A római kir. hadügyminisztérium kiadása.

Ez a szép kiállítású könyv a magyar történetírásnak is egy
jelentékeny hézagát tölti ki, de azonkívül is sok magyart érdekelhet.
mivel a legionisták közül még élnek most is elegenden az országban,
de az elhalt hősök gyermekei is szerető kegyelettel őrzik a vitéz
apák, nagypapák vagy testvérek áldott emlékét, akik — mint a derék
Vigevano ezredes írja — «hét évig dicsőséggel, szenvedéssel és
önfeláldozással harcoltak» Garibaldi oldalán az olasz szabadságért
Ausztria ellen. Harcuk mintegy folytatása volt olasz földön az
1848-ban kezdett magyar szabadságháborúnak, tehát egyben Magyar-
országért is folyt tovább 1867-ig.

Fokozza a könyv becsét az is, hogy Olaszországban ma is szá-
mos kitűnő férfi van, de a nép gyermekei közt is elegenden, akik nagy
rokonérzéssel említették föl előttem is, hogy apjuk vagy más roko-
nuk Garibaldi oldalán, a magyar legióval együtt küzdött. A vonaton
pedig egy veronai ügyvéddel ismerkedtem meg, akinek apja Turr
István tábornok alatt harcolt Calábriában s a Palermo elfoglalásá-
nál 1860-ban hősi halált halt Tukory őrnagy katonája volt. (Az
olasz nyelv t. i. nem ismeri az *ü* meg az *ö* betűt.) Szinte ki akarta
erőszakolni, hogy vele Veronába utazzam s villájában néhány napot
töltssek vendégül. Meg akarta mutatni elhalt apja akkori fegyvereit,
sőt három levelet is az erö (heros) kezéből, aki alatt a XIX. szá-
zad legnemesebb hőst, Garibaldit kell érteni. Szóval a forradalmi
magyar legió nemes emlékezete túlélte a világháborút és úgy lát-

szik, mintha nemzetünkre nézve a történet folyásának kedvező folytatása volna, amit megbecsülnünk szinte több is a kötelességnél.

A magyar-olasz forradalmi összeköttetések kezdetét 1848-ban Vigevano az akkor még világi hatalmú római pápai kormány javára írja; IX. Pius egyik minisztere, Terenzio Mamiani, elsőnek keresett összeköttetést akkor az új magyar kormánnyal. Ezen a nyomon indult a piemonti kormány elnöke, Gioberti is, amikor 1848 dec. 15-én az Ausztriától elszakadt magyar kormányt nemzetközileg függetlennek elismerte s Kossuth Lajossal fegyverbarátságot kötött. Ekkor jött szóba először Giobertinek az az eszméje, hogy Ausztriát a magyarok, szlávok és oláhok együttes szövetséges felkelésével kell megdönteni. Ez volt Kossuth később is propagált dumai szövetségének magva (tehát nem Kossuth eszméje volt), amit a történet folyása különben utópiának bizonyított. Akkor azonban Torinóban annyira hittek ebben, hogy az olasz báró Monti Sándort Kossuth kormánya mellé egyenesen e cél elérése végett küldötték követül. Hogy nem sikerült, tudjuk; azonban a magyar falvakban még 1860-ban is bujkált az a hit, hogy Garibaldi olasz segítséggel tör be dél felől a magyarok fölszabadítására. Népdalba is foglalták. Délvidéki szülőfalujában e sorok írója még mint gyermek sokszor hallotta dalolni:

Szennyes az én üngöm,
Szennyes a gatyám is;
Majd hoz Kossuth tisztát,
Tűr Pista meg puskát:
Éljen Galabárdi!

Aninek párja volt a «Galabárdi» kalapjáról szóló népdal. Ez a kalap a valóságban csakugyan éppen olyan volt, mint a divatos magyar «kucsma» abban az időben:

Galabárdi csárdás kis kalapja,
Nemzeti pántlika lobog rajta,
Nemzeti pántlika lobog rajta,
Kossuth Lajos neve ragyog rajta.

Kevesen tudják már azt is, hogy 1849. évi szabadságharcainkban véges-végig egy hőstes olasz legió is küzdött a mi honvédeinkkel. Ezt a most említett báró Monti olasz követ szervezte, aki Bresciában (akkor még osztrák területen) született, az osztrák hadseregben lovassági kapitány volt, de elbocsajtását kérte, az olasz szabadság ügyéhez csatlakozott és 1849 májusában már Debrecenben Görgey beleegyezésével a hadseregünkben küzdő olaszokból külön

olasz legiót szervezett, melyet mint ezredes, olasz tisztikarral vitt a küzdelembe. E csapat 1200 főnyi, jobbára lombard—velencei olaszból állott s lovassága és tüzérsége is volt. Ennek történetét később, 1887-ben, Bettoni Gazzago olasz gróf tette közzé. Jelesebb fegyvertényei közt az almásai, körösbányai, bánfihunyadi, tordaújvári és különösen a nagyenyedi ütközeteket említik. Végül Dembinszky szerencsétlen hadtestében Szegedre s onnan Temesvár alá kerültek, de közben igen sok halottat vesztek. E kitűnő legió dolgairól igen részletes és becses adatok vannak Vigevano könyvében. A legió létszáma visszavonuláskor már csak 450 fejre rúgott. Végül 11 napi borzasztó hátrálás és fájdalmas jelenetek után a Dunán átlépve a magyar csapatokkal együtt Viddinbe vitték őket, hol közülök 15 átlépett a mozlim hitre és török katona lett, a többi pedig csak félévvel később jutott vissza hazájába.

Az első magyar legió (tulajdonképpen cohors, vagyis század) Velencében 1848 október végén alakult meg egy Winkler Alajos nevű sárosmegyei hadnagy vezetése alatt, aki a kiűzött osztrák helyőrségből maradt Velencében 40-ed magával. E csapat azonban sohasem volt nagyobb 68 katonánál s már 1849 aug. 24-én, Velence capitulatioja után, széteszött. Ugyancsak nem jutott nagyobb hírnévre az az 1849. évi piemonti kis magyar legió sem, melyet Torinóban 1849 jan. 17-én 110 emberből alakítottak. De ezek közt volt Türr István is, aki kevéssel előbb hagyta ott Milánóban osztrák katonai szolgálatát. Ezt a csapatot azonban már három hónap mulva harc nélkül föloszlatták, mivel a márc. 26-iki fegyverszünet Piemont és Ausztria közt így követelte. A legénység később amnestiát kapott az osztrákoktól. Türr az olaszoknál maradt és Garibaldihoz csatlakozott.

Az első, tulajdonképpen légiónak nevezhető nagyobb magyar csapatot csak tíz évvel később, 1858-ban, az osztrák-olasz-francia háború kitörése előtt alkotta meg Torinóban Cavour miniszterelnök az emigrált Klapka tábornokkal és II. Victor Emanuel királlyal. (Kossuth akkor még Angliában volt.) Természetesen Klapka volt az első parancsnoka Perczel Mór tábornokkal együtt e 3000 főre rúgó hadcsapatnak. Ezredese Ihász Dániel, négy kapitánya: Mogyóródy Adolf, Hevesi Antal, Vörös Sándor és Mihálovics Lajos. A legénység az osztrákoktól elvett magyar hadifoglyokból és a régi emigránsokból került ki. A legió 1849 máj. 24-én formaszerűleg is megalakult. Cavour főképp a Magyarországra való betörésre szánta, de a jún. 24-iki solferinói csatavesztés a legió minden hadiszereplését

meghiúsította. A légiót erre a Kossuth—Teleki—Klapka triumvirátus, a katonák zúgolódása közt, júl. 16-án föloszlatta.

A második legió-alakítás ettől függetlenül a rákövetkező évben Garibaldi híres, 1860. évi marsalai expedíciójában történt meg, Palermo bevétele után. Ez már jelentékeny részt vett a dicső emlékü hős délolaszországi hadjáratában. A légiót 1860 júl. derekán Türr István hozta létre és vezette is Szicílián és Kalabrián át Nápolyig.

A magyar legiónak különösen huszárai (usseri) tettek szert e hadjáratban nagy népszerűsége, de a legió a harcokban annyira lefogyott Nápolyig, hogy a döntő voltturnói csatában (1860 szept. 30) már csak 106 gyalogos és 109 lovas magyar segíthetett a nápolyi királyságnak véget vetni. E maroknyi csapat azonban ott oly hősie-sen viselkedett, hogy az ütközet döntő perceiben Garibaldi e szavakkal küldte őket a döntő rohamra a bourbon csapatok ellen :

— Ti vagytok, ti vagytok az én derék magyarjaim! Kergessétek el ezeket a semmirevalókat innen. A győzelem bizonyos ; csak a végső csapás hiányzik még.

Úgy is lett. A Bourbon-királyság Volturnónál végleg elbukott és Türr István mint Garibaldi hadsegéde egyelőre nápolyi katonai kormányzóvá lett. Magyar legióját Garibaldi kezéből most már Cavour vette át az olasz király számára, hogy vele még egyszer megkísértse Magyarország talpraállítását Dalmácián át. Ez adott nálunk itthon okot a nagy Garibaldi-várára, ami azonban soha be nem következett. Cavour kedvenc terve, mely Szerbiát, Romániát, sőt Törökországot is felölelte s amiért Türr is annyit fáradozott, szerzőjének közbejött halálával végleg lekerült a napirendről. Utóda Olaszország egységét már Róma felé kereste inkább. A magyar-legiót e helyett a nápolyi tartományban keletkezett rablóvilág (brigantaggio) leküzdésére alkalmazták, ami nem volt csekélység, mivel ez a rablóvilág a nápolyi hadjárat utolsó kilengése vala s egyes helyeken a brigantik sokkal többen voltak, mint a mieink. Például Avellino területén, hol 2000 főre rúgó «banda» ellen küzdöttek vitéz magyarjaink teljes eredménnyel. A briganti hadjárat befejezése után az elégedetlenkedő magyar légiót Anconába, majd Genovába rendelték, ott 1862 aug. 16-án újjászervezték és Földváry Károly ezredes, valamint Mogyoródy Adolf alezredes parancsa alatt a hadsereg kötelékébe illesztették, később azonban (1863—1865) megint az anconai Marche és Umbria területére s onnan az abruzzói brigantaggio leküzdésére rendelték, végül pedig 1866-ban az ausztriai

háborúban Kossuth sürgetésére a felsőitáliai küzdő hadsereghez az osztrákok ellen vezényelték. A custozzai vereség és a rákövetkező béke azonban megint elébevágott a legió harci vágyának. Az idejelműlttá lett hadcsapatot II. Victor Emanuel 1867 jan. 23-án Firenzében kelt decretumával végleg feloszlatta.

Vigevano katonai műve 230 lapra terjed és tele van hadtörténeti adatokkal. Legérdekesebb része mindenesetre az 1860. évi délolasz (szicíliai és nápolyi) háború, mely egyben a magyar legió történetének is legdicőségesebb ideje. Ezt a részt lehetetlen büszkeség nélkül olvasni. Ebben vannak a magyar legióbeli gyalogos, lovas és tüzér katonák színes képekben is bemutatva, ami ránk nézve különösen is érdekes, mivel nálunk eddig nem ismerték egyenruhájukat.

Az érdemes szerző a könyv végén így jellemzi a magyar legionistákat :

«A magyar legionarius katonák fő jellemvonása a bátorság, jókedv és a lélek lovagiassága volt. Csinosak, előkelők voltak, bár ruhájuk olykor rongyos. Szellemük nyugtalan, kalandos, távol országok felé vágyó és a legkülönbébb benyomásokra szomjas. Szívesen daloltak, szerelmeskedtek ; tele voltak hazavágyással és visszaemlékezésekkel. Szerették a nőt, a lovat, a kardot, a dalt, a délceg magatartást, a szép egyenruhát. Mindig készen voltak a szép szóra és a bátor tetre. Lehetetlen volt tehát, hogy ne legyenek kedveltek olyan országban, mint Itália, hol amúgy is kedvelik a száműzötteket, a balsors üldözöttjeit, a kedves és nemes fiatalságot : mindent ami szép és a képzeletet emeli. A hol jobban szeretik a mártírt, mint a győzött és sokra tartják a nőknek való udvarolni-tudást, közbe-közbe a kardok összemérésével, pusztán csak a harc kedvéért.»

Kenedy Géza.

A francia forradalom eszméi Magyarországon.

Eckhardt Sándor : *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Budapest. Franklin-Társulat. (*Ember és Természet* : Szerkeszti Nagy József.) É. n.

A nagy forradalmat nem tekinthetjük az eszmék elméleti harcának, mely irodalmi téren keletkezett és folyt le. Taine se tekintette annak, mert gazdasági, politikai, társadalmi háttérét is festette, bár hiányosan és elfogultan. Viszont az «anyagi szükségesség» se robbantotta ki

a mozgalmat, melynek forrásai két századra nyulnak vissza és túl-
 élték a gazdasági élet átalakulását. Aulard nem állított fel ilyen vagy
 ehhez hasonló elméletet, hanem tényeket gyűjtött, mind a politikai
 mind a gazdasági élet terén és azok alapján írta meg a forradalom
 történetét. A két tudós szembeállításán ezen az alapon teljesen téves.
 Aulard bírálta Taine művét és elnevezte levéltári számokkal fel-
 cícomázott pamfletnek, de ezzel a hiányos adatgyűjtést, az okok
 téves megállapítását, az elhamarkodott következtetést bélyegezte
 meg, nem az eszmék egyoldalú kiemelését. Taine-t mint történetíró
 épígy bírálta meg Seignobos (*Petit de Jullerille, Hist. de la Litt. franc,*
 VIII. 277.). A francia forradalmat többféle szempontból vizsgálták
 és gyakran érvényesült a tudósok pártállása, egyéni felfogása. Leg-
 újabban A. Mathiez szocialista és kommunista szempontból foglal-
 kozott vele (*La Révolution française.* Paris, 1922.). De a napi politikai
 harcok felett álló történettudós szemében ma a világtörténelem
 fejlődésében oly fontos forduló, mint a kereszténység elterjedése
 vagy a római birodalom bukása. A világháború (1914—1918) is egyik
 távoli hullámcsapása Alison Philipps felfogása szerint (*Enc. Brit.*
 11. kiadása). A belőle levonható politikai tanulság: nem a politikai
 szabadság elfojtása, hanem annak lassú fejlődése és jogszokás segít-
 ségével biztos alapra való fektetése a nemzetek boldogulásának
 feltétele.

A forradalomnak sokféle a történelemben, a gazdasági életben,
 a királyság, az egyház túlkapásaiban gyökerező oka volt és semmikép
 se kereshető kizárólag az eszmék irodalmi megvitatásában. A francia
 állapotok XVI. Lajos uralkodásának végső éveiben olyanok voltak,
 hogy a forradalom erőszakos kitörése elkerülhetetlen volt, amint
 Oroszországban az utolsó Romanov cárra bukását követő bolsevista
 mozgalom is annak látszik. A kétféle forradalom hasonlít az erő-
 szakos rombolás és a hatalom polcára felvetődött egyének szem-
 pontjából. A francia forradalom világtörténeti hatása nem zárult
 le 1815-ben, hanem épp a reakciónak nevezett évek reformtörekvései-
 ben éreztette diadalmas hatását a társadalom, a politika, a nevelés
 terén és lassanként átalakította az európai nemzetek, sőt azon kívül
 lakó népek képét.

A francia forradalom eszméi Magyarországon nem a mozgalom-
 mal egyidőben érvényesültek leghatásosabban, hanem inkább a követ-
 kező század első felében. Ha azokat értékelni akarjuk, nem lehet
 néhány politikai röpirat, fordítás, újságok tudósításai, kémjelentések,
 egy vérbefojtott összeesküvés és néhány renegát aristokrata szereplése

alapján a reactio szempontjából ítélnünk, amint Eckhard könyvében látjuk. A nyomtatásban megjelent forradalmi iratokat és az azokról szóló irodalmat, melyeknek Tuetey (*Répertoire*, Paris, 1890—1900) és Tourneux (*Bibliographie*, Paris, 1890—1906) adta hozzávetőlegesen teljes jegyzékét, alig ismeri és nem is idézi. Nem vette tudomásul, hogy van a tárgyát érintő rendkívül alapos tanulmány, *A francia forradalom történetének történetírása hazánkban*, Jászai Rezső szegedi piarista tanártól («gutgesinnt»), melyből anyaggyűjtés szempontjából sokat tanulhatott volna (Szegeden, 1896-ban jelent meg). Nem idézi Farkas Pál népszerűsítő könyvét (*A francia forradalom*. Budapest. 1913), se Márki Sándor francianyelvű tanulmányát (*La Hongrie et la Révolution française, Revue d'Hist. de la Rév. franc.* IV. k.), annyi távol álló munka elsorolása után (9. l.). A bécsi levéltárban, mely most nyílt meg a szabad kutatásnak, számos kiadatlan, de nem épen új, s nem mindig lényeges adatot írt össze, igaz, de azokat úgy az eszmék, mint a történeti fejlődés szempontjából teljesen idegen fejezeteimék alá sorolta.

Az állam címe alatt Montesquieu és Rousseau államtudományi iratait mint a liberalizmus forrásait fejtegeti. Néhány eszmének elméleti forrásai lehettek, de csak közvetett, előkészítő tényezői a forradalomnak, melyet Rousseau és még inkább Montesquieu élesen elítélt volna. Számtalan röpirat és pamflet terjesztette a forradalmi tanokat külföldön és Magyarországon, nemcsak az aradi könyvtárban akadunk azok nyomaira. A kalocsai érseki könyvtárban megtaláljuk egykorú napilapok, folyóiratok teljes gyűjteményét, a forradalmi királypárti vagy királyellenes röpiratok nagy számát. Az esztergomi egyházmegyei könyvtár hasonló gazdag tárháza ugyanannak az irodalomnak és a kutatóknak hozzáférhető. A *Vallásról* szóló fejezet a deizmus és a materializmus néhány magyar reflexét tárja fel, amivel ismét csak közvetett, irodalmi érdekű forrást érint. Az állam és az egyház szoros kapcsolata, hatalmi túlsúlya és túlkapása adta a lökést a forradalom kitörésére, annak megingatására törekedtek külföldön hívei (mint ma a bolsevizmus terjesztői), a vallás kérdése csak másod-sorban jön számba. A *forradalom* látszólag a tárgyhoz vezet. Az újságikkal hatásának ismertetését elvégezte már Jászai idézett tanulmányában. A könyvek behozatalához fűződő apró adatok helyett érdekesebb lett volna a cenzura szerepét és hatását ki-merítően ismertetni, amire Roustan adott jó mintát (*Les philosophes et la société française au XVIIIe siècle*. Paris, 1890.). Trenck Frigyes kalandor a magyar forradalmár címét maga se fogadta

volna el, bármennyire cserélgette hazáját és hitvallását. Az országunkba vetődött franciák és a franciás műveltségű aristokraták a forradalmi eszméknek alig néhány magvát hintették el. A valódi forradalmárok, a Martinovics-féle összeesküvés tagjai, vérpadon veszttek el vagy a börtönben megtrétek és néhány röpiratkoreson vagy fordításon kívül, amit a kéziratok temetőiből áshatunk ki, egyebet nem hagytak hátra. Szerző szerint ezzel bevégeződött a forradalmi eszmék hatása Magyarországon.

Ennél, úgy látszik, sokkal fontosabbnak tartja a *Reactio* fejtegetését az utolsó fejezetben, mintán az előzőket már annak jegyében írta. A felvilágosodás mozgalma, melyet a jozefinizmussal azonos janzénizmus és a piarista-rend terjesztett Magyarországon, megingatta a katolikus egyház tekintélyét, előmozdította a szabadkőművesség ügyét. Az orthodox egyházi tan védelmére keltek a nagyszombati jezsuita hittudósok (Csapodi, Molnár János), Zsivics Mátyás pécsi kanonok, Alexovics páter. A kalvinizmus ennek az iránynak uszályhordozója lett. Teleki József például ép úgy gyűlölte a francia forradalmat, mint Kazinczy Ferenc. A világi irodalomban egyedül a *Peleskei Nótárius* forradalom-ellenes. A hivatalos reactio elfojtotta ugysis az eszmék nyilatkozását.

A felvilágosodás a hitet gyengítette, de a haladás eszméjét a hit erejével ruházta fel. A nemzeti demokratikus fejlődést előmozdította, így a francia forradalomban gyökerezik a nemzeti állam alapja. Ez a tanulság semmikép se következik az előző fejezetekből, sőt velük csaknem ellenmondásban van. A forradalom hatásának elfogulatlan történeti vizsgálatának ebből lehetett volna kiindulnia és a fejtegetést ott kezdeni, hol a könyv végzi. Irodalmi téren Petőfi Sándor a francia forradalom eszméinek dalnoka. Politikai szónoklataiban Kossuth Lajost azok fénye lelkesítette. A reform-kor, éppúgy mint a szabadságharcot megelőző törvényhozás, a forradalom intézményeit és jogi felfogását iktatta törvénybe. Gazdasági téren, bár Magyarország Anglián kívül legtovább őrizte meg a régi rendi állam jellegét, bizonyos közeledést látunk a legújabb események csapása alatt, a demokratikus parasztállamok gazdasági rendszeréhez.

Mindezt a reactio se meg nem akaszthatta, sem el nem fojtotta. Annak kiemelése túlzottnak tetszik, néhány történeti tény egyoldalú csoportosítása szinte megingatja a szerző elfogulatlanságában való hitet.

A könyv, sajnos, itt-ott némi elcsúszást árul el. (a Voltaire-re vonatkozó merev ítéletek a 65—67. l-on. Fouquier-Thinville (sic!)

mondotta el rá a vádat 132. l. stb.). Az elfogulatlan történetírás feladata nem az, hogy elméletet (Taine) keressen, vagy a napi politikától vezetve egy világtörténeti mozgalom külföldi képviselőit és az intézményekre gyakorolt hatását bizonyos, akár ha titkos levéltári adatok alapján kibebbítse, hanem hogy kimerítő adatgyűjtés, forráskutatás, széleskörű vizsgálat és elfogulatlan ítélet alapján világos képet igyekezzék nyújtani a történelem egy-egy fordulójáról, melyet a legtávolabb fekvő, nyelvben, gondolkodásban elűtö nemzet is idővel megérez, amint legújabbán az orosz bolsevista forradalom igazolt.

Karl Lejtos.

Orvosi ethika.

(Id. dr. Imre József: *Orvosi ethika.* — Budapest, 1925. A «Studium» kiadása.)

Valahányszor e könyv olvasása közben megpihentem s magam elé képzeltem írójának ősz fejét, derűlten nyugodt arcát, sajátos eszmeekapcsolódás útján Littré jutott eszembe: a «Dictionnaire de la langue française» szerzője. Orvos volt ez is és igazán a legjavából, de szívének igazi nagy szerelme a nyelvészet felé vonzotta; fárasztó kenyérkeresete mellett emberfölötti kitartással és szorgalommal áldozott nagy szenvedélyének s nyelvtudományi munkásságának megkoronázásaképen megajándékozta nemzetét azzal a művel, amirehöz hasonló kevés került ki egy ember tollából. Egyetlen munkatársa leánya volt.

Imre Józsefnek is volt egy szenvedélye: a szemészet. Igaz, hogy kevésbbé távolálló hivatásos munkásságától, mint a linguistica, de mikor az élet kidobta őt egy alföldi városnak a mindennapi kenyérért megvívott keserves küzdelmébe, mikor egy általános gyakorlatot folytató orvos gyötrően fárasztó napjait és éveit morzsolta le, a rajongó lelkesedésnek szinte hihetetlen fokával kellett bírnia, hogy minden szabad percét ennek a tudományának szentelje, egyedül, mindennemű segítség nélkül. Mint fiatal ember, ott állt a — modern szemészet bölcsőjénél, együtt dolgozott a legjobbakkal, a ma már hatalmas mű kiépítésén s közben a vidéki praxis (az évtizedek előtti vidéki praxis!) megörlő, hálátlan munkáját végezte, mert családja volt s kenyérre kellett. Már öreg ember volt, mikor végre rámosolygott a szerencse s meghívták a kolozsvári egyetem tan-

székére, hogy aztán kevés év múlva kezébe vegye ő is a hujdosók vándorbotját. Az út, amit megfutott, egyetlen a maga nemében.

Ennek az életnek alkonyán írta meg *Orrosi etikáját*. Ez a könyv több, mint kódex: talán sokkal inkább önvallomás, ami belőle hozzánk szól. És ebben rejlik a mű egyetlen hibája: eszményien tiszta. A követelmények, melyeket fölállít, egy olyan társadalom számára készültek, melynek orvosai csupa Imre Józsefek: a régi egyházatyáknak puritán egyszerűségével adja meg törvényeit annak az életpályának, mely valamennyi közül a legtöbb csalódást, a legtöbb keserűséget juttatja adeptusai osztályrészéül. «Aki negyven éves korában nem gyűlöli meg az embereket, az sohasem szerette őket...». Hányszor jut ez nekünk eszünkbe, kik életünk delelőjén alig vagyunk túl s hányszor juthatott eszébe Imre professornak is! És mégis: nincs a könyvnek egyetlen sora sem, amely ezt az érzést tükrözné vissza. Csupa melegség, csupa szeretet, csupa békés harmónia az, ami a közel 300 oldalas munkán végigvonul.

Van-e külön «orvosi» ethika? Azt hiszem, nincs. Mert végre is az, hogy a háziorvos meddig köteles a kitűzött időn túl a meghívott consiliariusra várni, az egyszerű formai kérdés; az orvos és betegek közti magánjogi viszonylatnak, tehát a honoráriumak (helyesebben: munkadíjnak) problémáját részben a jó ízlés, részben a polgári törvénykönyv szabályozza. Amak oka, hogy mégis megszoktuk az orvosi etikáról beszélni, abban van, hogy nincs még egy kenyérkereseti pálya, hol olyan védtelenül volna a közönség, az egész emberiség a «beavatottak»-nak kiszolgáltatva, mint az orvosé. Előtte nemcsak a szó physical értelmében vetkőznek le a betegek, hanem lelkileg is s az, hogy a családi életben az orvosnak szabad bejárata van a vetetlen hálózobába, csaknem symbolisticus jelentőségű. Ezért szabad és kell az orvossal szemben sokszorosan szigorúbb mértéket alkalmazni s ezért beszélhetünk «orvosi etiká»-ról, pedig csak a rendes ethikai, erkölcsi törvényeknek jóformán kieleztetten becsületes megtartásáról van szó. Nothmager mondása: «Csak jó ember lehet jó orvos», ebben a viszonylatban is fennáll. Az orvosi életnek nincsenek különleges morális tételei, csak a megadott helyzetek, hol a tételeket alkalmaznia kell, sajátosak és sokkal felelősségteljesebbek, mint bármely más pályán. Egyetlen egy olyan probléma van, amely kizárólag az orvos lelkiismeretét terheli meg mázsányi súllyal, amely nehezebb, mint a bírőé, ki halálos ítéletet kénytelen kimondani: mikor döntenie és választania kell az anya és a születendő gyermek élete között. Akkor még könnyű, ha a kérdés ily

világos egyszerűséggel van feltéve, mikor a mérleg mindkét serpenyőjében a biztos halál van. Csakhogy az élet mindig és mindenben az átmenetet ismétli és variálja s a még meg nem született gyermek halálával szemben, legtöbbször az anyai organismus többé-kevésbbé súlyos veszélyeztetése áll. Mily nehéz ilyenkor a döntés!

De térjünk vissza Imre Józsefhez és könyvéhez. És térjünk vissza annak egyetlen hibájához: ahhoz a kristálytisztá idealismushoz, mely rajta végigvonul. Ilyen szempontból bírál és ad tanácsokat, fölépítve az orvos életét attól a peretől fogva, mikor belép az életbe és megkezdí praxisát s taglalva minden helyzetet és viszonylatot, mely pályája hosszú és változatos útján előadódhatik. Külön vizsgálja az orvosoknak egymáshoz való viszonyát, külön az orvos és a betegek, a nagy közönség kölcsönös kötelezettségeit s végül az orvos kötelezségeit a közszel, a nemzettel szemben. Tartalmilag a könyv oly gazdag és annyit nyújt, hogy messze meghaladja a szigorúan orvosi munka határait s a laikusok számára is nagyértékű olvasmány; a szerző bizonyára jól érezte, milyen gazdagodást jelent műve az egész magyar közélet számára. Nemcsak az orvosokat tanítja meg arra, hogy miképpen viselkedjenek egymással és betegekkel szemben, hanem részletesen taglalja azt is, amivel a közönség tartozik az orvosoknak, a szó anyagi és erkölcsi értelmében egyaránt. Sajnos, ez utóbbi oktatás oly nagyon elkél minálunk! Nehezen hiszem, hogy akadna még egy hivatás, melynek művelőitől annyit kívánnának s ezzel szemben oly kevés viszonzást nyujtanának, mint az orvosi. Sohasem érkezhetik elég korán a beteghez s mindig csodát várnak tőle: azonnali diagnosist, azonnali gyógyítást. Ritka az a család, mely megértené és belátná, hogy ő is ember, aki tévedhet s az ő tudománya is véges! Fáradtnak lennie pedig sohasem szabad, sem éjjel, se nappal. Azt a függetlenséget, hogy *egy* ember rendes körülmények között nem parancsol neki, nagyon drágán vásárolja meg: a közönség nagy zsarnok s a legnagyobb, sokszor legigazságtalanabb tyrannus a beteg ember. Jó orvos pedig csak az lehet, aki a mindent-megértés és mindent-megbocsátás krisztusi szeretetével ül le a beteg ágya mellé.

Egy nagy világegés az, ami fölöttünk végigtombolt. A mai élet kemény küzdelme milyen más társadalmi tagozottságot teremtett meg az utóbbi évek alatt, mint aminőnek ez a mű íródott! S hogy mégis oly nagy a gyakorlati értéke is, annak magyarázatát csak egy adhatja meg: Kant categoricus imperativusa. Erkölcsi törvény csak egy lehet s ez belénk, a lelkünkbe van írva: minden, ami ettől

eltér, vagy megalkuvás, vagy még ennél is rosszabb: a «radical Böse», az immanens rossz. Azok a lapok, melyekre egy öreg, az élettől már nem sokat váró orvos önvallomásait felírta, egyaránt értékesek orvos és laicus közönség számára: lehet, hogy mindenki azt fogja érezni: utópia, rajongás! de titokban, az a categoricus imperativus mégis resonálni fog minden mondatára, igazán «sub specie æternitatis!»

—y —s

IRODALOM.

Az erdélyi magyarság szellemi élete.

Erdélyi Almanach. 1925. Szerkeszti dr. György Lajos. 8-r. 272 l. Budapest, 1925. Studium kiadása.

Az erdélyi magyarság legjelentékenyebb szépirodalmi folyóiratának, a *Pásztortűznek* szerkesztője maga köré gyűjtötte munkatársait s egy tetszetős kiállítású almanachban bemutatja egy-egy dolgozatukkal a mai erdélyi magyar irodalom kiválóbb munkásait. De a szépirodalmi bemutatkozás érdekességén felül jóval magasabbra is emelkedik a könyv értéke, amit sem a magyar közönség, sem a magyar sajtó nem méltatott a megérdemelt figyelemre.

A könyvben, mely Erdélyben *Pásztortűz-Almanach* címmel került forgalomba, hűséges és bátor hangú tanulmányok számolnak be a leszakítás óta eltelt hat esztendő küzdelmes és nehéz kultúrnmunkájáról. A szerkesztő előszava szerint hat év óta most tartanak először pihenőt egy visszapillantás idejéig, hogy jogos öntudattal számba vegyék az eredményeket, felfedezzék a hiányokat s kitartást merítsenek a további munkára. Hat évi nehéz munkájuk körvonalai bontakoznak ki a könyv lapjain. lankadatlan hit és akarat gyümölcsei; de teljes gazdagságában mégsem tárhatják fel lelküket a könyv sorai. Maga a szerkesztő sokatmondóan hivatkozik Carlyle szavaira: «Szerencsétlenek volnánk . . . ha csak az lenne bennünk, amit kifejezhetünk és megmutathatunk. Észre kell vennie az olvasónak a betűk mögött rejtőző, egészen ki nem tárható lelkünket is.»

A szépirodalmi rész az erdélyi magyarságnak e küzdelmekben felszínre került értékeit szólalattja meg. Bevezetőül Papp Ferenc szép essayjét közli *Erdély és a magyar költészet viszonyáról*, mely mintegy a történeti meder felé irányítja a most felfakadt forrást, a hozzánk vezető utat mutatja a tőlünk elszakítottaknak. A költemények közül Szabolcska Mihálynak bensőséges, hittel áradó éneke a halál viharos örvényéből a megszabadító Istenhez (*Nehéz időben*), Áprily Lajosnak a tavasz ditirambikus mámorát lehelő verse (*Március*) s Szombati Szabó Istvánnak hangulatos költeménye (*Esten*) a legértékesebbek. A novellisták nem a legszerencsésebben

vannak képviselve: az egyébként meleg humorú Kovács Dezső egy túlzottan érzelmes történettel (*Az erdő halála*), Gyallay Domokos egy igénytelen tréfával (*Farsangi álom*), Pálffyné Gulácsy Irén egy egészen Tömörkény hatására valló életképszerű történettel (*Mejjesztés*), Balogh Endre és Nyíró József egy-egy előadásban modorosan keresett, meglehetősen érdektelen elbeszéléssel. A szépirodalmi dolgozatok közt elhintve egy pár ismeretterjesztő cikk teszi teljessé a képet. Gróf Bethlen Györgyné *Erdély naggyasszonyainak szociális jelentőségéről* ír s főként azt a jótékony, lelkiekben gazdagító hatást emeli ki, amelyet az udvarházaikban megforduló sok leányra gyakoroltak. Gyalui Farkas Petelei írói képéhez nyújt egy pár vonást. Dózsa Endre az erdélyi magyarság nagy ünnepéhez, Szabolcska költői munkássága negyvenéves fordulójához fűzve a költővel való megismerkedését mondja el; Kelemen Lajos az erdélyi hímesoszlopfaragás legrégibb s legszebb emlékeit mutatja be a szolnok-dobokamegyei szentbenedeki gr. Kornis-kastélyból.

Mutatkozik-e valamelyes erdélyi szín e költeményekben s novellákban? Ilyennek a felvillantására legkevésbé az anthologia alkalmas, az elszakadás is csak nemrég történt: de sűrűn üt meg fülünket székely tájnyelvi alakok, az allegorikus elburkolások pedig a szegény elnyomott magyarság sebeit leplezik. Nyíró József elbeszélése (*A csillagig érő emberek*) mintha a székelység tragédiáját szimbolizálná, P. Jánossy Béla költeménye (*Órhely Pompéjában*) az erdélyi magyarságnak hűségét, Farczádi Sándor verse (*Fenyő a Hargitán*) a székely szívósságot.

Sokkal érdekesebbek ránk nézve azok az összefoglaló dolgozatok, amelyek az erdélyi magyarság szellemi életére világítanak rá s az utolsó hat év kemény küzdelmeit örökítik meg egy-egy vezérharcos tollából. A magyar kisebbségi politika kialakulása, az egyházak és iskolák kultúrküzdelmei, az irodalom megalakulása és erőfeszítései a legfőbb fejezetei ennek az áttekintésnek. Határtalan szomorúság sóhajt felénk ezekből a cikkekből a sors igazságtalansága s a helyzet kíméletlensége miatt, de egyszersmind holtig hű elszántság is; sebeiket tárják fel, de a sebektől borított testben férfias, igaz és erős szív dobog felénk. Lehetetlen mély megindultság nélkül gondolni arra a sok megpróbáltatásra, mely az erdélyi magyarságra szakadt, s arra a mérhetetlen önfeláldozásra, mellyel ez hitvallást tett fenyegetett nemzetisége mellett.

Az erdélyi magyarságot a román uralom minden téren védekező küzdelemre szorította. Az összeomlás készületlenül találta s magatartását egész a trianoni dictatum aláírásáig a teljes passivitás

jellemzi. Ez főként a tisztviselői kar ellenállásában nyilvánul. Szám-talan egyéni katastropha ennek a következménye, de nyilvánvalóvá teszi a világ előtt, hogy Erdélyben hazájához elszántan ragaszkodó magyarság van s a kiüldözött tisztviselők által lesz európai kérdéssé a kisebbségi ügy.

Az államhatalomnak minden önmérsékletet és politikai bölcseséget nélkülöző elnyomása csakhamar arra eszméltette a kisebbségi helyzetbe szorított magyarságot, hogy keresnie kell azt az utat, melyen fennmaradását biztosíthatja. Így létesült első politikai pártjával a nemzeti hagyományokon haladó demokrata irányú Magyar Szövetség, majd a Magyar Nemzeti Párt s végül az 1922. évi hírhedt választások szomorú tapasztalatai alapján az egységes Magyar Párt, melyet az alakulás nehézségein b. Jósika Sámuel bölcsesége, tekintélye és erélye segített át.

A magyar kisebbségi helyzetnek nevezetesen a magyar egyház és a felekezeti iskola a két tartó pillére. Mindkét fél felismerte fontosságukat s a legerősebb harc ezek körül fejlett ki. Az egyházak ellen a román kormány főként két fegyverrel küzd: az államsegély megtagadásával s a földbirtokreform céljaira birtokaik kisajátításának könyörtelen végrehajtásával. A Státus által kezelt erdélyi kath. közvagyonból 23,000 hold földet s 12,000 hold erdőt szakítottak el, a váradai püspökség s plébániák vagyonából 227,889 holdat. Az anyagi javak elvonásának egész sereg iskola esett áldozatául. «Ezek a szomorú adatok benne élnek és tüzes sebként égnek minden kath. lélekben.» A nehéz viszonyok a felekezetek testvéri együttműködését teremtik meg s 1920 júl. 24-én formailag is megalakult a felekezetközi tanács. Az anyagi nehézségek leküzdésére az egyetemes egyházi adót hozták be s az egyház kulturális törekvéseihez a népben találta meg támogatóját, mely tudatára ébredt annak, mily drága és pótolhatatlan kincsek felekezeti iskolái.

Pedig ez az erdélyi magyarság a földreform következtében teljesen legyöngült és elszegényedett. Az erdélyi kisajátítandó terület 5.461,200 kat. hold, ebből már kisajátítottak 2.746,800 holdat s ebből a legnagyobb részében magyar birtokból mindössze 36,481 hold került vissza magyar kézre.

Még ebben az elszegényedésében is áldozatos lélekkel tart ki a magyarság egyháza és iskolái mellett. Nincsen az erdélyi magyarság megpróbáltatásokban gazdag történetének vérlázítóbb fejezete, mint közoktatásügyének története e szomorú években. Hiába vállalják az egyházak a magyar kultúra szolgálatát, autonómiájukon egyre szé-

leesebb réseket üt a kormányhatalom, mely nyíltan a felekezeti oktatás teljes eltörlésén dolgozik s ehhez céltudatos munkával egyre közelebb tolja hadállásait. A tömérdek jogtalanság nyomán sívár és elszomorító kép tárul eléink. A főiskolai oktatás teljesen kiesett a magyarság kezéből, a középfokú és elemi iskolákat is elnyeléssel fenyegeti az unificatio réme. A román iskolaügyi politika nem válogatós az eszközökben: állami iskolák szervezése, örökös zaklatások, iskolabezárások, közigazgatási terror méltókép társulnak az anyagi tönkretételhez. Minden nemes áldozatkészség mellett is csakhamar a csatlád, a «schola materna» lesz az egyetlen iskola, melyet nem zárhat be az idegen önkény. Ennek erősítésére különös jelentőséget nyert a magyar könyv és ujság.

Az erdélyi magyar kulturális életnek egyetlen területe, melyen lehangoltság nélkül tekinthetünk végig, irodalma. Pedig ezt is nehézhelyzetbe juttatta Erdély elszakítása. Hiányzott az irodalmi életnek minden tényezője, nem volt olvasó, író, kiadó, kritika. Az irodalmi anarchiának forrongó évei után az irodalmi élet kialakításában legnagyobb érdemet három folyóirat szerzett: a *Pásztortűz*, a *Hírnök* s az *Erdélyi Irodalmi Szemle*.

Az erdélyi könyvnek küzdelmes az élete, írójának áldozatos a munkája. Ennek ellenére is 900-ra tehető a megjelent magyar könyvek száma. Ebből szépirodalmi 280 (100 verskötet, 150 regény s elbeszélés, 30 színdarab). A zűrzavaros viszonyok között először a líra s a novella szólalt meg, súlyosabb conceptiókhoz nem volt nyugalom. A lírikusok legnagyobb része az új iskola neveltje s természetesen húsz éves. Túltermelés van bennük, a kritikának sokat ki kell gyomlálni közülök. A régi gárdából Szabolcska, Jékey Aladár és Szabó Jenő adott ki kötetet; «mérsékelten modernnek» az újabb nemzedék jelesebb tagjai: Reményik Sándor, Áprily Lajos, Szombati Szabó István és Tompa László. Az elbeszélő irodalmat szintén a nagy szám s alacsony színvonal jellemzi. Kerekszám 80 novellistának jelent meg kötete, némelyiknek több is. Legalább öt-hatszor emyire tehető a kötetekkel föl nem lépettek száma. A legkiválóbb tehetségek: Benedek Elek és Kovács Dezső, a fiatalok közül Berde Mária és Gyallay Domokos, kinek *Magyar Nép* című hetilapja a legnagyobb hatású népművelő közlöny. A dráma és színház fontossága megsokszorozódott, de küzdelme is. A magyar színeszetet is igyekeztek minden módon megfojtani a románok s a lehetetlen kerületi beosztás, a játsszási időtartam korlátozása, a nagy adó, az elszivárgott erők pótlására idegen állampolgárok szerződ-

tetését tiltó rendelet méltán kelt aggodalmat jövője felől. A dráma-irodalomnak csak iskolás évei ezek s egyik terméke sem jelent új értéket irodalmunk számára.

A tudományos élet terén is szomorú hanyatlást látunk. Megszűnt a magyar egyetem, elsodródtak a magyar tudomány képviselői, elhalkult az élet szava a tudományos egyesületekben. A kulturális központ s a csomópontok között megszakadtak a szálak, s a kulturális és irodalmi egyesületeknek, bár jelentőségük növekedett, vezetés nélkül s leapadt erővel kellett munkához látniuk. Köztük az Erdélyi Magyar Irodalmi Társaságot jelölte ki vezető szerepre nagy multja, tekintélye s központi fekvése. 1921-ben csakugyan újjá alakult, példáját követték a többiek is, de nagyrésziük munkáját a szigorított határmenti intézkedések megbénítják. A tudományos munkásság összpontosításában és irányításában fokozott jelentőségre jutott Erdélyi Muzem Egyesület szintén tömérdek nehézséggel küzd.

Az időszaki sajtónak 330 terméke jelent meg ez idő alatt s ebből csak 87 régi, a többi új alapítás, köztük természetesen egész sereg elsorvadó kísérlet is. 1924-be csak 200 magyar s 26 többnyelvű lap lépett át. Ezeknek körülbelül harmadrésze (71) politikai. A magyar sajtó egyébként még a kialakulatlanság, ziláltság folyamatát éli, minősége nincs arányban a mennyiséggel. Szomorúan szembe-tűnő az a nagy hanyatlás is, amelyet Erdély művészi élete mutat. Ebben nagy része van a művészeti központ elvesztésének s a sívár gazdasági helyzetnek.

Így rajzolódik ki legnagyobb vonásaiban előttünk e tanulmányokból az erdélyi magyarság szellemi élete. Hozzánk való viszonyukat egy helyt úgy fejezik ki, hogy a magyar nemzeti egység zászlaját kiragadta kezükből a história kegyetlen végzése, de helyébe odakerült a magyar szellemi egység láthatatlan, eszményi lobogója. Akik most esatásorban állanak, hittel és acélos akarattal telve viszik ezt a zászlót, de lesznek-e majd, akik átvegyék gyengülő kezükből? A román kormány nem igen bántja ezt az irodalmat, de mindenképpen lehetetlenné teszi, hogy az iskolák új nemzedéket neveljenek számára. Nem bántja a fa koronáját, csak a tövét fűrészezi el. Ez az, amit gyötrődő lélekkel látunk s ami álmatlanná, rémekkel népessé teszi éjtszakáinkat.

k. l.

GYULAI PÁL ÆSTHETIKÁJA.

Gyulai æsthetikai elmélettel rendszeresen nem foglalkozott; ő, mint kritikus, ezen a téren mindvégig a gyakorlat embere maradt. Annyira, hogy egy 1854-ben Pákhoz intézett levelében egyenesen azt írja, nincs szüksége «tudós zagyvalékra», mely az æsthetikát nem a nagy költőkből húzza le.² Döbrenteinél is azt kifogásolja, hogy bár voltak elméleti ismeretei, azokat nem a remekművek olvasása útján szerezte.² A Gyulai nézeteit valóban éppen az teszi nagybecsűekké, hogy elsősorban hazai, aztán néhány külföldi és az ókori classikus írók olvasásával fejlesztette ízlését s azokból alkotta meg æsthetikai felfogását. De ha nem foglalkozott is elméleti æsthetikával, ha æsthetikai rendszert nem alkotott is, irodalmi tanulmányai folyamán határozottan kialakult és teljes egészet alkotó æsthetikai világfelfogást értelt ki magában. Azért a Gyulai æsthetikai hitvallásának a tanulmányozása sokszorosan gyümölcsöző. Mindenekelőtt azért, mert ez az ő æsthetikai felfogása kritikai tevékenysége folyamán csaknem minden egyes esetben kiállotta a tűzpróbát. Irodalomtörténetünk általában átvette az ő megállapításait; azok csak árnyalatokban módosulhatnak és legföllebb csak — mint a Jókai megítélésében, hol inkább kifogásainak elmondását tartotta szükségesnek — kiegészítésre várnak imittamott. Ép ily mértékben növeli a Gyulai æsthetikai megnyilatkozásainak becsét azok határozottsága és fogalmazásuknak világos tömörsége. Talán sehol sem ragyog fényesebben az ő prózájának classicitása, mint éppen ezekben.

*

¹ *Dóczy Jenő* (Gyulai Pál kritikai elvei Bpest 1922) idézi 17. l.

² *Kalona és Bánk-bánja*. Második kiadás. Budapest. Franklin-Társulat. 1907. 106. l.

Habár rendületlen híve is a l'art pour l'art elvének («a művészet önmagának célja»¹ — mondja egy helyt), az æsthetikai szemléletet is világfelfogásának egészébe illeszti be. Szigligetiről emlékezvén, azt vallja, hogy az egyén szellemi hatása az összeség szellemi életének éppen olyan részesévé válik, mint testünk atómjai a nagy mindenségnek.²

Biztos ítéletei, írói pályájának példabeszédszerű következetessége, melyben csak fejlődést ismerünk, változást nem, csakis ilyen mélyen alapozott és rendszeres összefüggést alkotó æsthetikai elvek egészéből nőhettek ki. Azért első-sorban ő maga rendületlenül hisz ezen elvek általános érvényességében.

Mivel Gyulai irodalmi élményeiből szűrte le æsthetikai világszemléletének alapvető elveit, a nála megszokott őszinteséggel természetesen ezekből indul ki akkor is, mikor kritikai értékelésének alapvetéseül vagy igazolásául szükségesnek tartja az elméleti kitéréseket. Más oldalról a költészetet is lelki élmény gyümölcseül tartja. Azért természetes úton jut el ahhoz a megállapításhoz, hogy az æsthetikának és a költészetnek egyaránt közös forrása van és ez nem lehet más, mint a természet és az emberi szív. Az æsthetikus tehát éppen úgy innen meríti elveit és törvényeit, mint a költő lelkesülését és erejét. «Mind a költő, mind az æsthetikus a szépre törekszik — úgymond —, a különbség köztük csak az, hogy az egyik analysis és elmélet, a másik a synthesis és gyakorlat útján jut el oda ; vagy jobban mondva : egyik boncol, a másik alkot, egyik abstract, a másik concret alakban igyekszik feltüntetni a szépet».³ De mindkettő egyaránt az emberi lélek mélységeiből merít. Azért mindazt, ami ezzel ellenkezik, épp oly kevéssé tartja Gyulai æsthetikai törvénynek, mint költői szépségnek.⁴ Viszont úgy gondolja, hogy ez elégséges alapot nyújt ahhoz is, hogy maradandó és egyetemes érvényű tör-

¹ *Emlékbeszédek*. Harmadik bővített kiadás. Budapest. Franklin-Társulat. 1914. I—II. kötet. II. 249.

² *Emlékbeszédek*. I. 156.

³ *Katona és Bánk-bánja*. 158. l. — *Bírálatok*. 1861—1907. Budapesti M. T. Akadémia 1911. 122. l.

⁴ *Bírálatok*. 122. l.

vényszerűségeket vonjunk le belőle. Így a költészet célját és eszközeit nem szeszély és önkény választja meg, mert mind-
 abban — úgymond —, mi az emberi szellemből foly s az em-
 beri szellemre hat, bizonyos törvények nyilatkoznak. A költők
 is, kik műveikkel elragadták az emberiséget, tudatosan vagy
 öntudatlanul, ezeket a törvényeket követték. S egyik Kis-
 faludy-Társasági elnöki megnyitójában fejtegetéseit tovább
 folytatva, egyenesen a pszichikai okszerűség álláspontjára
 helyezkedik s kimondja, hogy azon hatásnak, «melyet vala-
 mely szép mű gyakorol lelkünkre, mindig megvan az oka,
 még akkor is, mikor nem vagyunk teljes öntudatában». Azért
 a műfajok és műformák «a kényszerűség szüleményei, ame-
 lyeket a cél-és törvényszerűség állapított meg». Ehhez képest
 a költészet — hozzátehetjük: általában a művészetek —
 legvirágzóbb korszakai azok, melyek a törvényeket legtisz-
 tábban, legtöbb alkotó erővel testesítik meg műveikben.
 Ennek az igazságát inkább kiemeli, semmint gyöngíti az a
 körülmény, hogy egyes korokban a költői gyakorlat eme tör-
 vényekről megfélemedezik, sőt kritika és költészet támadja és
 újakkal iparkodik fölcserélni, mert az örök törvények lassan-
 ként visszanyerik uralmukat s háttérbe tolják az ideiglenes
 «divatokat». A különböző iskolák, korok és ízlés divatos sza-
 bályain túl hirdeti hát a művészetnek és a természetnek örök
 törvényeit. Ezeket a legnagyobb lángelmék sem törölhetik
 el, akik éppen betöltésükre hivatvák. Mindezeknek meg-
 felelőleg az ő hite az, hogy az örökszépnek a lényege változ-
 hatatlan.¹

Így mivel az *aesthetikai* elmélkedést nem pusztá gondo-
 latjátéknak tartja, hanem komoly és hasznos munkának,
 melynek súlyos feladata a műalkotásban érvényesülő állandó
 törvények felismerése, tudatossá tétele és rendszerezése,
 meg van győződve az *aesthetika* művelésének gyakorlati
 jelentőségéről is. Költők számára is szükségesnek véli az
aesthetikai elvek ismeretét és tudatosítását, általában a kritikai
 és költői erő együttműködését; mert bármily különbözőek

¹ *Emlékbeszédek*. II. 222—224. — *Bírálatok*. 122., 177. — *Kritikai Dolgozatok*. 1854—1861. Budapest. M. T. Akadémia. 1908. 303., 138.

is ezen erők forrásai, bizonyos pontig egyik a másiknak nélkülözhetetlen segítsége. Amint nem tud képzelni valódi kritikust költői fogékonyság, sőt erő nélkül, éppen úgy nem valódi költőt sem, kiben teljesen hiányoznék a kritikai eszmélet. De szükségesnek tartja azt is, hogy a költőknek komoly æsthetikusok legyenek támogatására. Ezt a véleményét éppen egy olyan költői lángelmével kapcsolatban hangoztatja, mint Petőfi. Egyenesen azt mondja, hogy Petőfinak «æsthetikusra lett volna szüksége, ki öntudatra emelvén azt, mi a közönségnél s talán benne is csak öntudatlanul élt, irodalomtörténeti hatását gyümölcsözővé tegye, ne pedig szeszélyeivel vesződjék».¹

Meg lévén győződve a szép örök törvényeinek szükség-szerűségéről, valamint azok kutatásának mind a lehetőségéről, mind a célszerű voltáról, adott alkalommal ő maga is foglalkozott ezekkel hol behatóbban, hol csak egy-egy megjegyzés vagy erős meggyőződés sugallta megállapítás alakjában. Így nagyjelentőségű az a megjegyzése, hogy a költők olvasása gyönyör forrása, hogy a gyönyörködtetést az olvasó a költőtől joggal kívánhatja meg. Más helyt egyenesen azt mondja, hogy «a költészetnek s általában a művészetnek célja sem több, sem kevesebb, mint az, hogy szép művet alkotva, gyönyörködtesse a lelket s a szívben fenséges, nemes és kedves érzéseket keltsen».² A művészetben gyönyörködnünk kell, «mint az ég adományában, amelyet földerítésünkre, nemesítésünkre, vigasztalásunkra szánt».³ Ez a gyönyörűség azonban a legmagasabbrendű lelki műveletek sorába tartozik, mert mintegy «második isteni kijelentés» módjára «kibékít bennünket az élet nagy meghasonlásaival».⁴ Ezt az *æsthetikai tetszést* azonban még inkább körülírja, midőn abból kizárja a közönséges izgalmakat; amikor hivatkozik a gladiátorok művészeti ízlést romboló munkájára. Mit szólna vajjon a mai filmdrámák idegfeszítő izgalmasságára, mely az érdeklődés elterelésével és a közízlés megrontásával

¹ *Kritikai Dolgozatok.* 32.

² *Emlékbeszédek.* II. 244.

³ *Emlékbeszédek.* II. 248.

⁴ *Kritikai Dolgozatok.* 137. — *Bírálatok.* 177.

már is annyira érezteti hatását!¹ Íme a legmodernebb magyarázási elv, melyet a pszichologiai æsthetika vetett fejtegetései alapjává! Hogy Gyulai ennek részletesebb kifejtését nem kísérlette meg, a vallomás erejét és jelentőségét nem csökkenti. A kritikai értékelés szüksége és alkalmja ezt nem kívánta tőle: másrésről évtizedes időközökben is többször visszatér, szinte azonos szövegezéssel, erre a megállapításra, ami mutatja ebbeli meggyőződésének mind erejét, mind pedig jelentős voltát. Gyulai ezzel a meggyőződéssel a pszichologiai æsthetika álláspontjára helyezkedik, mely a műalkotástól elvonatkozott szép fogalma helyett a tetszés kérdését állítja az æsthetikai vizsgálódás középpontjába. Természetesen kellett erre a felismerésre jutnia akkor, amikor kiinduló gondolata az volt, — amely aztán egész kritikai tevékenységén végig húzódik és sohasem csalta meg, — hogy a költészetnek és az æsthetikának a természet mellett az emberi lélek a közös forrása. Ha a költészet forrása az emberi lélek, akkor megítéléséhez is épügy innen kell vennie a mértéket, mint szabályozó elveihez és azok rendszerezéséhez is az alapot és a kereteket. Azért az æsthetika körébe vágó összes fejtegetéseit és megnyilatkozásait ebbe a keretbe illeszti be és érvelését is innen meríti. De elmélkedéseinek a tárgyait is ez szolgáltatja.

Ennek a tételnek a további részletezése, mikor a költészet forrásául a természetet és a mi érzelmi életünk mellett a *képzeletet* tünteti fel. A képzelet erejét a gondolatok és érzések képeinek gazdagságában vagy plasticitásában avagy lyrai köiteményre alkalmazva azok compositiójában látja, majd pedig «az epikai és drámai elemet, tehát a legszorosabb értelemben vett alkotó erőt» érti alatta.² Mivel teljes viszonyosságot lát a műalkotás és műélvezet között, a mű hatása és a műélvezet teljessége érdekében szükségesnek tartja, hogy a néző vagy olvasó képzeletét is megindítsa a költő valamely határozott irányban, másfelől tehát ne csak a költő képzelete működjék, hanem a közönségé is. De vezetnie kell

¹ *Dramaturgiai Dolgozatok.* II. 127.

² *Kritikai Dolgozatok.* 222—237., 238.

a költőnek a közönség képzeletét s Katona egyik fő hibáját éppen abban látja, hogy többet bíz a közönség képzeletére, mint amennyit kellene.¹

Nagyon jellemző Gyulai æsthetikai felfogására, hogy mi mindent vár a képzelet működésének a sikerétől: a gondolatok és érzések gazdagságát, de úgy, amint az képekben valósul meg, valamint eme képeknek a plasticitásában; aztán lyrai műveknél azok compositiójában, majd a költemények epikai és drámai elemében. Mindezek eleven és erővel teljes mozgalmasságának a termékei, az érzelmi élet hajtóerejének irányításával és uralma alatt. De valamennyi fölé kiterjeszti a *harmónia* elvének uralmát. Minden műben érvényesülő valamennyi alkotó erőt, a műveknek valamennyi alkotó részét, fontos és kevésbbé fontos elemét ennek az elvnek az uralma alá helyezi. Meg van győződve arról, amit számára a legnagyobb költők és műbölcselők hirdetnek, hogy a költészet lényege az összhang.² Ebben az összhangban olvad össze szó és dallam³, amint Aranyról kiemeli; továbbá forma és tárgy,⁴ eszme és érzés,⁵ felfogás és kivitel,⁶ faj és egyén, cselekmény és eszme, a rész és az egész.⁷ s magasztalja Petőfit, mert nála «halljuk a szenvedély leigéző hullámos lüktetését, mintha a lábak- és sorokban az érzések hangzanának össze és rímelnének».⁸

*

Gyulai az összes æsthetikai problémák között a legtöbbször, legbehatóbban és legrendszeresebben egy határkérdéssel foglalkozik, az *æsthetikának és az erkölcsiségnek a viszonyával*. Ennek egyik Kisfaludy-Társasági megnyitóját szentelte.⁹ Különben az ő rendkívül puritán életfelfogásán egyébként is az erős moralitás uralkodott, úgyannyira, hogy az erkölcsi értékeket habozás nélkül teszi elibe az æsthetikaiaknak, de bármi másnak is. «Goethe könnyelműsége vagy

¹ Katona és Bánk bánja. 241., 278.

⁶ Kritikai Dolgozatok. 59.

² Kritikai Dolgozatok. 198.

⁷ Bírálatok. 130.

³ Emlékbeszédek. II. 253.

⁸ Kritikai Dolgozatok. 63.

⁴ Emlékbeszédek. I. 352.

⁹ Művészet és erkölcs címmel.

⁵ Kritikai Dolgozatok. 54.

Emlékbeszédek. II. 242—254.

nagyravágása zúzta-e össze Friderika szívét — mondja Katona-életrajzában — vagy egy homályos nevű jogtanuló, szintén csak egyre megy... Friderika feldúlt boldogsága mindenestre ér annyit, mint Goethe legszebb költeménye.»¹ Megnyitó beszéde két részre tagolódik; az elsőben a moralistákkal száll szembe, akik a művészi szempontokat alárendelik az erkölcsieknek, a másokban azokkal, akik minden kapcsolatot megtagadnak erkölcs és művészet között.

Ismeretes tételéből indul ki, amely szerint a művészet célja a gyönyörködtetés. Itt még azt teszi hozzá: és fenséges, egyúttal kedves érzések ébresztése. Ez a szépműnek a hatása. Ezt a hatását, tehát eredeti rendeltetésének sikerét, kockáztatja a nélkül, hogy az erkölcsiségnek szolgálna, ha a művészet vezető elv gyanánt az erkölcsi jót fogadja el; és pedig azért, mert a művészi elvek megsértésével nem képes gyönyörködtetni, ami nélkül pedig erkölcsi hatást sem érhet el.

Ami a művészi értékek csökkentését illeti, a moralisták szempontjainak érvényesítése mindenestre nagyon megszükitené a művészetek körét, mert mindazt kirekesztené, ami sem nem erkölcsös, sem nem erkölcstelen, pl. egy táj- vagy arckép, vidám vagy szomorú zenemű, egy egyszerű dal, mely a szív naiv örömét vagy bűját zengi. Aztán a moralisták nem az ember eszményi, azaz művészi rajzát kívánják, tehát nem a szépnak az eszményet, hanem erkölcsi eszmét. De ennek magában nincsen költői hatása s éppen azért erkölcsi hatása sem. A költészet nem az elvont erkölcs rajza, hanem az élő emberi szívé, a szenvedélyé a viszonyok változataiban.

Gyulai az erkölcsi eszmék megérzékítésében már csak azért sem láthatja a költészetnek a célját, mert azok a szépnak fogalmát nem merítik ki. Az erkölcsi világrend, mellyel összeütközve az egyén tragikai vagy kómikai alakká válik, nemcsak tisztán erkölcsi eszmék összege, hanem általában az emberi élet törvényeié, amelyek a dolgok kényszerűségén alapulnak. A tragédia és komédia sem volna eléggé költői, ha csupán az erkölcsi törvények megsértésének a következményeit foglalnák magukban. Ennél a költészet sokkal

¹ Katona és Bánk-bánja. 51—52. l.

több: az ember benső lényegének, a szenvedélyek fejlődésének, a viszonyok hatalmának a rajza. Mindazáltal a valódi szép sohasem lehet erkölcstelen, bár az erkölcsös magában még nem szép. Azonban a szép mű még akkor is használhat az erkölcsnek, mikor vele nincsen kapcsolatban, de mint rabszolgája akkor sem, ha vele szoros a kapcsolata. Egyébként pedig a valódi költészet midőn nem keresi is, összhangzik az erkölcsiséggel.

Mégis, ha a moralisták kívánsága teljesülne, tanköltészetté válnék az egész költészet s ezzel megfosztanók az élet melegétől, a lélektudomány igazságától, a viszonyok változatosságától. Költői gyönyör helyett oktatást nyújtván, untatná az olvasót s ezzel az erkölcsi hatást is lerontaná. Különben bármennyire főcélja is az embernek az erkölcsi és anyagi jó, a léleknek vannak más szükségei, a szívnek jogosultak másnemű vágyai is. Azért ne követeljük a művészettől azt, amit nem adhat s ne úgy, amint nem adhatja.

Gyulait azonban álláspontja nem teszi egyoldalúvá. Bár szembe helyezkedik a moralisták felfogásával és bár híve a művészet öncélúságának, azt határozottan tagadja, hogy a művészetnek semmi köze ne volna az erkölccsel. Hiszen tárgya éppen az ember, az pedig erkölcsi lény. Azért, főleg a lyrikus, éppen azokat az eszméket és érzelmeket zengi, amelyek az embernek istenhez, államhoz, társadalomhoz s legközelebbi embertársaihoz való viszonyából származnak. Az elbeszélő és drámai költő azokat az összeütközéseket és bonyodalmakat rajzolja, amelyek fölött a világrend kényszerűsége uralkodik s melybe az erkölcs törvényei is be vannak foglalva. De azért sem követelhetnők az uralkodó erkölcsi szempontok mellőzését vagy éppen megsértését, mert ennek csak akkor volna értelme, ha az erkölcsiséget részben vagy egészben más alapra akarnók állítani; ebben a törekvésünkben pedig hiányoznék a közösség költő és olvasó között, mely a hatásnak első feltétele. Az így felállított erkölcsi paradoxonok, melyek sértik erkölcsi felfogásunkat, nemcsak nem vezetnek szenvedélyeink megtisztítására, amit Aristoteles például a tragikum hatásának tulajdonít, hanem ellenkezőleg azokat éppen felkavarják. Gyulai úgy véli, hogy ezen

a ponton moralisták és antimoralisták egy útra kerülnek, mégis azzal a különbséggel, hogy a moralisták művein unatkozunk, míg emezekén felháborodunk.

A valóságosság és jellegzetesség szempontjából is ellenszegül Gyulai az erkölcsi szempontok mellőzésének. Főleg az egyoldalú realizmus- és naturalismussal szemben látja ezt szükségesnek. Ezen irányok képviselői saját elveiket sértik meg azzal, hogy a physikai élet rútságait a szellemi és erkölcsi életnyilvánulások rovására emelik ki; valamint azzal is, hogy rajzaikban vonzódnak az aljassághoz s kikeresik az emberi élet nyomorúságait, sőt egyenesen költik azokat. Mindez eltorzítása a valóságnak s meghamisítása a művészi jellemzés igazi rendeltetésének.

Végül arról sem feledkezik meg, hogyha nem célja is a művészetnek az erkölcsi jó, mégsem lehet el nélküle, csakúgy, mint az igaz nélkül, bár ennek keresése sem a költészet, hanem a tudomány feladata. Mindkettő hozzátartozik az élet teljességéhez, a költészetnek és a művészetnek pedig az a feladata, hogy azt ábrázolja. A költemény ugyan sohasem igaz a szó közönséges értelmében, de az igaz látszata: a szív rajzának, a jellemek nyilatkozatának igazaknak kell lenniök. Az erkölcsiség is éppen ilyen eleme a költészetnek, mint az igaz. Az erkölcsiség maga senkit sem tesz költővé, de ha nem érzi át, hogy az ember csak általa nagy és a társadalom az erkölcs alapján áll, nem érti művészete titkát sem. «A költészet — úgy mond — tárgyai szerint nem szükségesképp erkölcsös, de nem lehet erkölcstelen . . .» Az erkölcs «magában még se kellem, se báj, se fenség, de mindenik erejéhez és teljességéhez hozzátartozik». «Az igazság és erkölcsiség — így folytatja tovább — két főforrása a költészetnek: ebből merítve alkotja a képzelem a szépműveket.»¹ Azért az erkölcsi tényezőt oly sokra becsüli, hogy az erkölcsi törvényeknek még azokat a műfajokat is alárendeli, melyek ki vannak véve a physikai törvények alól, mert, úgy mond, azok is «az emberi szív rajzát mutatják».² De itt sem esik túlságba bíráló tisztének gyakorlásában: egyik szerzőnél azt kifo-

¹ *Emlékbeszédek*. II. 253.

² *Emlékbeszédek*. II. 226.

gásolja, hogy inkább a morál szüli nála a cselekményt, mint a cselekmény a morált.¹ Ez az észrevétele jellemzi legteljesebben a szép és jó, művészet és erkölcs viszonyáról alkotott felfogását.

*

Ezzel a kérdéssel áll közeli rokonságban az *idealismus* és *realismus* dolga, amit már a művészetek és erkölcs viszonyának tisztázásánál is érintett. Bár a probléma Zola naturalismusával érte el fejlődésének csúcspontját, irodalmunk újjáébredése óta nálunk is sokat vitatott kérdése volt irodalmi életünknek. Gyulai itt is, mint az előbb ismertetett kérdésben, az ellentétek kiegyenlítésében látja a probléma megoldását. Amint nem adhat igazat sem a moralistáknak, sem az antimoralistáknak, mert a művészet, a nélkül, hogy rabszolgájává szegődnék a morálnak, az erkölcsi világrendben egyszerű elhelyezkedésével szolgálja a moralitást: úgy itt is a valóságban uralkodó vonások kiemelésében áll az eszményítés és az így értelmezett eszményítés mutatja leg hívebben a valóságot. Való és eszmény így fejezik ki, idealismus és realismus így eliensúlyozzák egymást. A legeszményibb költői alak is csak úgy képes hatni, ha reális vonásokkal festjük s a képzelet legmagasabb szárnyalása sem más, mint az emberi élet megvilágítása. Mert — teszi hozzá Gyulai — igaz nélkül nincs valódi szép. Azért az idealismus és realismus összhangzó egymásba olvadása alkotja leginkább a legkitűnőbb műveket. Azért ha köztük az egyensúly megbomlik, az irodalmi élet küzdelmei azt mindig a visszahatások túlzásai útján iparkodnak helyreállítani. Ezek a túlzások azonban æsthetikailag soha sem igazolhatók.²

Idealismus és realismus egyensúlya azonban voltaképen az élethű és eleven jellemzés kérdése. A költői szabadság túlságos korlátozása, a túlzásba vesző történeti vagy természet-hűség legjobban árthatnak az élethű és eleven erejű jellemzésnek. A jellemzés sem hű, sem élénk nem lehet, ha a művész, egész az esetlegességekig, külsőségekben is ragaszkodik

¹ *Bírálatok.* 234.

² *Emlékbeszédek.* II. 227., — *Emlékbeszédek.* I. 258. 1.

a valósághoz. Mind a történelmi ábrázolásban, mind a természetfestésben megkívánja azért Gyulai, hogy a művész tudjon mellőzni, de a kifejezendő eszme szerint egyszersmind összpontosítani is, kiemelve a jellemző vonásokat s háttérbe szorítva a mellékeseket. Így lesz a műalkotás jellemzetes s egyben valószínű is.¹ A jellemzésnek ezt a módját Gyulai a történelmi elemnél azzal igazolja, hogy a történelem sohasem befejezett, míg a költői műnek annak kell lennie, ez pedig alakító szabadságra jogosítja a költőt. Megfelelően ezt úgy módosíthatjuk magunk részéről a természeti képnél, hogy itt is a természet végtelenségét kell a művésznek a jellemző eszközök nagyobb szabadságával pótolnra.

Az igazán jellegzetes vonásoknak a kiemelésében, tehát főleg a lélektani igazságban, látja Gyulai költői indokoltságát a költészet *csodás elemeinek* is, melyeknek fő érdemök az illúziókeltés. Erre pedig a csodás elem Gyulai szerint jelképességével, továbbá az emberi érzelmek és szenvedélyek átviteles rajzával és végül a naiv hit, vagy a hagyományok útján törekszik. «E három elemben — úgymond — a valónak annyi alapja van, amennyi az elégnél is több a művészeti való előállítására.» Amint erre Shakespeare örök példákat szolgáltatott, a csodás elemet a dráma is fölhasználja, csak-hogy másként a tragédiában és másként a vígjátékban vagy éppen a bohózatban.² Egyébként a műköltészet testvériesen megosztott a népköltészet csodásságain: mint végzet-szerűség, az eposnak lett válhatatlan kísérője; mint subjectiv csodás átment a tragédiába; a népballada mint léleklátást használja fel; de legörömeőbb foglalkozik mindezzel a bohózat és satira.³

Gyulainak a jellemzetesről szóló tanítása benső kapcsolatban van a költészet tárgyáról vallott felfogásával. A *költészet tárgya* a természet és az ember, főleg az ember lelki élete, szellemisége, mi fölibe emeli őt az anyag világának. A költőt is éppen az teszi költővé, hogy mélyebben lát az emberi szívbe s azt is képes kifejezni, amit mások csak érezni

¹ *Emlékbeszédek.* II. 281., 317—8. l.

² *Dramaturgiai Dolgozatok.* II. 107—8., 110—11.

³ *Dramaturgiai Dolgozatok.* II. 106.

tudnak. De azért értenie kell ahhoz is, hogy motiválja személyeinek a tetteit s a bonyodalmak fejleményeit. Mert a való a művészetben némi átalakuláson megy át s azért még több gondot okoz megértése, mint a tudományban. És erre a *megértésre* különös súlyt fektet Gyulai: a nélkül nem tud æsthetikai hatást elképzelni. Csakhogy ezt nem tudatos és logikus okfejtéstől várja, hanem a belső bonyodalom világos és pszichologiailag indokolt festésétől. Ha ez a belső kép, a jellemrajz ereje, nem igazolja a történeteket, ha nincsen velök szervi kapcsolatban, mint panaszolja, az egész érthetetlen s a mese is csak események halmaza marad.¹

*

A *pszichológiai szempont* íme egész æsthetikai eszmélődésén uralkodik s áthatja és irányítja egész kritikai tevékenységét. A lélekrajzot teszi a költészet feladatává; a pszichológiai indokoltságból magyarázza a meseszöveg sikerét: abból származtatja a költészet és művészet szabályozó elveit; azt ismeri el az æsthetikai szabályok helyességének mértékeül. A költészet tárgyául is az emberből határozottan csak lelkét, a szellemiséget ismeri el. «Mihelyt az ember akár a lelki, akár a testi szenvedések legfőbb fokán megszűnt ember lenni és állattá válik, többé nem tárgya a költészetnek» — mondja egy helyt. Azért Apáthy Istvánnak, ki ifjú korában egy kötet rajzot adott ki, jobbra a kórházak életéből s amelyet Gyulai bírálatára méltatott, ezt a tanácsot adja: «Ha költő akar lenni, szükséges, hogy odahagyja a kórházat... s a testi betegségek helyett a lelki életet tanulmányozza». ² Másfelől a költészetet magát is lelki élmények gyümölcseül és lelki élmények fakasztójául tekinti. Ezt az *élményszerűséget* minden alkalommal hangsúlyozza. «Írjon mindenki élményeiből!» — ez az ő visszatérő jelszava. Ennek csak két korlátját ismeri; az első, hogy ez az élmény közérdekű legyen, mire Petőfi az iskoias példa. A másik az észinteség, ami egyébiránt az élményszerűségben már magában is benne van: affectált érzés, őszintén sajátunkká nem

¹ *Bírálatok* 378., 369. l.

² *Bírálatok*. 301. l.

vált gondolat, már nem is igazi lelki élmény.¹ Petőfi festő költeményeiről mondja, hogy azok concret valóságot jelentenek, «az élet teljén».² Ebből a szempontból ítéli meg a borongós hangulat és a pessimismus költészetét is. A világfájdalomhoz kétely kell — mondja —, tehát élmények, eszményies ábránd, mély kedély és bölcséleti műveltség; az elégikus is azért panaszkodik, hogy enyhüljön s megnyugodjék.³ Az igazi, őszinte, acffetáltság nélküli pessimismusnak kellő batárok között érzi a jogosságát, de a keresett pessimismus csakúgy, mint minden keresett érzés, csak szenvedés, amelyből nem igen fakadhat költészet.⁴ Komoly és szent dolognak tartja a költészetet, melyben minden alakoskodás és nagyzás meghosszszulja magát; azért a költőtől is megkívánja, hogy egyedül «foiytonosan fejlődő tehetségének ösztöne és kedélyén fogamzott meggyőződése» vezessék.⁵ A költő kedélyén kell tehát megszűrődnie, azon keresztül érvényesülnie a tehetségnek, gondolatnak és meggyőződésnek. Íme az érzés elsőbbsége művészetben az értelmiség mellett! De kijelöli a másik sarkalatos elvet is, a megértést, melynek könnyedségét és teljességét itt még majd csak fontosabbnak tartja, mint a tudomány körében; csakhogy emebben világos tudatossággal bontakozik ki, amott, a művészi élmény körében, intuitív tudattalansággal («a kedélyen fogamzik»)⁶. Íme az *aesthetikai érzések és az aesthetikai megértés*, mint az *aesthetikai élmények kettős fociusa!*

Aesthetikai psychologismusához marad hű Gyulai akkor is, mikor a *humort* és a *satirát* magyarázza. Azt mondja, hogy a költészetnek egyetlen neme sem független annyira a tárgytól és formától, mint a humor, mert ennek lényegét a kedély szeszélyes hullámzásában, a vegyítés művészi módjában látja, melyet körülírni is bajos. Magába olvaszthatja — úgyszólván egyszerre — a kómikumot és tragikumot, lyrai emelkedést és szaloni társalgást, bölcselmi eszmét és naiv tréfát, komolyságot, szeszélyt és epéskedést, gyöngédséget,

¹ *Kritikai Dolgozatok*. 190., 221. l. ⁵ *Kritikai Dolgozatok*. 23.

² *Kritikai Dolgozatok*. 161. l.

⁶ *Bírálatok*. 378. l. — *Kritikai Dolgozatok*. 23.

³ *Kritikai Dolgozatok*. 200., 201. l.

⁴ *Emlékbeszéd*. II. 275. l.

gúnyt és meghatottságot, valamint fájdalmat és tréfát.¹ A humor valamennyi árnyalatának azonban csakúgy igazi élményből, belső átérzésből kell fakadnia, mint a szép egyéb jelentkezői formáinak. Tompát azért nem tartja erős satirikusnak, mert nem tud eléggé mélyen gyűlölni, s mert talán kevésbé ismeri az emberi gyöngeségeket ; s jó humoristának sem, mert, mint mondja, «elfogultabb, mintsem az ellentéteiben felfogott világra a kedély köny- és mosolyból szőtt sugarait árasztthassa».²

*

Egészen érthető, hogy amikor Gyulai irodalmi és művészi alkotásokban, valamint æsthetikai elvekben pszichológiai elvek érvényesülését keresi, eljut az *általános emberi* fogalmához, mert az általános lélektudomány módszerei is, amelyek őt leginkább érdekelték, épp az általános ember lelkének törvényszerűségeit keresik ; valamint eljut a nemzetiség és egyén fogalmához is, mert, mint ő mondja, a természetben minden mint különféleség olvad bele a magasabb egységbe. De erre a kortörekvések is ráterelték a figyelmét. Kora az öntudatos nemzeti törekvések és a nagy egyéniségek kora volt. Ez utóbbiak közül Széchenyi, Petőfi, Vörösmarty, Kemény és Arany a Gyulai különös tanulmányozásának is kiváló tárgyai. Így egészen természetes, ha megkívánja a művészettől és költészettől, hogy az időszerintibe általános érdeket leheljen, de úgy, hogy az általános emberit a kor ruhájába öltöztesse ; erős meggyőződése, hogy nagy költői hatást keltett szenvedélyek mindig általánosak, mindenkitől érthetők. A szerelem is azért a leghálásabb tárgya a költészetnek. Azért kifogásolja, mikor olyan költőn, aki a jelen életből veszi a tárgyát, erőt vesz az időszerinti az általános emberinek a rovására : csökken a költői érdek, ha nem támogatja eléggé az általános emberi. A különös, a bizarr s a kivételes szenvedélyek rajzát is azért tartja költőietlennek, mert ezekben mindinkább elvész az általános emberi.³

¹ *Bírálatok.* 9. l.

Kritikai Dolgozatok. 170. l.

³ *Emlékbeszédek.* II. 275. — *Bírálatok.* 85. — *Emlékbeszédek.* II. 274. — *Bírálatok.* 90. l.

A *nemzeti* elemet Gyulainak a jellemzetes iránt tanúsított reális érzéke természetesen nem a phrasisokban és lyrai ömledésekben kereste, hanem pl. az eposnál a cselekmény és jellem olynemű összehatásában, hogy abban a nemzet önmagára ismerjen, szelleme visszasugárzását lássa és szíve lüktetését érezze ki belőle, mert a magyar eposzban ő nemzeti egyéniségünk megtestesítését kereste. A színművészet nemzeti jellegének forrását a nyelvben, vérmérsékletben és a történelmi hagyományokban látta s egyik feladatául a nemzeti típusok ábrázolását tekintette. Kisfaludy Sándort és Szigligetit éppen azért tartja nemzeti költőknek. De azért ítéli el általánosságban is azokat, akik különös szeretettel választanak külföldi tárgyakat, mikor a külföld nem szorult a mi lelkesedésünkre. «Egész világ nem a mi birtokunk» — mondja Vörösmartyval.¹

A nemzetiség jelentőségével behatóbban foglalkozik éppen a színészettel kapcsolatban. Meggyőződése, hogy idegen színész, még ha nyelvi nehézségek nem gátolnák is, pedig föltétlenül gátolják, akkor sem volna képes híven és kimerítő jellemzetességgel ábrázolni a magyar fajképeket.² Abból az alkalomból pedig, hogy Bulyovszkiné külföldre szerződött el, ugyanezekből az okokból tagadja annak a lehetőségét, hogy valaki két nyelven két nemzetnek megfelelő színvonalon mozgó színésze lehessen.³ Egyébként azt is tagadja, hogy valaha lett volna nagy költő ki két nyelven egyenlő erővel és bájjal írt volna.⁴

Az *egyénségről* vallott felfogása az élményszerűségről szóló nézetével áll a legszorosabb kapcsolatban, annak mintegy concretisálása. Elméletét külön nem fejti ki, de találóan és igen tanulságosan alkalmazza. Petőfiben kiemeli hányódásait és küzdelmeit a sorssal és önmagával, melyek lelkét élményekkel és benyomásokkal gazdagítják; ezért nem volt szüksége arra, hogy költészete számára érzéseket gyártson és másoktól vegyen tárgyakat. Önmagából forrott

¹ *Emlékbeszédek*. I. 273., II. 282., I. 158.

² *Dramaturgiai Dolgozatok*. I. 443.

³ U. o. I. 438—9., 522., 442., 319.

⁴ U. o. I. 318.

ki s mint minden igazi nagy költő, minden idegen elemet teljesen a magáévá tett. Ebben látja sikereinek forrását, mert a lyrában az egyéniség érvényesülése a legfontosabb. Még a leíró költeményben sem magát a tájat, hanem a költő állapotát tartja központi elemnek. Ennek, mint láttuk is már, csak az a feltétele, hogy ez az egyéniség érdekes és valóban költői legyen.¹ Az egyén azonban beleilleszkedik környezetébe; háttere, sőt tápláló forrása saját kora, nemzetisége és a történelmi folytonosság, melynek ő is csak egyik tovább fűződő láncszeme. Azért találóan mondja, hogy nemcsak államférfiak, hanem költők megítélésében sem járhatunk el a történelmi szempont mellőzésével, mert mind a tudományban, mind a művészetben bármi egészséges új is csak a régi alapján emelkedhetik. E nélkül, teszi hozzá, «egy bizonyos genialitás, egy bizonyos eredetiség magában a legnagyobb szegénység».² Azért, természetesen elsősorban történeti tárgyú műveknél, megvárja a költőtől a történeti hűséget, melynek fontossága a közönség történelmi öntudatának folytonos erősödésével arányosan növekszik. Szükséges hát a mult lelkiismeretes tanulmánya, bár az magában még senkit sem tesz történelmi költővé. De a történelmi szempont mellett a korszerűség kérdése is érdekli; világosan tudja, hogy a mult legnagyobb remekművei sem elégíthetik ki magukban a jelen szükségait. Mivel az eszmék, érzések módosulnak, s minden kornak megvannak a maga külön küzdelmei, szenvedélyei, a közönség ezeknek visszhangját várja költőitől és saját típusának kinyomatát keresi a képzelet alkotásaiban. Ezzel kapcsolatban érdekes nyilatkozatot tesz — Arannyal egyetértve — a kisebb költők hivatásáról: ők tartják fenn a hagyományokat s ők a kapcsolat a nagy költői nemzedékek és nagy egyéniségek között. A történelmi szemponttal kapcsolatban mutat rá Gyulai az illusio jelentőségére is. Ezt ő minden költői mű életföltételének tekinti.³

*

¹ *Kritikai Dolgozatok.* 34., 32., 35., 56., 49. 1.

² *Vörösmarty élete.* VI. 121. — *Kritikai Dolgozatok.* 52. 1.

³ *Emlékbeszéd.* II. 316—7., 179., I. 73. 1.

Korának gondolkozóit erősen foglalkoztatta a *lángelme* mystikuma, így többek közt például Brassait is.¹ Néhány megjegyzést Gyulainál is találunk, mely jelzi felfogását. De az egyéniség dolga önként is rávezette a kérdésre. A lángelmét nem a tökéletességben kereste, mint Brassai, tehát nem a hibátlanságban s szabatosságban, sem a vakmerőségben és okvetetlenül újatakarásban, hanem a geniusnak bármily formában is megnyilatkozó és magával ragadó erejében és a fogyatékoságok lehető kevés számában,² valamint a képzelet képalkotó gazdagságában, plasticitásában, componáló erejében és drámaiságában, tehát az intuitív munka értékeiben. Érthető kíméletlenséggel fordul azok ellen, kik vakmerőek a legnagyobbat, a lángelmét, mímelni. Mint panasolja, a szenvedéllyé fokozott érzést, a gondolat nagyságát és vakmerését az álgénie-k gyakran szeretik az örület titokzatos-ságával pótolni vagy leplezni. Azért veti fel a kérdést: «Miért akarnak a költők örülni?» Másszor így fakad ki egy, még 1877. kelt bírálatában: «Azt hiszi az ember, hogy az örülni házában van. Vajjon ez a hatás volna-e a költészet célja?»³ Ezzel szemben az arany középszert és tehetséginkhez szabott mértéktartást ajánlja. Erre nemcsak példát mutat költészetével, mely erejéhez méri feladatait s kitér az erős szenvedélyek tolmácsolásától, hanem kritikai tanácsaiban és elismerő szavaiban is, pl. Szigligetinél, kiterjeszkedik rá.

Ezektől a túlzásoktól óv és az igazi értékek kitermelésére képesít a *tanulmány*. Ezt még oly lángelménél is szükségesnek látja, mint Petőfi. A költészetnek három nagy iskoláját ismeri. Ezek: az élet, mely benyomásokat, tehát az anyagot gyűjti; a munka és a műgond, mely azt feldol-

¹ «A szép művek által okozott gyönyörrel.» *Nemzeti Társalgó*. 1832. Újból lenyomatva *Szépirodalmi Közlöny*. 1859. De még előbb foglalkoztak a kérdéssel Fejér György *A szép mesterségek alapronásokban filozófiai tekintetből*. Buda 1838. c. művében, valamint Briell Fidél *Az esztétikai lángész* címmel a *Tudománytár* 1840. XI. kötetében. De mások is.

² *Emlékbeszédek*. I. 55. — *Bírálatok*. 122. — *Kritikai Dolgozatok*. 303. l.

³ *Kritikai Dolgozatok*. 206. — *Bírálatok*. 188. l.

gozza ; s harmadik a nagy példányokban mutatkozó örök törvények, melyeknek tanulmányozása a lángelmék számára is nélkülözhetetlen. Fel is veti a kérdést, hogy mi a tanulmány? A feleletet ebben adja meg : egyfelől az alapeszme tökéletes megértése, másfelől a kifejezések árnyalatai és a szavak súlya iránti érzék kifejtése ; tehát egyfelől a tárgy átértése, másfelől a kifejezés eszközének a birtokbavétele. Ezt azonban nem a kézikönyvekből lehet megszerezni ; «a költői tanulmány — úgymond — az élet, önmaga a költő s a világirodalom nagy szellemei».¹

*

A tanulmánynak kettős területét emeli ki ezekben : a kifejezését és azét, mit ki kell fejezni. A *kifejezés* fontosságát kritikai dolgozataiban másutt még jobban és még jelentékenyebb oldaláról is megvilágítja. Egy helyen az őt jellemző tömörséggel és határozottsággal így nyilatkozik : «Magában az öröm épűgy nem szép, mint a fájdalom, de mindkettő azzá válik, ha a zenész, költő, festész, szobrász hangok, gondolatok, színek és alakok által ki tudja fejezni. Ez a művészet, ez a gyönyör».² Itt tehát megismétli azt a korábban immár megállapított tételét, hogy a művészet feladata a gyönyörködtetés, mellyel a tetszés kérdését az æsthetika alapvető kérdéscül ismeri el. De újabb eredménye az, hogy a művészet bármely tárgyra is csak a megfelelő művészi kifejezés által válik művészetté ; tehát a művészet lénye a kifejezés : a művészet kifejezés. Más írásműben és a tudományos vagy ismeretterjesztő illusztrációban is találunk ugyan kifejezést, csak hogy ezekben a cél az anyagközlés, ismeretnyújtás ; művészetben pedig a cselekvés és hatás központja ; eszköze és célja semmi más, csak a kifejezés. Azaz a súly a tartalomról a kifejezésre, ha úgy tetszik, a formára billen át ; helyesebben a tartalom beolvad a formába, eggyé lesz vele a forma a kifejezés uralma alatt. Ez az elméleti æsthetika szempontjából egyike Gyulai legjelentékenyebb eredményei-

¹ *Kritikai Dolgozatok.* 138., 173., 51—52. l.

² *Kritikai Dolgozatok.* 195. l.

nek. A tartalom- és alaknak ezt a teljes egybeolvadását a kifejezés fogalmának vezetése mellett, egy másik alkalommal így erősíti meg: «A művészet egy a természetesség- és hűség-gel, vagy más szóval tulajdonképen ez a művészet, s aki se a maga, se a más lélekállapotát nem tudja felfogni s költőileg visszaadni . . . egyetlen józaneszű olvasót sem gyönyörködtet vagy lelkesít.¹ A hűség és természetesség itt nyilván azt a hűséget jellemzi, mellyel a műforma kifejti tartalmát és azt a természetességet, mellyel ahhoz minden megerőltetés, vagy affectálás nélkül hozzásimul. — A kifejezés fontosságáról vallott nézetei egyeznek az Aranyéval.

Íme a formának, mint a művészi kifejezés eszközének uralkodó szerepe! Ezt az uralkodó-szerepét külön is kifejezi, midőn megállapítja, hogy «minden szorosabb értelemben vett irodalmi mű alá van vetve a formának. Ez, ami a könyvet a műtől, a tudóst az írótól megkülönbözteti a nélkül, hogy elválasztaná».²

Gyulait, mint irodalmi embert, a forma kérdései közül természetesen első sorbana *stilus* és a *stilusszerűség* érdekelte. Ezek érdekében nagy műgondot kívánt meg, mert könnyeddé, világossá és erélyessé vagy éppen tömörre csak gond teheti az író: a stilszerűség vagy jellemzetesség is csak hosszas gyakorlat gyümölcse. A stilusbeli értékek szerinte az irodalom legmagasabbrendű értékei. Azért a természetesség nem egy a köznapisággal, az egyszerűség a pongyolasággal. Ha a természetes a művészi színvonalára emelkedik, akkor éri el a valódi széppróza színvonalát, valamint a valódi költészet is a költészet és igazság egyesülése. A költői nyelvé — melynek Vörösmarty olyan nagy mestere volt — főleg a szók és kifejezések árnyalati gazdagságától, a szóköts fordulataitól függ, melyek egyaránt befolyanak a költői gondolat kiemelésére, valamint a rhythmus hangzatosságára.

A természetesség föltételeit a nyelv természete, a szóköts szabályai írják elő. Azért az írónak egyaránt kell ismernie a régi és az új, az irodalmi és népi nyelvet. De ez még nem minden, mert mindent a maga helyén és a műfaj ter-

¹ *Kritikai Dolgozatok*. 233—4. 1.² *Kritikai Dolgozatok*. 244. 1.

mészetének megfelelően kell alkalmazni. Ebben — mint Aranynál — az ízlés és ihlet vezetnek, mert a nyelv művésze nem pusztán nyelvészeti készség. A gondolat felolvad a képzelem és érzés kohában, mert csakis így találja meg éppen azt az alakot és színezetet, melyet a tárgy és a hangulat megkíván. Így lesz képes a stílus, végtelen változataiban, kifejezni az írói egyéniséget, a gondolat és érzés sajátosságait, valamint a műfajok különbségeit. Különösen fontos a tárgyhoz és a műfaj természetéhez való alkalmazkodás, mert ami az egyik műfajban jó lehet, a másokban hiba.

A *műgond* mellett mind a költői, mind a prózai stílusban az erős *magyarság* Gyulai szerint a siker forrása. Ezt a régi irodalom és népnyelv tanulmányozásával kell erősíteni és fejleszteni és mindenkor ízléssel alkalmazni. De egyik sem lehet cél: a régi és a népi nyelv csak művészi eszközök, vagy magyarságunk forrásai.¹ Ahhoz pedig, hogy valaki jó prózaíró legyen, elsősorban a költői és prózai nyelv közötti különbséget kell ismernie és nyilvántartania. Hiba volna a határvonalak összezavarása, jóllehet a műpróza a költészet iskolájába jár, hol világosságot, erélyt, élénkséget tanul s onnan nyeri báját és a compositio művészetét.²

A stíluselvek főleg a műfordításnál kívánnak nagy gondosságot. Itt a műfordítás szabadságát a műfordítás hűségével kell mindenképp előttről összeegyeztetni. Nem kevésbé fontos azonban annak magyarossága sem, mellyel úgy kell hatnia, hogy a fordítás nyelvén mindazt elérje, amit az író saját anyanyelvén elérni akart; e mellett tekintetbe kell venni az írónak és a műfajnak a sajátosságait is.³

*

Bár Gyulai a művészet egyetemes tételeiből indul ki, vagy azok alá állítja oda részgazság gyanánt a költészet elveit, általában mégis a költészettel magával foglalkozik a legbehatóbban s még elméleti nézeteit is innen vonja el, vagy

¹ *Emlékbeszédek.* II. 344—5., I. 249—50., II. 341. — *Bírálatok.* 393. — *Kritikai Dolgozatok.* 264. I.

² *Kritikai Dolgozatok.* 242. — *Emlékbeszédek.* II. 179.

³ *Emlékbeszédek.* I. 248. I.

ennek körében alkalmazza. De azért egyik elnöki beszédét a Kisfaludy Társaságban külön a *színművészetnek* szenteli. Ebben rámutat a színjátszásnak arra a sajátosságára, hogy körében a naturalismusnak kisebb szerepe van, mint bármely más művészetben. Ennek pedig az okát abban látja, hogy a színművész nem teljes szabadsággal és nem teljes közvetlenséggel, hanem a drámaírón keresztül utánozza a természetet. Azon felül az egyes színpadi műfajoknak, sőt szerepeknek is megvan a maguk külön sajátossága és hangulata, amelyek szintén kötik a művészt. Ez a színészet legnagyobb nehézsége, de, ha legyőzi, diadalának is a forrása.¹ De a határok megvonása, a sajátosságok tisztázása érdekében az érintkezési pontokat másutt is figyelemre méltatja költészet és művészet között. Így pár külön sort szentel Arany László költészetének a festészettel való egybevetésére. Erre a «Hunok harca» és Kaulbach «Kataláni csatá»-jának az összehasonlítása adja az alkalmat. Megállapítja, hogy a szó nem versenyezhet az ecsettel; a festő színt és alakot varázsol elénk, míg a költő mindezt csak elképzelteti; ezért nem részletezhet, csak a fővonásokra szorítkozik, míg a hézagok kitöltését az olvasóra bízza.²

Visszatérve a színészetről vallott nézeteire, több mint három évtizeden át (1850—1881) tartó dramaturgiai tevékenysége alatt mindenben jól kiérlelt és magas eszményiségtől sugalmazott elvek vezették. Egyebek között hangoztatva a színészet és drámai költészet szoros kapcsolatát, amely szerint nagy művészt csak nagy drámaírók nevelhetnek,³ nagy lehetőségeket tár föl a színész számára is, mert a színész nem pusztán szolgálja a költőnek.⁴ Mint a drámaírónak, úgy a színésznek is főfeladata a jellemalkotás.⁵ A mellett nemcsak átértenie, hanem át is kell éreznie a szerepét; e nélkül megszűnnék művész lenni.⁶ Egész játékán e mellett az összhang uralkodjék, azaz testjátéka is együtt szülessenek érzésével.⁷ Mozdulatai azonban, bár nem szoborszerűek és mesterkéltek,

¹ *Emlékbeszéd*ek. II. 281—2. l.

⁵ U. o. II. 264.

² *Emlékbeszéd*ek. II. 170. l.

⁶ U. o. I. 143.

³ *Dramaturgiai Dolgozatok*. I. 244.

⁷ U. o. I. 141.

⁴ *Dramaturgiai Dolgozatok*. I. 511.

mindazáltal kifejező voltuk mellett is olyanok legyenek, melyeken kellem és erő ömöljék el.¹ Mindezek mellett erősen hangsúlyozza a színészet nagy nemzeti hivatását s azért ennek betöltését kisebb színpadainktól is megkívánja és ketszeresen azoktól, melyek országos támogatásban részesülnek.² Ezt a hivatását is azonban csak magas művészi színvonal mellett teljesítheti.³

Magát a holtészetet, mint fentebb már jeleztük, komoly és közérdekű dolognak tartja, melyhez ízlési és nemzeti érdekek kapcsolódnak. Mind az egyes nemzetnek, mind az egész emberiségnek nélkülözhetetlen életföltétele, mert nemcsak legnemesebb örömének forrása, hanem eszményiségének is a legfőbb támasztéka. Nélküle az emberiség szellemi gyönyörök helyett érzékiek hajhászására vetné magát és sülyedésnek indulna. Az epos és dráma a történelmi érzék és nemzeti szellem fenntartója; a lyra a család, vallás és hazafiság nagy eszméinek a szószólója.⁴

A költészet lényegét, mint tudjuk, úgy határozza meg, hogy az a természet és főleg az emberi szív eleven és szabatos rajza. Míg a többi művészetek csak színt és alakot adnak vissza, a lélekből csak pillanatok megmoccanását, addig a költészetnek hatalmában van a szívnek egész birodalma. Övé az ember egész külső és belső világa s a természetből is mindaz, mi kedélyünkön visszatükröződik. Csak ő festheti igazi hűséggel az emberi jellem benső mivoltát, bonyolult szerkezetét, a szenvedélyek változását csakúgy, mint a röpke hangulatok szeszélyeit.⁵ Mindezt a legteljesebb összhangban tárja fel s valamennyinek forrása a bölcs megalázódás. Mert a költő nem tekintheti magát a világegyetem központjának s magát csalódásaival együtt alá kell vetnie az általános kényszerűség törvényének. Hinnie is kell a jó egyetemes és végső érvényességében, amely hanyatlások és ingadozások után is diadalra emeli az erkölcsiséget, a szeretetet és az önfeláldozást.⁶ Mindazáltal a költészet ne titkolja el az élet

¹ *Dramat. Dolg.* I. 418.

² U. o. II. 354.

³ U. o. I. 330—1.

⁴ *Kritikai Dolgozatok.* 177. — *Emlékbeszédek.* II. 177—8. 1.

⁵ *Emlékbeszédek.* II. 225. 1.

⁶ *Kritikai Dolgozatok.* 198. 1.

árnyékoldalait sem, csak ne tartsa hivatásának a testiség és a testi szenvedések egyoldalú rajzát.¹ Az igazi költészet az életet a maga egészében fogja fel. Azért minden igazi nagy költő tovább viszi nemzete műveltségét s nemcsak egy kör —, hanem egész nemzetének énekel, jóllehet szellemének hagyománya csak lassan válik szélesebb körnek közkinsévé, viszont minél nagyobb valamely költő, annál nagyobb szív- és elmebeli műveltséggel kell bírunk, hogy egészében felfoghassuk. Éppen azért hivatásából folyó kötelessége, hogy ne alázza meg magát népe előtt; ne szolgálja, hanem vezetője legyen.²

Bár az igazi költő Gyulai szerint az egész nemzet költője, annak a nép-nemzeti iskolának a poetikusa ő, amely nálunk Tompával s Petőfivel indulva, Aranyban érte el fejlődése csúcspontját. Azért fejtegetéseiben a legtöbbször a *népköltészet* tanulmányából indul ki. Egyenesen azt mondja: a költőnek a népköltészet hagyományaiból kiindulva kell a külalakot megteremtenie. A népies eszme azonban, úgy, amint a magyar irodalomban kifejtett, nézete szerint nem pusztán naivságot jelent, hanem rokonságban van a költészet nemzeti irányával s a költészet egyéni és jellemző elemeinek legbővebb forrása. De még a kifejezetten népköltő sem lehet nyers, gyermekes vagy éppen szemérmetlen, mert mindig éreznie s éreztetnie kell költői méltóságát és nem szabad megfélekednie arról, hogy oly közönségnek ír, melynek már fejlett irodalma van. A népiesség különben az igazi naivitást leheli; ennek pedig lényege az emberek és dolgok gyermekies elfogulatlansága, mely oly kevéssé áll a világ erkölcsi rendjével összeköttetésben, hogy annak éppen eszményi ellentéte. Az így értelmezett naivitásban látja a költői báj forrását.³

*

Ami az *egyes műfajokat* illeti, azokban a századokon át megszokott költői szellem megnyilatkozását látja, melyek

¹ *Bírálatok*. 301. — *Kritikai Dolgozatok*. 195. 1.

² *Kritikai Dolgozatok*. 176. 1.

³ *Kritikai Dolgozatok*. 105., 114., 58., 151. 1.

lényegökben sohasem avulnak el, csak a korhoz alkalmazkodva tartalmuk újul meg s formájuk módosul. Közülök legtöbbet a lyrával és eposszal foglalkozik. Azt már láttuk, hogyan magyarázza lyrában a természeti képek és a tárgyi világ szerepét. A magyar népdal külön sajátosságát a hangulat egységében látja, mely az érzéseket a természet képeire játssza át.¹

Az *epos* dolgait a naiv eposszal kapcsolatban vizsgálja, egészen abban a szellemben, ahogyan Arany állapította meg a naiv eposról a maga elméletét és építette fel a maga nagyszerű lovagi és naiv eposait. Mintha csak Aranyt hallanók, mikor azt mondja, hogy «a hagyományok, mondakör, eposztöredékek hiányát nem pótolja semmi... Az epikusnak anyag kell, melyből teremthessen;... eposi hitel, mely a századok kódéből, sírok moháiból és kunyhók meséiből táplálkozik». A hatás főtítkát más oldalról abban keresi, hogy az epikai költemény minél többet olvasszon magába a népi elemből. Egész művén a népszellem erejét és gazdagságát öntse el. Művéből régi és mégis új, ismert és mégis ismeretlen elemek szóljanak szívünkhöz. Egyesítse a régi, naiv dalnokot és az újkori művészt művében és magán. Képzületének megadja a szabadságot az alakításra, de csak a hagyomány nyomán, melyet megelevenít az élet benyomása. Használhatja kisebb mértékben a csodálatost is, de csak az élő hagyomány alapján, vagy az illető személy lelki állapotával kapcsolatban. A mai eposírónak természetesen kölcsönöznie kell valamit a dráma mozgalmasságából; a bonyodalom érdekessége nyerje meg a tömeget; a cselekményben rejlő eszme s a jellemzés lélektani ereje a mélyebben gondolkozókat s egész szelleme az egész nemzetet. Az így sikerült népies vagy naiv epos lesz a nemzeti, tehát a valódi epos megközelítése. És ennek volt mestere Arany.²

A többi elbeszélő műfajok közül főleg a drámával kapcsolatban Gyulai többször szól a *regényről*. Természetesen a lélektani indokolást a regénytől éppen úgy megvárja, mint a drámától.³ E mellett azonban kifejti a regény és a

¹ *Emlékbeszédek*. II. 322. — *Kritikai Dolgozatok*. 161—2., 167., 58.

² *Kritikai Dolgozatok*. 90., 104., 114. — *Emlékbeszédek*. I. 274.

³ *Dramaturgiai Dolgozatok*. I. 575.

dráma közt levő különbséget és pedig leginkább a regényből átírt színművek bírálata közben. Az így keletkezett színpadi alkotások hibáját u. i. jobbára abban látja, hogy nem méltatják kellő figyelemre a két műfaj lényegbe vágó különbségeit. Éppen azért azt javallja, hogy a drámaíró, ha alapul valami regényt vesz, azt egyszerűen tárgynak tekintse, melyet egészen szabadon alakíthat; még szabadabban, mintha a történelemből merítene. Azt is megteheti, hogy a regény meséjének a gerincét elveti és csak egyik epizódját tartja meg.¹ U. i. a cselekvény és jellem fejlesztésében a regényírónak módja van a lassú haladásra s főleg a lélekrajzokban a cselekvéseket nélkülöző reflexiókra: mindezek pedig erősen drámaiatlan vonások. Ezzel szemben a színpad természete concentrált cselekvényt kíván, mely nem bírja meg a sok részletet; a nagy és erős vonásokat kedveli és a gyors kifejlődést.²

Az egyes költői műfajok között két vaskos kötetre terjedő *Dramaturgiai Dolgozataiban*,³ legbehatóbban általában a drámával és a drámai műfajokkal foglalkozik. A modern drámai költészet kifejlődésének magyarázatául érdekesen mutat rá arra, hogy a keresztyén szellem fönsége egyesülve a classicismussal, az új-korban mennyiben segítette elő a modern dráma megszületését azzal, hogy itt a földön is keresve az istennek a kezét, rámutatott az erkölcsi világrend benső kényszerűségére.⁴ Egyik legkedveltebb tárgya itt is az erkölcsiség és költészet viszonyának a tisztázása. A már ismertetett tételt alkalmazza a drámai költészetre. A moralistákkal szemben megállapítja, hogy drámai költő az emberi erények kifogástalan képviselőit használhatná legkevesbbé, mert bűn és tévedés nélkül nincs összeütközés és mert ha ártatlanokat döntene a költő katasztrófába, ez utálatot ébresztene. De hasonló a helyzet a vígjátékban is. Erényes emberek u. i. nem képesek valakit kijátszani, megcsalni,

¹ *Dramaturgiai Dolgozatok*. II. 68.

² U. o. I. 430—1.

³ *Dramaturgiai Dolgozatok*. Budapest, Franklin-Társulat. 1908. I. k. 1850—63. II. k. 1864—81.

⁴ U. o. II. 293.

hogy ezért a költő a póruljárt hőst a köznevetségnek dobja áldozatul.¹ Ezzel a kérdéssel kapcsolatban megállapítja, hogy a bűn, mint drámai alap, vagy nagyszerűsége által válik drámai érdekűvé, vagy mint az alapjokban véve nemes vagy jogos szenvedélyek korlátlansága, tévedése. Egyszerű bűnügyi esetek magukban tehát még nem sokat érnek,² csakúgy, mint a pusztán kivételes, vagy éppen hihetetlen események.

A regénnyel szemben élesen rávilágított a drámai szerkezet különösen szigorú föltételeire. Ezt a regénytől függetlenül is több ízben és erősen hangoztatja. A dráma és színpad természetéből folyik, hogy a hős cselekvéseiben concentrált nagy vonalakkal jellemezze magát. A néző figyelmét gyors és fokozatos kifejléssel kell lekötni, mely siet a katastropha felé. Ezért cselekvénye egységesebb bármely más műfajénál. Így, főleg a tragédiának, majdnem mindig hasznára van az egyszerű cselekvény. A jellemrajz ereje és a cselekvény egysége, egymást kölcsönösen támogatva, biztosítják a dráma sikerét. Ehhez elsősorban van szükség az élet tanulmányozására; a színpad ismerete magában nem elégséges. «A színpad és élet tanulmányozásának összeolvadása éppen oly befolyással van a dráma valódi sikerére, mint a cselekvény és jellemrajz összhangja».³ A drámai hős jelleme és a drámai cselekvény egysége teszik a dráma lényegét. Éppen mert a cselekvény a lényege a drámának, lehető keveset kell foglalkoznia a multban történetekkel. Ez legfőlebb csak az expositiónak engedhető meg. Rossz tárgyválasztás jele, ha a multtal való gyakori vagy hosszadalmas foglalkozás kikerülhetetlen.⁴

A drámai hősnek három sajátsággal kell bírnia. Ezek a következők: bírnia kell teljes részvétünket; erős és határozott szenvedély vezesse, mely összeütközik a világrenddel; és végül cselekvő jellem legyen. Ezer tulajdonságaival felidézett katastropha aztán ne csak megrázó és kiengesztelő legyen, hanem egyszersmind jellemző és erős is.

¹ *Dramaturgiai Dolgozatok.* II. 327—9., 331—2. I. 286.

² U. o. I. 415—6.

³ U. o. I. 104—5. II. 423., 402—3.

⁴ U. o. I. 415.

A katastropha mindig valami tényben nyilatkozik, mert a dráma alkata a költőt mindig csak tényekben engedi beszélni.¹ A szenvedélyeinek hatalma alá került hős erő és gyöngeség vegyülete; lehet majdnem egészen rossz is, ha ezt valami bensőbb vonás enyhíti, pl. hős, vagy valami belső, nemes eszme gyakorol hatást rá; de lehet majdnem egészen jó is, ha lassanként romlani kezd. De az bizonyos, hogy mindig téved vagy céljában, vagy eszközeiben.²

Szintén sokat foglalkozik Gyulai a költői és a színi hatás ellentétével, melyet a drámai hatás alakjában kíván megszüntetni. Az ellentét alapját téves szómagyarázatban keresi. Az ugyanis kétségtelen, hogy a drámának hatnia és pedig a színpadról kell hatnia; csak hogy e helyett sokan azt értik színi hatás alatt, hogy a költő a drámai formának a szellemtől megvált eszközeivel lepi meg és játssza ki a kevésbbé művelt nézőt. Sőt esetleg tovább is megy és a hétköznapi szenvedélyekre, a közönség hiúságára, szeszélyeire, korlátoltságára vagy éppen erkölcstelen hajlamaira számít. Pedig ezek helyett a cselekvénynek egészséges alapeszmére épített egységével, indokolt gyors haladásával, az érdekes jellemek részvételre érdemes cselekvéseivel, a katastropha fölemelő és megrázó erejével kell hatnia. Ezekkel a tulajdonságokkal egyesül a drámai hatás fogalmában egyrészt a költői, másrészt a színpadi hatás.³ Egy helyt a drámai hatást úgy írja körül, hogy az a külső és belső összhangja, az eszmével összeforrott forma s mindaz, mit a színpad természete nyújt vagy parancsol. Erre kell minden drámaírónak törekednie, de még a legnagyobbaknak se mindig sikerül.⁴

A tragédiával kapcsolatban a tragikum forrását a viszonyok és szenvedélyek végzetességében látja. Ezzel azonban nem akarja indítékai közül kizárni a szabad akaratot, mely a tragédiában szintén mint a viszonyokból fejlődő és azokra visszaható szenvedély érvényesül.⁵

¹ *Dramaturgiai Dolgozatok*. 97—100. II. 457—8.

² U. o. II. 246—7. II. 457—8.

³ U. o. I. 277—8. I. 265—6. I. 268.

⁴ U. o. I. 279.

⁵ U. o. 416. II.

Nemzeti szempontból is sokra becsüli a történelmi tragédiát, mert nemzeti öntudatunkat fokozza ; de æsthetikai szempontból is, mert a mult félhomályában könnyebben lehet megnagyvítani a körvonalat, kiélezni az ellentétet.¹ A népszínműben drámai középfajt lát, melyben vegyül a tragikai és a kómikai elem. Népi elemei mellett sem hozható azonban a népköltéssel párhuzamba, mert a népnek, azaz a közönségnek szól ugyan, de nem a nép írja ; s nem is egy határozott faj neve, mint a tragédia vagy komédia, hanem különböző válfajoké. Közel áll az ú. n. melodráamához, amint hogy Gyulai szerint a legtöbb magyar népszínmű nem egyéb, mint melodráma.²

A melodráma lenézett s valóban kétes értékű műfaj Gyulai szerint is, de még sem annyira, hogy az æsthetikának ne kellene vele foglalkoznia. Vegyes nemű drámai műfajt ért alatta ; se dráma, se vígjáték, se bohózat ; e mellett különböző stílusok vegyüléke, de az érzelmes benne az uralkodó elem. A középfajú drámával mutat rokonságot, amennyiben az ellentétek kiegyenlítésére törekszik. Egyéb-iránt tárgyát szereti a csodálatos és kalandos, főleg pedig a tündérség köréből venni s a kiválóbb mozzanatokat zenével kíséri. Kedveli a váratlant, az eseményeknek inkább külső, mint belső kapcsolatát. Fejlődése érdekében kíváncsi tartaná, ha mentől jobban megközelítené az igazi drámai műfajokat.³

A vígjátékról igen találó megjegyzése, amelyet kétszer is hangoztat, hogy komikumum nem az élecekben áll s hivatkozik egy angol kritikusra, ki szerint az élc éppen olyan megölő betűje a vígjátéknak, mint a retorika a tragédiának.⁴ Érdekes, hogy Gyulai védelmére kél az alsóbb fajú drámai nemeknek is, így a bohózatnak és balletnek, csak azt köti ki, hogy a maguk módján ezek is drámaiságot leheljenek.⁵

¹ *Dramaturgiai Dolgozatok.* II. 245. — *Emlékbeszéd.* II. 269.

² U. o. I. 525—8. — *Emlékbeszéd.* I.

155. — *Dramaturgiai Dolgozatok.* II. 435.

³ *Dramaturgiai Dolgozatok.* I. 525—8. I. 530.

⁴ U. o. I. 47. II. 29.

⁵ U. o. II. 104—6. I. 404.

Napjainkra is nagyon tanulságos mindezeken fölül, hogy milyen nagy fontosságot tulajdonított Gyulai általában a drámai költészetnek. Ezt nemcsak hosszas és szorgalmas dramaturgiai tevékenysége igazolja, hanem az a tömör megállapítása is, mely szerint a dráma a költészet legfejlettebb virága s egyszersmind a legvirágzóbb nemezeti élet adománya. Nagy drámairodalmat csak nagyrahivatott nemzet és nagy korszakok teremthetnek. Így születtek Shakespeare, Calderon, Racine, Corneille. S annak is az okát, hogy Goethe és Schiller ezekkel nem érhettek föl mint drámaírók, a kedvezőtlen német viszonyokban keresi. Így mintegy a nemzet ép és új cselekvésekre kész tetterejének nyilvánulásait keresi a cselekvés és erős jellemek költészetében, a drámában.¹

*

A prózai műfajok sorából nagyon világos jellemzését adja a *történetírásnak*, mely épúgy művészet, mint tudományos bűvárlat gyümölcse. Költészet is tehát, mert művészinek kell lennie az előadás folyamatosságának és élénk plasztikájának; a mellett a történésznek ismernie kell a jellemzés és csoportosítás, valamint a componálás titkait, éreznie a részek arányát: tudnia kell: mit emeljen ki, mit hagyjon el vagy szorítson háttérbe. Nyelvének is művészinek, sőt költőinek kell lennie. «Nehéz művészet az» — teszi hozzá.² Mintha Maculaytól tanulta volna, akihez egyébként is járt iskolába. Ugyancsak tőle vette az *essay* eszményét is, midőn könyv és hirlapi cikk, értekezés és bírálat közt találja meg a helyét. De mintha a saját gyakorlatában vallott elveit formulázta volna, midőn ezt mondja: «a tudománytól kölcsönzi eszméit, az irodalomtól formáit s éppen úgy szem előtt tartja a szakértőt, mint a művelt nagy közönséget».³ Gyulai szerette az *essayt* s annak máig legclassikusabb művelője nálunk. Többször kritikáit is *essayk*ké bővítette ki, de máskor is ennek tulajdonságaival nemesítette. Kritikáinak nemcsak stílusszépségeire gondolok, hanem amaz egyéb tulajdon-

¹ *Dramaturgiai Dolgozatok*. I. 271—2. ² *Emlékbeszéd*. I. 208. 1.

³ *Kritikai Dolgozatok*. 250. 1.

ságaira is, melyek az immár irodalmi multtá vált akkori jelennek Gyulai kritikáit — ítéleteiknek véglegességével, motíválásuknak mélységével és nemességével — már a mi nemzedékünk számára is irodalomtörténeti essaykké avatják. Ő a kritikától megkívánta — s önmaga érvényesítette is — az értelem analysisén kívül az érzés élénkségét és a képzelem erejét is. Ezt a kettőt vallja a kritika főeleméül és forrásául. Emelkedett felfogásából kifolyólag a kritikában nem pusztá magasztalást vagy leszólást, hanem a költői szellem lüktetését kereste, amelyet megtalálva, nem szabad csekélységeken fennakadnia. De viszont azt a jogát is fenntartotta, hogy részletek bájától meg nem vesztegetve, a hibákra kiméletlenül rámutasson.¹

*

Íme Gyulai æsthetikája! Hisz a szép örök törvényeiben s azok elvonását lehetségesnek és szükségesnek tartja a művészetek és irodalom remek alkotásaiból. Nemcsak a műalkotások tudatos élvezése kívánja meg azok ismerését, hanem a művészi és költői alkotás sikere is. Az æsthetikának és a művészeteknek közös forrása a természet és az emberi szív. Azért, ami ezek törvényeivel ellenkezik, az nem lehet szép, bár a természetes még nem szép magában. A jóval és igazzal sem kerülhet ellentétbe a művészet, bár a jó és igaz sem szépek magukban. A szép több ezeknél, de nem lehet el nélkülök. A művészinek a jón és igazon kívül természetesen szüksége van még a genius ihletésére. A szép nem tendenciájával, hanem pusztá jelenlétével szolgálja mind az igazságot, mind az erkölcsiséget, de csak akkor, ha azoktól független marad. A természethűséggel szemben sem szabad feláldozni a jellemzéshez szükséges szabadságot, de viszont igazán jellemzetes is csak akkor lesz a mű, ha a valóság lényeges vonásainak kiemelésével jellemez. Így világfelfogásunk összes tényezői kapcsolatban vannak egymással s mindnyájan az egyetemes egység kötelékébe tartozunk. Ez az összhang mindennekfölött a művészetben s különösen a költészetben

¹ *Kritikai Dolgozatok.* 253., 214—5., 179. l.

uralkodik; ez annak minden elemét s a világegyetemnek is minden tényezőjét egybefoglalja. Ez egyetemes összefüggés rendjén költészetben érvényesülnie kell az általános emberinek, de úgy, hogy el ne nyomja a nemzetit és egyénit. Valamiben minél több az általános emberi, annál melegebb és általánosabb az érdek is, mely kíséri. Azért a szerelem örök tárgya minden művészetnek. De az általános mint kisebb egységek összeolvadása él s művészetben is elképzelhetetlen nemzeti és egyéni vonások nélkül. Már csak azért is, mert a művészet élmény, az pedig mindig egyéni. Azért az élményszerűség a leglényegesebb művészi elv, főleg a költészetben s még különöbben a lyrában. E nélkül nincs élelenség, hűség, őszinteség és művészi igazság. Ez élményeknek, a belső átélésnek, a kifejezője a művészet. Azért a művészet lényege a kifejezés.

A nemzetinek leghívebb forrása a mult és a néplélek. A művészet és költészet így lesz a történelmi evolutio eredménye, mely megújulva és felfrissülve a népi elemből, egyszerűs mind a jelen életnek is hű tüköre. A hűség fény mellett az árnyékot is megkívánja tőle. De amint Gyulai megkívánja a költő számára a szabadságot, hogy az élet örömei mellett az élet fájaldalmát is megénekelhesse, mert az is beletartozik az élet egészébe, úgy tiltakozik az ellen, hogy a művészet azzal hamisítsa meg az életet, hogy csak komor vonásait fesse. Mindazáltal nem tagadja jogát a költői pessimizmusnak, ha meg tud győzni őszinteségéről, mert az is része az életvalóságnak: lelki élmény. Ez pedig mind tárgya a művészetnek, ha őszinte, ha érdekkeltő és ha kifejezésére van művészi erő. De csak a lelki élmény; a testi nem, csak amennyiben lelkünkben tükröződik; amint az élmény szellemisége csökken, majd megszűnik, úgy csökken vagy szűnik meg művészi jogosultsága és költői értéke is. A pusztá állattá vált ember már nem költői tárgy.

*

A legtöbbször, mint látszik, nem új igazságok felismerése a Gyulai érdeme, hanem régibb elvek megerősítése és kipróbálása az irodalmi kritika inductiv eszközeivel. Ez az

irodalmi anyaggal dolgozó inductio és az ugyanonnan táplálkozó intuitio voltak forrásai a Gyulai æsthetikai eszmélődésének. Ezért ő korának és az odáig élt nemzeti irodalomnak élő lelkiismerete, mintegy az æsthetikai köztudat letéteményese, csakhogy fejlődésének a legmagasabb pontján. Ennek megállapításával az ő szellemének hódolunk, mert ő kívánta meg, hogy nemcsak államférfiakat, hanem költőket és művészeket is a saját koruk méreteivel és szempontjai szerint értékeljünk. Gyulaival szemben is csak így lehetünk méltányosak és megértők.

Aesthetikusaink között Gyulai az első, kinek æsthetikai világszemlélete a külföldi irodalmakon nemesedve és távlatait onnan véve, egészében mégis a hazai irodalom talajából nőtt ki és érintkezését azzal soha el sem is veszítette. Elvcit már Kölcey óta alkalmazza a magasabbrendű æsthetika, de azokat vagy túlméretezi, mint éppen Kölcey Csokonai és Berzsenyi bírálataiban vagy eltéveszti az alkalmazást, mint Greguss például, aki kezdetben nem látta meg Petőfi-ben a lángelmét vagy nem találják egymásra és hatástalan marad, mint bizonyos tekintetben Erdélyi is. Gyulai ítéletei biztosak és találóak, szempontjai a kor irodalmának szempontjaihoz szabottak, ízlése rendkívül választékos, elmélete kora tudományosságának a zenitjén áll: természetes, hogy egyéniségében mindez egyesülve, hatása is teljes volt. Sajnálatos, hogy az utána következő írói nemzedéknek a kritika terén nem volt meg a maga Gyulaija.

Azt a magaslatot, amelyet irodalmunk Széchenyivel, Vörösmarttyval, Petőfivel, Arannyal és Keménnyel ért, a gyakorlati æsthetikában egyenlő értékű congenialitással Gyulai képviseli. Ama kor költészete és a Gyulai æsthetikája egymásnak legméltóbb kiegészítői. Azért nem véletlen, hogy a Gyulai költői elmélete Arany fejtegetéseivel és költői gyakorlatával mutatja a legtöbb párhuzamot, sőt majdnem teljes azonosságot; az Aranyéval, aki idáig betetőzője a magyar költészet fejlődésének.

Ha közelebbről nézzük, a művészet céljául Arany is csakúgy a gyönyörködtetést vallja, mint Gyulai; úgyszintén a szép megvalósítását. Ő is hisz a szép általános érvényében, azzal a megszorítással, hogy az mindig nemzeti alakban jelentkezik. A költészetnek Arany szerint is magasabb rendeltetése, nemzetfenntartó hivatása van, de csak ha nemzeti jellegét s erkölcsi méltóságát megőrzi. A népies jó iskola ehhez, de nem nélkülözhetetlen eleme a szépnak, amely általános emberi és nemzeti elemek összetétele. Ezért nem tartja ő sem költői feldolgozásra alkalmasnak a különöst, a bizarrt, mely ezenfölül költői valóságérzékeléssel is ellenkezik. A költészetben Arany is a képzeletnek juttatja a vezetőszerepet s egyik levelében költői elnémulását éppen azzal magyarázza, hogy a képzelet működése, mely ehhez nélkülözhetetlen, őt nagyon felizgatja és beteggé teszi. Arany is az összhang elvét érvényesíti a tárgy és forma teljes egybeolvadásáig. Talán ezzel s egész életfelfogásának szigorúságával függ össze az is, hogy a compositióra, a szerkezeti egységre olyan nagy súlyt fektet s prózai írásaiban is állandóan hangoztatja.

Ismeretes az Arany rendkívüli erkölcsi kényessége, mely egész költészetét a legmagasabbrendű erkölcsiség támaszává teszi, a nélkül, hogy bárhol is abban célzatosság érvényszerülne. A jellemek természetes fejlesztését elméletben épúgy hangoztatja, mint fényes eredménnyel valósítja meg költői gyakorlatában. Ugyanaz áll józan realitására, mellyel a valóságosság elvét szolgálja, valamint idealismusát is egyenlíti. Mindezek miatt ő sem helyeselhette a Jókai conceptióinak s jellemfestésének a lazaságát s képzeletének féktelen csapongását. Csakúgy, mint Gyulai, nélkülözhetetlen szerepet tulajdonít a tehetség mellett a tanulmánynak is, amely nélkül felfogása szerint a lángelme is elkallódik. Mindezek miatt és mert szigorú elveit érvényesítette morálkérdésében az irodalomban is, szükségesnek tartja a szigorú kritikát s a viszonyokhoz képest azt lapjaiban is iparkodott megvalósítani és ebben éppen Gyulai a legértékesebb munkatársa.

A költészet forrásául Arany is az emberi lelket tartván, elvét a tárgyi költészetre is alkalmazza s leíró művektől is

a szív tükrözését kívánja meg. Végül az eposi hitel és a mondák kérdésében elég hivatkoznunk Arany ismeretes felfogására, amely bizonyára a Gyulai nézeteinek is egyik forrása, vagy legalább is egyik táplálója. Az pedig már inkább az irodalomtörténet, semmint a mi körünkbe vág, hogy a Katonáról vallott felfogásának az alapjait is Arany-nál találhatjuk meg. A közöttük látható egyezések jelentőségét az nem csökkentheti, hogy Arany nézeteit igen sokszor csak leveleiben fejezte ki. A gyakori eszmecsere, mely közöttük állandóan megvolt, főleg mióta mind a ketten állandóan a fővárosban laktak, a közös atmosféra, melyben írói körükkel együtt éltek, ehhez elégséges magyarázat.

Aranyon kívül Petőfi költészete gyakorolta Gyulaira a legmélyebb hatást. Gyulai a Petőfi költészetéből vonta el a népies költészet elméletéről és irodalmi jelentőségéről szóló első megállapításait. Az ő alföldi képei voltak a leíró költészet lyrai jellegének legbeszédesebb példái. Ő nála látta a tartalom és alak, érzés és gondolat benső egységbe olvadását, a lyrai compositio erejét, legteljesebb kifejlődésében, időbelileg, Aranytis megelőzve. Az ő lyrájában az élményszerűséget, az őszinteség jogosultságának föltételeit: az érdekességet és költőiséget.

Nagy kortársai közül az előbbiekkal egyenlően nagy hatással volt reá a lélektani regény nagy magyar mestere, Kemény Zsigmond, kivel az akkori Pesti Napló szerkesztőségében éveken át naponként találkoztak s akinek hatalmas regényconceptiói egyébként is mély benyomásokat hagytak lelkében. Kemény is annak a reálideális æsthetikai iránynak a híve, amelynek Arany és Gyulai s ami voltaképen hozzátartozott ennek a tisztes kornak a világnézetéhez. Közös elvük volt a magas eszménység, erősen egyéni vonásokkal és a valóság utánzásával szolgálva s kifejezve. Ez az utánzás azonban nem lehet szolgálai; hűségének határai vannak s ezt a művészet törvényei vonják meg. Az utánzás hűségét inkább emeli, semmint csökkentené a jellemző vonások kiemelése, mert az élethűség Kemény szerint is jóval több a szűkkeblű utánzásnál. Így a művész keze, mint Kemény is mondja, az utánzáskor is teremt. A drámáról és regényről

vallott nézeteik is teljesen egyezők. Mindketten a két műfaj ellentétéből indulnak ki csakhogy Gyulai inkább a dráma elméletét fejti ki, Kemény a regényét is, de szintén csak negative, mint a regény ellentétét. Kemény is, mint Gyulai, a cselekvés és jellemzés erejében s egységében látja a drámai siker föltételét: a dráma lényegét a gyorsan és fokozatosan fejlődő cselekvésben s szerinte is a katastrophának nemcsak nagyszerűnek kell lennie, hanem tényben kell nyilvánulnia. Ezzel szemben a regény a legformátlanabb műfaj, elkalandozhat részleteknél, elmerülhet a kedély és ész reflexióiba, több ágra szakadhat a meséje is; de a jellemzést itt sem engedi el, csakhogy a regényben a hősök már lehetnek passiv karakterek is. A jó regény éltető s elevenítő levegőjének a részleteket mondja. Íme, még részletekben is az egyezés!¹

A világirodalom köréből az ókori classikusokon és Shakespearén kívül Byronnak volt még nagy hatása Gyulaira. Ott, hol a költészet és az igaz viszonyáról szól, Arannyal kapcsolatban egyenesen hivatkozik is rá. De nemcsak ebben a kérdésben kapott tőle felejthetetlen benyomásokat, hanem, úgy vélem, akkor is Byronra gondolhatott, mikor a humor lényegét a kedély szeszélyes hullámlásában s a vegyítés művészi módjában látja. De Gyulai annyira magába olvasztja és annyira földolgozza impressióit, hogy elibénk tárva, azok már egészen sajátjaiul tűnnek fel. A költőkön kívül kedvelt írója volt még Maculay, akire hivatkozik is akkor, mikor a költészetnek és a költői lángelmének a költészet szabályaihoz való viszonyát fejtegeti. Ugyancsak Maculay tekintélyére hivatkozik, mikor az æsthetikai elveknek örök érvényességét követeli. Termékenyítőleg olvasgatta az említetteken kívül Julian Schmidtet, Planche Gusztávot és Carlylet.²

*

¹ V. ö. Pitroff Pál: *Kemény Zs. esztétikája*. Budapest, 1914. Különnyomat az *Uránia* 1914. 5—8. számaiból.

² Angyal Dávid: *Gyulai Pál. Kís. T. Évtapjai*. Új folyam 46. k. 1912. 117. l. — Zoltvány Irén: *Carlyle hatása Gyulai Pálra. Panonhalmi Főiskola Évkönyve*. 1912.

A Gyulai ilyenén felkészültsége, valamint szellemének nem mindennapi élessége természetessé teszi, hogy ritkán esik tévedés áldozatául. Legfőlebb annyit lehet mondani, hogy meggyőződésének erejében, vagy a vita hevében olykor kivételesen, kissé túl lő a célon. Talán ez áll Jókaihoz való viszonyára. Abban azonban itt is igaza volt, hogy éppen a Jókai költészetének volt szüksége arra, hogy kortársainak egyoldalú s részben politikai érzékenységből táplálkozó elragadtatásával szemben a kritika mutasson rá a Jókai tehetségének egyoldalúságai-, sőt túlzásaira és a sokszor megdöbbentő fegyelmetlenségre. Az is érthető, hogy az a Gyulai, aki oly sokat ad a compositióra s kifejezésben egyetlen főlőszót sem tud az írónak megbocsátani, túlszigorú mértéket alkalmaz Tompára is s általában költészetével szemben kevés megértést tanúsít. Különösen áll ez az ő metaphorái- és allegóriáival szemben.¹ A virágregék azonban már nemcsak a Gyulai, hanem az Arany tetszését sem tudták egészen megnyerni.² Az allegóriában Gyulai csupán kiterjesztett hasonlatot keres.³

Lényegében Gyulainak itt is igaza van. Csak, felfogásom szerint talán nem méltatja eléggé éppen a pszichikai jelentőségét elnyomáskori költészetünk allegorikus elemeinek. Ugyan ez a sychikai szempont homályosul el, úgy gondolom, a virágregékkel szemben is. Ő a virágregéket kizárólag eszmék és szenvedélyek hordozóiuul tekinti, holott azok erősebb mértékben álmodozó emberi hangulatok és sejtések kifejezései a költészetben. Ha színüknek, alakjuknak és a reájuk tapadt conventionális neveknek intellectuális tartalma csekély is ahhoz, hogy, mint Gyulai mondja, emberi szenvedélyeket tükrözzenek, kifejezői s tárgyai lehetnek ábrándjainknak, sejtelmes vágyainknak, pillanatok szelétől élénkbe dobott, majd ismét tovább szálló hangulatainknak, melyek lelkünk örök törvényszerűségéből látomások fátyolos képeivé igyekez-

¹ V. ö. *Arany J. levelezése íróbarátaival*. I. 380. l. (162. levél.)

² *Virágregéidet* — talán génre miatt — kevésbbé szeretem, bár abban is van egy néhány, amit teljesen bírok élvezni.» *A. J. levelezése*. I. 351. l. (151. levél.)

³ *Kritikai Dolgozatok*. 159.

nek formálódni. Azért talán helyesebben fogjuk fel a virág-regék költészetét, ha abban az emberi lélek tudattalan vágyait ismerjük fel motivumok gyanánt, melyekkel az élet közösségét keresi a szívünkhöz forrott virágok színében s illatában.

Az allegóriára pedig csak Gyulai saját pszichológiai elméletét kell alkalmaznunk. Az akkori politikai helyzet külső kényszerét figyelmen kívül hagyva is, elegendő tudnunk, hogy a Tompa allegóriáiban a fájdalmak töreit önmaga előtt eltakaró költői forma érvényesül; ezt, ha kíméletlen kéz lerántaná, a vérző nyílt sebek látása megszakasztaná a hazavesztés fájdalmán kétségbeesett szíveket.

Gyulai kitűnően megértette, hogy a költészet körében mi szerepük van különösképen is az érzelmeknek. De korának rationalismusát sem tagadhatta meg, mely mindent a saját szemüvegén át nézett. Virágregében, allegóriában csak azt látta, mily mértékben alkalmasok azok a tiszta képszerűsége s ha ez a kép nem tiszta, mert a hangulatok egyoldalú uralma, bizonytalansága, tudattalansága meg sem engedi, hogy tiszta kép formáiba keményedjék bele, magára dermesztve annak éles körvonalait, akkor nem is tartja igazi költészet megtisztult alkotásainak. Ebben a felfogásában erősen hangsúlyozott compositionális elmélete is megerősíti őt, amelyet, mint láttuk, a lyrával szemben is uralkodó elv gyanánt érvényesít. Ezt már Arany is kifogásolta, midőn megjegyzi róla, hogy «a lyrában csaknem eposi compositiót kíván». Pedig a léleknek vannak olyan hangulatai is, melyek ha nem öltenék is magukra a componáltság éles formáit, jogos tárgyai a költészetnek. Talán az emberi léleknek éppen ez a területe kínalkozik a jövő költészet ujdonságául; talán ez várja új formákat teremtő geniusát.

*

De mellőzve a vitás kérdéseket, Gyulai, amennyiben az emberi tudomány korlátai megengedik, valóban örök törvényeit hirdette a művészi alkotásnak. De nem ismerhette föl valamennyit. Ő a maga korának volt az *aesthetája*. Azonban alig tévedő ítélettel állapította meg az *aesthetikai* értéke-

ket és azok szabályozó elveit. És a jövő fejlődés számára is ezzel alkotta meg a legbiztosabb alapokat. Nyomain haladva járhat legbiztosabban a magyar kritika s épülhet fel olyan æsthetikai rendszer is, mely az emberi cultura æsthetikai értékei közé a magyar geniusnak elméleti és gyakorlati téren elért eredményeit is beolvasztva, azokat az emberiség közkincsévé teszi.

Amint máról-holnapra philosophiai rendszer sem szület-
hetik, mert nem nélkülözheti a tömeglélek tapasztalatát és
sugallásait, úgy az æsthetikai gondolkozás organikus fejlődésé-
nek is az a föltétele, hogy az irodalom és művészet élő gyakor-
latából táplálkozzék s az elméleti vizsgálódás előzményeihez
csatlakozzék. Korábban sokáig azért volt hazai talajunkon
vékonyan termő üvegházi növény, mert ezeket a kapcsolato-
kat nélkülözte.

MITROVICS GYULA.

AZ ERDŐK FENNTARTÁSÁNAK NEMZETKÖZI BIZTOSÍTÁSA.

Nem nehéz igazolnunk, hogy a hol a földtekén az ember hosszabb-rövidebb ideig megtelepedett, körzetében az erdő javarészt kipusztult. Így volt ez a történelemelőtti időkben is és így volt kevés kivétellel és jó ideig azután is.

Pusztult az erdő ott is, amerre a nomád népek tanyáztak, bár az erdő volt egyik biztosítéka a legelő fenntartásának is. A hol pedig pusztult az erdő és romlottak ennek nyomán a legelők, a nép elhagyta a helyét, tovább vándorolt, s rendszerint újabb erdőirtással kezdte meg a legelőbiztosítást, vagy legelőkiterjesztésre irányuló munkáját.

Ezért nemcsak a kulturális előrehaladásnak kell be tudnunk az erdő pusztulását ; bár tagadhatatlan, hogy a történelem előtti időkben, úgy mint azóta is, amióta a történelem jegyzi föl a világeseményeket, a culturánépek leg többjénél az erdő volt kénytelen többé-kevésbé hátrálni az akkori cultura elől. Az erdő ilyen pusztulása azután legtöbb helyütt a népek életfeltételeit tette tönkre, vagy legalább is kikezdte.

Egy helyütt vízáradások váratlan és mind gyakrabban megismétlődő katastróphája, más helyütt a vízforrások fokozatos és mind nagyobb mértékű kiapadása ; egyik vidéken a mezőgazdasági termelés fokozottan nagyobb arányú visszafejlődése, más vidéken a futóhomokkal való elárasztás, az elkopárosodás vagy hasonló egyéb, a gazdasági termelést hátráltató vagy megakasztó bajok és mindennek folyománya képen a nép anyagi romlása, nem egyszer megélhetési lehetőségének teljes megsemmisülése lett következménye az erdők elpusztításának.

Volt nép, amely hamar reáésmélt az erdők nagy gazda-

sági jelentőségére és kormányzati intézkedésekkel jó korán gondoskodott azok fenntartásáról, sőt a népszokások is az erdők szeretetében és megbecsülésében fejlettek és alakultak ki. Más nép az erdőt nem becsülve, csakhamar elpusztította azt, bármennyire megsínylette is azután nagy hiányát.

Sok helyütt a háborúk, hódoltság, megszállás vagy egyéb történelmi események járultak jelentékeny mértékben ahhoz, hogy az erdők elpusztuljanak, míg másutt ilyen vagy más kedvezőtlen körülmények bekövetkezte nélkül az erdők a népek lakta vidékeken is hosszabb-rövidebb ideig fennmaradtak.

Voltak lepusztított vidékek, amelyeken a lakosság számottevő megapadása esetében nyugalomhoz jutott az erdő még ki nem élt talaja, s évszázadok során a föld őseréje újra visszavarázsolta az erdőt; míg nem egy vidék az erdők lepusztítása után tartósan és úgyszólván örökre kopár maradt.

Európa nyugati felének nagy részében is még számottevő erdő volt a XIX. század elején, amikor a francia forradalom után ott felszínre került olyan eszmék és irányzatok indultak el kelet felé, amelyek hatása alatt több országban tulajdonjogilag feldarabolni és nagy arányokban devastálni kezdték az erdők állományát. Nagyon elősegítette azután az így megindult erdőpusztítást a gőznek, mint motorikus erőnek a szárazföldi és vízi forgalomban való alkalmazása. Az ennek folyományaképpen megindult hatalmas gazdasági fellendülés és kulturális előrehaladás ugyanis a faszükséglet aránytalan megnövekedését idézte elő s módot nyújtott az erdők anyagának olyan helyekről való elszállításához is, a hol azok eddig hozzáférhetetlenek voltak. Elősegítette emellett a marhatenyésztéssel kapcsolatban a legeltetés mind nagyobb arányú és mind kíméletlenebb s az erdő romlására vezető kiterjesztése is.

Hosszúra nyúlhnék itt azoknak a katastróphális bajoknak főleg pedig az árvizek iszonyú rombolásának a felsorolása, amelyeket ez a kellően alig vázolható arányú erdő-devastatio az egyes országokban okozott. Amelyek hatása alatt azután az egyes államok lehetőleg szigorú törvény-

alkotásokkal igyekeztek az erdők fenntartását biztosítani, és jelentékeny beruházásokkal védekeztek s védekeznek mind a mai napig az évszázados, vagy nem sokkal fiatalabb erdőpusztítások folytán fenyegető nagy elemi csapások ellen.

Az erdők fenntartásának szolgálatában tett intézkedések és az erdők restructiója érdekében végzett nagyarányú beruházások igazolják legjobban, hogy egyes országokban már a múlt században nagy mértékben előtérbe jutott az erdők nemzetháztartási jelentőségének helyes méltatása és vele érvényesülése is. És ez azóta is ott és olyan arányban fokozódott, a hol és amily arányban belátták, hogy a mezőgazdasági termelésnek úgy mint az iparnak igen jelentős érdekei fűződnek az erdők fenntartásához.

A további kulturális haladás, különösképen pedig a motorikus erők alig elképzelhető arányú szükségletének problémája, amit főképen a szénkérdés tolt előtérbe, újabban számottevő mértékben emeli az erdők egyébként is nagyarányú és mind jobban méltatott közgazdasági jelentőségét.

Ennek megállapításához könnyű szerrel jutunk.

Nem szükséges ugyanis részletesen bizonyítanunk, hogy a cultura, főképen pedig a géperők mai fejlettsége mellett a kőszén szerepe az ember gazdasági boldogulásának kérdésében elsőrendű és olyan jelentőségű, hogy körül eddig s főleg a legutóbbi időben nem egy helyütt úgyszólván a lét vagy nem lét kérdése is forgott. Igen természetes ezért, hogy az egyes nemzetek nemcsak élénken érdeklődtek és érdeklődnek ma is a földben rejlő kőszéntartalékok arányai iránt és e tekintetben már régóta tudományos kutatásokat végeztetnek; de lázasan foglalkoznak emellett azokkal a problémákkal is, amelyeket meg kell oldaniok, mielőtt ezek a tartalékok kifogynának. Ez a kérdés természetesen nemcsak a kőszén termelő országokat, hanem azokat a nemzeteket is érdekli, amelyeket a szénellátás kérdésében körülményeik más országokra utalnak.

A kőszéntartalékok kifogyásának gondjain kívül előtérbe tolja ezt a kérdést az a jelenség is, mely az utolsó évtizedek munkás-mozgalmai kapcsán a szén hiányában jutott kifejezésre, s nem egyszer már azzal a veszéllyel fenyegetett,

hogy a mindennapi életszükségleteket ellátó üzemek tüzelő nélkül maradnak.

A szénnel nem, vagy a kívánatos arányban és esetleg minőségben nem rendelkező országokat ez a kérdés mindezen kívül még azért is foglalkoztatja, mert a világháború alatt a szénellátás nekik alig vázolható gondokat okozott; és mert a jövőben is bekövetkezhető ilyen, vagy más kedvezőtlen lehetőségek a szénnel való ellátást problematikusná és alig vázolhatóan körülményessé tehetik.

Mindezek az okok, az ipar rohamos fejlődése mellett, jelentékenyen sürgetik a más üzemi hajtóerők biztosításának kérdésével való mind sűrűbb foglalkozást. s mindinkább előtérbe tolják az újabban külföldön előszeretettel «fehér szén»-nek nevezett vizierők kihasználására szolgáló berendezések létesítését, aminek folytán a technika ezen a téren legutóbb nagyon előre is haladt.

A vizierők előnyös kihasználhatóságának legfontosabb előfeltétele pedig az azok vízfelfogó környékébe eső erdők conserválása, mint egyedüli természetes eszköze a lehetőleg egyforma vízszolgáltatás elősegítésének és biztosításának.

Az erdők befolyása tehát e tekintetben is nagyjelentőségű és fontos tényezőként kapcsolódik be a kérdésbe, amellett, hogy az erdők a lehetőleg egyforma vízszolgáltatásra való befolyásukkal a behajózás zavartalan lebonyolításának előnyére is vannak, s hogy egyéb jelentékeny hatásukon kívül a vizierőket is érdeklően, fontos a szerepük a vízáradások s az aránytalan hordalékképződés megakadályozásában.

Ha ezért az erdőnek főleg a hegyvidéken ez irányban mind jobban előtérbe jutó fontosságát, a domb- és sík vidéken pedig csak a mezőgazdasági termelésre való és mind jobban elismert igen előnyös befolyását vesszük figyelembe, már is megállapíthatjuk azt, hogy az erdő nemzetháztartási jelentősége minden egyéb fontosságán kívül mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelés szempontjából nap-nap mellett alig vázolható arányokban emelkedik.

Amint már fennebb reámutattunk, Európa főleg nyugati felének hegyvidégeit magukba foglaló legtöbb ország a XVIII. század végén és a XIX. század első felében taro-

lásokkal és féktelen legeltetésekkel jelentékeny arányban lepusztította erdeit. Az azóta végzett nagyarányú kopárfásítási, vadpatak-szabályozási stb. munkákkal e hegyvidékeken a mai napig sem tudtak még mindenütt és a kívánatos arányban erdőt telepíteni; annál kevésbé tudták az erdőknek kellő arányban visszaszerezni azok megvolt nagy szerepét. Még évszázadokig fog tartani ezért a munka, amíg az elkopárosodott hegyoldalak kivétel nélkül és véglegesen megköthetők és beerdősíthetők lesznek.

E miatt azonban ezeknek az országoknak mai adott helyzetében hegyvidékük sok helyén, főleg pedig a havasaik naptól védettebb részein majdnem kizárólag a hórétegek és ezen kívül — a hol vannak — a glecserek alkotják a reájuk nézve különösen találó elnevezésként használt «fehér szén» magját; biztosítanak a vízszolgáltatásban bizonyos egyformaságot és megadják annak a lehetőségét, hogy bizonyos esetekben még az így adott viszonyaik között is jelentékeny vizierő-berendezések létesülhessenek.

Ezek természetesen nem szolgáltatnak annyi helyen, állandóan és olyan arányú motorikus vizierőt, mint ahogy a hegyek lábáig sűrű erdők borítanak az oldalakat. Sőt nem pótolják teljesen az erdők hiányát az itt-ott nagy költségen épített völgyelzárások sem.

Mind e mellett Európa egyes országainak vannak ma még jelentékeny és olyan, vizierői is, amelyeknél az erdő hatása számottevően érvényesül. Főleg az utóbbi időben létesültek is az efféle viszonylatban olyan nagyszabású vizierő-telepek, amelyek igen jelentékeny erő kifejtéssel kapcsolódnak be az ipari és a gazdasági termelésbe és számottevőek úgy is mint vontató- és világító erőtelepek.

Nem egy esetben országonként, sőt vidékenként változó tehát az erdő szerepe és hatása a gazdasági életben és változók azok a körülmények is, amelyek hatása alatt az erdőpusztítás következményei a vizierők kérdésétől az árvizek rombolásáig, annyiféle változatban és sokszor még a szomszédos országokra is alig vázolható káros következményekkel jelentkeznek.

Az erdők fenntartásának kérdése tehát mindezek oká-

ból az egész földtekére fontos, s így már ezért is, de főleg mert az erdőpusztítás egyszerre több ország népének gazdasági életére is fölöttébb kedvezőtlen, sőt sorsdöntő kihatással lehet és van, feltétlenül nemzetközi elbírálásra és rendezésre szorul.

Ennek a célnak a szolgálatában terjesztettem egy, a kérdés rendezésére irányuló indítványt a franciaországi Grenobleban múlt évi július hó 21—30-án tartott nemzetközi erdészeti congressus elé a következő indokolással :

Egy nemzetközi congressus leginkább hivatott annak a különben ismert ténynek a nagy nyilvánosság előtt való megállapítására, hogy az erdők befolyása a népek jólétére igen jelentékeny. Leginkább illetékes e mellett annak a kétségtelen és évszázados tapasztalatokra támaszkodó ténynek a hangsúlyozására is, hogy az erdők elpusztítása a természet rendjében alig vázolható és olyan zavarokat okoz, amelyeknek kihatása a népek boldogulásának létalapjait kikezdi, sőt néha romba is dönti.

Egy nemzetközi erdészeti congressus ennek alapján joggal és leginkább helyezkedhetik a francia nemzet jeles költőjének, Theurietnek egy örök szép versébe foglalt megállapítására s intő szózatként is küldheti világgá azt a versszakát, hogy :

«Au plus profond des bois la Patrie a son cœur ;
Un peuple sans forêts est un peuple qui meurt.»
(Erdők mélyén dobog a haza szíve ;
Erdő nélkül egy nép halott.)

Valóban az erdő a föld lakóinak egyik jelentékeny élet-szükséglete, a tartós népjólét alapja, a természet zavartalan munkájának biztosítója s vele a néplélek nyugalmanak egyik legfőbb ellensúlyozója is.

Az erdőpusztítás bontja meg az összhangot, dönti halomra a természet rendjét s zavarja meg a népek lelkének harmoniáját is.

A legrégibb culturvidékek földjén ma legtöbbnyire pusztaság van ; s ha az eredő okok kutatásánál azt állapítjuk is meg, hogy egyik helyen az egykori cultura előre nem látása ölte ki az erdőt, a másikon bizonyára arra a meg-

állapításra jutunk, hogy az erdőpusztítás okozta a cultura visszafejlődését. A hol pedig a cultura teljesen elpusztult : erdő sincs. Ott érvényesül azután Michelet aranymondása : Az utolsó fával tűnik el az utolsó ember is. Avec le dernier arbre périra le dernier homme. Mert az utolsó fával rendszerint az utolsó ember is elhagyja a lepusztított, tönkrement vidéket!

Nagyon valószínűnek látszik, hogy Közép-Ázsia mai homoksivatagjain a természet rendjét egykor a nomád népek erdőt és bozótot irtó és bizonyára tűz-illuminációkkal kísért nagyarányú állattenyésztése forgatta fel. Az erdők és cserjések elpusztítása után a földnek feltépett kérge alól előkerült laza homokot az azon úrrá lett és már akadályokat nem talált szél ragadta magával. Oly tömegben hordta el és rakta le, hogy városokat temettet maga alá, termékeny földeket borított be, culturát semmisített meg.

Van erre, bár jelentékenyen kisebb arányú, de analog példának a történeti multból is. Pár évszázaddal ezelőtt Magyarországon a Duna-Tisza közén a hosszú török járom végén hosszú éveken át vívott felmentő harcok pusztításai s a velők járt erdő-devastatiók után, valamint a gondtalanul végzett legeltetések nyomán kisebb méretben hasonló bajok kelekeztek. Történeti okmányok szerint ugyanis a szél feltépte sívó homok geographiailag ismert kisebb tavakat töltött be, erdőállományokat, házakat borított maga alá és sívóvá tett rövid idő alatt többezer hektár termékeny földet. Csak böles törvényes rendelkezés, valamint népünk szívós kitartása és okosan irányított tevékenysége tudott azután megküzdeni ezzel az elemi csapással.

Különben a classikus kor emlékeiből is utalhatunk arra, hogy Szicília egykor gabonakamrája volt Itáliának, ma pedig száraz, nem sokat termő kopár vidék, amelynek javarészt eltűntek a forrásai és kiszáradtak a patakjai. A görögök erdőtlen tar sziklái, kopár hegyoldalai sem tárják eléink manapság azt a képet, amelyet az egykori hellen nép classikusaiból olvasunk. S valóban, ha a tengeri kereskedelem és másirányú tevékenység nem segítené elő a mai görög nép boldogulását, a kopár vidék csak kevéssé biztosíthatná létfeltételeit.

A történeti idők során különben szinte egy nép sem kerülhette el az erdőpusztítást s annak következményeit.

Gondoljunk az 1789—1793. évek között a francia Alpokban, a Pyrenneusokban és Cevennekben végzett azokra a nagyszabású erdőtarolásokra, amelyek révén a francia forradalom után az államháztartás rendjét kívánták akkor helyreállítani s amelyek folytán a francia nemzet erdőben bírt vagyonának egy számottevő része esett áldozatul. Közismertűen iszonyú árvizek voltak ennek s a velejárt legeltetéseknek a természetes következményei; s a francia állam bölcs és energikus intézkedései ellenére a több százmillió francba került tanulságosan érdekes, erdészettechnikai szempontból pedig elsőrendű és látványos munkálatok hosszú évtizedeket igényeltek, míg a természet rendjét egyensúlyba hozni, a természet zavartalan működését maradandóan biztosítani képesek voltak, amíg módjukban állott az érdekelt lakosság nyugalmit, gazdasági boldogulásának feltételeit s egyben ezeknek a gyönyörű vidékeknek természeti szépségeit visszaállítani.

Gondoljunk a Schweiz Tessin cantonjában az erdők elpusztításának folyamányaképen bekövetkezett romboló árvizekre; s a Tirolban, valamint a Salzkammergutban hasonló okokból már ismételten előfordult hatalmas vízáradásokra s velök a nemzeti és magánvagyonban s a culturában bekövetkezett nagy károokra, amelyek a különböző okokból történt erdőpusztítások folyamányai, s melyek annyi évtizedes munkát s manapság már alig megállapítható költségeket igényeltek.

Emlékezzünk az 1900. évi párisi nemzetközi erdészeti congressus alkalmából a francia kormány részéről kiadott munkák közül a Melard erdőfelügyelő részéről a világ hasznofatermelésének elégtelen voltáról írt tanulmányra,¹ amelyben megállapítja, hogy a világ műfatermése nem elégséges a világ műfaszükségletének fedezésére; s hogy a kereslet mégis ki-elégítésre talál, az a nagy erdőtarolásokban leli magyarázatát.

¹ Insuffisance de la production des bois d'œuvre dans le monde par A. Melard Inspecteur des eaux et forêts. Paris, 1900.

Gondoljunk végül azokra a hírekre, amelyek a világháború óta bekövetkezett erdőpusztításokról tájékoztatnak. Nem itt a helye és nem is lehet a célunk, hogy azokat részletezzük.

Példaképen általánosabb és abszolút szavahihető tájékoztatásul hivatkozunk mégis Carlo Rossetinek, a Duna vízrendszer állandó vízügyi műszaki bizottsága jelenlegi elnökének arra a megállapítására, hogy bár a Duna-vízrendszer bizonyos vidékein folyt erdőpusztítások miatt már a háború előtt is hangzottak el panaszok, mégis a háború által támasztott különleges igények s a háború utáni idők óta «ez a kérdés mindinkább égetőbbé vált!» «Egyes műszaki emberek véleménye szerint ugyanis a múlt (1923.) év kivételes vízáradásai a túl gyors és terjedelmes erdőtarolások következményei. Más technikusok pedig a Duna torkolatánál az utolsó évek alatt mutatkozó hordaléklerakodás óriás tömegének eredő okaként erdőtalajok teljes lepusztulását jelölik meg. A Duna torkolatánál ugyanis a nemrég múlt évek sorozatánál átlagban évente 250,000 m³ hordalékot emeltek ki, míg ez a mennyiség most hirtelen majdnem a tízszeresére emelkedett.»

Nem is tévedhetünk ezért, ha azt állítjuk, hogy az emberiséget érhető csapások között a háborúk alig vázolható és fel sem értékelhető pusztításai után a sorozatban bizonyára a nagyobb arányú erdődevastációk okozta bajok következnek mint olyanok, amelyek leginkább semmisítik meg egész vidékek boldogulásának létalapjait, s okoznak olyan károkat, amelyek egyrésze talán sohasem pótolható, a másik részük pedig hosszú évtizedek keserves munkáját teszi szükségessé, amellet, hogy leírhatatlan nagy költségeket igényel.

Ezért is mi most, amikor a nagy világégés, a lezajlott és leírhatatlan áldozatokat követelt világháború után annak következményei alatt nyögve, a sokat szenvedett és annyit áldozott népek boldogulásának feltételeit nagy fáradsággal előteremtteni igyekezünk: kell, hogy minden törekvésünk az olyan bajok elhárítása is legyen, amelyek a népek gazdasági előrehaladását nemcsak megakasztják, hanem súlyosan

veszélyeztetetik. s nemzetek jelentékeny károsodását idézhetik elő.

Ezek között pedig elsősorban kívánatos az, hogy az erdőpusztításokat akadályozzuk meg és a nemzetek gazdaságában az erdőnek mindenütt oly szerepet igyekezzünk biztosítani, mely a természet rendjében az egyensúlyt fenntartani s a gazdasági fejlődés előfeltételeit biztosítani képes.

Mert ne feledjük, hogy az erdőpusztítások folytán előbbutóbb bekövetkező vízáradásoknak vagyonban, életben és culturában okozott súlyos károsításain kívül, az erdő megsemmisülése folytán a népeknek jutó és az erdőgazdasággal, valamint a fatermés feldolgozásával járó keresetforrások egész sora szűnik meg, s a kereskedelem egy jelentékeny áruja egész vidékekről kikapcsolódik. Ne feledjük, hogy az erdőpusztítással igen értékes energiaforrások semmisülnek meg, s mindezzel az ipari munka előfeltételeit romboljuk le, s hogy vele a folyókon a belhajózás zavartalan menetét biztosító vízállások elősegítésének feltételeit tesszük tönkre; minek folytán egyszer túl magas, másszor hajózásra tartósan alkalmatlan alacsony víz, valamint a nagy hordalékkal való aránytalan mederkitöltés lesz az erdőpusztítások el nem maradó következménye. Hogy fokozatosan gyengül az erdőpusztítás folytán a mezőgazdasági munka sikere, s végül megsemmisülnek a földműveléssel kapcsolatos termelés olyan előfeltételei, amelyek nélkül a gazdasági boldogulás lehetősége ki van zárva.

Ne feledjük, hogy az erdőpusztítással egy évszázadosan gyarapodott nagy és olyan nemzeti vagyont semmisítünk meg, amelyet nem mi, hanem elődeink gyűjtöttek, amelynek mi csak hasznaira és jótéteményeire vagyunk illetékesek, s amelyet lehetőleg gyarapítva, de semmi esetre ki nem kezdve, utódainknak biztosítani kötelesek vagyunk. Hogy e mellett még más nagy nemzeti érdekek ellen is cselekszünk akkor, ha elpusztítjuk az erdőt, mely annyi beteg emberi testnek gyógyulást, az élet küzdelmeiben kifáradt annyi csüggedt emberi léleknek megpihenést és megújhodást biztosít. Mely annyi állat- és növényfajnak egyedüli tenyészőhelye, természeti emlékeknek és természeti ritkaságoknak értékes tárháza.

Ezek előrebocsájtása után indítványom a következő volt :

«Mondja ki a nemzetközi congressus, hogy az erdők pusztítását a népek boldogulásának s zavartalan kulturális fejlődésének biztosítása, valamint a vízrendszerek megrontásának megakadályozása érdekében nemzetközi alapon szabályozni, s egyben az erdők fenntartását okszerű erdőgazdálkodás keretében a nemzetek jóléte javára biztosítani kívánatosnak tartja.

Ennek szolgálatában pedig megállapítja annak szükségességét, hogy :

1. A nemzetek erdeik terjedelméről, azok korfokozatairól, fafajairól, fakészleteiről és vágásfordulóiról rövid időn belül catastert szerkesszenek, aminek egybeállítása kapcsán a valóságos élő fakészlettel szemben az erdők kívánatos normál fakészletét is tüntessék fel ;

2. a nemzetek olyan törvényes intézkedésekről gondoskodjanak, amelyek az erdők fenntartását biztosítják s minden birtokost arra köteleznek, hogy erdejében okszerűen gazdálkodjék ; amelyek másfelől a vízmosások megkötéséről, a vadpatakok szabályozásáról, kopárok beerdősítéséről megfelelően intézkednek.

3. Az egyes nemzetek államerdészeti szolgálatukat úgy szervezzék, hogy az erdők fenntartását célzó törvényes intézkedések érvényesítését az egész vonalon biztosítani tudják.

4. Valamely e feladatokkal megbízandó nemzetközi gazdasági intézet erdészeti osztálya gondoskodjék a most vázolt célok végrehajtásához oly nemzetközi kötelék biztosításáról, amely :

a) az abba belépő nemzeteket a megállapodások megtartásában ellenőrzi ;

b) a nemzetek részéről beszolgáltatott adatokról nemzetközi catastert állít egybe, az abból összevont adatokat közlésezi ;

c) a levont tanulságokról az időközönként egybegyűlő nemzetközi congressusokat és illetve a kötelékébe tartozó nemzeteket tájékoztatja s a congressusok elé, ha szükséges,

ezeknek a céloknak a szolgálatában újabb javaslatokat terjeszt.»

Az indítványt a congressus elfogadta és arra való figyelemmel, hogy a congressusra a világ nem minden állama küldötte el képviselőjét, annak a kívánságának is kifejezést adott, hogy Franciaország az összes államokhoz intézzen tájékoztató felhívást ez ügyben. A congressus hozott határozata szerint a jelzett célok szolgálatára :

«Franciaország kezdeményezésével a lehető legrövidebb időn belül nemzetközi erdészeti hivatalt kell szervezni, amely az érdekelt országokat is tájékoztassa mindazon adatokról, amelyek ismerete az erdők fenntartásához, az okszerű erdőgazdálkodáshoz s az erdőügy fejlesztéséhez szükséges.»

Ekként tehát kezdetét veszi ennek a gazdaságilag fontos kérdésnek a szolgálata, s remélhetőleg hozzá fog járulni az erdők fenntartásának biztosításához s ezzel a nem egy esetben más országokra is kiható igen jelentékeny bajok megakadályozásához még az olyan államokban is, hol ezt a kérdést eddig a maga jelentősége szerint nem méltatták.

KAÁN KÁROLY.

BAYER JÓZSEF EMLÉKEZETE.

Második és utolsó közlemény.¹ —

III.

(Bayer tudományos munkásságának jellemző vonásai: szorgalma és kitartása, lelkiismeretessége és alapossága. — Páratlan memóriája. — Eredményeinek kulcsa nem képzeletének ereje, hanem szeretete a tárgy iránt és hite hivatásában és hivatottságában.)

Vándornak érzem magam, aki hosszú, fáradságos út után fölértkezett a hegy csúcsára s amit elmulasztott, most pótolja: visszatekint arra a vidékre, amelyen föltörekvő útjában keresztül haladt. Visszatekint, s eléje tárul a maga szédítő kiterjedésében a bejárt vidék, a róna és völgy szinte beláthatatlan tengere. Én elem is csak most, hogy megjártam Bayer egész tudományos munkásságának völgyeit és hegyeit s följutottam a csúcsára, csak most tárul föl a maga végtelenségében az a betűtenger, melyet Bayer, munkásságának tartama, éppen egy emberöltő alatt, papírra vetett. Ez az irodalmi munkásság olyan hatalmas terjedelmű, hogy az öreg Szinnyeién és Toldyén kívül más magyar irodalomtörténetíróét nem lehet hozzá még csak mérni sem. De amaz, míg elkészítette a maga 14 nagy kötetét, a magyar irodalomtörténet leghasznosabb munkáját, pusztán adatokat rótt egymás mögé, emennek pedig a kegyelmes sors hosszabb időt engedett a munkára és nagyobb kényelmet. Megkísértem az előbbieken e szédítő munkásságnak irányait jellemezni és fölmérni jelentőségét a magyar tudományosságra; következő lépésem erről a szilárd talajról egy kevésbé biztosan járható útra visz, de a cél, amelyet megszeretnék közelíteni, talán még csábítóbb. Szeretném meg

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1926. évi 581. számában.

világítani azt a munkát, amellyel Bayer az eléje tornyosuló tudományos nehézségeket legyőzte, s megismertetni azokat a finom eszközöket, amelyekkel dolgozott. Elméjének zárait nyitogatnám, hogy ráakadjak alkotó erejének titkára.

Az a tudományos munka, amelyet Bayer egy ember-életen át végzett, alapjában philológiai és történeti munka volt, még pedig igazi valója szerint kutató munka. Búvárkodnia kellett, s mivel munkásságának mind a három iránya óriási mezőt fogott át, sokfelé és sokat: könyv-, kézirat- és levéltárakat kellett átvizsgálnia, az akták, hirlapok, drámák ezreit elolvasnia. Ehhez olyan szorgalom és kitartás kellett, amilyen Bayeren kívül alig volt más tudósban. A szorgalmat és kitartást tudományos körökben nem szokták erényszámba venni. Kötelességnek tartják, a tudományos munka elengedhetetlen alapföltételének, meglétét természetesnek, csak a hiányát kárhozzátják. Való, hogy e két vonás, valami mint a tulajdonságoknak alább említendő ikerpárja, a lelki ismeretesség és alaposság, önmagában nem érdem, de vajjon szabad-e azt a megfeszített munkát, amelyet Bayer végzett, rendes emberi mértékkel mérni? Nem kötelezte-e a tudományt különös hálára az a férfi, aki évtizedeken keresztül görnyed a könyvek és írása fölött, olyan munkában, amelyre senki más nem mer még csak gondolni sem? Ha kötelesség a szorgalom és kitartás, miért nem követjük mindannyian Bayert a szorgalom és kitartás mértékében is, s miért nem áldozunk mi is annyit — mindent! — a tudománynak? Míg mi, többiek, életünk kisebb-nagyobb részét Epikuros tanítása szerint éljük le — ki igaz valójában fogva föl a görög bölcs szavait, nemesebb, szellemi élvezetekben, ki félremagyarázva azokat, olesó szórakozásokban, amelyekhez a léleknek nincs köze — addig Bayer, lemondva jóformán teljesen a szórakozásokról, szünet nélkül, pihenés nélkül dolgozott.

Valóban Bayer egész életét úgy rendezte be, hogy minden erejét a tudománynak szenteltesse. Még a nemesebb hiúság támadásait is visszaverte; nem bántotta a dicsőség vágya, nem akart sehol sem szerepet játszani, nehogy munkássága lássa kárát. Még az irodalmi és tudományos társa-

ságokban is ritkán jelent meg s noha nagyra becsülte mind a Kisfaludy-társasági, mind akadémiai tagságát — 1899-ben választotta meg Akadémiánk az I. osztály levelező tagjává — és a reá bízott munkálatokat készséggel elvégezte, tevékenyebb részt nem vett egyik testület munkásságában sem. Sőt talán nőtlenségének magyarázata sem pusztán külső körülményekben keresendő. Bayer, noha hölgytársaságba ritkán járt, később meg egyáltalán nem, családi körben igen jól érezte magát, ha asszonyok voltak körülé. S éppen nem volt érzéketlen a női báj iránt. Egy hirtelen föltűnt, nagy reményekre jogosító színésznőnkért évekig lelkesedett s egy másik ismert nevű szép fiatal asszonnyal hosszabb ideig levelezett — még pedig nem pusztán s nem is elsősorban irodalmi kérdéseket tárgyalva — noha akkor már jól bent járt életének hatodik tizedében. Ha tehát Bayer, aki még öreg korára is megőrizte érzékét a női báj és szellem iránt, lemondott a házaselet boldogságáról, annak volt valószínűleg belső oka is — s ezt éppen az ő nagy kötelességtudásában kell keresnünk. Mintha Madách *Tündérálom* című dráma-vázlatának alapgondolata lebegett volna előtte mementóként, hogy a hivatás és a szerelem nem fér össze, s aki emberül meg akar felelni az egyiknek, az mondjon le a másikról. A *Tündérálom* hőse hivatását áldozta föl, hogy szerelmének élhessen, Bayer a szerelmet, hogy hivatásának szentelhesse életét.

A tudós fogalmával együttjárónak veszik az alaposság, a lelkiismeretesség követelményeit is. Valóban, igazi tudós munka e nélkül nincs, s Bayer csak abban tért el az átlagtól, hogy lelkiismeretessége nem ismert mértéket, és korlátot is alig. Emlékezéssel, féltudással nem érte be, de még $\frac{9}{10}$ -ed tudással sem, teljes igazságra törekedett, a mellékes vonatkozásokban is. Nem hitt senkinek, s mint Descartes, ő is a kételkedést vallotta vezérelvének. Másodkézből dolgozni, ez ismeretlen fogalom volt előtte. Mindennek utánanézett, minden adatot, amelyre hivatkoztak, mielőtt elfogadta, előbb ellenőrizett, bárki födőzte nevével. Tekintélyekre nem adott semmit. Megkönnyítette ugyan munkáját, hogy évtizedek folyamán hatalmas könyvtárat gyűjtött, még pe-

dig céltudatosan, olyan munkákból, amelyekre színészet- és drámatörténeti kutatásaiban szüksége volt. Könyvtárában nemcsak a magyar dramaturgiai irodalom volt meg páratlanul gazdagon, nemcsak a külföldi standard-workok, modern színész- és írói lexikonok, a színházak történetei, hanem, néha nagy áldozatok árán, megszerezte a régi Theater-almanachokat és azokat az emlékiratokat és útleírásokat, melyek egy-egy város színházi viszonyairól megemlékeztek. Érdekes színlap- és kéziratgyűjtemény egészítette ki otthoni forráskészletét: valóban passzió lehetett ezzel a kitűnően felszerelt könyvtárral dolgozni!

Használta is ezt a nagyszerű forrás-gyűjteményt és sok értékes adattal gazdagította belőle ismereteinket. Nem a legfontosabb eredményei, de a legbeszédesebb példák közül való az alábbi kettő. Az egyik, hogy könyvtárának segítségével egy ízben még a német tudomány egy hézagát is be tudta tölteni. Freiherr Benedikt von Püchler német író életrajzában a nagytudományú és alapos Wurzbach ezt írja: «Noch sollen zwei Bändchen ‚Romantische Schauspiele‘ erschienen sein, doch gelang es mir weder das Werk, noch den Titel aufzufinden». Bayernek nem kellett egyebet tenni, mint könyvtárához lépni s onnan kiemelni Püchler *Romantische Schauspiele*-jének nem is két, hanem három kötetét! A második eset még érdekesebb, mert itt meg magát a német szerzőt igazítja helyre. Bauernfeld ugyanis azt írja följegyzéseiben (*Aus Alt- und Neu-Wien*), hogy *Groszjührig* című szatirikus vígjátékát egy műkedvelői előadás segítette 1847-ben a Burgtheater deszkáira. Bayer kimutatja, hogy Bauernfeld téved, mert vígjátékát már egy évvel korábban előadta a Burg.

De a nagy könyvtár csak kényelmes eszköz volt Bayer számára, s hogy megoldhassa a munkája közben ezerszámra fölvetődő kérdéseket, sokfelé kellett kutatnia. Különösen színészet-történeti és Shakespeare-tanulmányai követeltek alapos munkát és lelkiismeretes kutatást. Egy-két példával megvilágítom azokat a nehézségeket, melyeken Bayer e tudós erényeivel győzedelmeskedett. Ismeretes, hogy színészetünk első évtizedeiben a színlapok nagy része —

Bayer becslése szerint 90 %-uk — nem közli a színrekerülő dráma szerzőjének nevét, sőt gyakran még azt sem tünteti föl, eredeti vagy fordított-e a dráma. Azonkívül a külföldi eredetű darabok címét rendszerint megváltoztatják, valamilyen hangzatos, közönség-csábító címet adnak a magyar fordításnak; igen gyakran a fölvonásoknak a színlapon jelzett száma sem egyezik az eredetiével, s igen sokszor még a szereplők is új nevet kapnak, vagy magyaros hangzásút, vagy ha a darab német közvetítéssel került hozzánk, megtartva a németet. Elgondolható, mennyi munkába került egy-egy ilyen leeresztett sisakú vándorlovag leleplezése! Ki ismerte volna föl Bayeren kívül, hogy a Váradolasziban 1830 szept. 22-én előadott szerzőtlen *négy* fölvonásos vígjáték, *Az egymást bosszantók*, melynek pusztán a címlapja maradt ránk, nem más, mint Shakespeare öt fölvonásos vígjátéka, a *Sok hűhó semmiért*? Érdekes a személyek neve a magyar színlapon: ez bizony inkább félrevezeti a kutatót, mintsem a helyes nyomra vezetné.

Az egymást bosszantók.

A Herceg
Pávay generális
Emilia, a leánya
Izabella, a huga
Major Strahl
Kapitány Linden
Gróf Rád
Charles, a gróf komornyikja
Seil, a herceg komornyikja
Philippine, a szobaleány
Duppering, falusi bíró
Virgel, kisbíró
Éjjeli vigyázó
Egy íródiák

Sok hűhó semmiért.

Don Pedro
Leonato
Hiero
Beatrice
Claudio
Antonio
Don John
Borachio és Conrade
Balthazar
Margaret és Ursula
Dogberry
Verges
A sexton
A boy

Van tehát itt német és francia név, sőt magyar is, csak éppen olyanok nincsenek, mint Shakespeare-nél: olasz, angol és spanyol nevek!

Még érdekesebb és fontosabb eredményekhez juttatta Bayert az a gondos munka, amelyet a *Tündér alma* szerzőjének kiderítésére végzett. A dráma úgy szerepelt irodalmunk-

ban mint Katona József műve. Bayer azonban kételkedett abban, hogy ez a tündéries bohózat Katona szellemének terméke, annyira elűt Katona irányától. Mivel a dráma idegen eredetét nyilvánvalónak tartotta, előbb a külföldi tündéries bohózatok és operett-szövegek százaiban kereste forrását — hiába. Azután a régi magyar színlapokat kutatta át s talált is egyet, mely 1804-ben már színre került darabnak jelezte a *Tündér almát*. Ez a fölfödözés eldöntötte a kérdést, hiszen Katona 1804-ben csak tizenhárom éves gyermek volt s így nem lehetett a bohózat szerzője. Más e ponton megállt volna s rögtön közölte volna a tudós világgal a fölfödözést. Nem így Bayer. Most már az a törekvés lett úrrá rajta, hogy megtalálja a dráma jogos tulajdonosát. Folytatta tehát kutatásait s meg is találta egy 1803-ban nyomtatott példányát, rajta a szerző nevét is, Ernyi Mihályt.

Hogy mennyire ment a lelkiismeretessége, mennyire utánajárt mindennek, még tizedrangú, sőt egészen jelentéktelen kérdésekben is, arra a legjellemzőbb bizonyság a *Romeo és Julia Borháton* című kis dolgozata. Kimutatja benne, hogy Gaal Józsefnek *Gyűlölség és szerelem* című novellája Shakespeare tragédiájából veszi indítékát — ez a dolgozat jelentős eredménye. A novella két hőse azonban egy kaszinói együtt-létük alkalmával szóba hozzák Thomas Hope *Athanasius* című regényét — s Bayer kiigazítja Gaal tévedését: az illető regény címe nem *Athanasius*, hanem *Anastasius*. Nem valószínű, hogy Bayer ismerte ezt a ma már teljesen elfelejtett angol regényt, hanem olvasván a novellában a címét, megszólalt a benne élő kételkedő ösztön, s megnézte, van-e valóban ily című angol regény. A helyreigazításnak a dolgozat érdemét illetőleg nincs a legkisebb jelentősége sem, de fényt vet Bayer módszerére, arra a lelkiismeretességre, amelynek igazán nincs határa.

E természeti adományokhoz járult még egy, éppoly becses, mint az előbbieik, de talán amazoknál is ritkább. Olyan adomány, amely már nemcsak csodálatot, hanem jogos irigységet kelthet tudós társaiban: páratlanul erős emlékezőtehetsége. Mintha agya a befelé nyíló szivattyúk módjára lett volna berendezve: ami egyszer oda bekerült, az

onnan ki nem párolgott többé. Amit egyszer hallott vagy olvasott, azt nem felejtette el. Ilymódon feje évek hosszú során át az adatok egész kincsesháza lett, hol a képzetek logikus rendben elhelyezkedve csak az alkalmat várták, hogy fölüljulva hozzákapcsolódjanak az új benyomásokhoz, és azokat, mint még tartalmatlan, semmitmondó képzeteket, jelentéssel lássák el, szóval a tényeket a tudomány elemévé, a nyers adatokat ismeretté emeljék. Sikereinek, százkra menő fölfödözéseinek és azonosításainak, három nagy könyve jelentőségének igazi kulcsa elsősorban az ő nagy memoriája, amellyel minden újabb ismerethez hozzá tudta fűzni az elméjében lappangó régiebbek közül az odaillőt. Elméje valóságos *Resonanz-Boden* volt; a kint megütött hang életre hívta a bent szunnyadó százezer közül a rokon hangokat.

Emlékezetének ez a szokatlan ereje s ráépülő bámulatosan nagy tudása meg széleskörű és eleven ismeretei tették jórészt lehetővé, hogy annyi nem sejtett kapcsolatnak jöjjön nyomára. Nemcsak tervszerű vizsgálódás és szorgos kutatás vezette őt új eredményekre, tudományos fölfödözésekre, hanem gyakran rájuk talált, keresés nélkül, véletlenül, emlékezete tárházából. Emlékezetének nagyszerű munkájára legérdekesebb példa egy egyébként egészen jelentéktelen kapcsolat fölismerése. A Honderü 1843-ik évfolyamában megjelent P. Horváth Lázárnak egy novellája, s abba egy hétéssoros kis magyar vers volt beleszőve. Bayer fölismerte, hogy ez a pár sor Shakespeare-é, egy kevésbé ismert művének, a *Lucretia* című elbeszélésnek 1240—1246-ik sorai. Egyáltalán Shakespeare-t kitűnően ismerte, s ha valaki tévesen idézett vagy helytelenül fordított belőle, ha csak az árnyalatot is elvétette, menten észrevette.

Még csodálatosabb azonban az az emlékezet-munka, amelyet művészettörténeti cikkeiben végzett. Említettem, hogy ezek a cikkek csak adatközlések; bennük jobbra régi magyar festők életrajzát állítja össze egy-két nyomtatott forrás alapján. De igen gyakran megtoldja a könnyű helyről vett anyagot egy-két olyan távol eső forrásból származott adattal, hogy azok csak az agyában elraktározott ismeret.

retanyag reproductiói lehetnek, nem pedig rendszeres kutatás eredményei. Ha Bikfalvi Koré Zsigmondról írván, a *Tudományos Gyűjteményben* és Kazinczy *Levelezésében* talált adatokat kiegészíti egy olyan dátummal, melyet a *Magyar Hirmondó* egy régi száma őrzött meg; ha a *Honművész* egy cikke alapján Felsőpulai Kozina Sándor életrajzát vázolván, Barabás Miklós emlékirataiból és a *Nemzeti Ujság* egy 1840-es számából tesz hozzá pótlásokat; ha Petrich Andrásnak a *Tudományos Gyűjtemény* nyomán összeállított életírását megpótolja egy olyan adattal, amelyet Döbrentei Gábor egy munkájának, a *Gemeinnütziye Blätter* című lapban közölt ismertetése rejt magában: ez és a hasonló esetek hosszú sora, nem lehet sem tervszerű kutatás, sem régebben készített jegyzetek eredménye, de éppen az esetek nagy számánál fogva a véletlen munkája sem. Az egyetlen elfogadható magyarázat az, hogy Bayer emlékezetében, korábbi kutatásai közben megrögződtek ezek az adatok vagy legalább lelőhelyük, s később, mikor az illető művésszel foglalkozott, önként, erőltetés nélkül föllevenedtek. Csodálatos, szinte hihetetlen ereje a memóriának, de nem volna-e még hihetlenebb, sőt elképzelhetetlen, hogy Bayer, mikor évekkel vagy évtizedekkel korábban átböngészte a régi hirlapirodalmat, mikor még műtörténeti dolgozatokra nem is gondolt, már előre kicédulázta a neveknek és adatoknak százazreit, abban a reményben, hogy közülük egypárát, évek múlva, esetleg fölhasználhat? Vagy föl lehet-e tenni, hogy Bayer egy Petrich Andrásról irandó másfél lapos közlés kedvéért újra átnézzék egy félszázad hirlapirodalmát s olyan figyelemmel, hogy egy Döbrenteiről szóló cikkben találjon rá valamilyen ismeretlen adatra? A csoda megszűnik csoda lenni, ha nélküle még hihetlenebb föltevésekhez kell folyamodnunk.

A szorgalom, a lelkiismeretesség és a kitűnő memória, a tudós erényeknek ez a háromsága, alapja minden tudományos munkásságnak, a történetírásnak is. De csak alapja! Pusztán ezekkel az adományokkal is ki lehet érdemelni a tudós nevet, sőt lehet hasznos, értékes munkát is végezni, de velük a történész a tudósok hierarchiájában csak a nap-

számos, legfőlebb a mesterember fokozatig emelkedhetik. Aki magasabbra tör, aki igazán nagyszabású történeti művet akar alkotni, az legyen megáldva a tudós erények egy másik, nemesebb és értékesebb háromságával is : képzelettel, hittel, szeretettel. Képzelettel, hogy fölismerje az események rejtett rugóit és a tények lappangó belső kapcsolatait, hogy magas, átfogó szempontokra emelkedve áthidalja és megteremtse azokat a nagy összefüggéseket, melyek által a sorban egymásra következő jelenségek a szerves fejlődés elemeivé rendeződnek. És bírnia kell hittel : hinnie kell azoknak az eszméknek igazságában, amelyek történetét kutatja, annak a föladatnak jelentőségében, amelynek megoldására vállalkozott, annak a munkának szükségességében és hasznosságában, amelyet készít ; de hinnie kell önmagában is, erejében, rátermettségében, mert különben, Arany szavaival szólva, megvert reménnyel indul a csatába és hitben feladja már a diadalt. Végül el kell telve lennie szeretettel, szeretettel tárgya és hősei iránt, mert az eseményeket és az alkotásokat, csakúgy mint az embereket, akkor értjük meg igazán, ha szeretettel mélyedünk el bennük.

Bayer lelki világa e hármas kincs tekintetében nem volt eléggé harmonikus. Képzeletének szárnyát túlságosan lenyűgözte az az óriási adattömeg, amelyet magával cipelt, vagy talán emlékezetének egyoldalú fejlettsége bénította meg phantasiáját : az agyában fölhalmozott sok pozitív ismeret, a maga súlyos, reális tartalmával, annyira magára vonta érdeklődését, hogy elméjének nem támadt vágya a szabadabb lebegésre. Kárpótlásul azonban annál erősebben élt lelkében a hit, s annál elevenebben lobogott szívében a szeretet. Nincs szükségünk arra az acéltükörre, amellyel a néphit szerint a hetedik gyermek belát a testek mélyébe, e nélkül is megállapíthatjuk, hogy Bayer szeretete tudományos vizsgálódásainak tárgya iránt szokatlanul erős volt. A színház — minden, amit ő e fogalomhoz kötött : színészet, dráma és a színház dicsősége, Shakespeare — ifjúkora óta érdeklődésének középpontjában állott, vonzódása iránta évek során egyre erősödött, egyre mélyült. Időjártával annyira elhatalmasodott rajta, hogy nemcsak minden erejét

és idejét, hanem minden érzését és gondolatát neki szentelte, kutatásaiba és tanulmányaiba elmerülve egészen a színház világában élt. S hogy mennyire áthatotta lelkét ez a szeretet, azt semmi sem igazolja annyira, mint hogy érdeklődését és vonzódását nem korlátozta a nagyokra, az irodalmi és színpadi élet vezéregyéniségeire, hanem szívébe zárta a kisebbeket is, a harmad- és negyedrangú drámaírókat és színészeket. Sőt valamint a szerető anya még féltőbb gonddal, még több szeretettel öleli magához beteges, csenevész gyermekét: Bayer szíve is mintha még jobban fölmelegednék, mikor szellemi életünknek ezekről a mellőzött vagy éppen lenézett munkásairól beszél. Az ő rendszeren nyugodt, tárgyilagos hangja szinte szárnyat kap a lelkesedéstől, ha a XVIII. század végi és a XIX. század eleji vándorszínészeinkről beszél, arról a nemes ambícióról, önzetlen munkáról, amellyel a sors kegyetlensége és az emberek közömbössége között hivatásukat teljesítették. A mártírok glóriáját vonja fejük köré, s ha így, a dicsőség sugarai-val elárasztva, talán eszményibb alakokká lesznek is, mint a valóságban voltak, az bizonyos, hogy a Bayertől reájuk vetített erős fényben sok olyan érdemüket észreveszi a tudomány, amelyek nélküle rejtve maradtak volna. S a két század fordulójának naiv műkedvelő vagy mesterember drámaíróira sem pazarolta fölöslegesen szeretetét, mert munkálkodásuk rajzával nemcsak teljesebbé teszi a kor szellemi képét, nemcsak igazibb világításba állítja, föltüntetvén a fény mellett az árnyat is, hanem így értjük meg a maga igazi valójában a magyar dráma fejlődését, így ismerjük meg azokat a fokozatokat, amelyek során a kezdet kezdetétől a tetőpontig eljutott.

Bayer igazi ereje azonban, az, ami megacélozta idegeit és föl villanyozta szellemét, hatalmas munkásságának állandóan működő rugója a hit volt, a hit hivatásában és hivatottságában. Nem túltengő önértzet volt ez, még kevésbé elbizakodottság; nem tartotta értékénél többre sem magát, sem munkáját. De attól a pillanattól kezdve, amikor először merült bele történeti tanulmányaiba, addig, amíg utolsó nagy munkájára ráírta az „*imprimatur*”-t, rendületlenül élt

szívében a tudat, hogy reá és munkáira a magyar tudománynak szüksége van, hogy olyan munkát végez, amelyet nála alaposabban senki el nem végezne, sőt rajta kívül más meg sem csinálna. Az élet mostoha körülményei között ez a tudat tartotta ébren lelkesedését, ez tüzelte újabb és újabb, állandó munkára. És egy másik tudat: az, hogy ebben a meggyőződésben osztozik vele az egész magyar tudományos világ.

Ez a tudat feledtette vele azokat a kisebb-nagyobb sérelmeket, melyek őt tudományos pályáján érték. Mert Bayer tudományos pályája, akárcsak életútja, nem volt diadalmenet nem hintették tele rózsával jótékony kezek. Munkásságának értékéről nem volt egységes a közvélemény, s nagy műveit különbözőképpen ítélték meg: dicséret mellett gáncsban is volt részük. Voltak, akik túlságosan közel léptek hozzájuk s kellő távlat híján nem vették észre e hatalmas alkotások nagyszabású méreteit, hanem túlbuzgalmukban vagy éppen hogy a maguk tudományát és ítélőerejét fitogtassák, kipécézték hiányaikat és foltjaikat. Pirulva kell bevallanom, hogy egy időben magam is sorukba állottam s 23 éves fővel egyik nagytekintélyű folyóiratunkban szigorú bírálatot írtam a *Drámatörténetről*. Nem volt talán egyetlen igaztalan hibáztatás sem bírálatomban, és mégis nagyon igazságtalan volt, mert nem láttam meg a műben, ami igazán nagy, igazán értékes. Nem mentem eljárásomat éretlenségemmel és azzal, hogy irodalmi életünk egyik vezérégyénisége biztatott a szigorúságra, Bayer szelleme sem szorult arra, hogy megengeszteljem, hiszen egy negyedszázadnál hosszabb ideje nehezedik lelkemre ifjúkori könnyelműségem mardosó tudata, s még hevesebben azóta, mikor személyes ismeretségbe kerülván Bayerrel, nemcsak nem érezte vele neheztelését, hanem barátságára méltatott.

Nem hiányoztak az irodalomból az enyémhez hasonló dissonáns hangok, de abban mindenki, kivétel nélkül, egyetértett, hogy Bayer nemcsak óriási munkát végez, hanem páratlanul hasznosat is. Munkásságának *értékéről* elágazhattak a vélemények, de *jelentőségéről* nem, s csakhamar kialakult a tudományos közvélemény, hogy Bayer mérhetetlen hála

kötelezte a tudományt: egy hatalmas kettős épülethez, a magyar színészet és dráma történetéhez ő vetette meg a megdönthetetlen alapot, s minden további munka e két téren az ő munkásságához fog csatlakozni. Hogy ez a szakemberek egyhangú nézete, azt Bayer nemcsak érezte, hanem tudta is. Ez a fölemelő tudat volt Bayer fáradozásainak legszebb jutalma. Tudni azt, hogy amit dolgozik, az nemcsak a jelenben érték, hanem az marad nemzedékek rendjén keresztül, hogy neve és szelleme még élni fog, mikor sírkövét ledönti az idő, tetemét szétporlasztja a föld: az igazi tudós számára fölr minden kitüntetéssel, minden elismeréssel.

IV.

(Bayer élete 1890 után. — Bayer mint tanár. — A hivatalos világ közömbössége, a tudományos világ elismerése. — Életmódja. — Barátai. — Egyénisége.)

Bayer tudományos munkásságának ismertetése és jellemzése annyira lekötötte figyelmemet, hogy egészen elvesztettem szemem elől az embert. Érthető. Bayer nemcsak elsősorban volt tudós, hanem egész valója szerint. Ha volt magyar tudós, akinél a tudomány háttérbe szorította vagy éppen egészen elfojtotta egyéb emberi nyilvánulásait, Bayer volt az. Most, hogy e megemlékezés kikerekítéséül be akarok röviden számolni életének utolsó évtizedeiről, kétség fog el, tarthat-e érdeklődésre számot az a földi pálya, mely egészen ment volt a mozgalmaktól s az a lelki élet, amelyet egészen elkerültek az izgalmak? Van-e valami mindennapibb és szürkébb, mint egy kötelességtudó tanárnak élete, van-e egyszerűbb és átlátszóbb, mint egy embernek is derék tudós lelki világa? Bayer tudományos munkásságának megértéséhez egy nyommal sem visz közelebb életének ismerete, de viszont a tudomány tartozik nagy munkásának azzal, hogy összeállítsa életadatait s megrögzítse embervoltának egypár jellemző vonását — s erre itt az utolsó alkalom. Ha kisiklik kezünkől, ha követik a sírba Bayert azok, akik együtt éltek vele, akik személyesen és jól ismerték őt, még

ezek az egyszerű tények és megfigyelések is feledésbe merülnek.

Bayerrel, az emberrel, 1890-ben találkoztunk utoljára, amikor rendes tanára lett az V-ik kerületi főgimnáziumnak. Ennél az intézetnél működött innen kezdve több mint két évtizedig. történelemre és földrajzra tanítva az ifjúságot. Nagy kedvvel tanított, a kötelességteljesítést nem érezte terhes robotnak, s a kis gyermekekkel való foglalkozást nem nézte le, mint egypár tudós társa, akik azt. tudós gőgjükben. valami alsóbbrendű, tudós egyéniségükhöz méltatlan vesződségnek tartják. Igaz, hogy Bayer rá is termett a tanításra. értelmi világa és kedélye kitűnően illett hozzá. Elfogulatlan. méltányos és jószívű ember volt — olyan tulajdonságok ezek. amelyeket a diákok éppúgy megbecsülnek. mint a fényes értelmet. De nagyon jó előadó is volt. Emlékezhetünk rá. akik ismertük. hogy a mindennapi életben, társaságban is. milyen könnyen és nyugodtan beszélt: tisztán. hallhatóan, bizonyos discret intensitással. Nem kereste a szavakat, de nem is szaporította: gondolatait logikusan fejtette ki, a lényegre szorítkozva. akár társalgott, akár prelegált. Nem szerette a fecsegést. még ha szellemes volt is. üres szólamokat soha sem vett ajkára. minden mondata mondott is valamit. Könnyű volt neki. mert kitűnő memoriája következtében gazdag és változatos tudás halmozódott föl lelkében. Természetesen inkább a szellemi tudományok köréből kerültek ki ismeretei. az irodalmak és a művészetek világából, meg a históriából. de azért érdekelték a természettudományok is — a matematika kevésbbé — s újabb eredményeikről szívesen hallgatott okos fejtegetéseket. szellemi tulajdonává azonban nem tette őket. Azokon a tereken viszont. amelyeken otthonos volt, csak úgy ontotta az adatokat, de nem a lexikon szárazságával, hanem hozzáfűzve az alkalomhoz, mely kicsalta őket elméjének tudatalatti rejtekéből. Mondanivalóját bizonyos személyes színnel mindig elevenné és jellemzővé tette és ezáltal mintegy belevészte hallgatói és tanítványai lelkébe.

Az iskolában különösen a történelem tanításának volt mestere. «Nem volt elfogult semmiféle irányzattal szem-

ben — írja egyik tanártársa ¹ — s az ő élvezetes modorában mindent objektíve tárt tanítványai elé. Nemcsak ismeretanyagot, hanem a multak tanulságaira épített életfilozófiát is adott tanítványainak», s őket gyakorlati életbölcsességével iparkodott az életre is megnevelni. Megértő és belátó vezetőjük volt; nem kívánta tőlük, hogy versenyre keljenek vele az ismeretek gazdagságában, megelégedett, ha megjegyezték maguknak a lényegét — a tankönyv szavainak vagy az ő előadásának szajkószerű betanulásától meg éppen nagyon hamar leszoktatta diákjait.» Szerették is tanítványai, sőt rajongtak érte s szeretetük «akkor sem apadt ki, mikor az életbe kikerültek. Örömmel keresték fel őt mindig s életük nehéz munkájában, tudományos kutatásaikban gyakran kérték ki mesterük böles útmutatásait, tanácsát. Valóban kitűnően töltötte be a jó tanár hivatását: tanított, nevelt és hatott.»

S mi lett a jutalma annak a majd négy évtizedes munkának, amelyet Bayer középiskolai tanári katedráján a legnagyobb odaadással, szellemi erejének teljes kifejtésével végzett? Mivel tüntette ki az államhatalom, mivel fejezte ki elismerését a köz azon tudósa iránt, aki minden napját csak két részre bontotta, az egyiken a tudományt, a másikon a közoktatást, így is, úgy is a magyar közműveltséget szolgálva? A felelettel hamar készen lehetünk, egy szóba összesűrítethetjük: semmivel. Igaz, hogy Bayer maga soha sem kereste a kitüntetést. Végtelenül szerény volt. Sohasem kérkedett sem tudományával, sem irodalmi munkásságával vagy sikereivel s általában igen keveset beszélt magáról. Azt a bizonyos «én»-t sohasem hangoztatta, még kevésbé ejtette — hogy egy tudósunknak az angolokra tett megjegyzését alkalmazzam Bayerre -- nagy betűvel. A szerény embert nem igen szokták fönt észrevenni, de Bayer egyszer mégis közel állt hozzá. Mikor nyugalomba vonult, megkérdezte főigazgatója, milyen kitüntetést szerezzen számára. Bayer nevetve kérdéssel válaszolt: «Csak nem gondolja komolyan, hogy valami címre vagy rendjelre áhító-

¹ Marczinkó Ferenc id. megemlékezésében.

zom! De ha akar valamit tenni az érdekekben, legyen segítségemre, hogy megadja a minisztérium az V-ik korpótlékomat.» A megkívánt 25 évi rendes tanári szolgálatból ugyanis hiányzott még harmadfél éve, de ezzel szemben mint tollnok 13 évet töltött államszolgálatban. Hiába volt azonban a főigazgató minden igyekezete: az állam megtagadta 36 éve híven dolgozó szolgájától, az ország legmunkásabb tudósától az őt félig-meddig joggal is megillető nyugdíj-többletet — évi kétszáz, romlott pesti banknyelven szólva kettőszáz K-t! Egyet elért vele a minisztérium: Bayer tanári pályájának utolsó accordja harmonikusan simult az ouverture szégyenletes dissonantiájához.

Amit a hivatalos világ megtagadott Bayertől, az érdem elismerését, azt megkapta a tudományos világtól, s a bürocraták ridegségéért kárpótolta a szakemberek méltánylása. Tudós társai valóban megadták neki mindazokat a kitüntetések, amelyek hatalmukban állottak. Akadémiánk nemcsak azzal tisztelte meg, hogy közrebocsátotta első két nagy munkáját, hanem azzal is, hogy a *Drámatörténet* megjelenése után, 1899-ben megválasztotta az I. osztály levelező tagjává s a *Shakespeare* megjelenése után, 1911-ben, rendes tagjává. Jellemző a tudomány férfiainak igazságos érzületére, hogy Bayer tudományos munkásságának mind a három jelentős mozzanatát nyomban megjutalmazták — de volt-e magyar tudós, aki három tagsági oklevelét egy-egy ezerlapos könyvvel érdemelte ki? Majd 1912-ben a budapesti tudomány-egyetem bölcsészeti kara választotta meg tiszteletbeli doktorává. Ez volt az a kitüntetés, amelyre Bayer legbüszkébb volt. A díszdoktori oklevelekkel ugyan nem fukarkodnak túlságosan az egyetemek, de rendszerint a közélet terén jeleskedő férfiaknak juttatják, akik tettel és nem könyvekkel szereznek érdemeket a tudomány vagy az egyetem fölvirágoztatásában, vagy éppen nemzetünknek és az emberiségnek jótevői. Egyszerű középiskolai tanárt, pusztán tudományos érdekért, sem Bayer előtt, sem utána nem avatott tiszteletbeli doktorává az egyetem tanácsa — ez teszi olyan jelentőssé Bayer kitüntetését. Átérezte ezt és finoman ki is fejezte a bölcsészeti kar akkori

dékánja, Fináczy Ernő, midőn átnyujtván Bayernek a doktori oklevelet, a következő szavakat intézte hozzá: «Az oklevelet átnyujtom, abban a meggyőződésben, hogy amióta a budapesti egyetem fennáll, ez a kitüntetés nem ért még oly férfit, ki akkora tudást oly ritka szerénységgel párosított volna, mint amily tudás és szerénység egyesül Önben.» Még egy testület volt, mely érdeme szerint megbecsülte Bayer munkásságát, szülővárosa, Baja. Mást nem adhatott nagy szülöttének, megtette hát a város díszpolgárának. Ez a cím sem rejti önmagában az értéket — vidéki városaink készségesen díszítik föl vele polgártársainkat — de értékessé teszi az a meggondolás, hogy a díszpolgári székbe sok mindenféle ösvényen el lehet jutni, legkényelmesebben persze a politika országútján, de a tudomány berkein keresztül még alig jutott oda el valaki.

Másfelé Bayer pedig nem járt, sőt hovatovább a tudományt is ott csinálta a maga Török-utcai lakásában, amely 1894 óta végleges otthona lett. Megtartotta szülei halála után is, s akkor öltötte az magára jellemző alakját. Két egymásba nyíló utcai szoba volt, az első, a nagyobbik, a dolgozó, a második, a kisebb, a hálószobája, de eltérő rendeltetésüket mindössze az jelezte, hogy az előbbiben egy hatalmas íróasztal, az utóbbiban egy ágy állott — egyébként nem volt köztük különbség, s egyikben sem volt más, mint könyv és könyv, könyv mindenütt, köröskörül a falakon föl a mennyezetig, az asztalok lapján, a szekrények tetején, a padlón egymás fölé fektetve, még a székeken is, úgy, hogy ha látogatója érkezett, előbb valamelyik széket meg kellett szabadítani terhétől, hogy leültethesse vendégét. Azonkívül csak füst volt a két szobában, de azt aztán vágni lehetett, mert a cigaretta folyton ott égett az ajka bal szögletében. Nem volt könnyű bejutni hozzá, mert házvezetőnője, az öreg Veronka asszony, nagyon örködött, hogy hivatlan vendég ne tolakodjék gazdájához. Tisztelettel említsük meg ennek a derék asszonyságnak nevét. Bayer még szüleitől örökölte, s ma is a Bayer-család szolgálatában áll, megszakítás nélkül immár 54-ik éve. Mikor Bayer vagy ötven évvel a vállán, árván maradt, átvette a mindennapi élet viszonyai,

apró-cseprő gondjai és bajai közé beleilleszkedni nem igen tudó öreg gyermek mellett az édesanya szercpét, gondoskodott minden kényelméről és kitűnő kosztot tartotta. Ez utóbbi tekintetben éles szakadék választotta el fölfogásukat. Bayer igénytelen ember volt, amellet takarékos, Veronka asszony meg mindenhez értett, csak a főzésben való takarékoskodáshoz nem. Még az öreg Bayeréknél megszokta e téren a tékozlást s most is beleölte ura minden pénzét a konyhába — állandó volt ezért köztük a zsörtölődés. A meg-megújuló vitákban az utolsó szó ugyan a gazdáié volt, de az utolsó tett a házvezetőnéé — s minden úgy történt, amint Veronka asszony akarta. Csak a háború alatt s még inkább a nagy katastropha után változott meg az élet a Bayer-házban. Bayer azt a kis vagyonát, amelyet hosszú évtizedeken át igénytelenségével megtakarított — már t. i. amennyit nem fordított könyvvásárlásra — mint hazafiasan érző ember, utolsó fillérig hadikölcsönbe fektette, s annak elértéktelenedésével mindjobban ránehezedett a fokozódó drágaság súlya. Különösen utolsó évében szenvedett sokat a nyomasztó szegénységtől, de nem tudta magát rászánni, hogy könyveit, kézirat-gyűjteményét vagy képeit áruba bocsássa, ahhoz meg büszke volt, hogy másokhoz forduljon támogatásért. Inkább nélkülözött. A legtöbb szenvedést azonban maga okozta önmagának, makaesságával. Conservatív gondolkodását ugyanis átvitte a mindennapi élet terére is s a technika vívmányait csodálta, de maga körül nem tűrte. Irtózott pl. az újabb világító eszközöktől, a gáztól és villanytól, megmaradt mindvégig a petróleum mellett. S mikor már nem lehetett petróleumhoz jutni, inkább sötétben ült és gyötrődött, de nem vezettette be a villanyt lakásába.

Az iskola és a Török-utcai két szoba volt azóta, hogy Bayert ismertem, az ő egész világa. Fiatalabb korában is otthonülő ember volt, de akkor, ha társaságba ritkán járt is, színházba szívesen ment, kivált az operába, a Műcsarnok kiállításait is megnézte, sőt egyszer-kétszer külföldre is ellátogatott, Németországba és Velencébe. Az utazásról mondott le leghamarabb. Úgy találta, hogy a természet szép-

ségei és a művészetek remekei nem érik meg azt a sok fáradságot és kellemetlenséget, amit értük cserébe adni kell. Mikor azután, igen korán, élete delén megöregedett, sőt megaggott, részint a munka kedvéért, részint veleszületett hajlamának engedve, mindenhonnan visszahúzódott a maga csigaházába. A zene ugyan mindvégig vonzotta, de azért operába se járt többé, még akkor sem ment el, ha lakására küldték a jegyet, s inkább a telefon-hírmondón át hallgatta. Sőt — szinte félek leírni, annyira hihetetlenül hangzik — a magyar színpad legrajongóbb híve, a magyar dráma és színészet monographusa, élete utolsó évtizedeiben még színházban is alig volt. Kétségtelen, hogy a haladó évekkel egyre jobban kitöltötte lelkének minden zúgát a munka s kizorítván onnan az érdeklődés egyéb tárgyait, nem érezte szükségét annak, hogy a tudományon kívül mással is foglalkozzék. Nem szorult semmire — de éppúgy nem szorult senkire sem. Bizalmasabb viszonyban nem volt senkivel — tanári testületének tagjain kívül pl. senkit sem tegezett — s noha eleinte, mint fiatal Kisfaludysta és akadémikus, sűrűbben érintkezett tudományos életünk szerepvivőivel és jól érezte magát körükben, személyes szint még irodalmi kapcsolatai sem nyertek, s egyik sem mélyült barátsággá.

Barátja valójában nem is volt több, csak az a három, akiket még ifjúkorában szeretett meg. Gyulai László halála után csak kettő maradt, a hű Bodrogi és egy szintén bajai származású ügyvéd, Drescher. Megható volt e három öreg összetartása, évtizedeken át meg nem zavart jó barátságuk, de az érdem e részben, úgy nézem, inkább Bodrogié és Drescheré, mint Bayeré. Kétségkívül Bayer is ragaszkodott hozzájuk s ismerősei sorából csak hozzájuk, de a viszony melegségét és erejét inkább a másik kettő szívéből szította föl. Egy érdekes eset vet igen jellemző világot erre a baráti viszonyra. A két öreg hosszú évek óta minden szerdán meglátogatta Bayert s kedélyesen elbeszélgetve töltötték a délutánt — Bayer azonban sohasem ment feléjük. Egy alkalommal, a tizes évek elején, mikor búcsúztak, így köszönt el tőlük: «No fiúk, most két hónapra fölfüggesztjük a szerdákat!» Bodroginak nagyon rosszul esett ez a kurta-furcsa

elbánás : egy emberélet barátsága és szeretete nem érdemel annyit, hogy közölje velük az okot, amiért egy időre véget vet az évtizedes szokásnak! Nyilván valami komoly, nehéz munkán dolgozik, de legalább magát ezt a tényt említette volna Bayer! Mikor tehát letelt a két hónapnyi tilalom-idő, nem kísérté el Dreschert Bayerhez. Várta, hogy fölkeresse Bayer vagy legalább levélben érdeklődjék, miért nem jön hozzá újra. Várta, várta, de hiába. Bayer még Dreschertől sem kérdezte meg, miért maradt el a másik hű embere. Vagy másfél évig nem látták egymást. Ekkor véletlenül találkoztak az utcán. Bodrogi szívéről Bayer megpillantásakor egyszerre leolvadt a reáérőszakolt jégkéreg, odament hozzá — de Bayer egy szóval sem kérdezte, miért maradt el tőle oly sokáig. Bodrogi persze ezentúl újra eljárt minden szerdán Bayerhez, s az éppoly kevéssé csodálkozott ezen, mint előbb a távolmaradásán.

Különös ember volt, tagadhatatlan, Bayer, de azért korántsem volt mogorva lélek vagy rideg emberkerülő. Ellenkezőleg, nyájas, derült kedély volt, szeretete, sőt élvezte a társaságot, s ha valaki tudós társai vagy a fiatalabb nemzedék sorából meglátogatta otthonában — az ilyen látogatók persze mindig tudományos alapon történtek, s a látogatók kivétel nélkül okulásért fordultak hozzá — nagyon szívesen fogadta. Kedves, figyelmes házigazda volt, különösen akkor, ha a vendég, pipás ember lévén, tudta méltányolni az ő különféle dohányfajtaát — dohányainak jó minősége volt talán az egyetlen, amire büszke, sőt hiú volt! Ő azonban sohasem kereste mások társaságát, látogatást tudós társainál nem tett — hiszen, láttuk, még legjobb barátait sem kereste föl. Csak most, e megemlékezés adatainak összeszedése alkalmával, ébredtem tudatára annak, milyen kivételes szerencse lett osztályrészem 1914 legelején, egy szép téli napon. Akkortájt a Nemzeti Könyvtár Szigetiekötete ügyében, melynek összeállítását Bayer vállalta magára, mint a vállalat szerkesztője több ízben megfordultam nála megbeszélni a részleteket. Egy alkalommal este kerestem, de nem találtam otthon. Megízentem tehát házvezetőnőjétől, értesítsen azonnal, mikor látogathatom meg. Másnap

délben maga Bayer keresett föl lakásomon, s miközben elintéztük sürgős dolgunkat — a Szigeti kötet tördelésénél merültek föl nehézségek — eszemágába sem jutott, hogy otthonom egy kisebb fajta világcsoda színhelye lett.

Még az irodalmi és tudós körökben oly népszerű kávéházi asztaltársaságok is csak kezdetben és ritkán látták Bayert. Csak egy kivételt tett, egyetlen társaság vallhatta Bayert tagjának, az a tanári kör, jobbjára Bayer testületének tagjaiból összeverődve, amely kedd esténként találkozott Buda egyik dunaparti vendéglőjében. Bayer, a társaság legtiszteltebb tagja, igen jól érezte magát ebben az inkább pædagógiai, mint irodalmi színezetű környezetben s a keddi estékről csak akkor maradt el, ha — nagy ritkán — nem érezte magát jól.

Ilymódon természetesen egyforma szürkeségben, állandó munkában teltek Bayer öregkori napjai. Sem emberek, sem események nem vittek bele nagyobb változatosságot, s azon nagy értékek közül, amelyek Madách szerint elviselhetővé teszik a földi szenvedéseket, Bayernek csak egyben lett része, a munkában, melynek «tere végetlen». A többi, az égi szó, a női lélek költészete és a dal, elkerülték tudós műhelyét. Vajjon ez az egy emberi érték kipótolta-e a többiek hiányát, vajjon a munka, mely az átlagos emberinél jóval nagyobb mértékben lett osztályrésze Bayernek, feledtette-e vele azt, amit érte mulasztott? Boldog volt-e valóban Bayer? Elmondhatta-e Berzsenyivel: úgy éltem, hogy életemet visszaélni ne bánnám? Vajjon, élte alkonyán, el-elmerengve egy-egy szabad percében a multakon, nem szorult-e el a szíve, ha a bohó ifjúság elszalasztott gyönyörűségeire, el nem játszott játékaira gondolt? Oly nehéz az emberi szív mélyére látni — Bayerére meg éppen nem lehet!

Az egyformaság, amely Bayer életét jellemezte, évek multával mindjobban fokozódott, és életének külső képe lassanként változást nem ismerő chablonná merevedett. A kora délelőttöt az iskolában töltötte — később, szabadsága idején és nyugdíjba vonulta után azt is otthon, munkában — délfelé egy-két órát sétált, mindig a Dunaparton, a Margithídtól a Lánchídig meg vissza. Ilyenkor szívesen

vette, ha valaki csatlakozott hozzá, de azt se bánta, ha egymagában kellett rónia az aszfaltot. Két órakor megebédelt s háromig pihent. Ebben az időben teremtett lélek nem léphette át a küszöbét : Veronka asszony, mint valami sárkány, elűzött mindenkit. Háromtól késő estig szakadatlanul dolgozott. A kedd esti és szerdai találkozókön kívül csak vasárnap délután engedett magának pihenőt. Ez a nap a rokonoké volt, s rendszerint a Gaál- és Török-családok körében töltötte. Rokonait, valamint Sándor öccse családját nagyon szerette s e művelt, kedves körben kitünően érezte magát. Élénk és friss volt a legutolsó időkig, könnyű helyen állott nála a szó, s mivel minden, amit hallott vagy olvasott, megragadt emlékezetében, és minden kérdésről gyorsan fogalmazott határozott véleményt, mindig volt mondanivalója. De szívesen hallgatott, ha másoknak volt kedvük beszélni, s egészen ment volt a sokat tudó emberek rendes hibájától : sohasem törekedett tudásával lehangolni társaságát. Így igen kellemes, megnyerő ember volt a társaságban is, annál inkább, mert megvolt benne is az elzárkózottan élő emberek természetes kíváncsisága más emberek ügyes-bajos dolgai iránt, s nem csak udvarias érdeklődést mutatott az őket foglalkoztató kérdések iránt, hanem valóban érdeklődött is, megjegyezte eseteiket, történetüket, sőt egyes mondásaikat és szokásaikat is s alkalmilag hivatkozott is rájuk, nagy örömet szerezve ezzel az illetőknek.

Ismerősei között nem igen tett különbséget, mindenkivel egyformán bánt : közvetlenül, de bizonyos, másoktól alig észrevehető tartózkodással. Mert érdekes : az ő rendkívüli zárkózottsága nem vált előttünk tudatossá. Hogy viselkedése kissé különös, azt észrevettük, de ez nem volt föltűnő, hiszen éppen tudós körökben sok a különös egyéniség, de arra nem gondoltunk, hogy ez a sokat és kedvesen beszélgető öreg úr valójában egy hét pecséttel elzárt lakat számunkra. Most, visszagondolva az együtt töltött órákra, meg tudom fejteni azt a látszólagos ellenmondást, hogy Bayer közlékeny és tartózkodó, sőt zárkózott volt egyszerre. A magyarázat az, hogy Bayer lelkének csak egyik felébe engedett bepillantani, az értelmibe, a másikat azonban, az

érzelmit, szigorúan elrejtette előlünk, magának tartotta fönn, legfőllebb családja tagjainak árult el belőle egy keveset. De amit mondott, az árnyalatban is, tenórban is mindig igaz volt. A tettetést, a pose-t, a nagyképűséget magában nem ismerte, másban utálta, egyszerű és természetes volt minden szava, minden tette.

Viselkedésének magyarázata egyfelől sajátos lelki alkata és vérmérséklete, másfelől az ebből kisarjadt világnézete. Az élet kicsinyes vonatkozásaiban könnyen kijött a sodrából, de az élet nagy kérdései nem izgatták. Mivel a sorstól nem várt semmit, vele szemben a hideg, objectiv szemlélő álláspontjára tudott helyezkedni, vette úgy, amint van. A világgal nem sokat törődött, nem szörnyűködött az élet, a sors fordulatain, de nem is lelkesedett módfölött rajtuk, nem ostromozta és nem gúnyolta embertársait, de nem is dicsőítette. A világot is, az embereket is bizonyos nyugodt filozófiával nézte. Annál könnyebben, mert a szélsőségek minden téren távol állottak lelkétől. Az arany középút és a józan közepszer embere volt, jelszava a nil admirari, elve az ataraxia, a lélek nyugalma. S hogy az a flegma, amellyel a világot nézte, nem fajult egykedvűséggé, közömbösséggé, annak oka, hogy a külvilág minden személyes vonatkozástól menten is, objektive, érdekelte — mint a csillagászt az égi testek vagy mint a zoológust egy ritka bogár. Megfigyelte hát az életet, szép csöndesen, megformálta róla a véleményét, de nagyobb érzelmi reactio nem támadt a lelkében, még kevésbbé akarati elhatározás. A dolgok menetébe nem avatkozott, még a sors apró kerekeinek küllői közé sem nyúlt bele : forogjanak, amint a végzet és az emberek hajtják. Nézeteit nem titkolta, de nem is erőltette senkire : gondoljanak és cselekedjenek a többiek, amit akarnak. S ha esetleg nagyon nem tetszett neki a játék, szó nélkül, hang nélkül visszavonult. Flegmája csak akkor hagyta el, ha a magán- vagy közélet valamilyen visszaélése került szóba, kivált az elfajult magyarok hazafiatlan, nemzetellenes merényletei. Ilyenkor kitört, levette a féket nyelvéről, s az hű tolmácsa lett háborgó indulatainak.

Egyéniségének ezt a vonását még írásai is elárulják.

Bayer nyugodt, tárgyilagos író volt, olyan mértékben, mint kevés más tudósunk, s írásaiban éppúgy tartózkodott a szélsőségektől, mint az életben. Stílusát teljes tárgyszerűség és nagyfokú higgadság jellemzi, akár epikai nyugalomnak is nevezhetnők. De ha a mult rajzában, a színészet vagy a dráma történetében nyegleséggel, haszonleséssel találkozik vagy azt látja, hogy a legnemesebb eszmét, a hazafiasságot, és a legszentebb érzést, a nemzetit, az önzés szolgálatába állítják az élelmesek : akkor hangot vált, az értekező próza szárazsága emelkedettséggel ad helyet, a hæv és szendedély szavai áradnak tolláról. Könyvei egyébként is híven tükrözik egyéniségét, világnézetét és vérmérsékletét. Bayernek flegmájából kihajtott világnézete érteti meg, mint tudott nemcsak türelmesen végigolvasni annyi csapnivaló silány drámát, hanem komolyan írni is róluk, a nélkül, hogy elhagyta volna nyugalma. Ritka eset, hogy valamilyen szatirikus megjegyzés csúszik ki a tollából, rendszerint megőrzi komolyságát még az emberi elme torzképződményeivel szemben is. A tréfa iránt volt érzéke — nagyon szerette pl. az anekdotákat — de a humor iránt már alig, neki magának meg éppen nem volt humora, s kis könyvtárra menő írásaiban alig találunk egy-két élcet. A legjobb közöttük az, amelynek kíséretében Wurzbach Calderon-monografiájának magyar adatait kiegészíti : «készségünk, amellyel osztrák írótársaink segítségére sietünk, egyáltalán nem igazodik a kvótához.»

Buffon híres mondása kitűnően talál Bayerre : Bayer, az író, egy volt Bayerrel, az emberrel.

V.

(Bayer hypochondriája. — Utolsó napjai. — Halála.)

Mint minden derék magyar életében, Bayerében is nagy fordulatot okozott a háború. Nem azokra az anyagi bajokra célok, amelyekről fentebb megemlékeztem. Ezeket ő, aki egy életen át belegyakorolta magát a lemondásba, könnyen tűrte. Lelke volt kitéve a súlyosabb támadásoknak : belevette magát a pessimismus férge. A háború kitörése óta

nagy aggodalommal, majd teljes reménytelenséggel nézte a nagy küzdelem lefolyását, de lelki gyötrelmeiről szokása szerint családja tagjain kívül senkinek sem szólt, már hazafias kötelességből sem, nehogy terjessze a csüggedést. S ezek a lelki kínok visszahatottak szervezetére is. Egészségével azelőtt valójában sohasem volt baja, szervezete erős és ép volt, és noha kissé hypochondrikus lévén, túlságosan vigyázott magára — vagy talán részben azért — beteg egész életében nem volt. Valahogyan azonban fejébe vette, valószínűleg még fiatal korában értette félre orvosa szavát, hogy szerfölött hajlamos a betegségekre s mivel szeretete az életet, iparkodott minden áron megakadályozni a veszedelmet. Csak egy segéllyel nem élt — orvosával. Orvost nem hívott soha magához, s ha elvétele rosszul érezte magát, holmi «házi szerek»-hez fordult s hatásukkal mindig meg volt elégedve. Nem csoda, mert ezek a muló természetű zavarok, inkább, mint bajok, maguktól is rendbe jöttek.

Hypochondriája néha halálfélelemig fokozódott, de ez inkább az egészséges ember kacérkodása és tetszelgése volt, mint a beteg ember tragikus érzése. Jellemzően megvilágítja ezt egy kedves esete. Az 1910-ik év kora tavaszán a Dunaparton sétálva találkozott egy matematikus barátjával s elpanaszolta neki, hogy nagyon aggódik életéért, azt hiszi, nem viszi már sokáig.

— Talán beteg, kolléga úr! — kérdezte tőle résztvevően barátja.

— Nem, nincs semmi bajom, — felelte Bayer — de 58 éves lettem, ez pedig rossz szám.

— Rossz számok nincsenek, legfőlebb a prim-számok, s az 58 nem az! — hangzott a matematikus felelete. (Prim-számok azok, melyeket csak 1-gyel és önmagukkal lehet osztani.)

— De bizony rossz szám az 58-as, mert $5 + 8 = 13$, és így ebben az évben valószínűleg meg fogok halni!

A matematikus egypár pillanatig hallgatott, aztán megszólalt:

— Nézze, kolléga úr, ha ez igaz volna, akkor magának már kilenc éve halottnak kellene lennie.

Bayer csodálkozva nézett reá.

— Igen — folytatta amaz — mert 49 éves korában is 13 volt a két szám összege, és kolléga úr mégsem halt meg akkor. Ennélfogva bátran lehet még 67, 76, 85, sőt 94 éves is, mert e kétjegyű számok számjegyeinek összege mindenütt 13! Figyelmeztetem azonban, hogy a 94-ik éve valóban veszedelmes év lesz, abban az életévben már könnyen meghal az ember.

Ez a kis matematikai megvilágítás megnyugtatta — jelül, hogy halálfélelme nem tört föl nagyon mélyről.

Vas egészségét azonban észrevétlenül kikezdte egy alattomos kór, a tudományos foglalkozás természetes velejárója, az érelmeszesedés. Megalapozta pusztító munkáját a nikotin, amellyel Bayer túlságosan élt, mintegy kárpótlásul tartózkodásáért az érelmeszesedés másik két mérgétől, és sietette lefolyását a háború, azok az izgalmak, melyek küzdelmünk szerencsétlen fordulatai alkalmából Bayert, pesszimiztikus fölfogásával, kétszeresen megviselték. A háború utolsó évében, mikor már veszve látott mindent, jelentkeztek a kór első tünetei, majd a rohamosan torlódó nemzeti katastrófák, a fegyverletétel, a forradalom, a vörös uralom, megpecsételték sorsát. Az 1919-ik év vége felé már érezte közeledő halálát. Mikor december elsején átadta házvezetőnőjének a fizetését, ezekkel a szavakkal kísérté:

— Ez az utolsó pénz, amit tőlem kap!

A következő éjjel álmot látott. Megjelent előtte édesatyja és így szólt hozzá:

— Józsi fiam, készülj, 19-én eljövök érted!

Ez az álom rendkívül hatott reá. Nagyfokú idegesség vett rajta erőt, s ez heves szívgyörcsöt idézett elő. A lelki feszültség, a halálnak előre vetett képe s a nyomán járó izgalom meggyorsította a szervezet bomlását, s ismételten szívgyörcsök támadták meg. Utoljára december 11-én. Másnap 12-én d. u. 4-kor lefeküdt a chaise longue-ra s meghagyta házvezetőnőjének, hogy 7-kor keltse föl. Mikor az a megszabott időben bement hozzá, halva találta. Szélhűdés ölte meg álmában, egy héttel korábban, mint ahogy megálmodta.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

A MAGYAR TUDOMÁNY NEMZETKÖZI HELYZETE.

A Magyar Tudományos Akadémia centenáriuma a háború után először gyűltek össze számos, részben volt ellenséges államnak képviselői Budapesten. Első érintkezés volt ez jórészükkel és kerestük a kölcsönös megértésnek, érdekeink összeegyeztetésének és az együttes munkálkodásnak lehetőségeit. Az Akadémia, amely 100 éves fennállása alatt már annyi szolgálatot tett a magyar tudománynak, ennek a találkozásnak felidézésével mindannyiunkban tudatossá tett egy fontos problémát, amellyel való foglalkozás nemzeti és tudományos szempontból egyik legnagyobb érdekünk: ez a magyar tudomány nemzetközi helyzetének meghatározása és azoknak a módoknak megválasztása, amelyekkel legtöbbet tehetünk annak emelésére.

I.

A tudományos kutatás határtalanságánál fogva a háború előtt is lázas munka folyt az összes culturállamokban mind maga a tudományos kutatás, mind annak megszervezése terén. A kutatás és a felső oktatás hagyományos kapcsolata miatt az egyetemek mellett voltak kutató intézmények, az egyes tudósok számára állások, amelyek az illetőket a tanítás terhétől mentesítették, hogy minden erejükkel a kutatásnak élhessenek. Franciaországban a Collège de France, mely a XVI. században keletkezett, vagy a Museum National d'Histoire Naturelle, amelynek keletkezése szintén három évszázadra nyúlik vissza, régi példái a kutató intézeteknek. Ezeknek szerepe e századnak a fordulója körül azonban nagyon megnövekedett azáltal, hogy a nagy cultur-

nemzetek egymásután a legnagyobb anyagi erőfeszítéseket tették ilyen intézetek létesítésére, hogy ily módon főleg a természettudományi kutatást a maga sokoldalú eredményeiért előmozdítsák. Anglia a kémiai és a rádiumkutatások céljaira létesít intézeteket. Svédországban a Nobel-Intézet létesül Arrhenius vezetésével. Amerikában pedig Carnegie és Rockefeller teszik első nagy alapítványaikat ilyen célokra. Ez vezeti a német tudományos köröket arra, hogy 1910-ben megalapítsanak egy társaságot: a Kaiser Wilhelm Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaftot, főleg abból a célból, hogy a természettudományi kutatás terén való elmaradottságukat a többi államokkal szemben pótolják. (Harnack memorandumának és a császár felhívásának rövid idő alatt megvolt az eredménye. Összegyűl 10 millió aranymárka és abból megépítenek nagyszerű intézeteket és ezen a téren is felveszik a versenyt a többi nagy nemzettel.) Főleg a természettudományoknál a részletkutatások terén elért eredményeken kívül a szétágazó speciális tudományok közti eligazodás, a részleteredmények tömege feletti áttekintés megszervezése nemzetközi viszonylatban is a német tudomány érdeme, amely a különféle szakmák területén mindenütt megindítja és megszervezi a *Zentralblättere*ket és *Jahresberichte*ket, amelyek az egész világ tudományos termelését regisztrálták és ezért minden nemzet számára egyaránt nélkülözhetetlenek.

Az egyetemeken és kutató intézeteken kívül a tudományos akadémiák és társulatok is minden nemzet életében szerepet játszottak és a rendszertelenül összeülő nemzetközi congressusokon kívül állandó nemzetközi szervezeteket is alakítottak, amelyek arra voltak hivatva, hogy a különböző nemzeteknek a tudomány terén folyó munkáját összhangba hozzák és így a tudomány előbbrevitelét megkönnyítsék. Ezek közt két szervezet játszott vezető szerepet: az egyik az Association Internationale des Académies, mely 1900-ban létesült és Párizsban 1901-ben tartotta első ülését. Ennek a Magyar Tudományos Akadémia is tagja volt. A másik nem tisztán tudományos, de annál általánosabb jellegű, az Union des Associations Internationales, mely 1910-ben létesült

Brüsszelben. azzal a céllal, hogy a nemzetközi alakulatokat, amelyek mind egy-egy speciális irányát képviselték a nemzetek közti érintkezésnek. tevékenységük egybekapcsolására vezesse. Ez az utóbbi szervezet, melynek fáradhatatlan apostolai Paul Otlet és Lafontaine belga senator. a szellemi munka nemzetközi megszervezésére nemzetközi bibliographia (alapítva 1907), nemzetközi egyetem (alapítva 1920) fenntartása útján szívós erőfeszítéseket tesz.

A háború kitörése a nemzetközi kapcsolatokat megszakította. az egymásról való rendszeres tájékozottság lehetőségét megszüntette. a szenvedélyeket még a tudományos objectivitásukra büszke tudósokban is felkeltette és a fokozatosan kiépített nemzetközi tudományos szervezeteket szétrobbantotta. De ezzel a tudományos kutatást és a tudományos munkát nem lankasztotta, sőt lehet mondani. hogy a tudományos kutatás bece az általános közvéleményben a háború alatt csak növekedett. A háborús egészségügy, az élelmiszerchemia és a műszaki hadviselés nagy tudományos igényeinek fontossága mindenki előtt nyilvánvalóvá lett és jellemző, hogy a háború sok régi tekintély megrendülésére vagy pusztulására vezetett, de a tudomány tekintélye nem szenvedett csorbát.

Az az izoláltság. amelybe a háború által a hadviselő nemzetek tudósai kerültek, azáltal, hogy egymással nem érintkeztek és a semleges államokkal való kapcsolat is sok tekintetben korlátozva volt azáltal, hogy azok tudósai kormányaik politikai semlegességét nem követték. arra vezetett, hogy a nemzetek számot adjanak maguknak arról, milyen fokán állnak a tudományos autonómiának. vagy mekkora más nemzetektől való tudományos függésük. Felismerték a nagy fontosságát annak. hogy a politikai és gazdasági függetlenségen felül egy ország kulturális és tudományos függetlensége és autonómiája is mekkora jelentőségű. És ez a felismerés oly mélyhatású volt, hogy az a háború befejezése óta is szakadatlanul tovább érvényesül.

Amióta a nemzetközi érintkezés újból lehetővé vált. a tudomány természeténél fogva újból számos ok és alkalom van nemzetközi kapcsolatokra, de a különválás 10 eszten-

deje olyan nagy változásokat okozott, hogy azoknak megismerése nélkül bátor cselekvés nem lehetséges.

Magyarországnak gazdasági és politikai helyzete is annyira megváltozott, hogy a magyar tudománynak fokozott mértékben van szüksége arra, hogy nemzetközi helyzetét számontartsa. Mentül kisebb egy ország, annál jobban alá van vetve a többiek behatásának és mentül elszigeteltebb a nyelve, annál nagyobb erőfeszítésébe kerül, hogy a tudomány nemzetközi közösségébe bekapcsolódjék.

A hivatalos magyar tudománypolitika teljesen tudatában van az új feladatoknak és a maga részéről azok egyik legfontosabbjának tartja, hogy a magyar tudomány művelői számára a magyar tudomány nemzetközi viszonylatainak megítéléséhez szükséges tájékozást megkönnyítse.

II.

A legfontosabb tény, amellyel számolnunk kell, az, hogy a tudományos kutatás és a tudomány művelése terén a háború előttit messze felülmúló erőfeszítéseket tesz minden ország a tudományos versenyben való érvényesülése érdekében.

Új intézmények létesítése terén is igen nagy az áldozatkészség. Ausztria a volt hadiiskola épülettömbjét a műegyetem fejlesztésére alakítja át és ott új intézeteknek egész sorát szerelte fel. A bécsi tudományegyetemnek kémiai intézetét is a háború után fejezték be. A vidéki egyetemek közül az innsbrucki részére hatalmas új központi épületet emeltek, amelyben az orvosi kivételével az összes facultások helyet találtak. Grácban a műegyetem részére emeltek elsősorban az elektrotechnikai intézet elhelyezésére hatalmas ötemeletes épülettömböt.

Németországban a müncheni egyetemnek egész orvosi facultását a háború óta építették. Berlinben, Marburgban, Bonnban, Breslauban, Lipcsében stb. kisebb-nagyobb egyetemi intézetek épültek. Münchenben a műegyetemet nagyobbra fejlesztik, a hamburgi és kölni egyetem pedig éppen a háború után keletkezett és a frankfurti is teljesen csak a

háború óta fejlődött ki. A Kaiser Wilhelm Gesellschaftnak 18 intézete van már, amelyek közül hat a háború óta létesült és most van Berlinben szervezés alatt egy nagy összehasonlító jogtudományi és nemzetközi jogi intézete, amely azonban más nevet fog viselni, nehogy nemzetközi kapcsolatainak kifejlesztésében a neve nehézségeket okozzon. A berlini Telegrafenbergben az állami Csillagvizsgáló Intézetben nem régen készült el az úgynevezett Einstein-torony. Hasonlóképpen nagy áldozatokkal folytatják múzeumi építkezéseiket és a Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft 8 millió aranymárkát kapott a birodalomtól a folyó évben, amelyből többek között megszervezett egy nagy tudományos felszereléssel ellátott Atlanti-Óceáni Expedíciót, mely két évig lesz távol a hazai kikötőtől.

Németország az egyetemeket belsőleg is átszervezte. Az 1923 március hó 20-án kiadott *Grundsätze einer Neuordnung der preussischen Universitätsverfassung* alapján az összes egyetemeknek új statutumai elkészültek és azokat mostanában fogják közzétenni. Hasonlóképpen Bajorországban új szervezeti reform és számos egyetemi tanulmányi reform is történt, amelyeket egy korábbi ismertetésemben részletesen fel dolgoztam.¹

Franciaországban a párizsi egyetemen több új intézet épült és van épülőben, az egyetemi diáksocialis kérdés megoldására pedig a lebontott párizsi várövezet egy részének helyén Cité Universitaire-t építenek. Franciaországban is alkottak szervezeti reformot az 1920. évi július hó 21-iki decretummal, amely az egyetemek területi hatáskörének fenntartása alapján a kerületükben lévő összes felsőoktatási és kutatási intézményeket bekapcsolta az egyetembe és az egyetem tanácsát a változott viszonyok figyelembevételével újjászervezte és kibővítette. 1922-ben megszűnt az a régi hagyomány, hogy a párizsi egyetemnek a mindenkori közoktatásügyi miniszter volt a rectora és így annak addigi vicerectora azóta a párizsi egyetemen is ugyanazt a címet viseli, mint a vidéki egyete-

¹ A felsőoktatás és tudományos élet állapota a háború után Németországban és Ausztriában. Budapesti Szemle. 1924.

mekéi már régtől fogva. A francia egyetemnek nagy súlyt helyeznek külföldi kapcsolatok szerzésére, így a párizsi egyetemnek Varsóban, Prágában, a toulousinak Madridban, a lyoninak Beyruthban van francia intézete stb.

Olaszország 20 egyetemét, amelyek közt kicsinyek is vannak. mind fenntartják, sőt 1924 őszén Milánóban nagy teljes egyetemet alapítottak, amelynek központi épülete egy átalakított régibb épületben nyert elhelyezést és egész új városrész van épülőben az orvosi facultas és a természet-tudományi intézetek elhelyezésére. Gentile közoktatásügyi miniszter nagy fascista szervezeti és tanulmányi reformot is léptetett életbe, amely részben újból módosult.

Svájcban a zürichi egyetemnek hatalmas új központi épülete van s az aránylag fiatal freiburgi egyetem további fejlesztésének is készek a tervei.

Angliában a londoni egyetemet, amely 36 college-ből áll és 21,000 hallgatója van. nagy birodalmi egyetemmé akarják kifejleszteni és mivel az University és a Kings Collegek — amelyek az összesek közt a legnagyobbak és önmagukban is egy-egy önálló egyetemnek tekinthetők — a British Museum környékén vannak, oda akarják a város más részében elszórt intézményeket is egy, az állam által felajánlott telekre áttelepíteni, többek közt magukat a központi hivatalokat is, amelyek most a South-Kensington Museum szomszédságában vannak. Cambridge-ben, a physiologiai kutatás híres angol központjában, a classikus régi collegek között a biochemia, a biológia, és a kísérleti psychologia most kaptak modern. új intézeteket.

S hogy Amerika mit áldozhat saját intézményeinek fejlesztésére e téren, arról fogalmat alkothatunk magunknak akkor, ha meggondoljuk, hogy mit tud áldozni a külföldre. A Carnegie Corporation vagyona 135 millió dollár és ez különféle fiókszervezetei útján Lüttichben. Belgrádban könyvtárakat épített, az angol Medical Research Councilnak egyetlen évben ötnegyed millió dollárt bocsátott kutatások támogatására rendelkezésére, vagy hogy a Rockefeller Foundation Kínában orvosi egyetemet tud fenntartani, közegészségügyi intézetek láncolatát létesíti a keleti járványok ellen Rigától

Varsón, Prágán, Budapesten, Belgrádon át Bukarestig és jelentékeny értékű ösztöndíjakban tudja számos ország ifjú tudósait éveken át részesíteni. Köztudomású, hogy az amerikai egyetemek és tudományos intézetek rendelkeznek ma az egész világon a legmodernebb felszereléssel és a legdúsabb anyagi eszközökkel.

Mindez mutatja, hogy a tudományos versenyben megállás nincs. Még a körülöttünk lévő utódállamok is fejlesztik egyetemeiket, úgyhogy okunk van e téren is a legnagyobb erőfeszítésre. Paul Otlet számítása szerint a világon ma 280 egyetem, 25,000 egyetemi tanár, félmillió egyetemi hallgató, mintegy 5000 tudományos társulat és legalább 1000 nagy könyvtár van. Ebben a keretben kell Magyarországot mindig látnunk.

III.

A tudományos kutatás és a felsőoktatás az egyes tudósoknak legszemélyesebb munkája. Van azonban a tudományos munkának számos olyan feltétele, amelyet azok egyenként nem tudnak maguk számára megszerezni, hanem csak együttes munkával, a szervezetség erejével biztosíthatnak maguknak. Ezeknek a szellemi és anyagi feltételeknek a megteremtése minden állami tudománypolitikának is a tulajdonképpeni feladata, de e tekintetben maguknak a kutató tudósoknak solidaritása és szervezetekbe való tömörülése és együttes munkája nélkülözhetetlen. Ebből a szükségletből keletkezett többfelé a kutatóknak és kutató intézményeknek országos tömörülése és ugyanez vezetett a háborúban megszűnt nemzetközi tudományos egyesülések helyett újabb nemzetközi szervezetek létesítésére, amelyek azonban nemzetközi jellegüknek nem nagy előnyére a volt központi hatalmak tudósait kizárják soraiból. Ezek a szervezetek a tudományos munka eredményességének ma nélkülözhetetlen előmozdítói, ezért azokkal meg kell ismerkednünk, nehogy ezt a szervezeti újítást negligálva, minden áldozatkészségünk mellett is szervezetlenségünk miatt háttérbe szoruljunk.

A nemzeti szervezetek közt nálunk legismertebb a Not-

gemeinschaft der deutschen Wissenschaft. 1920-ban jött létre abból a felismerésből kifolyólag, hogy Németország gazdasági válsága az ottani tudományos kutatást és ezáltal a német culturának alapjait is a legnagyobb mértékben veszélyeztette. Ekkor kérte fel a porosz tudományos akadémia a többi fontosabb tudományos alakulatokkal egyetértésben dr. Schmidt-Ott nyugalmazott porosz közoktatásügyi minisztert, létesítsen szervezetet a veszély elhárítására. Az eredmény egy egészen újszerű szervezet, a Kaiser Wilhelm Gesellschaft: a Verband technisch-wissenschaftlicher Vereine és a német természetkutatók és orvosok társasága alakítottak, amelyhez később a mező- és erdőgazdasági, állatorvosi és bányászati főiskolák is csatlakoztak. Működése az egész német birodalom területére kiterjed és így a szövetséges államok korábbi culturpolitikai elzárkózásával szemben a német culturális egység megteremtésének fontos eszköze lehet.

A Notgemeinschaft magánosok áldozatkészségében is részesül, de eszközeinek nagyrészt az államtól és főleg a birodalomtól kapja. Mégis mint az egész német tudományos világ önkormányzati szerve szerepel és az a 21 szakbizottság, amely ma a Notgemeinschaft által adott támogatások odaítélése tekintetében az irányadó tényező, az összes egyetemi nyilvános rendes és magántanároknak, akadémiai rendes és levelező tagoknak, a fontos kutató intézetek igazgatóinak és tudományos munkatársainak, körülbelül mintegy 7000 tudósnak szavazata útján kapta mandátumát. A szakbizottságok javaslata egy 11 rendes és ugyanannyi póttagból álló főbizottság elé kerül (amelynek elnöke Harnack) és ez véglegesen dönt.

A Notgemeinschaft munkájának sikere, látjuk, azon múlik, hogy helyesen legyen tájékozva a német tudomány problémáiról és helyzetéről, a felett teljes áttekintése legyen és ott segítsen, hol a rendelkezésre álló eszközöket legjobban felhasználhatja. Az elnökség e végből nemcsak írásbeli javaslatokat és véleményeket gyűjt, hanem hacsak lehet, Berlinben és a vidéken is helyszíni látogatásokat tesz és szóbeli tárgyalásokat folytat. Az eredmény az eddigi négy év alatt

az, hogy a német tudományos kutatás és irodalmi termelés a válságon túl van és a *Notgemeinschaft* kitűnő elnöke azt a példátlan áttekintést, a tudósokat foglalkoztató problémák és a kutató munka akadályai felett, amelynek megszerzésére Németországban még soha senkinek, az egyes szövetséges államok cultusminisztériumainak sem volt meg az illetékesége, arra fordítja, hogy a tudományos kutatást szervezze azoknak a kutatási feladatoknak kijelölése útján, amelyek a német gazdasági élet, közegészség és népjólét terén aránylag gyors és biztos eredménnyel kecsegtetnek. Mint a *Notgemeinschaft* negyedik évi jelentésének függelékében közölt emlékirat bizonyítja, ez a legkiválóbb kutatóknak önkéntes csatlakozásával sikerült, olymódon, hogy a kitűzött célt az egyéni kezdeményezés megóvásával össze tudták egyeztetni.

Hasonló, a tudományos kutatás előmozdítására szolgáló intézmények már a háború előtt is többfelé voltak. Ilyen Franciaországban a *Caisse des Recherches Scientifiques*, amely egy képviselő indítványára 1901-ben külön törvénnyel létesített. Ez a közintézmény, melynek önálló jogi személyisége van, a közoktatásügyi minisztériumtól függ. Célja a természettudományi kutatás előmozdítása segélyek nyújtása útján olymódon, hogy egyetlen komoly és lelkiismeretes kutató se akadjon fenn munkájában pénzhány miatt. Egy igazgatótanács irányítja, melynek elnöke a *Conseil d'État*-nak egy tagja, tagjai egy senator, egy képviselő, a legfőbb állami számvevőszéknek egy tanácsosa, a közoktatásügyi, a földművelésügyi és pénzügyminisztériumnak egy-egy vezető tisztviselője és a szaktanács két alosztályának egy-egy képviselője.

Az igazgatótanács állapítja meg évről-évre az összeget, amely támogatásokra kiosztható.

A szaktanácsnak, amely az igazgatótanácsot támogatja, két osztálya van, az egyik a biológiai tudományok (orvostudományok, állattan, növénytan), a másik a többi természettudományok számára. Mindkét szakosztály szakemberekből áll és maga választja elnökét. A szakosztályok határoznak a segélyek céljára szolgáló összegek felosztása és odaítélése tárgyában.

Ennek a Caisse des Recherches Scientifiques-nek anyagi eszközei az állam, a megyék, községek és gyarmatok segélyéből, hagyományokból és adományokból s a totalizátor-jövedelmekhez hasonló forrásokból áll. Az idén az 1925. évi állami költségvetés keretében indítványozta Borel tengerészeti miniszter, az École Normale Supérieure volt igazgatója, a műszaki oktatás fejlesztése érdekében az úgynevezett *taxe d'apprentissage* behozatalát, melyet minden munkaadó összes alkalmazottai után fizetne és ennek hozadéka részben szintén a kutatóalapba folyt volna be. Az alap működéséről általában a minisztériumban és a tudományos körökben egyaránt nagy elismeréssel nyilatkoztak. A Borel-féle javaslat a senatusban ellenállással küzdött, végleges sorsát nem tudom. Jellemző azonban André Mayernek, a Collège de France egyik tanárának előttem tett nyilatkozata, amelyben azt mondta, hogy Franciaországban már el van ismerve, hogy a kutatás közügy: *La recherche est un service publique* és ezért ennek eszközeit feltétlenül előteremtik s ha a Borel-féle javaslat nem megy át, újabb javaslatokkal állnak-e elő mindaddig, míg céljukat el nem érik.

Angliában 1911-ben, a biztosítás kötelező szabályozásakor, törvénnyel kimondották, hogy minden biztosítás után egy pennyt egy Medical Research Found létesítésére kell fordítani. Az alap először 1914-ben volt felhasználható, amikor e célra 55.000 font sterling állott rendelkezésre. Ennek az alapnak helyes felhasználása másként nem volt elérhető, mint ha e célra megfelelő számú személyből, szakemberek bevonásával, bizottság alakíttatik. Így jött létre két szerv:

1. Egy tanács, amelyben 42 tagja közt az ország legfontosabb tudományos és orvosi testületei és a közegészségügyi hatóságok képviselve voltak s köztük kilenc tag egyéni képességei és tapasztalatai alapján volt kinevezendő.
2. Egy kilenc tagú Medical Research Committee, amelyet szándékosan állítottak össze kevés tagból, hogy sűrűn ülésezhessék és ennek tagjai nem képviseleti alapon, hanem egyéni fajsúlyuk szerint a legnagyobb gonddal válogattattak össze, úgyhogy azokat a tulajdonságokat egyesítsék, amelyek a feladat megoldásához leginkább szükségesek.

Az orvosi kutatás célját, melynek támogatására a bizottság alakult, úgy határozták meg, hogy az az orvosi tudás növelése az egészség megóvására, a betegségek megelőzésére és leküzdésére szolgáló módok növelése és szaporítása végett. Természetesen a kutatás nem irányulhat csak a közvetlen módok kutatására, hanem távolabbi problémák megoldása is beletartozik feladatainak sorába. A megoldásnak három útját ismerték el: 1. elsőrendű kutatóknak állandó alkalmazása és kizárólag a kutatással való foglalkozása útján; 2. gyakorlott kutatóknak klinikákon vagy kórházakban való kutatómunkája útján; 3. egyéni kutatóknak pénzsegély vagy más úton való támogatása útján. Végül szükségesnek találták széleskörű egészségügyi statisztika megszervezését a betegségek és betegek figyelemmel kísérése végett.

A Medical Research Committee feladata volt a kutatási céloknak és a megfelelő embereknek kiválasztása. Javaslatait elfogadás végett az alap (Medical Research Found) elnökének kell bemutatni, akinek hozzájárulása nélkül semmi összeg nem utalványozható, az pedig hozzájárulása előtt kikéri a 42 tagú tanács véleményét. A kilenc tagú bizottság tagjai külön-külön vagy együttesen meglátogatták az összes fontosabb gócpontjait a kutatásnak és a programot annak alapján állították fel. Eredménye lett egy kutató-intézetnek létesítése, amelyet azonban a mi viszonyaink szerint nagyon is egyszerűnek tartanánk, a már korábban fennálló Lister Intézettel való együttműködés biztosítása stb., de a háború kitörése a bizottság munkáját az első öt évben háborús témák felé oltotta. Az intézmény működéséről évenként tanulságos jelentések jelennek meg, amelyek igazolják azt a bizalmat, amelyet ez intézmény magának kivívott. Már tíz ilyen jelentés van s azok utolsója (az 1923—24. évről) tanulságosan foglalja össze az eddigi eredményeket.

A háború után 1920-ban a korábbi szervezetet végleges újabb szervezettel cserélték fel oly módon, hogy egy királyi rendelet a 42 tagú tanácsot megszüntette és a Privy Council tagjaiból egy mindössze négytagú bizottságot alakított, az addigi Medical Research Committee akkori tíz tagját pedig

Medical Research Council-lá nevezte ki azzal a joggal, hogy szabályzatát, melyet a királyi decretum megállapított, maga javíthassa és módosíthassa. A Councilnak kétévenként három-három tagja válik ki, akiknek helyét a Privy Council-nak említett négytagú bizottsága tölti be, esetleg ugyanazoknak újra való kinevezése útján. A Council működése most már hadiszükségletek által való korlátozás nélkül tisztán a tudomány előbbrevitelére irányul és a tíztagú tanács, mely maga választja elnökét, arra a tapasztalatra jutott, hogy a kutatásnak elszigetelése és a felsőoktatástól való elválasztása nem kívánatos. Megvan ugyan most is önálló kutatóintézete, de évi jövedelmének nagyrésztét, több mint 80,000 font sterlinget, az egyetemeknek bocsátja rendelkezésére segélyek és kiválasztott kutatók számára adott ösztöndíjak alakjában. Az egyetemeken egyes intézetek felállításaival vagy felszerelésével is foglalkoztak és az utolsó jelentés önérzettel állapítja meg, hogy például magában Cambridge-ben egy nagy tudós vezetése alatt 40 graduált férfi és nő végez kutatást. A tanácsnak az 1923—24. évben 140,000 font sterling állott az állami költségvetésből rendelkezésére.

Franciaországban a háború óta egy még általánosabb mozgalom fejlődött ki a tudományos kutatás megszervezése és rationalisálása érdekében. Kiindult abból a tapasztalatból, hogy a háború nemcsak a katonáknak, hanem a tudósoknak a háborúja is volt. És Franciaországban, mint mondják, az volt a helyzet, hogy a háború elején a legnagyobb nehézségekkel járt azoknak a tudósoknak és azoknak a laboratóriumoknak megtalálása, amelyek a legeminensebb hadi problémák megoldására alkalmasak voltak. Sőt abból, hogy Németországban ez sokkal könnyebben ment és Németország a hosszú háborúra való műszaki berendezkedésre gyorsan áttérhetett, egyik bizonyítékot kovácsolják maguknak arra, hogy Németország és a központi hatalmak a háborúra előre felkészültek és azt akarták is. A háború kényszere alatt azonban Franciaország és szövetségesei is megteremtették sok nehézség árán a szerveiket s ezeket a szervezeteket nem hajlandók feláldozni a háború után sem. Így jöttek létre az egy vagy rokonszakmabeli tudományos társulatok

fœderatiói, a Fédération nationale des Associations de Chimie de France, a Fédération française des Sociétés de Physique, a Fédération des Sociétés Françaises de Sciences philosophiques historiques, philologiques et juridiques, a Comité national de recherches pour les Sciences biologiques stb., amelyek együttvéve megalkották a Confédération des Sociétés scientifiques françaisesst. Ennek a mozgalomnak a lelke az az André Mayer, akit fentebb említettem, aki egy 1920-ban írt memorandumában ¹ teljes világossággal fejti ki a tudományos kutatás francia nemzeti szervezésének problémáit, megkülönböztetve a recherche spontanée-t a recherche provoquée-tól, a kutató által maga választott és a neki kitűzött témára vonatkozót és vizsgálva mindazokat a kérdéseket, amelyeknek helyes megoldása szükséges ahhoz, hogy az ország tudósainak munkája ne csak specialis kutatások egymásmellettisége legyen, hanem egész működésükben egység legyen, munkájuk egymást kiegészítse és így a legnagyobb eredményre vezessen, amelyet a nemzet számára egyáltalában nyújtani tudnak.

Egyáltalában a francia tudományos élet nyújt a legtöbb tanulságot arra, hogy az izzó hazafiság hogyan tudja az önálló kutatásaikra féltékeny tudósokat is munkájuk módszeres összefoglalására bírni azért, hogy nemzetük tudományos teljesítményét és jelentőségét annak nemzetközi érvényesülése érdekében latba vessék.

Franciaország tudósainak ezt a szervezkedését egy más hazafias törekvés is fűti. Mayer idézett memorandumában ugyanis világosan kifejti, hogy a természettudományi kutatás, a mások által elért eredmények nyilvántartása és megismerése nélkül nem lehetséges. Ezt a tudományos nyilvántartást pedig a *Centralblattok*, *Jahresberichte* és a nagy rendszeres *Handbuchok* útján Németország végezte, mondhatni monopolizálta és ezáltal szerezte az egész világon a legnagyobb tudományos komolyságnak és alaposságnak a hírnevét. Franciaország és az entente-államok tudósai a politikai győ

² André Mayer. Sur quelques questions relatives à l'organisation des recherches scientifiques. 1920.

zelmet fel akarják használni arra, hogy a német tudomány fölénye alól emancipálódjanak és a német kiadványok monopóliumának megtörése végett angol, francia és olasz nyelven concurrens kiadványokat létesítsenek. Ez egyúttal a magyarázata azoknak a nemzetközi tudományos szerveskedéseknek is, amelyek a háború után létrejöttek és a központi hatalmak tudósainak kizárását következetesen keresztülviszik.

IV.

E nemzetközi tudományos szervezetek tekintetében ma a helyzet a következő:

Az Association Internationale des Académies, mely 1901-ben alakult, a háború alatt természetesen nem jöhetett össze, a békeszerződésekben pedig az entente minden ilyen nemzetközi alakulatnak, amelyben a központi hatalmak is résztvettek, felbontását kívánta. Ez a békefeltétel, mondhatni, már a háború elvesztése előtt meg volt állapítva.

Az ententeállamok tudósai a hadi érdekű kutatások terén egymással sűrű érintkezésben voltak. Mindegyik államban megalakultak a háborús kutatás szervei, úgymint Franciaországban és ezek 1918 október 11-én Londonban jöttek össze a szövetséges államok tudományos akadémiáinak ülésére. Ezen Balfour elnöklete alatt kimondották a francia Académie des Sciences 1918 szeptember 3-án hozott határozatának megfelelően a következőt: «A háború eddig az egyének együttműködését gyakran megszakította, a nélkül azonban, hogy azok kölcsönös nagyrabecsülését, megszüntette volna, mert az a tudomány értéke felől táplált érzelmeiken nyugodott: a béke hamarosan eltüntette a korábbi harcok nyomait. Ha ma a szövetséges államoknak és az Amerikai Egyesült-Államok tudományos akadémiáinak kiküldöttei lehetetlennek tartják, hogy a központi hatalmak tudósaival a bár csak tudományos jellegű személyes érintkezést is újból felvegyék, amíg azok a civilizált nemzetek társaságába újból fel nem vétettek, ezt felelősségük teljes tudatában teszik és kötelesek indokolni, hogy mi vezette őket erre az elhatározásra.» Az indokolás ugyanaz, amire a

békefeltételek szörnyűségeit is alapították. Határozatul pedig kimondták az addigi nemzetközi tudományos egyezmények megszüntetését és azt, hogy helyettük újakat kössenek a központi államok kizárásával és a semlegesek esetleges részvételével. A londoni conferentia résztvevői másodszor 1918 novemberében Párizsban és harmadszor 1919 júliusában Brüsszelben jöttek össze és ez összejövetelek eredménye lett két nemzetközi szervezet létesülése. Nyomban ott Brüsszelben 1919 július 18-án alakult meg a Conseil International de Recherches, mely a természettudományi akadémiákat, illetve azoknak ilyen osztályait egyesítette, míg 1919 október 18-án Párizsban az Union Académique Internationale jött létre, mely a szellemtudományi akadémiákat, illetve azok ilyen osztályait volt hivatva összefoglalni. Az Association Académique Internationale helyett tehát most két nemzetközi szervezet létesült, amelyek mindegyikének székhelye Brüsszel. Ez mutatja azt is, hogy Belgium, mely korábbi semlegességének köszönhetette kiváló szerepét a nemzetközi tudományos mozgalmakban, nagy ügyességgel igyekszik posztóját mai, nagyon is megváltozott politikai magatartása ellenére továbbra is fenntartani.

Ez a két nemzetközi szervezet ma domináló szerepet játszik, azért szervezetünkkel és működésünkkel tisztában kell lennünk.

A Conseil International de Recherches szabályzata 1920 január 1-én lépett életbe és 1931 december 31-ig van hatályban. «Ezen időponton túl a tagállamok hozzájárulásával újabb 12 évre fog megújíttatni.» Az alapszabályok csak a tagállamok $\frac{2}{3}$ -ának hozzájárulásával lesznek módosíthatók.

Ennek a nemzetközi kutatótanácsnak célja :

a) a tiszta és az alkalmazott természettudományok különböző ágaiban végzett nemzetközi tevékenység összhangba hozatala :

b) az 1918 októberében Londonban hozott határozatoknak megfelelően a tudomány előbbrevitelére szükségesnek ítélt nemzetközi egyesülések és szövetségek létesítésének kezdeményezése ;

c) a nemzetközi tudományos munkának irányítása azo-

kon a területeken, amelyeken megfelelő egyesülések nincsenek ;

d) alkalmas módokon érintkezésbe lépés a csatlakozó államok kormányaival, hogy a hatáskörébe tartozó kérdések tanulmányozását figyelmükbe ajánlja.

A tanácsnak tagjai az alapító és oda utóbb bevett semleges államok. Ez idő szerint a következők : Ausztrália, Belgium, Kanada, Dánia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Olaszország, Japán, Mexikó, Monakó, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Spanyolország, Svédország, Svájc, Észak-Amerikai Egyesült-Államok, Nagy-Britannia és Jugoszlávia. (Csehszlovákia hiányzik.) A közgyűlést háromévenként tartják Brüsszelben. A második 1922-ben, a harmadik 1925 júliusában volt. A közgyűlésen a tagállamok vezetőinek száma népességükhöz igazodik. Ha lakóik száma 5 milliónál kevesebb, egy szavazatuk, ha 5 és 10 millió közt van, két szavazatuk stb., legfeljebb azonban 5 szavazatuk van. A közgyűlés végrehajtóbizottságot választ, amelybe 5 tagot küld ki. A végrehajtóbizottság fel van hatalmazva, hogy a tudomány több ágát közösen érdeklő tudományos kérdések tanulmányozását alkalmas módokon biztosítsa.

Az egyes tudományágaknak megfelelően ez a Conseil külön nemzetközi szövetségeket kezdeményez, amelyek közül azonban csak hatot sikerült megalakítani, nevezetesen a nemzetközi csillagászati uniót, a nemzetközi geodésiai és geophysikai uniót, a nemzetközi kémiai uniót, a nemzetközi matematikai uniót, a nemzetközi tudományos rádiótelegraphiai uniót és a fizikai tudományok nemzetközi unióját. Az államoknak külön kell ezekbe az uniókba belépniök, de annak előfeltétele, hogy a Conseil International de Recherchesnek tagjai legyenek.

A Conseil International de Recherches létesítését George Hale, az amerikai Mount Wilson Csillagvizsgáló igazgatója kezdeményezte, és alakuló ülésén a belga Lacroix elnök többek közt úgy fejezte ki magát, hogy : «Az épület kész, de a németeknek és szövetségeseiknek tilos a bemenet». A második közgyűlésen, amelyen a francia Emile Picard elnökölt, Svédország indítványozta az alapszabályoknak

olyan módosítását, hogy a tanácsba és az Uniókba minden nemzet beléphessen. Svájc támogatta az indítványt. Az angol képviselő tiltakozásához azonban az összes többiek hozzájárultak és így a változatlanság határozatba ment.

Az idén tartott harmadik közgyűlésen a holland képviselő indítványozta, hogy a tudományos kutatásnak nemzetközi jellegét adják vissza. A svéd és az amerikai kiküldött támogatta az indítványt, a francia képviselő hajlandó volt olyan módosításhoz hozzájárulni, hogy olyan államok, amelyek a Nemzetek Szövetségének tagjai, felvehetők legyenek, a belga képviselő azonban (Pelsener) kijelentette, hogy Belgium minden módosítást barátságtalan cselekedetnek tekintene. Ezzel a módosítás lehetősége az 1928-ban tartandó következő közgyűlésig megszűnt. Pelsener, aki a belga akadémia főtitkára, előttem kevéssel a közgyűlés után úgy nyilatkozott, hogy a javaslat azért bukott meg, mert nem volt kellőképpen előkészítve, a következő alkalommal azonban minden bizonnyal el fogják fogadni.

A Conseil International de Recherches azt igyekszik elérni, hogy az egyes tagállamokban megfelelő nemzeti tanácsok alakuljanak. Ilyen Conseil National de Recherchesek több államban létesültek. Így az Egyesült-Államokban is. De hogy minden országban van-e ilyen és hogy milyen szerepet játszanak az illető nemzet tudományos munkásságának irányításában és szervezésében, azt eddig megállapítanom nem sikerült. Ezt a sorrendet egyébként sokan fordítotttnak tartják és az elnöki megnyitókban védekeznek is ellene, felhozván, hogy némely nemzeti bizottság hamarabb alakult meg, mint a nemzetközi és viszont például Belgiumban az ország késői felszabadulása miatt csak utóbb jöhetett létre.

Az Union Académique Internationale Brüsszelben 1923 áprilisában új alapszabályokat fogadott el és ezek vannak ez idő szerint is érvényben. Eszerint vannak alapító tagjai, az entente és egyes semleges államok akadémiai, akiket «Corps affiliés à l'Union Académique Internationale»-nek neveznek. Olyan nemzetek, amelyeknek akadémiai még nem tagjai az Uniónak, de belépni óhajtanak, szándékukat vagy közvet-

lenül vagy három tagnemzet képviselői útján jelenthetik be. Felvételük a tagok $\frac{3}{4}$ részének hozzájárulásával, titkos szavazás útján történik. A felvételre nézve azonban nincs az az elvi kizárás a központi hatalmakra nézve, mint a másik szervezetnél.

A tagok ez idő szerint Belgium, Dánia, Spanyolország, Északamerikai Egyesült-Államok, Franciaország, Nagy-Britannia, Görögország, Olaszország, Japán, Norvégia, Németalföld, Lengyelország, Portugália, Románia, Oroszország, Jugoszlávia és Csehszlovákia. A nemzeteknek több akadémiaja is corps affiliéja lehet az Uniónak és azok mindegyike egy-egy szavazatot gyakorolhat a közgyűlésen. A tagok évenként egyszer összejönnek közgyűlésre. Az Unió irodája az elnökből, 2 alelnökből, 1 titkárból és 2 segédtitkárból áll. Évenként Comptes Rendus adnak ki.

Más jellegű és talán hosszabb jövőjű a Nemzetek Szövetsége által felállított Commission de Coopération Intellectuelle.

Köztudomású, hogy a Párizs körüli békeszerződések a munkaviszonyok szabályozására vonatkozó rendelkezéseket is tartalmaznak és a Nemzetek Szövetsége mellett nemzetközi munkaügyi hivatalt is létesítettek. Hamarosan feltűnt, hogy a Nemzetek Szövetsége nem állhat meg a fizikai munka feltételeivel való törődésnél, hanem a szellemi érintkezéssel, a nemzetközi megértésnek előmozdításával is kell törődnie. Így jött össze a Nemzetek Szövetsége második közgyűlésének határozatából 1922 augusztus 1-én Genfben a Commission de Coopération Intellectuelle, amelynek 12 tagja van; egyéni képességeik alapján, nem pedig képviselői alapján kijelölt tudósokból. Közöttük Einstein az egyetlen, akit a központi hatalmakhoz lehet számítani, bár a németek maguk svájcinak tekintik. Einstein egyébként jóideig nem is vett részt a tanácskozásokban, csak újabban tért oda vissza.

A bizottságnak nem volt könnyű feladatait úgy kiválogatni, hogy működése számottevő legyen és viszont olyan kényes kérdéseket ne érintsen, amelyek a Nemzetek Szövetségében megszervezkedett hatalmaknak kényelmetlenek lettek volna. Ezért abban állapodott meg, hogy

1. értekezletet tart a szellemimunkának a helyzetéről az egész világon, 2. foglalkozik különösen válságos helyzetben levő államokban a szellemi munka megsegítésével, 3. a szellemi tulajdonjog védelmének problémájával, 4. a egyetemközi kérdésekkel, 5. a nemzetközi bibliographia szervezésével. E három utóbbi kérdés tanulmányozására albizottságokat is alakított, amelyekben azonban szintén csak a győztes és semleges államok képviselői foglalnak helyet. Megjegyzendő, hogy Ausztria Alfred Dopsch bécsi egyetemi tanár személyében nyomban a bizottság megalakítása után külön levelezőt küldhetett ki.

Újabban a bizottság az irodalmi és szépművészeti kérdések tárgyalására saját kebeléből hattagú albizottságot küldött ki, amely hét segédtagot is választott, akik közt a központi hatalmak közül megint csak Ausztria szerepel Weingartner Félix zeneszerző által képviselve.

A bizottság elnöke Bergson volt, aki az idén betegségére való hivatkozással lemondott. Utódában még nem tudtak megegyezni. Első titkára Halecki, a varsói egyetem tanára volt. aki már két évvel ezelőtt átadta helyét Oprescu Györgynek, aki a turnszeverini gymnasium igazgatója s utoljára a kolozsvári egyetem maître de conférence (megbízott előadó) volt.

Jellemző magára a bizottságra és összes albizottságaira, hogy mandátumuk nem határozott időre szól és így nem lehet tudni, hogy mikor kerül megújításukra sor, és kiegészítésük a cooptatio útján történik, amelynek a többi államok csak eredményéről szereznek tudomást.

A bizottság arra törekszik, hogy az összes államokban a szellemi együttműködés nemzeti bizottságai alakuljanak meg. Ez idő szerint 30 ilyen bizottság van. A magyar bizottság megalakulása egyike volt az elsőeknek és például szolgált abban a tekintetben, hogy a bizottságokban a közoktatásügyi és külügyminisztérium képviselői is helyet foglalnak, amit célszerű voltánál fogva a Commission de Coopération Intellectuelle a többi államoknak is ajánlott. A magyar bizottság mindazoknak a felszólításoknak, melyet a központi bizottság hozzá intézett, pontosan megfelelt és egyike a szorgalmas nemzeti bizottságoknak. Érdemleges eredmény,

amit Magyarország e bizottságnak eddig köszönhet, egyrészt az a két füzet, melyeket Halecki írt a magyar egyetemek és a szellemi élet állapotáról, másrészt az, hogy Apponyi Albert gróf felszólalására a magyar tudományos élet támogatása érdekében a világ összes nemzeteihez felhívást intézett, amelynek hatása azonban inkább erkölcsi volt, mint anyagi jelentőségű.

A Commission de Coopération Intellectuelle szervezete és működése ellen számos kritika hangzott el. Egyrészt azok az államok, amelyek nincsenek benne képviselve, követelik beválasztásukat. Egy részük, nevezetesen Csehszlovákia, Románia és Kína, elérte azt, hogy a Commission de Coopération Intellectuelle hatodik ülésén, folyó évi július havában elfogadták állandóan kiküldött levelezőiket, amilyen Dopsch eddig is volt Ausztria részére. Érdeklődésemre azt a felvilágosítást kaptam, hogy levelezőket olyan államok küldenek, amelyekben az értelmi együttműködés nemzeti bizottságai nem működnek.

A másik fontos kifogás, amelyet a Commission de Coopération Intellectuelle ellen felhoztak és amelyet ön maga is érzett, hogy tisztán tanácskozó szerv volt, amelynek tagjai évenként egyszer vagy legfeljebb kétszer összejöttek, de szétoszlásuk után a megbeszélt ügyekben nem volt, aki intézkedik. A franciák ezt a hiányt ügyesen felhasználva, felajánlották, hogy Párizsban saját költségükön létesítenek egy Institut de Coopération Intellectuelle, amelynek az legyen a hivatása, hogy a Commission de Coopération Intellectuelle számára a kérdéseket előkészítse és határozatait végrehajtsa, tehát előkészítő és végrehajtó szerve legyen. Erre a célra meg is szavaztak 2 millió francia frankot. Az ajánlat körül a Nemzetek Szövetségében és a Commission de Coopération Intellectuelleben élénk vita volt, mert az angolszászok és a semlegesek rögtön észrevették azt, hogy a francia áldozatkészség és az intézetnek Párizsban való felállítása junctimban vannak egymással és általa a francia befolyás túlsúlyát akarják biztosítani. A francia javaslat azonban gyakorlatilag célszerű volt és parlamentáris formák közt megakadályozni nem sikerült. Az intézet Párisban a Palais Royal

épületében folyó év őszén megkezdte működését hat ügyosztállyal. Az intézet igazgatója Lucien Luchaire, francia, a művészeti osztály vezetője M. Dupierreux, belga, az egyetemi osztályé M. de Halecki, lengyel, az irodalmi osztályé Mistral kisasszony, chilei, az információs osztályé Prezzolini. olasz, a természettudományi osztályé M. Schultze-Gaevernitz, német, a jogi osztályé M. de Villalonga, spanyol és az általános igazgatási osztályé Zimmern, angol. Főleg az angolok hangsúlyozták, hogy nagy csalódást okozna Angliában, ha az Institut megalakításánál a németeket kihagynák. A többi személyzet is már hétéves szerződéssel alkalmazva van, köztük még egy német. magyar természetesen egy sem. Az állásokra nem írtak ki pályázatot, még csak azt sem közölték a tagállamokkal sem, hogy milyen állásokat szerveztek.

Az emberek egyéni jelentkezés vagy felszólítás alapján kerültek oda. Mereven ragaszkodik az intézet ahhoz az álláponthoz, hogy az emberek ott is, mint a bizottságban, csak egyéni jogcímen lehetnek, nem képviseleti alapon. Ez természetesen csak elvileg van így, a kívül álló nemzetektől nem lehet kívánni, hogy ebbe belenyugodjanak. Hogy ez a rendszer milyen hatást idéz elő, arra jellemző a következő rövid közlemény, amely a *Mitteilungen des Verbandes der deutschen Hochschulen* 1925. évi októberi számában jelent meg: «Gerüchtweise und nach Zeitungsmeldungen verlautet, dass der emeritierte Professor Geheimrat Dr. von Schulze-Gaevernitz in Freiburg sich für die Übernahme einer der Sekretärstellen an dem Institut International de Coopération Intellectuelle angeboten habe. Über die Wahl des Herrn von Schulze-Gaevernitz sowie über die Beweggründe, welche sie veranlasst haben, war vorher bei den zuständigen amtlichen Stellen noch in Hochschulkreisen etwas bekannt geworden. Herr von Schulze-Gaevernitz kann darum nicht als erwählter oder anerkannter Vertreter des deutschen Gelehrtentums angesehen werden. Kein irgendwie ins Gewicht fallender Bruchteil der deutschen Hochschullehrer oder Gelehrten steht hinter ihm.»

Az intézet nemzetközi kapcsolatát oly módon igyekszik

kiépíteni, hogy a tagállamok Párizsban élő előkelő állandó delegátust neveznek ki melléje. Franciaország Appelt, a párizsi egyetem eddigi rectorát, Ausztria, mint szóbeli közlésből tudom, gróf Mensdorff-Pouilly volt nagykövetet nevezte ki. Magyarország képviseltetésére is gondolnunk kell.

Az Institut de Coopération Intellectuelle működésével szemben egyelőre csak a tartózkodás álláspontjára helyezkedhetünk. Az intézetnek és az egész Commission de Coopération Intellectuellének irányát és valóban nemzetközi voltát Németországnak a Nemzetek Szövetségébe való belépése bizonyára nagyon meg fogja változtatni és a bizottság által elérhető és betölthető keretek között talán ez az a nemzetközi szervezet, mely a háború óta létesültek között leginkább lesz alkalmas arra, hogy a volt ellenséges államokat a békés együttműködésre a tudományos munka előbbrevitele érdekében egyesítse.

A jelek arra mutatnak, hogy a kölcsönös közeledés vágya állandóan növekszik és ez magyarázza az ellentétek enyhítésére való indítványokat, amelyek ez irányban a Conseil International Recherches közgyűlésein, eddig ugyan eredménytelenül, elhangzottak. A legnagyobb feltűnést de Monzie francia közoktatásügyi miniszternek folvó év szeptemberében Berlinben tett látogatása keltette, amelynek bevallott célja az volt, hogy a németeket a Commission és főleg az Institut de Coopération Intellectuelleben való közreműködésnek megnyerje. Látogatásának nem volt közvetlen fogamatja, mert a németek egyrészt rámutattak arra, hogy amíg a Conseil International de Recherches alapszabályainak az a határozata fennáll, hogy 1931 december 31-ig a központi hatalmak tudósai a nemzetközi szervezetekből ki vannak zárva, közeledés részükről ki van zárva, másrészt pedig arra, hogy Schultze-Gaevernitz a német tudomány részéről támogatásra nem számíthat és így az ő ottani szereplése az együttműködést inkább nehezíti, mint könnyíti.

De Monzie látogatásával azonban a jég mégis meg van törve és nincs többé akadálya annak, hogy az érintkezés bármikor újra felvétessék.

A francia akadémia küldötteinek a Magyar Tudományos

Akadémia százados ünnepén való megjelenése hasonló jelentőségű volt Magyarországgal szemben de Monzie berlini látogatásához. Látogatásukat a francia kormány és a francia követ hivatalosan is bejelentették és így nem szolgál jó ügyet a francia jobboldali sajtónak az az újabb mesterkedése, amely kiküldetésük hivatalos jellegét kétségbevonni igyekszik.

Természetesen még hosszú út van hátra és meg kell találni azokat a szerveket és formákat, amelyek között a tudományos együttműködésre való őszinte hajlandóság létrejöhet. Ez csak oly módon lehetséges, amely egyik fél számára sem sértő. A németek a maguk nagy tudományos autonómiájának és teljesítményüknek teljes tudatában azon az állásponton vannak, hogy az entente-államok tudósainak kizárásukra irányuló sértő határozatait könnyű szívvel elviselhetik. A Notgemeinschaft negyedik évi jelentésében Schmidt-Ott classikusan fejezi ki a német álláspontot a következőképpen: «Es gibt darauf keine würdigere Antwort als den wissenschaftlichen Fortschritt in Deutschland. In der Wissenschaft entscheidet nicht Mehrheitsbeschluss, sondern die Leistung». A németek például ragaszkodnak ahhoz és nagyon helyesen, hogy nemzetközi congressusokon és kiadványaikban a német nyelv, melyet a győztes államok tudományos alakulatai a háború óta kizártak, a franciával, angollal és olasszal újból egyenrangúvá tétessék. Azonkívül nincs meg a hajlandóság a Conseil International de Recherchesben való részvételre, hanem inkább az Association International des Académies újrafeléléstését pártolják. A Magyar Tudományos Akadémiának foglalkoznia kell ezzel a kérdéssel, nehogy izolálódjék és hogy megtalálja a módját a nemzetközi viszonylatokba újból való méltó bekapcsolódásának.

V.

Áttekintve ily módon a tudományos élet külföldi mozgalmait és a tudománypolitika legújabb törekvéseit, abból fontos tanulságok következnek a magunk számára.

Az a nagy erőfeszítés, melyet minden állam tesz, minket

is kötelez. Sőt ránk még súlyosabb terhet ró, mert Csonka-Magyarországnak kell mindazt a tudományos munkát továbbra is szállítania, amelyet Nagy-Magyarország jelentett a nemzetközi tudományos munkamegosztásban és itt nem az elhatározás és hazafias fogadkozás számít, hanem — mint Schmidt-Ott helyesen mondta — a teljesítmény.

El kell tehát érünk tudományos teljesítőképességünk határait. A kutatómunka lényege az egyén agyában folyik. De ahhoz ma a munka szervezete nélkülözhetetlen előfeltétel. És a szervezet terén is haladást látunk a külföldön, amellyel lépést kell tartanunk. Amint az egyetemi tanszékek mellett bizonyos feladatokra és bizonyos keretek között az önálló kutatóintézetek kifejlődtek, látjuk, hogy ma az akadémiák mellett, sőt részben éppen azoknak kezdeményezésére, mint a *Notgemeinschaft*nál is történt, a tudományos kutatás ötletszerűségének kiegyenlítésére, a tudományok nagyarányú specializálódásának ellensúlyozásaképpen a *synthesis* biztosítására külön szervek alakultak, amelyek a kutatás programját kidolgozzák, időnkint kiegészítik, az e célra globálisan biztosított összeg legeredményesebb felhasználásáról is döntenek és kevés, organisator emberből állnak, hogy ne vitatkozó, hanem alkotó szervek legyenek. A természet-tudományok természeténél fogva első sorban azokra terjed ki ez a szervezés, de lehetséges és kívánatos sok tekintetben a szellemi tudományok terén is, amire szintén találhatók a külföldön példák.

Általában egyetemi és tudománypolitikánkban meg kell szoknunk a hosszú időre szóló programmesinálást. Nagy kérdések teljes áttekintését, a megvalósításukhoz szükséges összegek kiszámításának mérését akkor is, ha ijesztő számok jönnének is ki. Ha azokat több évre elosztjuk, mindjárt a földre szállnak az utópiák régióiból. Vannak tudományos szükségletek, amelyek, ha kell, évekig is várhatnak a sorukra, de a fő, hogy meg legyenek és józanul bízni lehessen megvalósításukban. A bizalomnak alapja a szilárdság és következetesség, hogy a későbbi évekre kitűzött programra is sor kerülhessen. De van-e garancia, amely ezt a szilárdságot biztosíthatja? Szerintem van egy és ez az egységes tudós-köz-

vélemény. Különböző szakbeli tudósainknak meg kell egymás szükségleteit ismerniök, a kormánnyal országos programban megállapodniök s annak megtartásán örködniök.

Magyarország szerencsés abban a tekintetben, hogy tudománypolitikai célkitűzéseinek megvan a nagyvonalúsága. Megvan tudományos intézményeinknek olyan hálózata, amelynek teljességéhez nem sok kell és az évek nem hosszú sora alatt tervszerűséggel az ország mai anyagi erejével is megvalósítható. Szervezeti tekintetben az Országos Magyar Gyűjteményegyetem szerencsés novumot hozott, amely nemcsak itthon vált be, hanem alapgondolatával külföldön is prestige-t szerzett magának.

A tudománypolitika legnehezebb része a személyi rész. Itt jelentkeznek leginkább a határai annak, ami a szervezés kérdése a tudományban. E téren is elmondhatjuk, hogy főleg, ami a succrescentia képzését illeti, ma több történik, mint Nagy-Magyarország idején. Egyike a legsürgősebbnek látszó kérdéseknek az ú. n. elméleti tanszakok tudósjelöltjeinek a problémája. Máskorra kell fenntartanom egy, a tudománypolitika dologi és személyi szükségleteinek egészére kiterjedő program vázlatának kidolgozását, amely esetleg a további tárgyalások kiinduló pontja lehet.

Azt hiszem, e tekintetben is túl vagyunk a kezdeten. Egyrészt a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége fontos szerv az erőknek a tudósok öntevékenysége alapján való összefoglalására. Másrészt az országos természet-, orvos-, műszaki és mezőgazdaságtudományi congressus, amely arra van hivatva, hogy a természettudományi munka egész magyarországi multjának és jelenének módszeres számbavételével a jövő évek sorára a tervszerű folytatás programját széles alapon megvitassa. A közoktatásügyi kormány fel kívánja használni ezt az alkalmat arra, hogy életre hívjon egy olyan szervet, amely a bevált külföldi példákhoz hasonlóan fog ezentúl a magyar tudományos kutatás irányításáról és a tudós succrescentia tervszerű neveléséről gondoskodni.

MAGYARY ZOLTÁN.

FRANCIAORSZÁG ÁLLAMI PÉNZÜGYEI ÉS CAILLAUX KIBONTAKOZÁSI KÍSÉRLETE.

Mikor ez év tavaszán kiderült, hogy a Herriot-kormány az eleje tornyosuló pénzügyi nehézségeken titkos inflatio igénybevételel igyekezett túltenni magát, a minisztériumnak távoznia kellett s a pénzügyi helyzet sívár realitásaira ébredő francia közvélemény arra a meggyőződésre jutott, hogy a háború alatt árúlónak bélyegzett és börtönbüntetésre ítélt Caillaux az egyetlen férfi, akinek szakértelme és egyéb kiváló egyéni tulajdonságai a kibontakozás felé vezethetik az állami pénzügyek hajóját. Még a nacionalista párt is, melyhez pedig Caillaux legnagyobb ellenségei tartoznak, bizonyos várakozó álláspontra helyezkedett vele szemben, minthogy a Painlevé-kormányban a legutolsó választásokon győzelemre jutott baloldali csoport összhangjának megingását s a hatalomnak ismét jobbfelé való eltolódását vélte látni s ez a tartózkodó álláspontja majdnem támogatássá változott, amikor Caillaux a socialisták kívánságával szemben kijelentette, hogy az egyszeri nagy vagyonadót az ország gazdasági érdekeivel nem tartja összeegyeztethetőnek s ezzel a csoporton belüli ellentéteket kiélezte.

Az a légkör, melyben Caillaux a pénzügyi kormányzatot átvette, sok tekintetben emlékeztetett arra, melyben minálunk Hegedüs Lóránt jutott a pénzügyminiszteri székbe. Az inflációs gazdálkodással járó drágulás, a pénz árfolyamának esése, rendezetlen adósságok (nálunk a jóvátétel) terhe, az activ politikusok törekvéseinek sikertelensége s a közbizalom megrendülése az activ politikán kívül álló szakember felé fordította a figyelmet, aki pártállásától függetlenül financialis rátermettsége alapján látszott hivatottnak arra, hogy a pénzügyi zűrzavarból megtalálja a kivezető utat.

S még abban is hasonlatos Caillaux consolidációs kísérlete Hegedüs Lórántéhoz, hogy az ország saját erőforrásainak igénybevétele útján, sok tekintetben suggestiv eszközökkel igyekezett megvalósítani célját, az állam és a pénz hitelének helyreállítását. De míg Hegedüs Loránt conceptiójának egyik sarkköve az egyszeri nagy vagyonadó volt, Caillaux az egyszeri nagy vagyonadó megvalósítása ellen a leghevesebb ellenállást tanúsította. Mindkettőjüknek sorsát tragikussá azonban az tette, hogy elementaris erejű tények elleni küzdelmükben oly időben voltak kénytelenek a gyorsan változó parlamentáris helyzet alakulása folytán helyüket elhagyni, mikor a megkezdett munka befejezetlenségében eredményeket még nem is mutathatott.

A franc esésének megállítására és az állami pénzügyek rendezésére irányuló munkájában Caillaux hármas feladat előtt találta magát. Ez a hármas feladat :

- I. Az államháztartási deficit kiküszöbölése.
- II. A függő állami adósság kérdésének megoldása.
- III. A szövetségközi adósságok rendezése.

Először az államháztartási helyzetet téve vizsgálódás tárgyává, a még Clémentel, a Herriot-kormány pénzügyminisztere által benyújtott s Caillaux által csak részben módosított *1925. évi költségvetést* kell szemügyre vennünk. Ez a költségvetés a törvényhozás által elfogadott végleges alakjában 33,137 millió franc kiadást irányoz elő. Ez a szám azonban nem nyújt teljes képet a francia állami gazdálkodásról, mert a francia költségvetés netto rendszerében igen jelentékeny, de bevételekkel ellensúlyozott kiadásokat (mint a kincstárjegyek és nemzetvédelmi bonok kicserélődésének forgalmát) nem tartalmaz s e mellett a kiadások egy része alapszerűen kezelt külön költségvetésekbe van csoportosítva. Ezek között a külön költségvetések között a legjelentékenyebbek a posta, távíró és telefon, valamint az államvasút s előirányzatuk végösszege 5980 millió franc. Nem foglaltatik továbbá benne a főköltségvetésben a rajnai és Ruhr-megszállás 614 millió francban előirányzott költsége, továbbá a marokkói és a szíriai háború előre meghatároz-

hatatlan szükséglete sem. A tulajdonképeni állami költségvetés kiadásából 18,574 millió franc esik az állami adósságokra, melyek között azonban 3777 millió franczal szerepelnek a polgári és katonai nyugellátások és a hadi nyugdíjak pénztárának dotációja úgyhogy a szorosabb értelemben vett állami adósságok tulajdonképen 14,797 millió francot igényelnek. mi a főköltségvetésnek közel 45 %-át teszi. Ha meggondoljuk, hogy ebben még nem szerepel a szövetségsközi politikai kölcsönök terhe, minthogy ezeknek az ügye még rendezetlen, nem szerepel továbbá a kincstárjegyek és a nemzetvédelmi bonok kicserélésének tőkeértéke, a maga egész nyersségében elénk tárul a francia költségvetési problema. Gondoljuk csak meg, mit jelent az, ha egy állam minden kötelezettségét számbavéve, enyhe számítás szerint is kétszer, sőt háromszor annyit kénytelen adósságai szolgálatára fordítani, mint amennyi az állami élet minden egyéb kiadására jut.

Az állami adósságok levonása után maradó 18,340 millió franc kiadásból mintegy 9 milliárd a katonai jellegű, illetőleg a háború következtében előállott kiadásokra esik. A hadügyminisztérium előirányzata ugyanis 3467 millió franc, a haditengerészet 1246 millió francba kerül, a gyarmatok katonai igazgatása — a riff és drúz háború nélkül — 212 millió francot igényel, az ú. n. «Felszabadított területek minisztériuma» 533 millió franc kiadást irányoz elő (ezekben az összegekben nincsen benne a hadikárok megtérítésére fizetendő annuitások szükséglete, mely 683 millió franczal az állami adósságok között szerepel s a katonai fizetésemelést több százmilliósz terhe, mely a civil fizetések többletével együttesen van előirányozva), a katonai nyugdíjak, a hadi nyugdíjpénztárra számbavett összeg, hadiözvegyek stb. 3109 millió franczal szerepelnek, a nyugdíjminisztérium katonai jellegű szükséglete 201 millió franc, végül a többi minisztériumnál hadikárok helyreállítására 299 millió francot látunk előirányozva. E tételek összesen 9066 millió francot tesznek ki. Ezenkívül katonai jellegű a külön előirányzatok között a puskaporgyár 219 millió, a tengerészet rokkant-pénztára 110 millió, a rajnai és Ruhr-megszállás 614 millió franczal, végül ide számítható a haditerület újjáépítésének sok-

milliárdos terhe (Caillaux szerint az újjáépítéssel kapcsolatos kiadások évi 15—20 milliárdra rúgnak).

Számítsuk hozzá a fenti 9 milliárdon felüli összeget az állami adósságok szükségletéhez és vegyük még figyelembe, hogy a költségvetésben 299 millió franc szerepel visszatérítésekre, leírásokra és hasonló nem valódi kiadásokra, akkor azt találjuk, hogy a költségvetés 33 milliárdjából mindössze 8975 millió franc szolgálja a tulajdonképeni polgári adminisztrációt, amihez járulnak a külön költségvetések inkább magángazdasági jellegű tételei. (Megjegyzendő azonban, hogy a fő költségvetés is tartalmaz magángazdasági kiadásokat és bevételeket, mint például állami erdők, bányák stb. kezelését.)

A fő költségvetésből tehát a szövetségi közti politikai kölcsönök és a rövid lejáratú és függő adósság esedékessé váló összegeinek, valamint a coloniális háború és a rajnai megszállás szükségletének figyelmen kívül hagyása mellett is alig egynegyed rész marad minden egyéb állami szükséglet kielégítésére. De még ebből az összegből is 1349 millió franc a bevételek előteremtésére szükséges, a tulajdonképeni adminisztrációra tehát mindössze 7626 millió franc marad. beleértve a polgári nyugellátások 668 milliónyi szükségletét és beleértve a fizetésemelés 1310 milliónyi terhet, mely utóbbi részben a katonai személyzet javára is esik.

S ha meggondoljuk, hogy az állami adósságok, miként arra még vissza fogok térni, általában a háború költségeinek és azoknak a német jóvátétel által való megtérítés reményében pazarul megállapított és előlegezett kártalanítási összegeknek eredményei, melyeket a francia kormány a háború által elpusztított terület károsultjainak engedélyezett, akkor nyilvánvalóvá kell, hogy váljék előttünk, hogy a francia hatalmi politika irrationalismusa az, ami Franciaországot mai katastróphális pénzügyi helyzetébe sodorta.

Nézzük azonban a bevételi oldalt. Ámbár a szövetségi közti kölcsönök ebben a költségvetésben még éppoly kevésbé szerepelnek, mint a marokkói és szíriai háború költségei: ámbár a költségvetés számos súlyos tehertételét az említett különköltségvetésekbe látjuk áttolva, melyek viszont rész-

ben csak hitelműveletek útján jutnak egyensúlyi helyzetbe : ámbár végül a költségvetési törvénnyel megvalósított számos adó reformnak, a költségvetés mégis csak oly módon kerül egyensúlyba, hogy 1100 millió francot a német jóvátételből is előirányoz, mi azonban csak fictiv bevétel.

A jóvátételből és egyéb kivételes bevételi forrásokból remélt bevételek levonása után fennmaradó 30,270 millió franc bevételből 5923 millió francot tesznek ki az egyenes-adók, 22,075 millió francot a közvetett adók és monopóliumok, 2272 millió franc pedig részint magángazdasági bevételi források. részint egyes intézmények bevételei és hasonlók között oszlik meg, részint bizonyos kiadások megtérüléséből származik.

A tulajdonképeni közszolgáltatások tehát kerekén 28 milliárdot tesznek ki, ami Franciaország 39.2 millió lakosára fejenként átlag több mint 700 papirfrancot jelent. Bár a valóságos adóteher ennél valamivel kisebb, minthogy az állami monopóliumoknak (dohány, gyufa, lőpor, brikett) csak netto bevételét lehet adó jellegű szolgáltatásnak tekinteni, kétségtelen, hogy a francia adóteher, mely ily számítás mellett sem marad sokkal a fejenkénti 700 franc alatt, az ország minden gazdagsága mellett sem csekély. Egy összeállítás szerint a francia adók már a legutóbbi adóreformok előtt is 20.9 %-át jelentették a nemzeti jövedelemnek, szemben a háborúelőtti 13.3 %-kal. Ugyanabban az időben a győztes országok között csak Nagy-Britanniában volt magasabb az arány és pedig 23.2 % (a háború előtt 11.2 %), míg az Egyesült-Államokban a háborúelőtti 6.4 %-kal szemben 11.5 %, Olaszországban 12.8 %-kal szemben 19.2 %, Belgiumban 7.8 %-kal szemben 17.0 % az adóteher. Ezek az arányszámok természetesen csak nagy általánosságban nyújthatnak tájékoztatást egyrészt a nemzeti jövedelem megállapításának bizonytalan volta miatt, másrészt az egyes országok jólétének különböző foka, illetőleg a jövedelem és az adóteher megoszlásának különbözősége szerint. Szegényebb országban, vagy szegényebb egyénnél ugyanis ugyanaz az adóhányad sokkal súlyosabb terhet jelenthet, mint másutt. Egy francia aggregény 20,000 franc jövedelem után 24.92 %

jövedelemadót fizet. míg egy angol csak 3.25 %-ot. 100,000 franc jövedelemnél a francia adó 30 %, az angol 17 %, az amerikai körülbelül 24 %. Bár ezek az összehasonlítások is csak óvatosan használhatók, le lehet belőlük vonni azt a következtetést, hogy a francia államháztartás deficitje miatt nem annyira a bevételek a hibásak, mint inkább az a mértéken felüli költekezés, ami a háborús kiadásokkal kapcsolatban Franciaország horribilis adósságait összehalmozta és halmozza még ma is.

Ezek után áttérhetünk Franciaország *belső állami adósságainak* ügyére. Ezeket a francia költségvetés három csoportra osztja: hosszú lejáratú, rövid lejáratú és függő adósságokra. Az első csoportba nagyjából járadék-adósságok tartoznak, tőkeértékük 1924 július 31-én a költségvetéshez mellékelt Inventaire szerint 149,395 millió franc volt. Ezek közül a háborúelőttiak 3—3½ %-kal, a későbbiek 4—6 %-kal kamatoznak. A másodikba sorozza a költségvetés az egy évnél hosszabb lejáratú kincstárjegyeket és ú. n. nemzetvédelmi obligációkat. («Obligations de la Défense nationale»), valamint a Crédit National hasonló bonjait, összesen 37,174 millió franc összegben, melyek után 5 és 6 % kamatot kell fizetni. Felpanaszolja az Inventaire, hogy a korábbi pénzügyi politika nem volt figyelemmel arra, hogy ezeknek az adósságoknak az esedékessége arányosan oszljék meg, így a kincstárjegyekből 18 milliárd 1925-ben esedékessé válik (amiről különben a költségvetés, mint említettem, nem gondoskodik, minthogy a fedezetet újabb hitelműveletek útján óhajtották előteremteni), míg a nemzetvédelmi kötelezvények majdnem kizárólag 1929-ben járnak le. Ezeknek a megújítása nagy problémát jelent, minthogy a franc romlása folytán hosszabb időre a közönség már nem szívesen köti le pénzét. Legfájóbb pontja azonban a belső adósságoknak a függő adósságok ügye, hová az egyéves vagy annál is rövidebb lejáratú nemzetvédelmi bonok, kincstári jegyek, a Francia Bank előlegei és a kincstárnál lévő letétek sorakoznak, az Inventaire szerint 1924 július 31-én a következő összegekben:

Kincstárjegyek	5,213 millió franc
Nemzetvédelmi bonok	56,287 millió franc
Letétek	6,781 millió franc
Bankjegy-adósság	23,000 millió franc
	<u>91,281 millió franc</u>

Legnagyobb tétel ezek között — nagyobb mint az egész francia bankjegyforgalom — a nemzetvédelmi bonok terhe, mely állandóan kisebb-nagyobb fluctuációnak van kitéve. minthogy rövid lejáratuk folytán (vannak 1 és 3 hónapos bonok is, többségük azonban 6 havi és 1 évi lejáratúval bír) folyton ki kell őket cserélni. Ez kamatterhüket árfolyam-veszteséggel is tetézi, minthogy a kibocsátási árfolyam pari alatt szokott lenni s ezzel mintegy $5\frac{1}{4}$ %-os adómentes netto kamatozást biztosítanak tulajdonosaiknak. A francia közönség előtt hosszú ideig nagy kedveltségnek örvendtek ezek a fizetési eszközként is használható bonok éppen rövid lejáratuknál fogva, mi lehetővé tette pénzének meglehetősen liquid állapotban is elég magas kamatoztatását s a kötvény-tulajdonosok többsége lejárt kötvényét az esedékességkor rendesen újabb kötvényekre cserélte ki. Utóbb azonban a bizalom megrendültével a megújítások mind nagyobb nehézségekkel járnak s azért e jelentékeny állami tehernek consolidációja — a rövid lejáratú kincstári jegyekkel együtt — a francia pénzügyi politikának egyik legsúlyosabb kérdése.

Külön fejezet a Francia Bankkal szemben fennálló bankjegyadósság ügye. A papírpénzinflatio minden zilált pénzügyi viszonyok közt ingadozó államháztartás végső eszköze, s ha halaszthatatlan kiadásokra, esedékessé váló adósságokra nincsen fedezet, a kormányok minden ígéret, kötelezettség, contingentálás ellenére újból és újból reakényszerültek, hogy ebből a forrásból merítsenek. De az inflatio az adóztatás legdurvább formái közé tartozik, — adó, mely a papírpénzforgalmat ragadja meg — s az egész hiteléletnek, az állami bevételeknek s általában minden értékmeghatározásnak a pénzérték változásaitól való teljes függetlenítése nélkül a legsúlyosabb termelési, pénzügyi és társadalmi zavarokra vezethet. Mint tudjuk, Clémentelt is a titkos inflatio napfényre jutása buktatta meg s a francia pénzügyek

consolidációja sem képzelhető a fedezetlen bankjegyszaporítás megszüntetése nélkül. De ez csak eredmény lehet, ennek előfeltétele a többi pénzügyi kérdés megoldása: az államháztartás egyensúlyának biztosítása, a külső és belső adósságok rendezése.

Már 1911-ben titkos megállapodás létesült az állam és a Francia Bank között, hogy utóbbi háború esetére 2900 millió előleget ad a kincstárnak 3 havi lejáratú, de a háború befejeztéig megújítható bonokra, 1 % mellett. Ezt a megállapodást közvetlenül a háború kitörése után törvénybe is iktatták. Az említett contingenst azután későbbi törvények fokozatosan felemelték és pedig 1919-ig 27 milliárdig. Ezzel párhuzamosan az 1911-ben 6800 milliárdban contingentált bankjegyforgalom felső határát 40, majd 1920-ban 41 milliárdra emelték fel. 1920-tól azután az előlegek látszólag megálltak, sőt némi visszafejlődést is mutattak, míg végül ez év tavaszán kiderült, hogy a kincstár burkolt formában mégis csak igénybeveszi a bankot, mi azután Clémentelnek tárcájába került s az egész Herriot-kormányt bukásba rántotta.

A *külföldi adósságok* tekintetében a francia költségvetés két csoportot különböztet meg: politikai és commerciális adósságokat. Az előbbi csoportba sorozza az angol és az amerikai kormány által nyújtott hiteleket, melyek a francia felfogás szerint, miként alább látni fogjuk, különleges elbírálás alá vonandók, minthogy a közös háború vitelével kapcsolatban álltak elő; az utóbbiba az egyéb, magánjogi jellegű adósságok tartoznak.

Az amerikai kormánnyal szemben fennálló és az 1917–20. évekből származó, úgynevezett politikai adósság az Inventaire szerint eredetileg 2,997.477,800 dollár volt a kamatok számbevétele nélkül. miből 64.212,568 dollárt már visszafizettek, úgy hogy a tőketartozás értéke az 1924 júliusi állapot szerint 2,933.265,232 dollár. Az 1923 november 15-ig esedékessé vált kamatok 5 % mellett 650.051,228 dollárra rúgtak, mi az adósságot 3,583.316,459 dollárra emeli. Ezt természetesen az azóta esedékessé vált kamatok még növelik.

A Nagy-Britanniával szemben fennálló tartozások 1920. év végén netto 445.218,386 font sterlinget tettek ki, mihez

az 1925. évi költségvetés szerint már 174.184,514 font kamat járult. Az adósság együttes összege tehát a költségvetés összeállítására idején 619.402,900 font sterling volt, mi azonban az azóta esedékessé vált kamatok folytán s egy időközben keletkezett, mintegy 8 millió fontos tétellel még szintén jelentékenyen emelkedett.

Ezek mellett még commercialis adósságok is állanak fenn Nagy-Britanniával és Amerikával szemben. Így az Angol Bank 60.000,000 fontot előlegezett a Francia Bank útján az államnak, mely összeg azután különböző változásokon ment keresztül. 1924 július 31-én értékét 1,324.050,000 aranyfrancra teszi a költségvetés. Ide számítják azokat az adósságokat is, melyek a háború befejeztével az angol hadseregtől hadianyagoknak és egyéb készleteknek Franciaország által történt átvételéből keletkeztek. Amikor ugyanis az angol szárazföldi haderők a háború végén hazatértek, nem látszott célszerűnek a Franciaországban raktáron lévő különböző készleteiket magukkal vinni s így megegyezés létesült, hogy Franciaország ezeket az anyagokat bizonyos összegért átveszi. Ezek az utóbbi adósságok 8.226,069 fontot (188.546,000 aranyfrancot) tettek ki.

Hasonló forrásból az Egyesült-Államokkal szemben is állanak fenn tartozások. Az amerikai hadsereg által Franciaországban hagyott hadikészleteket Franciaország követvényekkel fizette ki, melyek 2,110.026,000 aranyfrancot képviselnek. Különböző, 1920. óta felvett kölcsönökkel ez az összeg 3,156.463,000 aranyfrancra növekedett, mi kereken 631.000,000 dollárnak felel meg. Más országokkal (Japán, Hollandia, Argentina, Uruguay, Kanada, Egyiptom) szemben is állottak fenn ilyen kereskedelmieknek nevezett tartozások, 1924 júliusában 480½ millió aranyfranc értékben. A kereskedelmi adósságok végösszege ezekkel együtt 1925 július 31-én (lémentel számításai szerint) 5,149.516.000 aranyfranc volt.

Mindezek a kereskedelmi jellegű tartozások 1930. végéig esedékessé válnak, egy, az Egyesült-Államokkal szemben fennálló 163.015,850 dollárnyi összeg kivételével. Ez a körülmény nagy mértékben akadályozza a politikai adósságok rende-

zésének, minthogy az 1925—30. években esedékessé váló kereskedelmi tartozások oly terhet képviselnek, melyek lehetetlenné teszik, hogy egyidejűleg a politikai adósságokra is nagy összegek fizetessenek. Éppen ezért, mint később látni fogjuk, a politikai és kereskedelmi adósságok kérdése csak együttesen látszott megoldhatónak, azaz vagy közös törlesztési annuitásokban való megállapodással, mi a fizetések arányosabb megoszlását tenné lehetővé, vagy pedig oly módon, hogy a politikai adósságokra bizonyosfokú moratorium eszközöltetik ki, úgy hogy az utóbbiakra nagyobb összegeket csak 1930. után kelljen törleszteni.

Ezeknek a kereskedelmi adósságoknak az esedékességét a következő táblázat tünteti fel (mellőzve a már 1924-ben esedékessé vált összegeket):

Állam	Pénznem	1925	1926	1927
Egyesült-Államok .	dollár	14.500,000	8.500,000	4.000,000
Nagy-Britannia ...	font sterling	8.976,069	8.250,000	9.000,000
Hollandia	forint	—	—	30.000,000
Argentina	arany piaster	—	19.425,795	—
Uruguay	arany peso	3.000,000	3.000,000	3.000,000
Kanada.....	dollár	—	230,000	—
Egyiptom	font	1.000,000	1.000,000	—
		1928	1929	1930
Egyesült-Államok .		4.000,000	404.000,000	11.341,145
Nagy-Britannia ...		10.250,000	16.000,000	5.000,000
Hollandia		—	25.000,000	—
Uruguay		3.000,000	—	—

A fentiekben ismertetett állami adósságokat az 1924 július 31-iki állapot szerint a *Inventaire* a következőkben foglalja össze:

I. Belső adósság:	Millió franc	Millió aranyfranc
Hosszú lejáratú adósság és örök járadékok....	119,395	39,550
Rövid lejáratú adósság	37,174	9,839
Kincstárijegyek és nemzetvédelmi bonok	61,500	16,278
Függő Letétek	6,781	1,795
adósság Bankjegy-adósság	23,000	6,088
Összesen	277,850	73,550

II. Külső adósság:

Politikai adósság	30,815
Commercialis adósság	5,149
Összesen	35,964
Együtt	109,514

Ez a kimutatás némileg még szépíti a helyzetet, mert, mint említettem, a késedelmi kamatokat csak részben veszi számításba, a bankjegyadósságot pedig nem vallja be egészen. (Későbbi kormánynyilatkozatok és közlemények szerint a belső adósság kereken 300 milliárd, miből 100 milliárd a függő adósság. A franc időközi esése folytán azonban ez sem képvisel nagyobb arányértéket a fenténél.)

Franciaországnak 39·2 millió lakosa lévén, ebből az adósságból minden egyes lakosra átlag mintegy 2800 aranyfranc jut, ami oly súlyos teher, minővel egyetlen más államban sem találkozunk. Egyedül Angliában nagyobb numerikusan az állami adósság (1923-ban 7,773.000,000 font, azaz 188,588.000,000 aranyfranc, fejenként tehát közel 4300 aranyfranc), de ez korántsem jelent oly nagy megterhelést, már csak azért sem, mert az angol államkincstár tartozásait jelentékeny mérvben ellensúlyozzák szövetségeseivel szemben fennálló követelései, míg Franciaországnak a német jóvátétel reményén kívül inkább csak Belgiummal és a cári Oroszországgal szemben állanak fenn többé-kevésbbé dubiosus s nem túlságosan jelentékeny összegű követelései (3 milliárd Belgiummal, 6 milliárd a régi Oroszországgal, 6 milliárd egyéb országokkal szemben). Ezzel szemben Belgiumban 1700 aranyfranc, az Egyesült-Államokban 1100 aranyfranc, Olaszországban 760 aranyfranc, Japánban 190 aranyfranc államadósság esik egy lakosra.

Ha a francia államadósság eredetét kutatjuk, azt fogjuk látni, hogy az csak részben származik a tulajdonképeni háborús időkből, jelentékeny részben azonban a háborút követő fegyveres béke s az elpusztult területek felépítésére nyújtott segélyek körüli könnyelmű gazdálkodás eredménye.

A francia államadósság 1913 végén 32,594 millió franc volt, miből 25,310 millió esett a consolidált, 5852 millió a rövidebb, hosszabb lejáratú s 1432 millió a függő adósságokra. 1913-tól 1924 közepéig tehát enyhe számítás szerint 77 milliárd aranyfránckal növekedett a francia államadósság, noha a belső adósság a franc esése következtében ma már jelentékenyen kisebb terhet képvisel, mint felvételének időpontjában, míg Angliának nagyjában ugyancz alatt az idő

alatt 171 milliárddal, Belgiumnak 8 milliárddal, az Egyesült-Államoknak 103 milliárddal, Olaszországnak 14 milliárddal, Japánnak 4 milliárddal nőtt az adóssága, aranyfrancokra átszámítva. Az Egyesült-Államok és Anglia azonban a felvett kölcsönök nagy részét tovább kölcsönözték szövetségeseiknek s ha még combinációba vesszük azt, amit Franciaország a franc romlásán visszanyert, az összehasonlítás jelentékenyen Franciaország hátrányára tolódik el.

A 77 milliárdos háborús adósság keletkezésére az alábbi számadatok mutatnak rá. Az öt háborús év alatt, azaz 1914-től 1918-ig bezárólag, a francia államkinestár kiadásai és bevételei a következőképen alakultak :

	1914	1915	1916	1917	1918	Összesen
	milliárd papírfranc					
Kiadás	10·4	22·1	36·8	41·7	56·7	170·7
Bevétel	4·2	4·1	4·9	6·2	6·8	26·2
Deficit	6·2	18·—	31·9	35·5	49·9	144·5

Ezek a számok azt mutatják, hogy míg a kiadások a mind nagyobb háborús erőfeszítések, a franc romlása és a drágaság növekedése következtében rohamosan emelkedtek, a bevételek emelése iránt a háborús évek alatt alig történt valami, úgyhogy ez az öt háborús esztendő összesen kereken 145 milliárd deficitet eredményezett, mit természetesen hitel-műveletekkel kellett fedezni. A tulajdonképeni katonai kiadások (ide számítva azokat is, melyek az ú. n. visszatérülő kiadások között szerepeltek) ezalatt az idő alatt 123·1 milliárd francot tettek ki, míg a deficit többi része az állam-adóssági terhek növekedésének s egyéb. a háborúval kapcsolatos kiadásoknak (pl. lisztellátás) a következménye. A civil administratio összes költsége 16·8 milliárd volt ezalatt az öt év alatt, ez tehát a háborúelőtti adósságok évi alig 1 milliárdnyi terhével együtt bőven fedezetet talált a bevételekben. A 145 milliárd papírfranc a pénz fokozatos elértéktelenedése következtében már keletkezése idejében sem jelentett ugyanannyi aranyfrancot, amennyiben pedig fedezetül belső kölcsönök vagy inflatio szolgáltak, utóbb is jelentékenyen devalválódott.

A háború utáni évek budgetárius helyzetét a következő

számadatok mutatják, melyeknél azonban a tényleges eredmények jóval kedvezőtlenebbek :

	1919	1920	1921	1922	1923	1924	Összesen
	— milliárd papírfranc						
Kiadás	54.2	58.1	51.1	48.9	45.8	40.2	298.3
Bevétel	11.6	20.1	23.1	24.2	27.7	31.1	137.8
Deficit	42.6	38.0	28.0	24.7	18.1	9.1	160.5

Ezek a számok tehát újabb 160 milliárd deficitre utalnak, ami ugyan már jóval kisebb aranyértéket képvisel a hadi évek deficitjénél, mégis ezek az évek azok, melyek a hatalmi politika túlkapásainak nyomán a háborúban amúgyis kimerült Franciaországot tulajdonképpen a romlásba döntötték. Miként látható, ezekben az években már erős a törekvés a bevételek emelésére és a kiadásoknál is találunk megtakarításokat, miáltal a deficit évről-évre csökkenő tendenciát mutat, az a képzelt találkozási pont azonban, mely felé kiadások és bevételek haladni látszanak, a franc-érték csökkenésének hatását leszámítva is, még mindig mintegy kétszerese a háborúelőtti évek költségvetéseinek. Az eredmények különben azt mutatják, hogy míg a költségvetések előirányzatát, különösen az elpusztult területek helyreállítására előirányzott összegeket, jelentékenyen túllépték, addig a bevételek általában nem ütötték meg az előirányzatok mértékét.

A helyzet ilyen alakulásának okát, miként említettem, főként két körülményben találhatjuk meg. Az egyik Franciaország katonai kiadásainak rendkívül magas volta, melyek, mint láttuk, még 1925-re is 9 milliárdot meghaladó összegben szerepelnek a költségvetésben, a valóságban azonban ennél jóval nagyobbak, a másik pedig — s ez ugyanannak a hatalmi mentalitásnak a folyománya, mely a katonai kiadások magasságában is nyilvánul — az a könnyelmű politika, amelyet Franciaország az elpusztult vidékek újjáépítése körül abban a reményben folytatott, hogy a korlát nélküli költenkezés amúgyis Németország számlájára történik. Ennek tulajdonítható, hogy az újjáépítési és kártalanítási költségek fedezetére felvett kölcsönöknek még kamatterhéről sem gondoskodtak, hanem azokat újabb kölcsönökből fizették ki,

mi az adósságok rohamos növekedésére vezetett. A reparációra beállított pénzügyi politika természetesen ismét a katonai kiadások apasztásának volt a gátja. 1924 szeptemberéig az elpusztult területek helyreállításával kapcsolatban már 129 milliárd kiadás merült fel, amelyből 19 milliárd csak a felvett kölcsönök kamatszolgálatára esik.

Ezekben nagyjában áttekinthetjük azt az állampénzügyi helyzetet, melyben Caillaux a pénzügyminiszterséget átvette s mely lényegesen azóta sem változott, csupán a bankjegyek szaporodtak és a franc értéke súlyodt tovább.

Caillaux mindhárom problémát, a költségvetését, a nemzetvédelmi bonokét és kincstári jegyekét, valamint a szövetségek közti adósságokét, párhuzamosan ostrom alá fogta. Az inflatio visszaszorításának és a franc stabilisatiójának azután e három problema megoldásának eredményeképpen kellett volna bekövetkeznie. Egyelőre Caillaux éppúgy kényszerülve volt az inflatio igénybevitelére, mint elődei, minthogy jelentékeny esedékességek előtt állt s az államkincstár meglehetősen üres volt, mikor átvette s ezért az állami bankjegy előlegének maximumát 32 milliárdra, a bankjegyforgalom felső határát pedig 51 milliárdra emelte fel. Sőt, hogy a magángazdaság helyzetén könnyítsen, a bankkamatlábat is leszállította (6 %-ra), mi mindenesetre veszélyes vállalkozás eső valutájú országban.

Bár Caillaux Mamers-i visszavonultságában a eselekvés terére lépni mindig kész ember éberségével figyelte a politikai és a pénzügyi eseményeket, mikor miniszter lett, mielőtt tervének végrehajtásához hozzáfogott volna, nem mulasztotta el tájékozódást szerezni a különböző országokban a pénzügyi talpraállás érdekében fogantatosított intézkedésekről, az ezek által elért eredményekről s a levonható tanulságokról, így a magyar kormányt is megkereste, hogy a magyarországi pénzügyi újjáépítésről felvilágosításokat kaphasson.

A *költségvetést* illetőleg Caillaux két irányelvet állított fel. Az egyik, hogy az eddigi külön költségvetések megszüntetésével minden állami szükséglet egy költségvetésben szerepeljen, mert csak ez ad helyes képet az államháztartás helyzetéről és csak ez alkalmas az állam hitelének meg-

szilárdítására. Csupán a szövetségségi adósság törlesztését és az elpusztult területek helyreállításának költségeit akarta egy Caisse d'Amortissement-nak nevezett alapra bízni, mely a német jóvátételből és a túlzott kártalanítások tervbe vett revisiója alapján visszafolyó összegekből táplálkozott volna. Ennek az alapnak a célja egyrészt kapcsolatot létesíteni a szövetségségi kölcsönök amortisatiója és a jóvátétel eredménye között, másrészt — különleges bevételi forrásokra utalva — mentesíteni a költségvetést ezeknek a kiadásoknak a terhétől. Nézete szerint ez az alap 1930-tól kezdve, mikor a Dawes-terv szerint fizetendő jóvátétel eléri az 1500 millió aranyfrancot, képes lett volna ezeknek a szükségleteknek megfelelni, addig azonban — mint látni fogjuk — bizonyos fokú moratoriumot tartott szükségesnek. A másik irányelv, hogy az ily módon összefoglalt szükségletek újabb kölcsönök vagy inflatio igénybevételének mellőzésével, kizárólag adóbevételekből és pedig realisan felbecsült adó bevételekből fedeztessenek, azaz, hogy a csak látszólag kiegyensúlyozott 1925. évi költségvetéssel szemben 1926-ra «kifogástalanul kiegészített» költségvetés készüljön.

Az eddigi adóforrások azonban erre nem elegendők, minthogy a Dawes-terv alapján remélt jóvátételből az 1925. évi költségvetésben előírányzott 1100 millió franc mellőzése, a különleges adóbevételek (hadiadó hátralékok) esőkenése, a hadi nyugellátások 1600 milliós és a posta, távírda és távbeszélő 360 milliós többszükséglete, a franc-eséssel kapcsolatban beállt drágulás folytán egyes kiadási tételeknek szükségessé vált felemelése némely adónemnél realisan számításba vehető bevételi többlet ellenére is 3440 millió hiányt eredményezne. Caillaux ezt a hiányt a közvetett adók további igénybevételének mellőzésével, az egyenesadók kiépítése, illetőleg felemelése útján óhajtotta fedezni és pedig elsősorban a vagyonból eredő és általában a nagyobb jövedelmek fokozottabb megadóztatásából, míg a gyengébb adóalanyoknak jövedelmük 50 %-áig adómentességet kívánt biztosítani. És pedig 1. a hozadéki adók kulcsát ingó és ingatlan vagyonból eredő jövedelemnél 20 %-ra, az ipari és kereskedelmi vállalatokból eredő jövedelemnél 15 %-ra, a 16.000 francon

(családosoknál esetleg 26,000 francon) felüli fizetéseknél 10 %-ra, az értékpapírok osztaléka után fizetendő adót pedig 12—20 %-ról 20—30 %-ra kívánta felemelni; 2. pótdadóval akarta sújtani az összjövedelemben szereplő vagyoni jövedelmet a nagyobb jövedelmek progressiv megadóztatásával és pedig 7-től 50,000 francig 2.50 %-kal, 50-től 100,000 francig 4 %-kal, 100,000-től 500,000 francig 6 %-kal, azonfelül 8 %-kal, miáltal a legnagyobb jövedelmek adója 40 %-ig emelkedett volna; 3. $\frac{1}{2}$ %-os évi értékadó alá akarta vonni az improductiv ingó vagyont (biens oisifs ou oiseux), mint ékszerek, gyöngyök, ezüstök, képek, műtárgyak, szőnyegek, értékes könyvek, berendezések, gyűjtemények, 50,000 franc levonást engedve az adóalapból nőtleneknél, további 30,000-et nőseknél s 10,000 francot minden egyéb családtag után. Ezenkívül néhány kisebb jelentőségű adóreformot is proponált, melyek által bizonyos kezelési egyszerűsítések álltak volna elő. A felsorolt reformok a francia adózó közönségnek újabb súlyos megterhelését jelentik s a fejenkénti átlagos évi adóterhet 1000 francra emelnék. A jövedelmi pótdából 100 millió, az improductiv javak adójából az első évben 80 millió francot remélt, míg a hiány többi részét a hozadéki adók többletének kellett volna fedeznie. Ezekkel együtt a bevételek végösszege 36,172 millió franc, szemben a 36,039 millió francban előirányzott kiadásokkal úgy, hogy a költségvetési tervezet 133 millió bevételi felesleget mutat. A költségvetés indokolása ezenkívül kilátásba helyezi, hogy meg fogják vizsgálni, hol lehetne megtakarításokat elérni s hangsúlyozza Caillaux, hogy a tárcák részéről igényelt többleteket ezúttal is $\frac{2}{3}$ részben törölte. Intézkedéseket ígér továbbá a termelés és a jólét fokozása, különösen a mezőgazdaság fejlesztése iránt, melyek által közvetve kívánja a bevételek emelkedését szolgálni.

A költségvetés egyensúlya azonban kétféle szempontból is megint csak fictiv. Egyrészt, mert a tervezett adóreformokból várt bevételek egyelőre problematikusak, másrészt pedig, mert az 1926. évi francia költségvetés is feltételezi a függő és rövid lejáratú adósság folytonos megújítását, a nélkül, hogy annak forgalmát előirányozná, ha tehát a megújítás nem

sikerül — aminthogy, mint említettem, a kötvénytulajdonosoknak a francba vetett bizalmának megrendültével, utóbb pedig a kötvények megadóztatását vagy lebélyegzését célzó tervek hatása alatt a megújítás inkább feltevés, mint tény — akkor az államháztartási egyensúly felborul.

Az állami adósságok (és nyugellátások) egyébként — a rövid lejáratú és függő tartozás megújításának sokmilliárdos szolgálatát, valamint a Caisse d'Amortissement-ra bízott szövetségszintű adósságot kikapcsolva is — kétharmad részét foglalják le a költségvetésnek, úgyhogy a katonai kiadásokat figyelembe véve, az 1926. évi költségvetés vizsgálatánál ugyanaz a vigasztalan kép tárul elénk, mint az előzőnél.

A *belső függő adósságot* helyesebben a nemzetvédelmi bonokat és rövid lejáratú kincstári jegyeket Caillaux oly módon kísérelte meg consolidálni, hogy egy értékálló 4 %-os örök-járadékot (*«Emprunt 1925 avec garantie de change»*) bocsátott aláírásra. Ez a járadék különböző igen jelentékeny kedvezményeket biztosít aláíróinak, ezzel szemben azonban meg van az az előnye, hogy tőkeértékét sohasem kell visszafizetni s kamatozása is alacsonyabb. Az új járadék mindenemű illeték és adó alól, még az általános jövedelmi adó alól is mentes, sőt a jövedelemadó-vallomásban be sem kell vallani. A kincstár egyrészt garantálja a 4 %-os minimális kamatozást a franc netáni emelkedése esetére, viszont, amennyiben a francnak a font sterlinghez való viszonya 95 fölé emelkedik, aránylagosan emeli a kamatösszeget. Francromlás esetére tehát valorisál, mentesíti azonban a kötvénytulajdonosokat a franc netáni emelkedésének kockázata, tehát az ellenkező oldalról való valorisációval szemben. Az utóbbi kikötésnek természetesen gyakorlati jelentősége nincs, minthogy a legvérmesebb optimisták sem gondolhatnak a franc értékének jelentékeny emelkedésére. A kincstár csupán a legutolsó félévi kamat 50-szereséért van jogosítva a járadékot visszaváltani, látszólag tehát biztosítva vannak a kötvénytulajdonosok, hogy a franc esése esetén a font sterling arányában emelkedő kamatok teljes tőkeértékét meg fogják kapni, francemelkedés esetén pedig a kamat arányértéke nem csökkenvén, a kötvények tőkeértéke is növekszik. A kormány külö-

nösen hangsúlyozta ezeket az előnyöket, melyek szerinte a kölcsönt előnyösebbé teszik egy aranykölcsönnél vagy tisztán valamely külső valuta árfolyamához kötött kölcsönnél, mely a franc javulása esetén a kamatnak s ezzel egyúttal a kötvények tőlcértékének csökkenését idézné elő. Azonban, mint említettem, a franc emelkedése túlságosan is problematikus eshetőség, viszont azonban a valuta sokkal valószínűbb romlása esetére a járadék nem ad oly biztosítékot, mint egy aranykölcsön. A félévénként esedékes kamatok összege ugyanis az előző félévbeni font sterling árfolyamának átlaga alapján kerül megállapításra, ami azt jelenti, hogy a franc jelentékenyebb romlása esetén a kötvénytulajdonos nem az esedékesség időpontjának megfelelő font-árfolyam alapján kapja a kamatot, hanem egy annál még alacsonyabb átlagos árfolyam alapján. Még nagyobb lehet a veszteség a tőkevisszatérítésnél, minthogy a kormány például jogosítva van valamelyik év februárjában visszaváltani a kötvényeket az előző évi február 19-ike és augusztus 19-ike közötti átlagos font sterling árfolyam alapján kiszámított, szeptember 5-ikén esedékes félévi kamat ötvenszereséért. Ha tehát a franc esik, mint jelenleg, a kormánynak módjában áll a valorisatiót nagy mértékben kijátszani. A kölcsönjegyzés elméletileg a nemzetvédelmi bonok tulajdonosainak volt fenn tartva, hogy ez is azt a látszatot keltse, mintha itt valami kedvezmény nyújtásáról volna szó, gyakorlatilag azonban meg volt reá a mód, hogy bárki jegyezhesen. A kötvényeknek a tőzsdére való bevezetését és egy alap létesítését is kilátásba helyezte a kormány, mely utóbbi arra lesz hivatva, hogy a kötvények tőzsdei árfolyamát támogassa, valóban azonban kedvező árfolyam alakulása esetére a kölcsönkötvények célszerű visszaváltását szolgálja.

A kölcsönjegyzés érdekében nagy propaganda indult meg, különböző beszédek hangzottak el, a nemzetvédelmi bonok tulajdonosai azonban úgy látszik nem voltak elragadtatva az új kölcsön előnyeitől s nem tudták belátni, hogy érdemes 5 és 6 %-kal kamatozó rövid lejáratú papírjaikat egy 4 %-os kötvényért odaadni, melyet a kormány akkor fizet vissza, amikor akarja. A szeptember 5-ikében meg-

állapított első terminust azzal az ürüggyel, hogy a pénzügyi alkalmazottak hetek óta húzódó munkaszünetése miatt a közönségnek nem volt alkalmja jegyezni, meghosszabbították szeptember végéig, majd mikor ez sem hozta meg a várt sikert, október 20-ikáig. De hiába hangzottak el a lelkes beszédek, hogy ennek a kitűnő kölcsönnek a jegyzése hazafiúi kötelesség, hiába állították bíróság elé a kölcsön-defaitistákat, kik kétségbe merték vonni a járadék előnyeit, hiába gyakoroltak a prefecturák útján nyomást a kölcsön érdekében, hiába nevezték ki kölcsönjegyző helyekké még az árúházakat is, ámbár a bankstrike-ot régen letörték, a kölcsönjegyzők csak nem tolongtak. Az a hír járta, hogy a bankok maguk 10 milliárdot fognak átvenni az új járadékból s mikor végül az érdeklődés teljes hiányában kénytelenek voltak a jegyzéseket lezárni, kiderült, hogy a remélt 20—30 milliárd helyett mindössze 6 milliárdra rúg az aláírások összege, s ennek is csak kisebb részét jegyezték a régi kötvénytulajdonosok.

A függő adósságok közt szereplő nemzetvédelmi bonok 56 $\frac{1}{4}$ milliárdjával és a kincstárjegyek milliárdjaival szemben ugyancsak sovány eredmény, lélektanilag azonban a balsiker okait nem nehéz megtalálni. Az úgyszólván pénzt helyettesítő, nagymértékben liquid bonok főként azokat a momentán rendeltetéssel nem bíró összegeket vonzották magukhoz, melyek jobb elhelyezésig gyümölesözést kerestek. Ha azután ez a jobb elhelyezési lehetőség késett, a kötvénytulajdonosok az esetek többségében a lejáratkor nem kérték vissza pénzüket, hanem új kötvényekre cserélték ki a régieket, mindig fennmaradván azonban a rövid időn belül való esedékesség, vagy a pénzként való felhasználás lehetőségének biztonsága. Ennek a pénznek azonban nem volt hajlandósága arra, hogy egy örökjáradékban immobilizálja magát, melynek értékesítési lehetőségei — nagy összegekről lévén szó — korlátozottak.

Viszont azonban a franc romlása és egyéb, már említett körülmények a kötvénytulajdonosok jelentékeny részének a további megújítástól is elvették a kedvét s az esedékességek bekövetkeztekor milliárdokra menő kötvényeket helyeztek letétbe készpénzbeli visszafizetésre. Ezek a visszafizetések

pedig, egyéb források hiányában, megint csak az inflatio növekedését idézték elő.

Bizonys, átmenetileg bizalmat keltő sikerek után, a belső kölcsön meghíúsultával csaknem egy időben szenvedett Caillaux vereséget a *szövetségközi kölcsönök* rendezése terén is, pedig ennek a kérdésnek valaminő megoldása nélkül a francia pénzügyek consolidatioja nem képzelhető.

Igaz ugyan, hogy bárminő rendezés jelentékeny terheket jelent a francia államkincstárra nézve, míg eddig semmi vagy majdnem semmi sem került törlesztésre, azonban a kérdésnek az elodázása annak megoldását nem tette kevésbé szükségessé. A problema továbbra is fennállott s annak megoldása nélkül a francia államkincstár tulajdonképen a hallgatólagos csőd állapotában van, annak megoldása nélkül a francia állam hitelképességének helyreállításáról beszélni nem lehet. Franciaországnak pedig hitelre van szüksége, mert e nélkül az inflatiót kikerülni s a franc esését megállítani nem lehet.

A helyzet azonban rendkívül kényes. A cél: minél előnyösebb megegyezést létesíteni a hitelezőkkel, kikkel szemben hatékony csapófog lehet, hogy ily megegyezés hiányában egyelőre kilátásuk sem lehet törlesztésre, míg bármilyen kedvezőtlen egyezség létrejötte végeredményben mégis csak a fizetések megkezdését jelenti. Egyezkedni kell tehát a hitelezőkkel, azonban oly módon, hogy ez ne csorbítsa Franciaország hitelét. Egyenesen azonban Franciaország nem tagadhatja meg a fizetést, hiszen ez nyílt csőd lenne, ezt a szövetségesek is tudják, mi nem kis mértékben erősíti helyzetüket.

Caillaux ezt a kényes helyzetet rendkívül diplomatikus módon kerülte meg. Soha egy percreig nem mondta azt, hogy Franciaország adósságainak nem akarna eleget tenni, sőt ellenkezőleg, minél jobban igyekezett kidomborítani Franciaország fizetési készségét. Ezzel szemben azonban méltányossági körülményekre hivatkozott, melyek szerint az adósság teljes egészében való érvényesítése nem volna ildomos, mint-hogy ezek a tartozások a közös érdekekben viselt háborúból kifolyólag merültek fel, amely háborúban Franciaország pénzben és főleg emberanyagban jóval többet vesztett, mint szövetségesei. Hivatkozott továbbá arra is, hogy a szövetség-

gesek a Németország által fizetendő jóvátételi összegeket lényegesen leszállították, következőleg Franciaország is csak egy részét kapja meg annak, amire a békeszerződés szerint igénye lenne, nem méltányos tehát tőle a teljes összeget követelni. Nem lenne méltányos végül, Franciaországtól, melynek egész elpusztult országrészeket kell újjáépítenie, a közös háborúból kifolyólag többet követelni, mint amennyit neki jóvátétel fejében Németország egyáltalán fizet. Ezekben a kérdésekben Franciaország egész közvéleménye állt Caillaux mögött, ki a tárgyalások egész folyama alatt azt az álláspontot igyekezett érvényesíteni, hogy Franciaország mindazt hajlandó megfizetni, amit a hitelező, mint gentleman, tőle, mint gentlemantól kívánhat. S ez a taktikai fogás, mellyel az egész kérdés-complexumot a jogi és kereskedelmi térről a gavalléria és a moralitás terére igyekezett áttolni, Angliával szemben nem is tévesztette el hatását.

Caillaux, bízva szakértelmében, rábeszélőképességében s abban, hogy oly anyagról van szó, melyen a legapróbb részletekig uralkodik, még azzal a diplomatai fogással is élt, hogy londoni tárgyalásait közvetítők és szakértők kizárásával Churchillel való négy szemközti megbeszélésekre igyekezett korlátozni, s ez nagyjából sikerült is neki. A két fél kiindulási pontja elég messze volt egymástól. Churchill évi 20 millió font sterlinget kért, mivel szemben Caillaux egy elég bonyolult számítás alapján évi 10 millió fontot, tehát éppen felét ajánlotta fel. A számítás alapja az volt, hogy Balfour, Bonar Law, Curzon és Churchill egyaránt arra az álláspontra helyezkedett, hogy Nagy-Britannia európai adósaiktól, Németországot is beleértve, nem fog többet követelni, mint amennyit neki az Egyesült-Államokkal szemben fizetnie fog kelleni. Mint említettük, a Nagy-Britanniával szemben fennálló háborús adósságok mintegy 600 millió fontot tesznek ki. Számításla véve már most, hogy Nagy-Britanniát a Dawes-tervből kifolyólag a jóvátétel 22 %-a illeti meg, ennek levonásával az általa az Egyesült-Államoknak fizetendő évi 33 millió font sterling 1925-ben 25.750,000 fontra csökken, a Dawes-terv alapján befolyó összegek növekedésével pedig a teher fokról-fokra kisebbedik és pedig

1928-ig 20.300,000 fontra, a következő négy évben 11 millió fontra, azontúl pedig, tekintve, hogy 1933-tól az Amerikának fizetendő annuitás 38 millió font volna, a tényleges teher 16 millió font. Ha ezeket az összegeket az Angliának adós szövetségesek között aránylagosan felosztjuk, 1925-re 12.875,000 font, 1926-ra és 1927-re 12.000,000 font, 1928-ra 10.150,000 font, a következő négy évre évi 5.500,000 font, 1933-ra és az azt követő évekre pedig évi 8.000,000 font esik. Franciaország tehát még gavallér, amikor évi 10 millió fontot ajánl fel, ami 62 éven keresztül lenne fizetendő. Caillaux ezenkívül részleges moratóriumot igyekezett elérni az első öt évre. Erre a részleges moratóriumra a már említett kereskedelmi természetű adósságokra való tekintettel lett volna szükség, minthogy ezek éppen ezekben az években esedékesek. Az így elmaradt összegeket a későbbi annuitásokhoz adnák hozzá. Végül minden fizetést attól igyekezett függővé tenni, hogy az ne veszélyeztesse a franc stabilitását, minthogy ez a pénzügyi helyzet felborítására vezetne s a szövetségesek akkor még úgy sem jutnának pénzükhöz s mint említettem, ki akarta mondani, hogy nem köteles Franciaország hitelezőinek összesen többet fizetni, mint amennyit a német jóvátételből kap.

Caillaux taktikájának sikerét jelenti, hogy végre is 12 és $\frac{1}{2}$ millió font évi annuitásban sikerült megegyezni, az adósság végösszegét pedig 620 millió fontban állapították meg. csupán a mellékkérdések egynémelyike maradt függőben. Anglia különösen attól fázott, hogy a francia fizetések a német jóvátétel összegétől tétessenek függővé. A csatornán túl Clemenceau békeművét távolról sem veszik olyan komolyan, mint Párisban s még a Dawes-tervvel lényegesen csökkent jóvátételi összegek realitásában sem hisznek, nem különösen ilyen hosszú időre. S e mellett, Németország végleges jóvátételi összege nem lévén megállapítva, könnyen meglehet, hogy a jóvátételi fizetések nem fognak 62 évig tartani. Sőt ha kissé tárgyilagosan vesszük a dolgot, — s Angliában minden hajlandóság meg van arra, hogy a dolgokat reális értékükre szállítsák le, — fel sem tehető, hogy a mai fegyveres béke még évtizedekig változatlanul megmaradjon s a

szövetségesek arra pazarolják energiájukat, hogy Németországot még 62 éven keresztül kényszerítsék. Anglia ezért hajlandónak mutatkozott menteni, ami menthető, s elfogadni egy aránylag alacsony annuitási összeget, mint-hogy ez is több a semminél. Különösen jellemző az angol felfogásra Lord Bradburynek az a javaslata, hogy a 62 évi 12 és $\frac{1}{2}$ milliós annuitást convertálják egy Angliában kibocsátandó magánkölesönné, mikor is az államkinestár egy-szerre birtokába jutna az egész összegnek, Franciaország pedig a privát hitelezőknek fizetné a törlesztő részleteket. Egy magánkölesönt ugyanis minden körülmények között meg kell fizetni, s a készpénz mégis csak jobb, mint akár-milyen Dawes-terv, vagy mint Franciaország 62 évre szóló ígérete.

A megegyezésnek azonban egy igen gyenge pontja volt, amelyet a francia optimismus az első pillanatban nem értékelt kellőképen. Tudniillik az angol hitelező ugyan hajlandó volt egy nemes gestussal lemondani amúgy is behajthatatlan követeléseinek nagy részéről, — s kétségtelen, hogy ebben Angliát nem kizárólag a közvetlen nyereszkesedés szempontja vezette, hiszen Anglia ma már tisztában van azzal, hogy Európának a méltányosság szellemében való consolidatiója az ő boldogulásának is előfeltétele, — arra azonban már nem volt hajlandó, hogy csak azért mérsékelje igényeit, hogy hitelezőtársának, Amerikának, annál több maradjon. Így a megegyezés érvényét attól tette függővé, ha Franciaországnak Amerikával szemben is hasonló alapon sikerül adósságait rendezni.

Ez a feltétel azonban nem következett be. Amerikát az európai viszonyok megszilárdulása távolról sem érinti annyira, mint Angliát s erre a célra nincsen érdekében áldozatot hozni. Az amerikai pénzvilág számára a háború addig is, míg az ország semleges volt s azután is, hogy semlegességéből kilépett, első sorban üzlet volt, de míg a semlegesség anyagi eredményei közvetlenül jelentkeztek, addig a háborúban való activ részvétel egy nagy tőkebefektetés volt, melynek hasznát Amerika most akarja besöpörni. S Amerika nem látja indokoltnak, hogy erről a haszonról lemondjon. Célja

ugyan nem az, hogy Európától pénzt kapjon, hiszen óriási pénzfeleslegekkel rendelkezik, hanem hogy Európa fokozatosan eladósodjék vele szemben s gazdasági vazallusává váljék. Sőt hajlandó további összegeket kölcsönözni, hajlandó az esedékessé váló kamatokat és tőketörlesztő részleteket is itt hagyni, nem hajlandó azonban substantialis engedményekre a tartozások összegeire nézve. Minél többet akar berubázní Európában, hogy annál jobban kezében tarthassa. Szüksége van azonban arra, hogy a tartozások elismertessenek és elvileg biztosíttassanak, hogy mindjobban kezébe keríthesse adósának legfontosabb gazdasági tényezőit. Már is szó esik arról, hogy Amerika ellenőrzés alá vegye a francia államvasutakat, vagy kiküldötteivel állandóan ellenőrizze a francia pénzügyeket, Franciaország adózó és fizetőképességét, ami már nagyon hasonlít a csőd állapotához s nagyon közel áll azokhoz a módszerekhez, melyeket Németországgal szemben alkalmaztak. Szinte tragikomikus, hogy a francia hatalmi politika önmagát, a győztes Franciaországot hozta abba a helyzetbe, amelybe a legyőzött és jóvátételekkel sújtott Németország került.

A francia delegációt az angliai sikereken felbátorodott közvélemény nagy optimismussal kísérte amerikai útjára. Előttük állt a belga-amerikai kölcsöntárgyalások kedvező eredménye s emlegették Churchillnek egy nyilatkozatát, mely szerint arra az állítólag amerikai részről hozzáfűzött kérdésre, nem lenne-e kifogása az ellen, ha Franciaországgal szemben enyhébb törlesztési feltételeket szabnának meg, mint aminőkben az angol-amerikai adósságra nézve megegyeztek, előzékenyen azt válaszolta, hogy nézete szerint a hitelezőnek jogában áll különbséget tenni adósai között, az adós azonban nem tehet különbséget hitelezői között. Ez a kissé dodonai kijelentés persze azt is jelenti, hogy Franciaország nem kötelezheti magát többre Amerikával szemben, mint Angliával szemben tette s Anglia nem lesz hajlandó azért áldozatot hozni, hogy Amerikának annál több maradjon. Hivatalos amerikai részről ugyan nem hallatszottak túlságosan biztató hangok, de a francia lapok azzal vigasztalták a közvéleményt, hogy az amerikai congressus mégis csak kénytelen lesz elfogadni a megegyezést, amelyet a kölcsönbizottság elfogad, mert

nem vállalhatja a felelősséget, hogy elvessen egy olyan javaslatot, mely szerint Amerika mégis bizonyos fokú törlesztéshez jut, míg megegyezés hiányában Franciaország semmit sem fizetne.

Az optimismus azonban korainak bizonyult. Az amerikai kölcsönbizottság a Franciaország fizetőképességének, a francia adótehernek, a költségvetési helyzetnek, a kereskedelmi mérlegnek és a külkereskedelm bevételeinek megvizsgálására kiküldött szakértők véleménye alapján Caillaux ajánlatát még tárgyalási alapul sem volt hajlandó elfogadni. Caillaux ugyanis, bízva az Angliában bevált taktika sikerében, először igen alacsony ajánlatot tett. E szerint Franciaország elismerné politikai adósságait 2932 millió dollár összegben, ehhez 407 millió dollár számíttatnék kereskedelmi adósság fejében, az adósság végösszege tehát mintegy 3340 millió dollár volna. Elfogadja az amerikai congressus által kikötött 62 évi törlesztési időt és pedig oly módon, hogy az első öt éven át évente 25 millió dollárt fizet a kereskedelmi adósságokra már kikötött fizetések betudásával, a következő öt évben 30, az azutáni tíz éven át 45—50, 1946-tól pedig 42 éven át 80 millió dollárt fizet, a fizetéseket azonban függővé teszi Franciaország mindenkori fizetőképességétől. Hivatkozott Amerika nagylelkűségére, melyet a belga-amerikai kölcsöntárgyalások folyamán tanúsított, s arra, hogy mind a folyamathban levő belső kölcsön sikere, mind az angol megegyezés érvénye attól függ, hogy Amerikával a megállapodás létrejöttön.

Az amerikaiakat azonban ez a beállítás, mely az egész francia pénzügyi consolidatio sikeréért rájuk igyekezett az erkölcsi felelősséget hárítani, érthetően kínosan érintette s kijelentették, hogy itt üzletről és nem jótékonyság gyakorlásáról van szó. Belgium egy kis gyenge állam, mellyel egyenlő elbánást a nagy és hatalmas Franciaország nem kívánhat és semmi ok sem forog fenn arra, hogy Franciaországgal szemben enyhébb feltételeket szabjanak, mint ahogyan az az angol-amerikai tartozásokra nézve történt. A francia ajánlat egyszerűen figyelmen kívül hagyja a már esedékessé vált kamatokat és annak kamatait, melyekkel együtt a tarto-

zás összege nem 3340, hanem 4064 millió dollár volna, a felajánlott annuitások pedig éppen csak hogy ezt a tőketartozást törlesztik, annak elfogadása tehát egyértelmű volna minden kamatról való lemondással. Amerika hajlandó rövidebb lejáratú moratoriumot nyújtani Franciaországnak, hajlandó mérsékeltebb kamatozást is elfogadni, ragaszkodik azonban ahhoz, hogy a tartozás egész összege elismertessék és törlesztessék.

Később ugyan némi közeledés történt, amennyiben a már esedékessé vált kamatok egy részét az amerikai bizottság hajlandónak mutatkozott elengedni, amivel a tartozás végösszege is csökkent volna némileg a két álláspont között azonban még mindig oly nagy volt az eltérés, hogy a megegyezés kilátástalan volt. Végül az amerikaiak azt a közbevető indítványt tették, hogy fizessen Franciaország öt éven keresztül évi 40 millió dollárt, — ami az egész adósságnak mintegy évi 1 % -a volna s mi tulajdonképen ötéves moratoriummal érne fel — s az öt év leteltével próbáljanak újabb megegyezést létesíteni. Állítólag egyúttal egy 100 millió dolláros további kölcsön felvételét is lehetővé tették volna a provizorikus megegyezés elfogadása esetére, utóbb azonban ezt hivatalos helyről megcáfolták.

Caillaux ezt az ajánlatot saját felelősségére nem fogadhatta el, hiszen a cél az adósságok végleges rendezése volt, ami nélkül a francia pénzügyek rendbehozatala és az állam hitelképességének helyreállítása ismét csak nem sikerült volna s ezért annak elfogadását a minisztertanács döntésétől tette függővé.

Az amerikai kölcsöntárgyalások eredményének hírére az eddigi optimistikus hangulat egyszerre eltűnt s míg a franc szeptember folyamán — főként az angliai tárgyalások hatása alatt — megszilárdult, a párisi tőzsdén augusztus 26-ától szeptember 2-áig London 104·06-ról 103·35-ra, New-York 21·435-ről 21·295-re, Zürich 415·75-ről 411·75-ra esett s szeptember 30-án, az amerikai tárgyalások befejezte előtt London 102·38-on, New-York 21·145-en, Zürich 408-on állt), októberben valamennyi külföldi tőzsdén ismét fokozatosan süllyedni kezdett a párisi deviza árfolyama s október 13-án

New-Yorkban már mélyebben állt annál a 4·6-es legalacsonyabb árfolyamnál, melyet az 1924. évi márciusi nagy franccontremine idején (március 7-től 11-ig) elért, mielőtt a Morgan-cég beavatkozása megtörtént volna. Ugyanakkor Londonban 106·55-on, Zürichben 23·75-on állt a franc, a párisi tőzsdén pedig Londont 106·39-dal, New-Yorkot 21·98-dal, Zürichet 423-mal jegyezték s az elértéktelenedési folyamat folytatódott feltartóztathatatlanul.

A belső és külső adósságok rendezésének meghiusulta mellett Caillauxt helpolitikai téren is vereség érte. A socialistákat s a radicalis socialistákat ugyanis nem elégítették ki Caillaux adóreformjai. Eleinte ugyan tartózkodó álláspontra helyezkedtek vele szemben, mikor azonban kísérleteinek eredménytelensége folytán helyzete súlyosbodott, mind sűrűbben hangzottak fel ellene az elégtelenség hangjai éppen arról az oldalról, hol legrégebb fegyvertársai ültek. A radicalisok nizzai pártcongressusán végül kirobbant az elégtelenség s udvarias formában bár. de határozott ultimátumot intéztek Caillauxhoz, melyben az egyszeri nagy vagyronadó megvalósítását és a koncentrált tőke fokozottabb igénybevételét követelték tőle. Caillaux azonban hajlíthatatlanul ragaszkodott pénzügyi elveihez s a francia termelést, a francia gazdasági életet nem volt hajlandó a nagy vagyronadó megrázkódtatásának kitenni, nem volt hajlandó a felelősséget vállalni oly rendszabályokért, melyek meggyőződése szerint a tőkének az országból való kiüldözésére és a gazdasági jólét alapjainak megingatására vezettek volna. Hasonlóképen visszautasította a kényszerconverzióra vagy az állami adósságok kamatainak egyoldalú leszállítására irányuló javaslatokat, melyek igazságtalanok és az állam hitelképességét aláássák. Új terveket dolgozott ki az eddig adómentes papírok megadóztatására, a földadó, az örökösödési adó felemelésére s egy amortisatiós kassza létesítésére, melynek feladata lett volna a belső függő adósság törlesztése is.

A franc árfolyama azonban ezalatt a visszafizetésre depónált nemzetvédelmi bonok és kincstárjegyek beváltására igény bevett inflatio és a belső és külső adósság rendezésének meghiusulása következtében tovább esett s ez az esés valóságos

zuhanássá fokozódott az amerikai moratorium-javaslatnak a francia minisztertanács által való visszautasítása után. Hogy a függő adósság esedékességeinek eleget lehessen tenni, ismét felmerült a bankjegy- és állami előlegmaximum felemelésének terve, majd pedig Caillauxnak az az ötlete, hogy a bankjegyelőlegnek és a nemzetvédelmi bonoknak közös plafond-t, azaz felső határt szabjanak, azzal a célzattal, hogy így az esedékessé váló bonokat akadálytalanul lehessen inflációból visszaváltani.

Ezek a tervek azonban Caillaux helyzetét már nem mentették meg. Az amerikai tőzsdén a francot jelentékeny mennyiségben dobták piacra, úgy hogy október 26-án már 4 dollár alá esett a párisi deviza, — Londonban ekkor 121·50-én. Zürichben 21·20-on állt, — a párisi tőzsdén paniquejelenségek kezdtek mutatkozni s a Lazar Frères-cég közbelépése s De Monzie igazságügyminiszternek a franc-speculatio ellen való erélyes fellépése is csak ideig-óráig javított a helyzeten. Painlevé miniszterelnök felszólította Caillaux-t a lemondásra, Caillaux azonban, bízván abban, hogy a nagy vagyoadó elleni harcában a nationalisták támogatására fog találni, a parlament döntését akarta kikérni. Erre Painlevé, nem lévén kedve ahhoz, hogy kormányát saját pártjai segítségével szavtassa le, október 27-én benyújtotta az elnöknek a minisztérium lemondását.

Ezzel vizsgálódásaink köre lezárul. Caillaux távozott a pénzügyminiszteri székből, megkezdett munkáját félbehagyni kényszerülten s Franciaországra újabb válságok időszaka következett. A gyarmatokon a riff-, a drúz háború s az Indokínai zavargások terhével, belföldön a royalisták és kommunisták kereszttüzében egy sok pártra szakadt, széthúzó parlamenttel keresi a kibontakozás útját a Versailles-i győztes, mely fokról-fokra, nehéz tanulságok árán kezd ráeszmélni, hogy saját elvakultságának, engesztelhetetlen hatalmi politikájának áldozata, mellyel évtizedes mérhetetlen szenvedésbe döntötte egész Európát s önmagát is. Hogy sikerülni fog-e ez a kibontakozás s ha igen, minő pénzügyi technikai eszközökkel, még bizonytalan. Egy azonban bizonyos, — amit ezzel a rövid összefoglalással is sikerült talán kimutatnom, — Fran-

ciaország — s talán egész Európa — számára csak egy megoldás nyílik: az, amely felé a locarnói szerződéssel történt meg az első komoly lépés.

Be kell látnia Franciaországnak, hogy számára az imperialistikus politika semmi jót sem hozhat. Nincsen emberfeleslege, nincsen kivándorlása, sőt jelentékeny immigrációról számolnak be az utóbbi időben a francia statisztikák, nincs szüksége ennek folytán kiterjedt gyarmatokra, melyekért áldozatokat volna érdemes hoznia. Külkereskedelmi mérlege activ, így kivitelének fokozására sincs szüksége s az állam jelenlegi eladósodottsága mellett jó ideig jelentékeny tőke-exporttal sem kell számolnia. Mint földművelést és ipart egyaránt űző országot, a külföld versenye kevésbé érinti, mint valamely kimondottan földművelő vagy kimondottan ipari államot. Terjeszkedési politikára tehát nincsen ráutalva, azt pedig, hogy a másfélszer oly népes Németországot tartósan a fegyverek erejével legyen képes lenyomva tartani, józanul nem remélheti. Így nem marad más hátra, mint a béke és megegyezés politikáját követni, elsimítani a békeszerződések kiáltó igazságtalanságait, hogy menteni lehessen, ami még menthető. Ezzel lehetővé válik a katonai kiadások terhének jelentékeny csökkentése s az adósságok további felhalmozásának megakadályozása, inkább fog sikerülni a hitelezőkkel való megegyezés is s a siker reményével lehet hozzálátni a meglévő adósságok törlesztéséhez. Mindössze a prestige az, amit feláldozni oly nehéz s aminek megmentése érdekében ma még a Versailles-i szerződés rendelkezéseinek fenntartásáért vívott diplomatai ütközetekben, vagy az afrikai és ázsiai valóságos csatatereken a harc folyik. De hiszen ezt a prestige-t már úgyszólván erősen megtépázták az események s a fegyverek tekintélyénél valóban szebb nimbust szerezhet egy férfias gestus, mellyel Franciaország, szakítva az erőszak és leigázás politikájával, Európa előtt egy jobb jövő kilátását nyithatja meg.

(SIZIK BÉLA.)

KÉPZŐMŰVÉSZET.

A mostani művészeti évad legjelentékenyebb eseménye eddig kétségtelenül a Műcsarnok akt-kiállítása volt. Sokan kérdezték a nagysikerű tárlat megnyitása előtt, hogy milyen alkalom vagy eszme hozta létre ezt a kiállítást. Azok, akik a művészet ügyeit csak kívülről szemlélik, mindig valamilyen külső személyi vagy tárgyi okot föltételeznek az ilyen gondolat háttére gyanánt. Ezúttal valóban külső ok — Barta Károly részéről a legkiválóbb magyar akt-ábrázolások jutalmazására felajánlott négy díjnak, összesen 100 angol fontnak odaitélhetése — volt megindítója az akt-kiállítás rendezésének, mely a retrospectiv anyag bevonásával a magyar művészeknek valóságos repræsentativ tárlatává nőtte ki magát. Az akt-kiállítás jelentősége azonban nemcsak a magyar művészetnek régóta nem látott bemutatásában rejlik, hanem abban is, hogy itt egy azonos és tisztán művészi problema szempontjából határozták meg az anyag összeválogatását. E tárlat hivatva van az aktnak a magyar festészetben, szobrászatban és ezen keresztül az egész művészetben való szerepét a művésszel, még inkább a közönséggel megértetni. Külföldön már sokszor találkozhattunk különböző művészeti problémák jelentőségét bemutató rendszeres művészettörténeti kiállításokkal, például az oltárkép, tájkép, genrekép fejlődését repræsentáló tárlatokkal, nálunk azonban az ilyen kiállítások rendezése túlságosan ritkán fordul elő. Pedig a múzeumi galériákon kívül ezek járulhatnak hozzá leginkább a közönség æsthetikai fogékonyságának neveléséhez. A hasonló vagy azonos témán keresztül jobban előtérbe lép az ábrázolásnak tisztán artistikus oldala. Nemcsak fejlődéstörténeti összehasonlításokra ad alkalmat az ilyen kiállítás, hanem annak megállapítására is, hogy egy téma mennyi művészi problémát, ennek hányféle változatát, megvalósítási lehetőségét veti fel a művész számára.

Valószínűen vannak a közönség között azonban olyanok is, akik az ilyen æsthetikai problémáknak éppen az akt szempontjából való érvényesítését nem tartják nálunk időszerűnek, vagyis akik az ember testi szépségének a művészetben való ünneplését nemzetnevelő és

ethikai szempontból a jelen pillanatban nem tartják célszerűnek. Az emberi meztelenség ábrázolása kétségtelenül azt a pontot jelenti a művészetben, amelynél æsthetikai szempontokon kívül nem egyszer erkölcsi megfontolások is felmerülnek. Sokan a legnemesebben fel-fogott aktban is csak nuditást látnak és különösen a fiatalság erkölcsi megóvása érdekében Savonarola mintájára szívesen rakatnak máglyára minden ilyen szobrot vagy festményt. Ezek æsthetikai tompaságukban nem érzik az akt-ábrázolásban rejlő magasabb művészi gondolatot és nem képesek szemléletükben, ítéleteikben megvonni a művészi akt és a pornographia közötti határvonalat. Pedig kizáróan az ábrázolásban nyilvánuló tiszta művészi törekvéstől és a szemlélő æsthetikai fogékonyságától függ az, hogy az akt csak művészi tartalmával hat-e vagy pedig szemléletébe az erotika is döntően bekapcsolódik. A legvalószerűbb ábrázolás is párosulhat tiszta művészi intenciókkal és a legeszményibb akt is erotikus látvány lehet az æsthetikailag nevetlen szemlélő számára. Művésznek és élvezőnek egyik legbiztosabb vizsgálja az akt, előtt dől el, hogy mennyire határozott az egyiknek művészi akarása, a másiknak æsthetikai culturája.

Az egész művészettörténelem az akt döntő jelentőségéről tesz bizonyosságot. A középkori művészetnek a renaissance- és még inkább az antik-művészettel szemben való lényeges eltérése éppen abban rejlik, hogy míg az antik- és renaissance-művészetben az ábrázolás az emberi test ismeretén, az alak felépítésének, szerkezetének, mozgási lehetőségeinek minél világosabb — így sokszor a maga meztelenségében való — hangsúlyozásán alapult, addig a középkorban háttérbe szorult az akt-ábrázolás. Ekkor a művész az embert csak ruháján keresztül ismerte és ábrázolásaiban is csak ott nyúlt az akthoz, ahol a téma ezt feltétlenül megkívánta. A megfeszített vagy a keresztről levett Krisztus, az ős-szülők és az Utolsó Ítélet feltámasztottjainak, a pokol kárhozottjainak festésénél vagy faragásánál elkerülhetetlen volt a ruhátlanság, de a félig tudatosan vagy öntudatlanul elrajzolt aktok mind azt bizonyítják, hogy a középkor szellemisége távol volt az emberi test szépségének cultusától. Ekkor az öltözék formái, redőzetének vonalai, kacsaringós hajlatai élték önálló világukat és ezeknek kalligraphiáiban fejezte ki magát a művész érzülete. Nem is szabad a középkori figurális műalkotások alakjait az antik vagy a renaissance művészet szabályaival mérni. Más az egyiknek és más a másiknak szépsége, kifejező volta.

A renaissanceban az antik művészethez hasonlóan ismét az emberi test hangsúlyozására építik a figurális ábrázolásokat és ettől kezdve az akt megint elsőrendűen fontos szerepet játszik a művészetben.

Sokszor ugyan a valóságtól eltérő mozdulatok vezérlik a művészeket, különösen a barokk- mesterek a részletek naturalismusát a gótika mintájára formastilizálással kapcsolják össze — gondoljunk csak az összenyilazott Szent Sebestyénekre vagy Bűnbánó Magdolnákra —, azonban az akt ekkor sem veszít jelentőségéből. A barokk-művészetben az emberi aktnak és ruhadrapériáknak egymást kiegészítő stilizálása egymással egyensúlyba kerül. Most nem nyomja el a ruharedők stilizált birodalma az emberi test formáinak érvényesülését, mint a gótika idejében. Test és öltözkék egyformán jut szóhoz ekkor. Mégis az újkor művészetében a figurális és ezen belül az akt-ábrázolás nem uralkodik olyan souverainul, mint az antik századokban. Az újkorban a figurális mellett a tájkép is előtérbe lép, melynek különösen a XIX. század második felében a figuralissal egyenlő értékű szerepe van. Ez volt az az idő, midőn a legfestőibb felfogás érvényesült, mikor legtávolabb állottunk a figurálist feltételező plastikai, a formákat élesen hangsúlyozó felfogástól. Ezzel szemben az antik művészetben a szobrászat és a figurális ábrázolás hegemóniája szorosán összetartozott egymással.

A Múcsarnok kiállításán is feltűnhetik mindenkinek, hogy a szobrászat ezúttal mennyivel nagyobb teret foglal el, mint a szokásos tárlatokon. Az akt sokkal szorosabban él együtt a plastikával, különösen ennek antik és újkori értelmezésével, mint a festéssel, bár az utóbbi időben itt is megint nevezetesebb szerep jut a leplezetlen emberi test ábrázolásának. Mióta a formai elemek hangoztatása ismét előtérbe került, azóta az akt is — ez a természettől adott meghatározottabb, legszebb és legelevenebb forma — megint az érdeklődés és a tanulmányozás központjába került. A rajz biztossága, a művész tudása a meztelen test ábrázolásában tűnik ki legjobban. Mily nehéz egy arcot, kezet vagy lábat rövidülésben megrajzolni, vagy mily fontos a szobrásznak az alak biztos egyensúlyát eltalálni. Míg a táj, a ruha, a virág és egyebek festészeti ábrázolásánál a kisebb bizonytalanságok elenyésznek, addig az arcon, a ruhátlan testen a forma biztos érzetetésének hiánya rögtön feltűnik. Ezért az alapja minden képzőművészeti oktatásnak az alakrajz és ezért üdvözljük mi az akt-kiállítást a legtisztább művészi problema hirdetője gyanánt.

Rendszeres tanulmányi és fejlődéstörténeti jelentősége van tehát e kiállításnak. Kitűnően szemléljük itt, hogy minő szempontokból közeledtek egyes mestereink és művészeink az emberi test ábrázolásához. Milyen más egy classicizáló akt a maga síma, szinte szobrászi csiszoltságában, az arc határozottan mintázott részleteivel vagy egy későbbi festői akt, hol az idomok materialis mivoltá-

nak, a bőrfelület finom színezésének érzetetésén van a hangsúly. Az előbbin minden körvonal élesen rajzolódik a háttérbe, a festői akton pedig az idomok egyes részei gyakran szinte észrevétlenül vesznek bele a formákat elnyelő árnyékba. Láthatjuk azt is, hogy néhány nagyszerű mesterünk munkásságában különösen annak legértettebb időszakában mily döntően fontos és szinte kizárólagos szerepet játszott az akt-ábrázolás. Elsősorban Lotz Károlyra, Székely Bertalanra és Ferenczy Károlyra gondolunk itten, akik idősebb éveikben a legtöbb időt az aktnak szentelték. Csak azok a művészek hiányzanak, akik az akt-festés terén egyáltalán nem, vagy csak kevéssé próbálták ki erejüket. Így a legnagyobb magyar mester, Munkácsy Mihály nem szerepel a kiállításon, mert tőle a Golgota keresztre-feszítettjein és a bécsi múzeum-fresco nagy, allegorikus alakján kívül alig ismerünk igazi akt-festményt. Annál gazdagabban vonultak föl viszont azok a magyar mesterek, akiknek munkásságában az akt-festés lényeges szerepet játszik.

Így Lotz Károly egészen külön termet kapott alkotásai számára, sőt kisebb művei még másik két terembe jutottak. Lotzon kívül a többi jelentékeny akt-festőt is legkiválóbb műveik képviselik a kiállításon. Nem egy művésznek teljes festészeti fejlődése, stílusának változása tanulmányozható kitünően. Mindegyik korszakukat egy vagy több kitűnő alkotás repræsentálja, de ezen kívül a kiállítás rendezői még arra is törekedtek, hogy azonos művészi problémáknak egy művész oevrején belül való különböző megoldási változatait, ennek átalakulásait is bemutassák. Például igen tanulságos megfigyelni, hogy Lotz Károly ugyanazon mozdulat ábrázolását különböző időben milyen eltérő stílusban oldja meg. A korai romantikus aktok kevéssé részletező: húsos formáit és sötét színezését miként váltják föl nála a neorenaissance felfogás szerint elgondolt, erősen tagolt, rövidülésekben ábrázolt és mindinkább világosabb színezésű alakok. Lotz későbbi festészetére a fresco-stílus nyomja reá bélyegét. A levegőben rajzó, a felhőkön ülő alakok festésénél külön egyéni *plein air* fejlődött ki Lotz frescóiban, mely olajfestésű képeinek stílusát is átalakította. A formák naturalistikus hangsúlyozása helyett (*Fésűlködő leány*) így később a testiséget feloldó, mindent egyforma könnyedén kezelő, világos és csillogó színhatásokat kedvelő stílus fejlődik ki olajképein. Fekvő alakjai, különösen a tenger hullámain, gyöngyházkagylóban pihető *Vénusai* példázzák kitünően Lotznak ezt a világosságot és fényt kifejező, e mellett a decoratív nagyvonalúságot, az eszményítést, a szép cultusát is hangsúlyozó művészi felfogását. Bizonyos emelkedett egyformaság a naturalis-

mus változatosságain magát túltevő egyöntetűség is jellemzi Lotz e stílusát. A test és az arc formáinál a mester nem egyszer talán túlságosan hű marad saját, megszokott típusához, de a legjobb darabokban ideális szín- és formaköltészetté nemesül művészete. Ez a típus-egyformaság különben a legtöbb decoratív vagy componáló mesternél föllelhető. Elég, ha csak Boucher ismert női aktjaira, ezeknek egyforma arcára gondolunk.

Székely Bertalan fejlődését szintén több, nagobbméretű vászon és még több kicsiny remekmű képviseli. Végtelenül tanulságos megfigyelní, hogy mennyi mindenre gondolt Székely Bertalan *Léda*-compositióban és egyéb aktjaiban. Szinte az összes művészi problémákat éreztetni akarta egy-egy ilyen képében. Azért készített hozzájuk annyi tanulmányt, mert ezekben próbálta ki az egyes különleges szempontokat, hogy azután a kész compositióban együttesükben érvényesítse azokat. A *Léda*-compositióban és többi női aktjaiban például egyformán gondol Székely a test formáinak hangsúlyozására, ezeknek decoratív megcomponálására, másfelől az alak és a háttér tónusos összefoglalására és az előbbiektől független világítási effectusokra. Nem csoda, hogy az előtanulmányok éppen a maguk művészi egyoldalúságában mesteriebbek, mint maga a kész compositio, amelyben a különböző művészi szempontok hangsúlyozása korlátozza egymásnak artistikus hatását. Csodálatos a *Lédának* egy kisebb és egy nagyobb, kékdrapériás tanulmánya, melyekben a témának minden rejtelmessége, füledtsége kifejezésre jut. Az állam tulajdonában lévő liladrapériás, kész compositióban e festőileg hangsúlyozott mysticumot, félsötét csillogást már hűvös leszűrtég váltja föl. Székelyen és Lotzon kívül a harmadik magyar frescomester, Thán Mór is kedvezően szerepel a kiállításon. Egy 1887-ből való *Fürdő nő* a megfigyelés őszinteségéről tanuskodik, vagyis arról az oldaláról mutatja be a mestert, mely nagyobb alkotásaiban a legkevésbé érvényesül.

De nemcsak ez a kor, hanem a Thán—Lotz—Székely-triást megelőző classicizáló és korai romantikus akt-festészet is jól van képviselve a tárlaton. A félig olasz idősb Markó Károlynak néhány ideális tájképe mellett, melyeket nymphák vagy más classikus aktok élénkíteneek, a bécsi Waldmüller hatása alatt dolgozó Borsos Józsefnek két eddig ismeretlen festménye lephette meg a látogatót. Különösen az egy-alakos *Fürdő nő* (233. sz.) című képének vannak kiváló kvalitásai. Milyen szép a háttér tájképe az érdekes világítású és kitűnő forma-érzékkal mintázott női akt mögött. Kovács Mihálynak hasonló témájú, sok-alakos compositiója (235. sz.) szinte a francia Diaz mű-

vészetével versenyezhetik, viszont Grimm Rezső *Andromédája* és Haán Antal *Lédája* a két kevésbé ismert festő romantikus stílusát illusztrálja. Az előbbtől egy érdekes, ráfáelos kis compositiót (*Az ember teremtese*) is láthattunk. A legrégebbi multszázadi stílust Donáth József classicizáló *Vénusa* képviselte, a tárlat legnagyobb ékessége azonban Brocky Károlynak a Szépművészeti Múzeumból kölcsönvett híres *Ámor és Psychéje* volt. Tizian és Coreggio géniusa lebeg a színben, formában esodálatosan harmonikus, szinte renaissance szellemű és értékű alkotás fölött. A két kisebb tanulmány is kitűnő munka és Brocky művészete szempontjából igen jól egészíti ki a nagy képet. Zichy Mihálynak néhány nagyméretű vásznát állították ki, de ezek nem repræsentálják a mester művészetének legelőnyösebb oldalát. Bár mesterkelt világitási és színeffectusok érvényesülnek a képein, mégis szembetűnő azoknak rajzra épített stílusá. Aránylag legfestőibb alkotása Zichynek az *Enyelgő faunok* című elsötétetett vászna.

Érdekes megfigyelni Benczur Gyula híres *Bachansője* és a festmény előtanulmánya közötti különbséget. Az utóbbiban egységes tónus borul a vászonra, míg a kész képen a localis színek érvényesítése megszünteti a compositio tónusos hatását. Milyen érdekes összehasonlítani Benczurnak és Szinyei Merse Pálnak egy-egy ülő női aktját is, melyet bizonyára egyidőben ugyanazon modellről festettek, bár Benczur képen az 1867-es, Szinyei képen pedig az 1869-es évszám olvasható. Kétségtelen a két képben nyilatkozó festői fölfogás hasonlósága. A két mester művészete ekkor még nem állott olyan távol egymástól, mint a későbbi években.

Nemcsak most bekövetkezett halála, hanem igazi belső értéke is a kiállítás legszámottevőbb darabjai közé emelik Gyárfás Jenőnek *Ima* című félférfiaktját. A kép különben egy önmagát sanyargató öreg remetét ábrázol. A még barnás tónusokra épített müncheni naturalismust ez a festmény képviseli a tárlaton legelőnyösebben. Szintúgy ebbe a csoportba tartoznak Eisenhut Ferenc, László Fülöp, és Komlóssy Ede kitűnő akttanulmányai. Magyar-Mannheimer Gusztávnak *Venus és Tannhäuser* is ennek a müncheni, részben pedig a bécsi Makart-stylusnak igen kiváló kicsengése. Deák-Ébner Lajos két aktjában már világosabb, szinte frescói színhatásokra valló törekvés érvényesül, Liezen-Mayer Sándor *Mese* című képének művészi hatása pedig a színek összhangján kívül a festmény vázlatosságán épül föl. Tardos-Krenner Viktor óriási méretű vásznának leginkább compositióját dícsérhetjük. Az ismert Benczur-követők munkái közül Éder Gyulának *Boszorkánytánc* című festményét kell elismeréssel fölemlítenünk. Mesterien formálta meg Paczka Ferenc *Emese*

álma című nagy vásznán az ősmagyar mythologiai női alak bronzszínű, keményvidomú aktját.

Külön érdekessége a kiállításnak a III. terem. Ebben modern művészeinknek néhány leszűrt mestermunkája sorakozik egymás mellé. Néhai Ferenczy Károly aktjai között a 87-es számú pihenő női alak a legjelentékenyebb alkotás. Formai megoldásának mesteri egyszerűsége, tónusának finomsága miatt a tárlat legjelentékenyebb darabjai közé kell számítanunk a képet. Csók István és Vaszary János művészetét úgy e teremben, mint egy kisebb helyiségben a két mester különböző idejéből származó, sokat méltatott és most is megérdemelten díjazott festmények képviselik. Ujdonság Vaszarynak a kisteremben lévő szürkés tónusú aktja (*Ébredés*), melyen a mester stilusának finomodását üdvözölhetjük. Bizonyára mindenki igazságosnak tarthatja a díjkiosztó júryinek úgy erre a műre, mint Csók művészetére vonatkozó ítéletét. Iványi-Grünwald aktos színcompositiói a mester legjobb ilyen tárgyú művei közé tartoznak, szintűgy föltétlen dicséret illeti Hatvany Ferenc bárónak a női testet hűvös előkelőséggel mintázó festményeit és Mattyasovszky-Zsolnay Lászlónak Manet szellemében fogantatott nagy plain-air aktját.

Külön teremben csoportosították a legmodernebb törekvésű fiatal művészek munkáit. Ennek a résznek hősei Szőnyi István és néhány Korb Erzsébet. Szőnyi István *Hegytetőn* című kétalakos symbolikus erejű képe a tehetséges művésznek újabb szerencsés neki-lendülését jelzi. Kiválóan mintázta meg Szőnyi a baloldali alak mellkasát s jól hangolta össze a testszín fölfokozott sárgáját a szép háttér különböző kékjeivel. A kisebb fogatkozások, illetőleg modorosságok még eltüntethetők a meglepetés számba menő képről. A fiatal művészek díját a bizottság igazságosan osztotta ki ennek a festménynek. A korán sírba szállt Korb Erzsébet komoly talentumát, férfias készült-ségét több compositio képviseli. Talán az *Áhítat* és a *Május* című vásznak a legkiválóbbak köztük, mert ezekben a szín és forma leg-egyenibben és legharmonikusabban járja át egymást. Meghatottan állunk a művésznő munkái előtt és őszintén fájlaljuk a nagyreményekre jogosító tehetség korai elhűlását. A többi fiatal művész alkotásaiban a céltudatos törekvés nem egyszer nyersességgel és modoros túlzásokkal, sőt néha keresett classicizálással párosul. Gyengéiket azonban nem szabad a többi terem érett mesterművei vagy conventionalis munkái mellett túlságosan kiemelnünk, mert ezekben az alkotásokban is találhatunk igen sok biztató kvalitást. Szintűgy figyelemmel kell lennünk a X. terem fiataljai iránt is, akik részben még a Képzőművészeti Főiskola növendékei, részben pedig nemrégén

kerültek ki a Főiskolából. Nem egy közülök a magyar művészet igaz reménysége. Róluk majd akkor emlékezünk meg bővebben, ha már egyéniségük kibontakozik az iskolai és egyéb hatások többé-kevésbbé kedvező béklyóiból.

Szobrászatunkat — mint az akt-kiállítás bizonyítja — általánosságban kevésbé hatották át a külföldön érvényesülő mai törekvések, mint festészetünket. Érettebb szobrászmestereink között alig egy-kettő akad, akik a fokozottab kifejezés vagy valamilyen modern művészeti problema kedvéért föláldoznák a régebbi értékeket, sőt a fiatalok között is kevesen vannak, akik ezen az úton figyelmen kívül hagyva eredményeket értek volna el. Éppen ezért az akt-kiállítás a mostani magyar szobrász-nemzedéknek csak a hagyományokon felépülő érett alkotásait mutatta be, melyek — ha a modern festőművészeti akarásoknál tartózkodóbb törekvésekről számolnak is be — érték szempontjából a festményekkel egyenragúak. Legtöbb szobrászunk természetesen már túl van a naturalismuson. Ennek a XIX. század végén és még később is érvényesülő törekvésnek plasztikai stílusalanságokra vezető veszélyeit szobrászaink nagy része már érzi és éppen ezért az antik vagy a későbbi stílusos szobrászati iskolák tanulságai alapján, de nem ezeket utánozva, nemesebb és tisztább plasztikai kifejezéshez jutott el. Ez az eredmény részben annak is tudható be, hogy szobrászaink az utóbbi évtizedekben sokkal inkább reá voltak utalva a teljesen önálló plasztikai problémák megoldására, mint elődeik, akiknek legnagyobb feladatuk emlékszobrok alkotása volt és így intenzívebben kellett foglalkozniuk a szobrászat kizárólagos művészi tartalmával. Míg a szobor-akt tisztán művészi szempontból ítélendő meg, ilyeneknek köszönheti létrejöttét, addig egy híres férfit ábrázoló emlékszobornak egyéb gondolati hatóeszközei is vannak. Igazi művész természetesen a kettőt összeegyezteti egymással, sőt mindkettőt egymás fokozására domborítja ki. Sok esetben azonban megtörtént — különösen az utóbbi 20—30 év magyar emlékszobrainál —, hogy az ábrázolt egyéniséget jellemezni kívánó vagy egyéb külsőség áldozatul kívánta a stílusos plasztikai beállítást. Éppen ezért nem szabad fiatalabb szobrászainknak a körülmények mostohaságát, az emlékszobrok mintázására vonatkozó megbízások elmaradását túlságosan kárhóztatni, mert ez érlelte meg munkásságukban a par excellence művészi problémák hangsúlyozását.

Az akt-kiállítás szoborgyűjteménye is kizáróan a tiszta szobrászat diadalát jelenti. Szobrászaink munkásságában az akt most lényeges szerepet játszik. Ebben élük ki legteljesebben művészi vágyaikat. Különösen az utóbbi két évtizedben kifejlődött és nép-

szerűvé vált kisplasztika ad módot erre. A kiállításon a nagy aktok mellett egész sorozata került bemutatásra a kiváló kisplasztikai munkáknak, melyekben a különböző beállítások, mozdulatok legérdekesebb példáit próbálhatják ki művészeink. Szentgyörgyi Istvántól, Pásztor Jánostól, Kisfaludi Stróbl Zsigmondtól, néh. Sámuel Kornéltól és Lányi Dezsőtől láthatjuk a legkiválóbb kisplasztikákat. Tanulságos megfigyelni, hogy a nagyméretű aktokban s a kisplasztikában egyes művészeink azonos vagy rokon problémát egyéniségük szerint milyen különbözően oldják meg. Pásztor János, aki *Az elűzöttjével* a kiállítás első díjasainak élére került, összefoglaló, nyugalmas körvonalokra törekszik, melyen belül a női test lágyhúsú telt idomai együttesükben érvényesülnek. A csuklók hangsúlyozása nála háttérbe szorul. Mesteri *Az elűzött* egyszerű, közvetlen beállítása, amelyben azonban a szobrászi problémákat ösztönösen érző számítás nyilatkozik. Az antik plastika harmonikus leszűrtsége benső elevenséggel párosul Pásztor János e legkitűnőbb munkájában. Szentgyörgyi István *Mécses* című női aktjának értékeit a gyönyörűen mintázott részletekben, különösen a nemes fejben látjuk. Itt nem annyira az idomok együttesén, a compositio harmoniáján van a hangsúly, mint a tagok finom plastikai érzékeltetésén. Kisfaludi Strobl Zsigmond *Vénus születése* című nagy bronz a női test barokkos vonalszépségén, idealizáló forma-rhythmusán épül fel. Azt is érdemes megfigyelni, hogy a tagok eltolódásából, a test két felének különböző ütemezéséből mennyi mozgalmasságot hozhat ki a művész. A korai renaissance ezt a szobrászi lehetőséget alig ismerte még. Michelangelonál kezdődik a contrapostnak ez az erősebb hangsúlyozása, mely a test két felét a művészi hatás fokozása kedvéért szinte szembeállítja egymással. Az akt-kiállításon különösen Kisfaludi Strobl Zsigmond és Sídló Ferenc műveiben érvényesül leginkább ez a törekvés. Itt azonban nem titáni vágyak, hanem mozgalmasságukban is szelíd formaharmoniák kielégítésére szolgálnak. E szobrokon a csípő, a csuklók, a térdek nincsenek egy vízszintesben, hanem művészi számításal különböző irányú ferdebben fekszenek. Ezért helyezik a művészek az akt egyik lábát edényre vagy lépcsőfokra, hogy a test formáinak eltolódása már alulról induljon ki.

A negyedik nagy díj nyertesének, Gách Istvánnak női aktja elevenen mintázott, kifejező alkotás, azonban beállítása túlságosan naturalistikus, nem számol a plastikai stílus szabályaival. Gách többi aktjának, így a laza compositiójú *Hősök emlékének* is ez a gyengesége, melyet nem képesek ellensúlyozni a részletek jelességei sem. Pásztor Jánosnak *Cleopatrája* és Strobl Zsigmondnak *Ad astra* című

symbolikus férfi-aktja viszont azért nem elégíthetnek ki bennünket teljesen, mert tárgyuk illetén való fogalmazása ellenkezik a plastikai alkotások egyensúlytörvényével. Pedig mennyi szépség van különösen a *Cleopatra* mintázásában, a test lágy formáiban, a kéz nemes vonalaiban. Az álló nő aktok között még Farkas András szépen fölépített *Nympháját*, Patzó Pál *Rosszelkiismeret* című kis bronzalakját és Bory Jenő *Monna Vannáját* kell dicsérni. Kár, hogy nem láthatjuk a kiállításon a nagy tehetségű, de korán elhunyt Csikász Imrének egyetlen egy női aktját sem. Egy másik fiatalon elhunyt talentumos szobrászunknak, Sámuel Kornélnak nagy *Dávidja* formai szempontból a kiállítás férfi-szobrainak egyik legjelesebbike. Az antik plastika stilusnemessége és keresetlensége irányította Sámuel e műve alkotásánál, melynél azonban adós maradt a bibliai hős jellemzésével. Minő más Kallós Ede naturalistikusabb *Dávidja*. Ez az óriás kardot tartó, szép testű, kitiű mozdulatú suhanc már hűen kifejezi a Góliáton győzedelmeskedő, ó-testamentumi hős fogalmát és méltóan csatlakozik a művészettörténelem ismert Dávid-szobraihoz. Fokozottabb naturalismus nyilatkozik Lányi Dezső *Vád* című aktjának igaz formáiban és jellemzésében, a nélkül azonban, hogy ez a plastikai beállítás kárára lenne. Lányi gyűjteményének többi darabjában is a művész naturalista hajlandósága érvényesül, így legkifejezőbben és legnemesebben az *Anyá* című fekvő aktban. Igen figyelmenre méltó Erdei Dezsőnek *Narkissosa*. Különösen a fejet és a felső testet nüntázta meglepő stilusérzékkel a művész. A lábak naturalismusa némileg még ellentétes az előbbiek finomságával. Kaszab Károly *Labdázó fiú* című alkotásában a modell csunyasága a mintázás classicizálásával párosul, ami nem nevezhető szerencsés együttesnek. Ezzel szemben beszédesen jellemzetes és e mellett plastikailag is érett alkotás Jálies Ernő *Tékozló fiú* című aktja. Horváth Géza *Fiatalság* című fiúalakja stilus-tisztasága miatt érdemel figyelmet.

Az álló aktokkal szemben külön csoportba tartoznak azok a szobrok, melyek az emberi testet ülő, térdelő vagy guggoló helyzetben, vagyis zártabb tömegbe összehajlítva ábrázolják. Különösen a női test érdekli ebből a szempontból szobrászainkat. Pásztor Jánostól, Szentgyörgyi Istvántól és kiskaludi Strobl Zsigmondtól láthatunk ezen a téren is a legjobb példákat. Az utóbbi művésznek két kis márvány-aktja (151. és 409. sz.) talán mindegyik között a legjelesebb. A férfi-aktok közül idesorolhatjuk Petri (Pick) Lajosnak kitűnően komponált, formáiban nemesen leegyszerűsített *Futóját*, Székely Mórinak *Pihenő íjászt*, Lányi Dezsőnek *Zsákhordóját* és Vass Viktornak már nagyméretű *Fáradt vándor* című síremléktervét. Itt is

az ülő alak compositióját kell dícsérnünk. Síremlékterv Damkó József *Bánat* című kitűnő félaktja is. Sárdi Nagy Lajos egy fekvő férfi-alakot állított ki kisebb és nagyobb formában. A kisebbik példány sikerültebb, mert itt a compositio nemesebb formákkal párosul.

A szoborcarnok főhelyét Szentgyörgyi Istvánnak Szolnok városa számára mintázott *Hősök emléke* foglalta el. Gách István hasonló tárgyú alkotása és Szentgyörgyi e műve a kiállítás két legnagyobb szoborcsoportja. Szentgyörgyi itt is inkább a részleteknek, a tiszta plastikai mintázásnak mestere, mint a compositiónak. Különösen az álló alak feje sikerült kiválóan. Természetes elevensége megkapó. A szobor fölállításánál azonban a csoport baloldali átlóját kell főtengetyennek venni, mert a compositio így sokkal zártabb, kiegyensúlyozottabb.

Mindezek az alkotások távol vannak a legmodernebb törekvésektől. Az utóbbiakról némiképpen csak Beck Ö. Fülöpnek, Medgyessy Ferencnek és Vörös Bélának művei adnak fogalmat. Azonban ezekben sincs semmi túlzás. Inkább a bennük nyilatkozó tudatos önmérséklet, talán a túlságosan is hangsúlyozott stilusérzék folytán érdekesek ezek az alkotások.

Szólnunk kell végre a kiállítás érdemes rendező bizottságáról is, melynek vezetője Lukács György, a Képzőművészeti Társulat elnöke, tagjai pedig Deák-Ébner Lajos, Lyka Károly, Majovszky Pál, Petrovics Elek, Stróbl Alajos és Wolfner Gyula voltak. Nekik köszönhetjük a retrospectiv anyag összeválogatását és az újonnan beküldött képek elbírálását. A festészeti és a szobrászati résznek kitűnő rendezése Petrovics Elek és Stróbl Alajos külön érdeme.

*

A Nemzeti Szalonban az elmúlt ősz folyamán szintén néhány érdekes kiállítást láthatunk. A legelső ezek közt Ferenczy Béni és Noémi tárlata volt. Utána Zutt R. A., Csánky Dénes, a KÉVE és a Spirituális Művészek Szövetségének gyűjteménye került bemutatásra.

Néhai Ferenczy Károly mesternek mindhárom gyermeke atyjuk művészi pályáját folytatja tovább. Valér, a legidősebb, festő, Béni szobrász, Noémi pedig gobelineket tervez és sző. A két utóbbi Ferenczy-ivadék ikertestvér és e szoros természettől való kapcsolat művészetük rokonvoltában is megnyilatkozik. Művészetük nem prózai lelkekből fakad és nem ilyenekhez szól. A köznapitól való elvonatkozás, az ábrándozás mindegyik alkotásukon rajta ül. Bizonyára sokan nem értenek egyet törekvéseikkel, de művészetük ko-

molyságát senkisésem vonhatja kétségbe. Nagyszámú rajztanulmányuk élénken bizonyítja, hogy Béni a szobraihoz, Noémi pedig gobelinjeihez mennyi előkészületet tesz. Sokszor ezek a tanulmányok érettebbek, befejezettebbek, mint a szobor vagy a gobelin, illetőleg a végleges karton, melyekbe a fokozatos leegyszerűsítés folyamán nem egyszer modorosság csúszik. Noémi gobelinjeinek stílusa az utóbbi években egyébként nagy változáson ment keresztül. Míg régebben a kék és zöld színek harmóniáját kedvelte, a verdure-ök finom összhangját utánozta, addig az utóbbi években készült gobelinjei és kartonjai erősebb színhatásokon, a vörös és a sárga élénk szolámán épülnek föl. Most határozottabb, egyszerűbb kifejezőmódra törekszik, amellyel azonban nem mindig elégt ki bennünket teljesen. Ferenczy Béni szobrai közül külön családba tartoznak a képmások és külön családba a compositiók. A képmások kétségtelenül kiválóbbak az utóbbiaknál. A képmások is stilosak, sőt a művész ábrándos fölfogását ezek árulják el leginkább, de a természetátírás itt nem megy az élethűség rovására, ezekenél Ferenczy Béni nem esik modorosságba. Az aktcompositiók már kevésbé elégíthetik ki a szemlélőt. E tekintetben mind máig legjobb műve egy régen mintázott, kitűnően kiegyensúlyozott fiatal férfi-akt bronzból (106. sz.). Bécsben létrejött fafaragványainak eredetiségét kedvezőtlenül befolyásolják a kubistaiskola szokványos modorosságai. Úgy látszik, a művész is belátta már ennek az iskolának zsákutca-jövőjét, mert legújabb műveiben már szakít ezzel a kellemetlenül ható modorral.

Ki ne emlékeznék még Zuttera, a Schubert-képű rokonszenves svájci művészre, aki több mint egy évtizedig élt közöttünk, tanára volt az Iparművészeti Iskolának, majd pedig önálló iparművészeti műhelyét vezette. Ezermestersége a művészet minden ágában megnyilvánult, az elvont symbolikus festményektől, szobroktól kezdve egészen a legköznapiabb használati tárgyak ötletes megformálásáig. Zutt a könnyedén teremő művészek közé tartozik, nem egy alkotásából alkalomszerű frissesség árad. Művei hol mély gondolatoktól terhesek, hol pedig szellemesen szípkázóak. Két nagy mester, Michelangelo és Hodler szelleme lebeg stílusa felett, az egyiknek titáni tragikuma és a másiknak rejtelmessége hangzik ki a művész nem egy alkotásából. E mellett minden műve megkapóan modern. Az expressionismus decadens artisticuma, mely nem feledkezik meg a multtal való kapcsolatokról sem, rajta ül minden alkotásán. Sokszor azonban azt érezzük, hogy a művész arcfintora a kabaré világába csap át és művészetének fajsúlya túl könnyeddé válik.

Zutt mostani kiállítása a művésznak egész munkásságát fel-

ölelte. Itt láthatjuk régi caricaturáit, embermegfigyeléseinek szó-fukar, de annál jellemzőbb vonalakkal készült documentumait. Egészen más világot tárnak föl viszont legújabbán készült színphantasiái. Különösen a japán rizspapírra rajzolt színekölteményei között találhatunk művészi hatásúakat. A képek között saját képmásai voltak a legmegkapóbbak, de egy asztalosának arcképe és egy kis *Dachau-i tájkép* (126. szám) is kiváló munka. Művein egyébként megérzik a különböző technikák és szakmák kölcsönhatása. Nem egy képen úgy ábrázolja a ruharedőket, mint ötvösművein. Ez az utóbbi iparművészeti ág, valamint az érem- és plakettkészítés különben is Zutt legszerencsésebb területe. Néhány méltán nagy népszerűségű magyar háborús-érem a koronázási kehellyel együtt leginkább fogják megőrizni Magyarországon Zutt emlékét. Most a művész Sziléziában, Neisse városában telepedett le, ahol egy nagy iparművészeti és egyházművészeti vállalatnak művészi vezetője.

Csánky Dénes mindenkor a szolid ízlésű és komoly tudású festők közé tartozott. Nevét főképpen vízfestményeivel tette ismertté, melyeket a hagyományos aquarell-technika stílusjegyei jellemeznek. Mostani gyűjteményes kiállításán is a vízfestmények vannak nagyobb számban. Még sem ezekben, hanem az olajfestményekben rejlik gyűjteményének érdekessége és művészeti jelentősége. Csánky sympathikus, halk poesisre hajló egyénisége úgy látszik az olajpikturában találta meg igazi kifejező nyelvét. Itt sem hajszol új, forradalmi szólamokat, hanem a hangulattal-teli naturalismus hagyományait ápolja tovább. Kizáróan tájképeket fest, melyekben magyaros kifejezésre és természetességre törekszik.

Ólomszürke, borongós tónusú képeinek nincsenek hangoz accord-jai, a letompított színek egymásba olvadnak a levegős távlat félhomályában. Különösen az alacsony horizontú tájképen érvényesülnek előnyösen Csánky mostani stílusának sajátosságai. Ezeken a színek szelid tónusegységbe olvadnak össze és finoman elpengnek a perspectiva jól éreztetett mélységeiben. Csak egy-két színesebb alkotást láthattunk a kiállított olajtájképek között, de ezeken is érezhető a művész palettájának szordinós tónusa. Csánky Dénes mostani gyűjteményével kétségtelenül a legkiválóbb magyar tájfestők sorába lépett.

A KÉVE Művészegyesület kiállítására a miskolci művésztelep nyomta reá bélyegét. Ez a művésztelep szinte már olyan localis festőművészeti stílussal dicsekedhetik, mint nemrégén Nagybánya vagy Szolnok. Sőt azt mondhatnók, hogy a miskolci művésztelep a régebbi nagybányai stílus folytatásán, továbbfejlesztésén munkál-

odik. Miskolc városának gyönyörű környéke önmagában is rokon Nagybánya vidékével és Benkhárd Ágost, a telep vezető művésze, ezt a hasonlóságot picturájában határozottan hangsúlyozza is.

Benkhárd művészete a naturalismusnak és a színek telítettségére épített színtilislálásnak szerencsés vegyülete. Vannak képei, melyeken a kék, a zöld, a fehér és a vörös színeket meglepően meleg, a természeti motivumot szinte transponáló harmoniákba hangolja össze. E művein a Miskolc-környéki részletek majdnem úgy hatnak, mintha poesissel megfogott olasz tájak lennének. Máskor viszont erősebben jelentkezik művészetének naturalista oldala. Színei azonban ekkor is melegek, nem bomlanak föl a napsütésben, a fény inkább még fokozza ragyogásukat. Előszeretettel festi Benkhárd a naplemente utáni hangulatokat, mikor már nincsenek nagy ellentétek a napsütötte és árnyékos részek között, mikor a félvilágosságban a színek egyformán érvényesülnek. Minden kiállított műve között az *Ősz* című nagy vászon volt a legjelentékenyebb.

A kiállítás másik legjobb tájképét, a *Késő délután* című festményt, Barzó Endre állította ki. Az őszi természetmegfigyelés itt is harmónikus színtransponálással párosul. Dícséretreméltó fejlődésről számoltak be Bánáti-Sverák József művei és tehetségre vallott Friml Géza műve is. Igaz várakozással tekintünk a fiatal művész jövője elé. Rozgonyi László művészetét két csendélete és egy rózsadombi részlet képviselte előnyösen.

Igen nagyszámú és különböző technikájú alkotásokkal jelentkezett a kiállításon Haranghy Jenő. Egyike a legkönnyebben dolgozó művészeknek, aki nagy virtuositással rögzíti meg emberek és állatok mozdulatait. Hogy Haranghy még sem jutott el oda, ahova neki tehetsége folytán el kellett volna érkeznie, az annak tudható be, hogy gyors dolgozási módja, veleszületett technikai készsége a művészt sokszor felszínességre csábítja. Pedig mennyi friss megfigyelést, megkapó impressziót árulnak el vadállatokról készült rajzai, sőt a mostani kiállításon szereplő olajképei között is egynéhány kiváló alkotást találhatunk. Igazi graphikai értékek jelentkeztek Lénárt Róbert rajzaiban. A szeretetteljesen gondos előadás artistikummal párosul lapjain. A graphikába tartoznak Szablyáné Lohwag Ernesztin miniatűrjei is. Ennek a finoman előkelő, de kissé egyhangú műfajnak a művésznő leghivatottabb képviselője hazánkban.

A Spirituális Művészek tavalyi első kiállítása alkalmából már kiemeltük, hogy mindenképpen fontos a gondolati tartalmat hangsúlyozó művészetnek propagálása. Különösen nálunk tulajdonítunk jelentőséget az ilyen törekvéseknek, mert festőink zöme sokkal

inkább hajlik a természetet többé-kevésbbé másoló naturalizmus, mint a valóságot elhagyó művészi átírások felé. Azonban a gondolati tartalomnak, a symbolismusnak, a spiritualizmusnak hangsúlyozása semmiképpen sem járhat a művészi kifejező eszközök elhanyagolásával. Mihelyt valamely alkotás formailag — forma alatt értve itt minden művészi eszközt — tökéletlen, a gondolati tartalom mélysége sem kölcsönözhet neki igazi művészi értéket.

Ez juthatott mindenkinek eszébe, ha a Spirituális Művészek Szövetségének kiállítását figyelmesen végignézte. Egyes művészek készsége nincsen arányban azzal a tiszteletreméltó akarással, mely őket hevíti. Tudásuk fogyatékosága miatt nem képesek eszméiket tökéletesen szolgálni. Legtöbb közülök csak bukdácsolva repdes, holott szárnyalni szeretne.

Legkevésbbé érezzük ezt a társaság vezérénel, Remsey Jenőnél, akinek nemcsak tudása fejlődik, hanem egyénisége is mindjobban megtisztul. *Magyar lakodalom* című nagy vászna fejlettebb utódja régebbi irredenta tárgyú nagy compositiójának. Különösen rajza értékes a jól componált képnek. Az arcokban azonban némileg még felfedezhető Remsey Jenő régebbi grotesque typusainak modoros kifejezése. A színezés is nyers kissé, de a háttér tónusa igen kellemes. Teljesen zavartalan élvezetet nyújt Remsey művészete akkor, ha közelebbi kapcsolatba lép a természettel. Egy szürke tónusú és vonalaiban is nemes hatású leányarckép volt erre a legjobb példa.

Ugyancsak gazdag gyűjteménnyel szerepelt Náray Aurél. Remsey-től merőben eltérő tehetség. A forma szinte teljesen hiányzik képeiből, kizáróan a színre esküszik. Egyes szerencsésebb compositióiban, így a *Krisztus a tengeren* című képén, a feltornyosuló hullámok kifejezésében meglepő drámai erő lüktet, másutt azonban nélkülözünk kell a forma határozottságát, a rajz biztosságát. Legbefezettebb hatású képe egy lila orgona csendélet.

*

Első őszi tárlatát az Ernst-Múzeum ismét a fiatalságnak szentelte. Egyedül Kotász Károly volt kora tekintetében kivétel a társaságban. Műveivel hosszú éveken át találkozhattunk különböző kiállításokon. Többnyire kis képeket festett, melyeken apró, élénk szímfoltokkal tolmácsolta impressióit. Ezek a képek aprólékosságuk mellett is frissen, őszintén és egységesen hatottak. Kotász régebbi festési modorát megtartva most azonban stylusosabb felfogás felé törekszik. Az ábrázolt tájakat átcomponálja és a régebbieknél is élénkebben égő színeket rak egymás mellé, melyek szinte vibrálnak

együttesükben. Különösen tájképein hat mindez igen jól, figurális képeinek festői előadása azonban némi nyugtalansággal és modorossággal párosul. A fiatalok közül Szemere Lenke vonult föl a kiállításon legnagyobb számú munkával. A művésznő még csak 19 éves és már is nagy a tudása. Valósággal festészeti csodagyermek. Különösen azok a festményei kiválóak, melyekben a természetbenyomás hű megfestéséhez ragaszkodik, vagyis amelyeknél nem gondol a természet stílusos átírására. Ilyen fiatal korban még senki sem lehet elég erős ahhoz, hogy önálló szemmel formálja át a természetet.

Rudnay stílusa nyomta rá bélyegét Barcsay Jenő művészetére is. Tragikus pathosszal nézi Barcsay a természetet, de mesterénél erőteljesebb, merészebb festői előadásra vágynak. Rudnay mostani finom technikája helyett önmagában bízó bátorsággal keni fel Barcsay a színeket, amelyek némelyik vásznán tényleg meggyőzően és harmonikusan hatnak. A művésznek különösen a színek nemesebb összhangjára, tónusbeli kiegyenlítésére kell a jövőben törekednie. Goebel Jenőtől a kiállításon franciaországi rajzokat láthatunk, azonban ezek is érett és komoly művészi szemléletről tanuskodnak. Néhány szépiatanulmánya meglepően nagyvonalú, friss és egészséges alkotás. Istokovits Kálmán rézkarcai erősen eklektikusak. Minden lapja egy-egy visio, melyekben különösen Rembrandt és Goya befolyása alatt kap szárnyakat a művész phantasiája. Merőben ellentétesek ezzel a világgal Tóth Gyula könnyed párisi impressiói. Nagy technikával, tömör és kifejező egyszerűséggel veti oda vízfestményeit, melyek Páris levegőjét árasztják magukból. Némelyiken a rajz erősebb hangsúlyozása arra enged következtetni, hogy a művész nem mündig lesz hű az impressionista felfogáshoz.

Az Ernst-Múzeumnak az elmúlt év őszen rendezett csoportkiállításai között az volt a legjelentékenyebbik, amelyen néhai Izsó Miklós mester alkotásait mutatták be.

Múlt év május hó 29-én volt félézázados évfordulója annak, hogy Izsó Miklós szobrászmester 44-ik életévében elköltözött az élők sorából. Haláláról a hírlapok csak pár sorban emlékeztek meg, mert akkor még csak kevesen tudták, hogy Izsó Miklósban a magyar művészet egyik legjelesebb úttörőjét veszítette el. Sajnos, túlkorán szállott sírba a mester. A végzet nem engedte meg neki, hogy tehetségét tökéletesen kiélhesse és hogy megvalósíthassa a neki való feladatokat. Az élet szívtelenül mostoha volt hozzá, folyton küzdenie, nélkülöznie kellett, hogy művészetében előre juthasson. Izsó sorsát és tehetsége mineműségét többször Petőfi geniusához és sorsá-

hoz hasonlították, akinek hányatott, korán kilobbant életével és geniusának szilaj lendületével valóban sokban rokon volt Izsó sorsa és tehetsége.

Izsó a romantikus időknek volt szülötte és ez tükröződik vissza művészetében is. Bár egyideig Ferenczy Istvánnál dolgozhatott, de ennek classicizálásától távol állott Izsó művészi felfogása. Ennek tudható be az is, hogy az antik plastika formaeszményén nevelődött æstheticusok olyan sokáig nem méltányolták a mester műveit. Pedig Izsó alkotásai nemcsak eredetiség, hanem technikájuk, a már-vány megmunkálása és a bennük nyilvánuló mintázói készség tekintetében is fölülmúlják Ferenczy István alkotásait. Izsó nem akarta a classikus művészetet utánozni, ő előtte a magyar nemzeti szobrászat megteremtése lebegett. Ez a vágya a romanticizmusból sarjadt ki, mely mindenütt és minden téren — a politikában, mint az irodalomban és a művészetben — a nemzeti eszméért lelkesül. Mindjárt első műve, a népszerű *Búsuló juhász*, melyet 1860—61-ben faragott, igazi magyar szellemben fogantatott. Pedig a mester ebben a szobrában talán öntudatlanul is, a plastika fontos stilusszabályait tiszteletben tartotta.

Izsó a *Búsuló juhász* után egymásután mintázza a magyar népeletről vett szobrocskáit, köztük a *Fonóházi jelenet* és a többi kisebb, de az utóbbinál tökéletesebb genrefiguráit. Mindegyik tözsgyökeres vidéki magyar typust állít elibénk. Ezek az egyes alakokat vagy csoportokat ábrázoló szobrocskák e mellett Izsónak dolgozási módját, szobrászi problémáit, a külföldi eredményekkel való kapcsolatát is elárulják. Láthatjuk belőlük, mennyire érdekelte őt a mozgás, különösen a tánc kifejezése, melyet azonban csak magyaros megnyilvánulásában akart ábrázolni. Ugyanazt kereste Izsó a művészetben, mint a francia Carpeaux, de még sem ezt utánozva, hanem önállóan ért el a magyar mester meglepő eredményeket. Hasonló tárgyú rajztanulmányokat láthattunk Székely Bertalantól a Múcsarnok akt-kiállításán. Mulatságos Székely Bertalannak a rajzon olvasható mottója: Az élet egy tánc és a vége ránc.

Az Ernst-Múzeumban e genre-szobrocskákon kívül Izsónak egy sereg képmását is bemutatták. Köztük azok a kevésbé ismertek, melyeket élő kortársairól mintázott a mester. Fáy András, almási Balogh Pál, Bernát Gazsi, Egressy Gábor és Etelka, Tóth József képmásai kiváló bizonyítékai Izsó mesteri emberábrázoló és karakterizáló képességének. Ideális történelmi portreit-i, úgy mint Zrínyi Miklós és Ilona, továbbá Werbőczy István szoborképmásai stílusuk tekintetében a magyar romantikus szobrászat szempontjából igen

nevezeteseek, bár hiányzik belőlük az élet bensősége, a lélek eleven-sége. Nagy érdeklődésre tarthattak számot Izsó Miklós emlékműveinek kiállított tanulmánymintái is. Izsó tudvalévően néhány nagyobb emlékszobor mintázásával is foglalkozott. Ezek közül Széchenyi István budapesti szobra nem az ő mintája után került kivitelre, viszont ő a mestere a debreceni Csokonai és a szegedi Dugonics-szobroknak. A budapesti Petőfi-szobor is, melyet Huszár Adolf fejezett be, szintén Izsó egyik mintája után készült. Az Ernst-Múzeum mostani kiállításán egy korai Petőfi-szobortanulmányt és a szegedi Dugonics-emlék két vázlatát — köztük a véglegeset — láthattuk.

Az Izsó-kiállítás fontossága mellett természetesen kissé háttérbe szorult a tárlat többi szereplőinek művészete. Pedig itt is igen sok érdekeset és értékeset tapasztalhattunk. Varga Nándor rézkarcai és rajzai már külföldi kiállításokon is komoly elismerést szereztek a fiatal művésznek, aki bizonyára egyik legjelesebb graphikusunk. Rézkarcai sok esetben régi hollandi mesterek, különösen Rembrandt visióinak jótékony befolyását árulják el a nélkül, hogy Varga művészetének önállósága, különösen a részletekben, a típusokban, az alakok mozdulataiban kétségbe vonható lenne. Még csak a figurális rajz biztosságának kell compositióiban fejlődnie és a test-idomokat határoló vonalainak kell néhol finomodniok.

Márfy Ödön művészete az utóbbi időben kétségtelenül kelle-mesebb hatású lett. Képei elvesztették tüntetően modern characterüket, harmonikusabb, nemesebb benyomást keltenek. Frissebbek, ötletesebbek azonban vízfestményei, melyek közül néhány igazán eredetit és szűkszavúságában is kifejezőt találhatunk. Feiks Jenő festményei szintén nagy haladást árulnak el. Úgy arcásai, mint tájképei artistikus érzékről és ízlésről tanuskodnak. Képmásainak tudatos merevségében, különösen a hangsúlyozott szemekben és az elmosódott formákban művészi kifejezőerő nyilatkozik. E mellett képeinek festői előadása is nem egy helyen kiváló. — Perlott-Csaba Vilmos festőművész, e csoport-kiállítás negyedik szereplője, a kevéssé méltányolt tehetségek közé tartozik. Ez főképpen annak tudható be, hogy a művész sohasem jutott el befejezett, egyéni stílusig. Pedig ő volt egyike azoknak, akik a modern festőművészeti törekvéseket nálunk a legkorábban megszólaltatták, sőt ezeknek a magyar művészetbe való átültetése tekintetében Perlott-Csaba másokra is fontos befolyást gyakorolt. Mostani képei már nem túlmerészek, de sajnos, ezek sem jelentik stílusának beteljesedését. Az érdekes kiállítást még kövesházi Kalmár Elzának, a neves szobrászónak

színezett viaszk-domborművei — Biedermayer-hatású arcképek — egészítették ki.

Az Ernst-Múzeum egy másik kiállításának érdekessége Glatz Oszkár festményeinek és rajzainak gyűjteménye volt. Míg a festmények a mesternek legújabb terméséből valók, addig a rajzok régebbi munkái. Glatz objectiv naturalismusa kétségtelenül szénrajzaiban jelenik meg legbensősegesebb formáiban. Mindamellett, hogy mindent pontosan leír, még sem vesz el a részletekbe, hanem a lényegest hangsúlyozza. Szénrajz-képmásaiban nyilvánul legjobban Glatznak mesteri characterizáló ereje is. Jeles íróinkról és művészeinkről készült arcképei elsőrangú lélekábrázolások.

Glatz festészetében is a formának határozott tisztelete nyilvánul. Az arcot legtöbbnyire lelkiismeretes pontossággal rajzolja meg, a színek könnyedebb, lazább felrakása nála inkább csak az öltözék és a háttér festésében jelentkezik. Mindenütt a localis színek uralkodnak képein, legfőljebb egy-két kisebb alkotáson találkozunk a plain-airból következő reflexekkel. Ez annak is tudható be, hogy Glatz utóbbi időben főleg a műteremben való képmásfestéssel foglalkozott. Pedig az ő művészi egyéniségének a magyar vidéken való festés felelt meg legjobban. Legtöbb alkotásában azonban így is sikerült majdnem teljesen megőriznie palettájának frissességét, festői előadásának közvetlenségét.

Orbán Dezső picturája szinte ellentéte Glatz művészetének. Itt minden a színen épül fel, minden forma mint szineffectus jelentkezik. Színeit Orbán feketébe ágyazza be, hogy azok jobban ragyogjanak, a kihagyásokkal könnyedebb előadásra is törekszik. Előnyös lenne azonban művészetére nézve, ha jobban ügyelné képeinek szerkesztésére és a valeurökre. Képein a távolságokra nem találja meg mindig a megfelelő tónusértékeket, így az ábrázolt motívumok sokszor zavarosan hatnak. Igazi művészi élvezetet nyújtott a szemlélőnek a néhai Ferenczy Károly hagyatékából való graphikai gyűjtemény. Ugyanabból a nagybányai körből származnak ezek a tanulmányok, mint amelybe Glatz Oszkár rajzai is tartoznak. Csakhogy Ferenczy későbbi éveiben a stilizálás felé hajlott, a kifejező vonal tömör szépségét kereste, mellyel együtt színeit is összevontabb scálára hangolta át.

Ferenczy és Glatz rajzain kívül még egy fiatal művésznak, Végh Gusztávnak graphikáit is láthattuk az Ernst-Múzeumnak ezen a kiállításán. Részben könnyed párisi impressiók, részben pedig középkori, színezett fametszetekre emlékeztető, stylizált könyv-illusztrációk. Mindkét fajtájuk rendkívül artistikus, bár kétségtelen, hogy idegen hatásokon épülnek föl.

A karácsony előtti Ernst-tárlatnak Rippl-Rónai József volt a főhőse. Régebbi és újabb műveiből összeállított gyűjteménye finom művészi hatásával mindenkit lebilincsel. A művésznek legrégebbi, párisi idejét a világos háttér előtt álló, fekete-ruhás nőt ábrázoló, rendkívül finom decoratív hatású festménye (1892-ből) képviselte, melyhez méltóan csatlakozott a már színesebb, *Karácsony* című későbbi, itthoni alkotása. Minél távolabb vagyunk Rippl-Rónai párisi képeinek keletkezési idejétől, annál művészibbnek, értékesebbnek látjuk e festményeit. Csak azok a képei versenyezhetnek a párisi idejében készült alkotásaival, melyeket közvetlenül hazatérése után festett. Az itthoni impressziók kitűnően alakították át a mester előbbi stílusát, sőt egy időre magyarosabbá is tették.

Rippl-Rónai — mint ahogyan mostani gyűjteménye is igazolja — később sem távolodott el párisi iskolájának szellemétől. Maig megmaradt a magyar művészet legranciásabb ízlésű mestérének. Újabb művei között inkább a képmások igazolják ezt, mint a kis tájképek. Most mindent pasztellben fest, ennek a technikának artisztikus lehetőségeit úgy az impressionista könnyedség, mint a decoratív hatás szempontjából kitűnően aknázza ki. Sok újdonságot nem látunk mostani gyűjteményében, de ezek között, különösen a régebbi alkotásai között, számos finom munkát találhatunk.

Szüle Péter collectiója ezúttal szintén nem szolgált nagy meglepetésekkel. A kiváló tehetségű művész szín- és tónusérzékét figurális képein a régi nagy mesterek példája most kissé kedvezőtlenül befolyásolja. Ezeknek a képeknek színezése és compositiója nem egészen közvetlen hatású, a formák sötét körvonalozása monotonos-
ságot kölcsönöz nekik. Hangsúlyozzuk azonban, hogy csak ezért mutatunk rá Szüle egyes képeinek mostani gyöngéire, mert igen nagyra tartjuk a művész tehetségét és feltétlenül bízunk ennek további fejlődésképeiségében, amit különben mostani kitűnő tájképei is igazolnak. Ezeknek kékes-zöld tónusa festőin igaz és egyéni.

Vas Elemér picturáját pár évvel ezelőtt Iványi-Grünwald Béla művészete frissítette föl. Mostani képei között is nem egy tanuskodik erről a megtermékenyítő hatásról. Mi azonban mégis azokat a tájképeit szeretjük jobban, melyekben Vass Elemér önállóbban és őszintébben szól hozzánk.

Egyéni hang érvényesül Gara Arnold rézkarcaiban. Néhány modern magyar költő egy-egy költeményét magában foglaló album — a *Magyar Parnassus* — számára készítette Gara ezeket az érdekes symbolikus compositiókat, melyek a költemények lelki témáját illusztrálják. De nemesak az album illusztrációi, hanem a költemé-

nyek szövege is eredeti rézmetszésű kézírás, melyet maguk a költők írtak. E nemben ez lesz az első ilyen díszkiadás Magyarországon. A kiállítás harmadik graphikusa, Beron Gyula ceruzarajzokkal és vízfestményekkel szerepelt. Az előbbiek megbízhatóan pontos ábrázolások, de az utóbbiakban már szabadabb színérzés lüktet.

A kiállítás szobrász-résztvevője Liipola Yrjö, az ismert finn származású művész volt. Képmásokat és akt-compositiókat láthattunk tőle. Természetesen az utóbbiak a művészebbek. Különösen néhány kis bronz-aktja figyelemreméltó, amelyekben a szobrász az idomok szabad hangsúlyozására törekszik. Három női alakot összekapcsoló márvány-compositiója néhol nem emelkedik ki egészen világosan a márványháttérből, a csoport körvonala sem teljesen kielégítő, ellenben igen szép a három női test mintázása. A képmások között talán Zichy Gyula gróf érsek képmása a legkiválóbb. Nem győzzük eléggé hangsúlyozni, mennyire fontos a szobroknál, hogy a művész a fej alatt hol vágja el az alakot, milyen körvonalat ad a megmaradt vállnak, mellrészletnek. Úgy az elvágásnak, mint a mellet fedő köntös esetleges drapírozásának összhangban kell lennie a fej stílusával, characterével. E tekintetben Liipola képmásai néhány positiv és negativ példával szolgáltak. Az előbbiekhez tartoztak József Ferenc királyi herceg és Anna királyi hercegnő rokon-szenves arcásai.

Rendkívül tanulságos és nagyszerű lapokban gazdag kiállítás nyílt meg végül karácsony előtt a Szépművészeti Múzeum graphikai osztályában is. A kiállítás a különböző művészi sokszorosító eljárásokat kívánja bemutatni, de ezen keresztül a graphika egész stílustörténetét is szemlélteti. Kitűnően láthatjuk itt, hogy a különböző stílusok miként teremtték meg fokozatosan azokat a sokszorosító eljárásokat, amelyek lényegüknek legjobban megfeleltek. A sok meghitt gyönyörűséget nyújtó kiállítást Hoffmann Edith dr., a graphikai osztály fejlett ítéletű vezetője rendezte, aki mind az anyag kiválasztásával, mind a tanulságos katalógus szerkesztésével komoly és értékes munkát végzett.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Erdélyi elbeszélők.

Erdélyi történetek. Benedek Elek előszavával. 8r 240 l. Bpest, Athenæum, é. n. (1925). — *Erdély lelke.* Gyűjtemény élő erdélyi novellisták műveiből. Összeállította és előszóval ellátta Kristóf György. 8r 149 l. Berlin, Voggenreiter, 1924. — Berde Mária: *Haláltánc.* Regény. 8r 262 l. Bpest, Athenæum, é. n. (1925). — Berde Mária: *Vizen hold.* 8r 59 l. Kolozsvár, Haladás, 1923. — Kovács Dezső: *Apostolok és csavargók.* 8r 127 l. Kolozsvár, Minerva, 1924. — Makkai Sándor: *Élet Fejedelme.* Elbeszélések. 8r 131 l. Kolozsvár, «Az Út», 1924. — Makkai Sándor: *Megszólalnak a kövek.* Elbeszélések. 8r 123 l. Kolozsvár, Minerva, 1925. — Gyallay Domokos: *Föld népe.* Elbeszélések. 8r 82 l. Berlin, Voggenreiter, 1924. — Balogh Endre: *Hajótöröttek.* Kis regények. 8r 139 l. Kolozsvár, Minerva, 1922. — Nyirő József: *Jézusfaragó ember.* 8r 167 l. Kolozsvár, Minerva, 1924. — Tamási Áron: *Lélekindulás.* Novellák. 8r 184 l. Kolozsvár, 1925. — Az összes nem pesti kiadványokra főbizománnyos: Studium, Bpest.

Az erdélyi magyar irodalom egyre több értékével bontakozik ki előttünk s egyre nagyobb jelentőségűvé válik nemcsak román megszállás alatt élő testvéreinkre, hanem ránk nézve is. Forrongása talán új tehetségeket és új színeket ígér irodalmunknak és már ezért is megérdemli, hogy számon tartsuk művelőit és termékeit. De e várakozás nélkül is kötelességünk, hogy figyelemmel kísérjük ezt a nehéz viszonyok közt oly lelkesen munkálkodó irodalmat, jó törekvéseit bátorítsuk s fogyatkozásaira nagy hivatását megillető komolysággal s jóindulattal eszméltessük.

Szépirodalmi termelésében az erősen föllendült novellairodalom mutat legnagyobb virágzást. Megismertetésére Erdély határain kívül két repræsentans gyűjtemény is jelent meg. Az egyikben Benedek Elek mutatja be az anyaország előtt a figyelemre legméltóbbnak vélt tizenkilenc elbeszélőjüket, a másik gyűjtemény, melyet Kristóf György állított össze, inkább a megszállt területek magyarságának van szánva s tizenegy novellát tartalmaz, Benedek Elek és Makkai Sándor kivételével csupa olyan szerzőtől, akik Benedek gyűjteményében is szerepelnek. Sőt kettejüktől (Kacsó S. és Kovács D.) mind a két kötetben ugyanazt a novellát olvassuk.

Nem szólva Benedek Elekről, kit a berlini kötetben egy, a szégyenség idylli hangulatát nagy bensőséggel árasztó elbeszélés (*Maradjon itt, kisasszony!*) képvisel, legtehetségesebbnek Berde Mária látszik közöttük. Sokoldalú, művelt és finom, őszintén művészi törekvésű író, ki már az összeomlás előtt is méltó figyelmet keltett. A budapesti gyűjteményben közölt elbeszélése (*Vargabetű*) tárgyában nem új, de sok újszerű környezetszín s korszerű hangulat élénkíti; a berlini gyűjteményben (*Szegény kiesi Julia*) mintha a *Julia szép leány* kezdetű székely balladának részletezőbb változatát nyujtaná, ennek költőiségéből is sokat éreztetve egy idegbeteg leányka képzelgéseiben s elvágódásában nyomorúságos környezetéből.

Berde Mária legnagyobb szabású munkáját, *Haláltánc* című regényét, tíz esztendővel ezelőtt írta, de csak nemrégiben bocsátotta közre. A regény cselekvénye egy hegyvidéki szanatóriumban, a Svájci Házban játszik, hol az élet sebbzetjei s megfáradottjai keresik a nyugalmat «Azonban nyugalom csak egy van: Halálíg táncolva, ama sípra, amelyre, míg csak szól, mindenkinek táncolni kell — ha beteg, ha fáradt s ha béna; sántán bár, groteszkül s bár szívfacsaró gyámoltalanságban — halálíg táncolva az élet táncát: összerogyni.» A tüdőbajosoknak utolsó csókvtáltásra készítő haláltáncát járja a regény három főszereplője: egy férfi, két nő közt. A férfi Mister Hugh Foorte, egy gyönyörű ifjú, ki azonban ifjúsága első éveitől beteg. Mindenkitől elidegenedve, magába rogyva kerül minden sóvárgást, bánatot és főleg minden szerelmet. A sors szeszélye mégis belesodorja a haláltáncba. Egy gyönyörű ír kisasszony, Ginevra Hardings kerül a szanatóriumba. Nyugalmas, hűvös és titokzatos lény közelében Hugh félénk szívét meglegyinti az a csodálatos életöröm, amit a szépség látása lobbant fel hirtelen, diadalmasan. Ginevra lelkében is kivirul a halál árnyékában élete egyetlen virága, tartózkodó, de bensőséges szerelme.

Vonzalmuk halálos gyötrelennel tölt el egy Madame Mercati nevű görög asszonyt, kihez Hugh-t már évek óta fűzi holmi érdektelen, megszokáson épült, szanatóriumi barátság. «Látták a gyógyulókat és nem gyógyultak meg, a haldokókat és nem tudtak meghalni; látták a kétségbeesőket és elfásultak, a könnyelműeket és nem szerettek egymásba.» Madame Mercatiban csak most ébred vágy Hugh iránt, mikor ennek máshoz való vonzalmát látja. Hugh a két nő, az égi és a földi szerelem közt vergődik s ezt a harcot elemízi a regény, míg aztán egyre jobban Ginevra gyötördésének elenzésére fordul. Koporsója mellett két érzés csatázik Hugh szívében. Tudja, hogy haláláig mentegető hálával gondolt reá a leány azért, hogy irgalmatlan sorsába

mégis beleszötte az örömnök egy sugarát ; de viszont azt is érzi, hogy nem örömet lopott abba az árva életbe, hanem beletört nyugalmaába s aztán feláldozta őt. Kinek van igaza? Hugh maga is szerencsétlen áldozat. A helyett, hogy egymás után adta volna, egyszerre két kincset nyújtott feléje az élet s neki az egyikért össze kellett zúznia a másikat. A haláltáncnak vége ; akiket belesodort a sors, összerogytak.

A regényben sok finomság bontakozik ki s valami nagy gyöngédség vonul végig rajta, mellyel a nem valami vonzó tárgyat meg tudja őrizni minden visszatetszéstől. A lelkekben is olyan csöndes, letompított itt minden, mint a kórtermekben. Energiátlan, nálunk érzékenyebb lelkű emberek halk sokadalmába visz a regény, olyanokéba, akik tudják, hogy az élet játszmaját elvesztették s bezáródott mögöttük a múlt, előttük a jövő. Különösen Ginevra előkelő passivitása van lehelletszerűen finom gyöngédséggel festve ; egészen seraphi tisztaságú alakja egy hervadó szepvirág, még fájdalma is hangtalan és rejtekező. Az egész regényen át mint valami vezérmotívum tér vissza sűrűn, Ginevrára vonatkoztatva, Schumann szép dala : Du bist die Ruh. s ez egyre megindítóbb hatású, amint látjuk, mint foszladozik Ginevra nyugalma. Nagy gyöngédség van abban is, hogy nem írja le Ginevra halálát, hanem csak holttestének kiszállítását s ezzel Hughnak megrendítő találkozását egy vízimalomban, mely szinte symbolikus jelentőségre jut a regényben.

A lélekrajz nagyon elmélyedő, a lelki problémák megvilágítása és kifejtése nagyon finom a regényben. Hősének sorsát töprengésben szinte a férfi és nő problémájává tudja szélesíteni : «Ők (a nők) jók vagy rosszak, angyalok vagy ördögök, mindenükkel egyet . . . mindent egynek adnak . . . oh, ez nem probléma. De egyet szeretni a lelkünk minden rezzenésével és kívánni egy mást a testünk összes ízeivel . . . ez az örület, ez a mi problémánk.»

A regény sok mindenben emlékeztet Ferentzi Magda *Fehér árnyékaira*. Az alakok s a környezet hasonló elemei mellett azonban lényegbe vágó különbségeket is találunk. Ferentzi Magda regényének különös varázsát az epikai formát átnelegítő mely lyraisága adja meg, Berde Mária kívülről nézi ezt az egész életet s inkább a megfigyelés elmélyedésével és aprólékos gondjával kap meg. Ferentzi Magdánál kissé elmosódottak az alakok, itt éles vonalakkal, gondos elemzéssel vannak ábrázolva. Ferentzi Magda regényének hangulata sokkal nyomottabb, különösen a köd és a tél kínzó ellenségei, itt inkább a főhőnek idegeket felkorbácsoló hatása van kiemelve, ennek a révén avatkozik be nyugtalanítólag a természet az emberek idegéletébe.

Berde Máriának a mystikus, különös lelki állapotokhoz való vonzalma jelentkezik abban a két novellában, melyet *Vizen hold* címmel foglalt füzetbe. Mind a kettő egy-egy külön leányról szól, de az elsőnek (*Vizen hold*) hősnője már egészen pathológikus jelenség. Egy életkedvtől kergetett, szilaj temperamentumú leánynak rejtelmes, érthetetlen lelki zuhanását festi, mely az álmoskönyvnek egy értelmetlen kifejezéséből indul ki: «Vizen hold: sápadt férfiarc.» A hősnőről több ízben halljuk, hogy sápadt és messzijáró lelkű, holdkóros leány, de történetével sehogy sem tudunk tisztába jönni. Badarságát azzal próbálja magyarázni, hogy azt a boldogságot akarja elérni, «ami felé verdestek a szárnyas leányálmok az ifjúságra ébredéskor. Áldozatos, valószínűtlenül szép üdvösség felé». Ez a semmitmondó banalitás egyáltalán nem adja magyarázatát tettének. Az egész elbeszélésen át zavarban vagyunk: symbolikus történettel van-e dolgunk s ha igen, mi rejlik mögötte? Mikor a leány azt kérdezi a sápadt, néma fiútól, kiért életének addigi útjáról lesiklik: «Miert nem költöztök el innen?» — ez válaszul ezt írja fel: «Anyám mondja, mi vagyunk itt a földnek lelkiismerete». Ez megint másfelé vezet bennünket, de erre az útra sem ütközik ki határozott irányítás az elbeszélésből.

Nem sokkal érdekesebb a másik történet sem (*Virág az erdőn*). S mindegyikben nagyon meglep, hogy a különben mesterkélttség nélkül, világosan, szépen író szerző előadása itt tele van keresettséggel, tudákoskodó, újszerűséget hajszoló mondásokkal és pongyolasággal. Talán régiebb dolgozatai a szerzőnek, mert ha újak, akkor igen szomorú hanyatlás bizonyásai.

Erdély elbeszélői közül a régiebb gárdához Sebesi Samu és Kovács Dezső tartozik. Sebesi nagy gonddal ír, de témái elkoptatottak, kidolgozásukban pedig sok a banalitás és nehézkesek. Tehetségesebb nála Kovács Dezső, ki mind a két gyűjteményben *Nagyasszony menni készül* c. rajzával szerepel, mely egyszerű eszközökkel csupa harmonia s édesen mosolygó humor. Elbeszélés-kötetének (*A postolok és csavargók*) is ez a gyöngye. A szerző művelt, melegszívű, tetszetős formakészségű, egy-egy alakot pompásan megjelenítő, jóízű elbeszélő, de nagyon szegényes leleményű író. Alig van igazi novella- vagy rajztárgya, témája sokszor nemcsak jelentéktelen, hanem majdnem sekélyes. A szocialista eszmékkel való sajátságos kacérkodás mellett (*Az apostol, A katona*) sok melegség, lehiggadt, okos életbölcse ség van történeteiben. Vonalmához az egyszerű lelkek állanak legközelebb s egy-egy meleg sugárral mélyre világít bennük. Egyik rajzában (*Az idegen*) egyszerű szavakon keresztül suggestiv hatással árad át

lelkünkbe az egyszerű emberek képzelődése a földön járó Krisztusról. Egy másikban (*Tündér Ilona*) gyöngéd vonásokkal s nagy lélektani igazsággal jeleníti meg előttünk a gyermeki lélek első találkozását a halál képzetével. A Károli-biblia egyszerű, ódon stílusában szívbe-markolóan érezteti (*Az éjszaka*) Péter apostolnak tragikus lelki vívódását az Üdvözítő utolsó éjszakáján, majd megedződését a mátyrhálál gondolatára. Egy elbeszélésében (*A hazatérés*) az összeomlás után visszaözlő katonaság apokalyptikus fergetegébe egy csöndes kis tragédiát iktat be, mely távol a hazától elvérző katonákról szóló régi balladák szomorúságával illet meg bennünket. Van egy pár felszínesen tréfálkozó története s vannak Sipulusz hatása alatt írt humoreszkjei, melyekben van ötlet, fordulatosság, de ennek ellenére is ma már kopottan hatnak. Itt-ott a humor is fölesillan, de teljesen zavartalan hatással csak ritkán.

Csak a berlini gyűjteményben van képviselve Makkai Sándor, a mai Erdély legtöbb oldalú írói egyénisége, az *Élet Fejedelme* c. kötetének egyik elbeszélésével. Az egész kötetet egységbe foglalja az, hogy minden elbeszélése a megváltás isteni művéhez fűződik, ennek előzményeit és áldozatait, előhírnökeit és prófétáit mutatja be. Maga a conceptio nemes és szép, de kivitelében sok minden kifogásolható. Krisztus előfutárjai közül egy egyiptomi királyleány s egy babilonai pap teljesen anachronistikus alakok; amiket hirdetnek, a keresztyénség legnemesebb tanításainak stilszerűtlen visszavitele. Pilátus feleségét, Tulliat is lehetetlen abba a korba képzelünk. Nem volt akkor római nő, aki oly tisztán mélyére látott volna Krisztus tanításainak s főként aki oly módon szembe mert volna szállni hatalmas urával egy szegény zsidó rajongóért. Novellisztikus formába öltöztetett prédikációk ezek a történetek, sok bennük a retorika, az értekezésszerű részlet, túltengők a kifejtések, a részletezések, az emberek elvesznek az eszmék mögött s még párbeszédek is csupa fejtegetések, okoskodások.

Nagyobb elbeszélői hivatottságról tanuskodik Makkai Sándor másik kötete (*Megszólalnak a kövek*), különösen a benne közölt három történeti tárgyú elbeszélés. Egyik (*A fejedelem rózsája*) Bethlen Gábort mutatja be, aki előtt Széchy Mária feltárja, hogy felesége meg akarja mérgezni s a fejedelem ennek ellenére is nyugodtan issza ki a mérgezett italt. Nem vagyunk ugyan tisztában azzal, hogy mi viszi erre: szerelmi elvakultság-e vagy határtalan büszkeség, mely nem engedi, hogy idegen csak egy pillanatra is lássa feleségében való bizalmának megingását; de a jelenetben van bizonyos feszültség és sokat ki tud hozni Bethlen lelki nagyságából és kiismer-

hetetlenségéből. A másiknak (*Irhatsz, Aletta*) Apácai Cseri a hőse, akinek lobogó lelkét, fanatikus, szinte maniákus apostoli buzgalmát s önmagát elégető szenvedélyességét kitűnően érezteti. A harmadik (*Jótám meséje*) Apafi váratlan fejedelemségének története, kissé Jókaira emlékeztetően, de jóízűen, fordulatosan elmondva.

Úgy látszik, történeti tárgyak feldolgozása volna igazi tere Makkainak, mert a kötet többi dolgozata már kevésbé sikerült. Ezekben ismét előtérbe lép a pap, akinek legfőbb szempontja az erkölcsi tanítás, ez irányítja még költői képzeletét is. Ilyen irányú elbeszélései közül még legművészebb hatású, legmelegebb s lehangulatossabb a kötet címét adó (*Megszólalnak a kövek*), melynek szívbemarkoló aktualitása is van. Gyakran szolgálnak tárgyául lélektani curiozumok is, de nem egyszer még komplikáltabbá teszi a tudomány tanítását, a helyett hogy egyszerűsíténé és concretizálná. Egyik ilyen dolgozata (*A gát*) a freudizmussal vitázik, egy másik (*Az egyéniség vára*) nagyon mesterkélt, körmönfont, érzéki képekké nem váló megszemélyesítésekkel fárasztóvá tett, zavaros elmefuttatás. Sikerültebbek azok, amelyek az élet és halál titokzatos összefolyásáról (*Az ablak alatt*) vagy a léleknek mystikus, irracionalis halálképzelődéséről (*Ahogy vesszük*) szólnak. Ez utóbbi tárgya az, hogy utolsó óráját élő haldokló van a háznál; a nőcselédek borzasztó megdöbbenéssel a halált látják sétálni az udvaron; az öreg kocsis azt állítja, hogy egy féleszű csavargó volt az, akit hátba is dobott, hogy csak úgy puffent. Kinek volt már most igaza? Ahogy vesszük — feleli rá az író —: a halál is ott árt, a csavargó is. Az asszonyok a halált látták, a kocsis a csavargót.

Erdély elbeszélőinek egy nagy csoportja a székely föld szülőtte s költészetében is székely földjének és népének sajátos vonásait értékesíti. Közülök legjelentékenyebb hatással van Erdély magyarságára Gyallay Domokos, kit Erdély tanítójául is szoktak emlegetni. Szívesen választ történeti témákat; a budapesti gyűjteményben a céhek idejéből veszi elbeszélésének (*A kontár*) tárgyát, a berliniben Szamosujvárnak, az örmények «mijénk város»-ának zárkózó életéből a napoleoni háborúk idején (*Viperák a virágos kosárban*). De legszívesebben a székely népeletről meríti tárgyait. Csupa ilyen tárgyú, rövid elbeszéléseket tartalmaz *Föld népe* c. kötete. Olvasóiul is főként egyszerűbb emberekre számít s okulásul, jóra intő példaként mondja el nekik történeteit, melyeknek mindegyikéből levonhatunk egy-egy szép erkölcsi tanulságot. Nem moralizálnak, hanem úgy vannak szerkesztve s elbeszélve, hogy a tanulság mintegy a gyönyörködés nyomán fakad. Ezekben a jóízűen elmondott, frissen, többnyire

beszélgetések során perdülő, rövid történetekben az okos elhatározások, szép eselekedetek, a megjobbulás felé tett lépések oly vonzó fordulatok előidézői, hogy minden hangsúlyozottság nélkül is a gyönyörködtetés mellett a jóra is nevelnek. Minden az eszméltetőül szánt csattanó felé siet bennük, ezt készíti elő s ezt festi alá. Az udvarhelyi népeletnek sok jellemzetes alakját és jelenetét vonultatja elénk. Parasztjait bizonyos idylli derűvel árasztja el, szegénységükben is könnyen áll tréfára a szájuk s mosolyra az arcuk. Sőt itt-ott valami játszi humor is felcsillan történeteink.

Sokkal sötétebb és nyersebb az az élet, melyet a többi székely elbeszélő fest. Balogh Endrének a berlini gyűjteményben közölt elbeszélése (*Veronika négy kenyere*) a szegénységnek valami mellbeszújtóan realiztikus rajzát nyújtja, minden érzelgősség nélkül s előadásában is nehézkes, darabos, szinte balladásan hézagos. Kötete (*Hajótöröttek*) egy kis regényt s néhány elbeszélést tartalmaz. Kis regénye (*Fehér rügy*) tehetségre valló, szép és gondos munka. A világháborúban megvakult ember tragédiája, belső vérzése és összeomlása a tárgya s hősének sorsában szinte az emberiség nagy megpróbáltatásának gyötrelmes stációi merednek ránk. Van valami szívetfacsaró abban, ahogy mindezt az infernális szenvedésekből leszüremlett fatalizmussal egészen magától értetődőnek mondja szegény Abodi Gáspár: «Az Isten viszi az embert . . . Ha rosszúl van, ő tudja, miért van». A tömördek szomorúan actualis és korjellemző documentum révén Gáspár egyéni tragédiája mögött az erdélyi magyarság tragédiája is elénk sötétlik. Egyik ismertetője azzal jellemzi az író, hogy «az emberi nyomor örök legendájának erdélyi magyar variációját ma ő tudja legjobban elbeszélni». De ennek az életnek nemcsak letöréseit írja meg, hanem gyógyító orvosságára is rámutat. Egyik alakja meghiusult öngyilkossága után látja, hogy székely testvérei nem nyavalyognak, hanem dolgoznak, szaporodnak, elpusztíthatatlanok — s ő is új életet kezd. A kötetben közölt kisebb novellák kevésbé jelentékenyek, bár ezekben is határozott törekvést látunk az összeütközésekben vergődő lelkek gondos és elemző rajzára.

Baloghnál is sok a székely provincializmus, de nem a művésziróváására. Ellenben már túlteng s a legtöbbször tiszta kelmeiséggé válik a székely eredetieskedés annál a két novellistánál, akiket a leggyökeresebb székely elbeszélők gyanánt szoktak emlegetni: Nyirő Józsefnél és Tamási Áronnál.

Nyirő kötetében (*Jézusfaragó ember*) «nehéz és keserítő» élet a székelységé. Világelfogásának tengelye az, hogy a természet csak látszólag kedves, valójában ádáz és gyilkos, minden gyengét elnyom ;

az ember sorsa azon fordul meg, mennyi erőt tud a ternészettel szemben mutatni. Gyakran vezeti elének azokat, kik a legkeservesében vívják ezt a küzdelmet : a havasok egyszerű, szinte állati ösztönöktől s örvénylő indulatoktól hajtott embereit vagy a falvaknak elkallódott, semmi existenciáit. Alakjai íz-ig-vérig székelyek, az ő kifejezésével: kissé «tarkabarkaaagyú» emberek, darabosak, féktelenek. A sok eredeti figura közt talán leginkább szívünkbe markol egy kipusztult magyar eklézsiának nyomorúságban tengődő papja (*Az időnapelött ébredt ember*), kit valami fanatikus dac köt árpádkori templomához. Egyetlen híve van már csak s az ő életét is csak az idegenekben vele szemben élő babonás félelem őrzi. Már idejutott Simándy Pál utódja: egyetlen hívével, «bunkók árnyéka alatt» tengődik. Oh, bizony gyászos hamarsággal némultak el ott a harangok!

A szerző nem elbeszélő tehetség, alig van igazi novella-témája. Keresi a néprajzi érdekességeket és sűrűn találkozunk nála ős-székely elképzelésekkel is, de biz ezek csak afféle zavaros «turáni metafizika». Témái közt sok a sekélyes, az érdektelen s kidolgozása sok esetben még az érdekest is élvezhetetlenné teszi. Legvisszásabban érint erőlködő eredetieskedése, mely mellől hiányzik a kellő tehetség, tanultság és ízlés. Teletűzdeli elbeszéléseit tudákos, laposan értekezésszerű részletekkel s keresett, értelmetlen kifejezésekkel. Azt a hősét pl., akiről a kötet címét nyerte, így mutatja be: «A lábán rossz cipő, a fején nimbusz. Hosszúkás arcalakítás, rajta észlárva. Úgy látszik, sokszor szenved éhségkáprázatokban . . . Magában dühöngő alak lehet, amilyenek az északi sark mögül leselkednek a földrev. Kevés érzéke van a szerkezet iránt is. Elbeszélései egyes helyeken rövid képekre vannak szaggatva, más helyeken el-elterjengnek, menetüket magvatlan elmélkedések, sekély bölcselkedések, tudákos magyarázatok szaggatják meg.

Sok mindenben rokon vele Tamási Áron. Kötete (*Lélekindulás*) rendkívül egyenetlen, kiforratlan és fegyelvezetlen tehetség munkája, de van benne a sok salak közt valami figyelemreméltó őserő. Nagyon eredetieskedő leleményében és eszközeiben, keresi az újszerű témákat s hajszolja az újszerű modort. Komor, sötét világ, a szegénység és nyomorúság világa nála is a székely föld. Elbeszélései a székely balladákat idézik emlékezetünkbe, ezeknek ütközéseit és erőszakosságait. Égető szemű, konok, szilaj emberek a hősei; a jóban gyengék, a bűnben nagyok. Forrongó, keserű indulatok, a vagyoniért, főként a kis szegény, kínosan termő földért minden erőszakra és kegyetlenségre kész elhatározások feszítik lelküket. Fergeteges indulataik súlyos viaskodásokba hajtják őket egymással és a sorssal. Túlfűtött

lelkük egy-egy mozgalmas jelenetben vagy tragikus összeütközésben robban ki. Ezeknek rajzában valami szilaj erőt nyilatkoztat meg az író, különösen, ha a nagy összeomlás után irányát és célját vesztett, nyugvópontra jutni nem tudó férfilelek összeroppanását rajzolja. Kü. lönös erővel és keserőséggel tükrözi a nagy világrendülést egy szenvedélyesen, hevesen tragikus egyéni összeomlásban (*Szász Tamás, a pogány*). Szász Tamás, a kemény, nagy székely mámorba próbálja fojtani bánatát, aztán ki akarja irtani családját s végül is elpusztítja házát, lovát, önmagát — igazán pogány gyásszal.

Az erőt gyakran erőszakolja is, szertelenségekbe téved. Van benne sok kedves naivság, van valami a népképzetnek diszítgető, gyöngéden kedveskedő kifejezőmódjából s a természet jelenségeit szinte viharos élénkséggel megszemélyesítő hajlamából. De viszont lépten-nyomon kihoznak sodrunkból tudákoskodó részletei. Van egypár szép, mélyre világító, valóban lélekindító története, de vannak egészen ízléstelen, székelyül szólva, «csóré» részletei s nyersen erotikus jelenetei. A székely szívesen enyhíti életének mostohaságát egy kis jámbor kötődéssel, mókázással, egy kis észturnával. Ez iránt való fogékonyságának is bizonyosságát adja a szerző, de nem mindég ízlésesen. Általán nehézkes elbeszélő, sokszor ejtenek zavarba bizarr, groteszk részletei s kifáraszt zavaros symbolizálásával vagy a képes beszéd túlságba vitelével. S még egy sajátsága kockáztatja hatását : teljes egészében székely tájszólású nyelve. Curiósumnak ez érdekes és kedves, de nem művészi s csak kevés ember számára érthető. Az írónak még sokat kell tanulnia s nagy haladást tennie az önfegyelem és az ízlés útján.

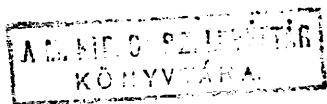
Ezek az írókon kívül mindkét gyűjtemény bemutatja még Pálffyné Gulácsy Irénnek egy-egy jóízű, pompás nyelvi készséggel megírt rajzát, de különösen a berlini kötetbeliben (*A bogár*) a rajzot csupa hümmögetések, tempózó semmittevések töltik ki. Ez mestere-nél, Tömörkénynél, mint egyéni szemlélet- és ábrázolásmód megjárta, de utánzójánál már modorosságul hat. Mind a két gyűjteményben képviselve van Molter Károly ; a budapestiben (*Barbár*) jellemzetesen modern tárgyat dolgoz fel : egy nyerserejű ifjú hogyan hódít meg egy túlculturált leányt ; a berliniben (*Hármas kis tükör*) kissé keresett formában kesernyés satiráját adja az erdélyi viszonyoknak, különösen a kisebbségi sérelmeknek. Végül mind a két helyen ugyanazt a novellát (*Megnőtt közöttünk a hegy*) olvassuk Kacsó Sándortól, ki Móricz Zsigmond hatása alatt, de figyelemreméltó erővel egy szilaj székely paraszt tragédiáját mondja el.

Azokban, kiket csak a budapesti gyűjtemény mutat be, nem igen

mutatkoznak feltűnőbb írói képességek, sőt egy részük stilusbeli modorosságával, affectáltságával és titánkodásával vagy tartalmi sekélyességével aligha képvisel életrevaló vagy kíváncsú irányt.

Ime, ezek Erdély elbeszélő irodalmának képviselői. Van köztük több, komoly figyelmet érdemlő tehetség, van munkásságukban sok elismerésre méltó buzgóság és szép törekvés: de vannak fattyúhajtások is. Ezeket le kell nyesegetnie a lelkiismeretes kritikának. Útját kell állni annak, hogy tehetségtelen írók vagy a magyar cultura éltető hagyományai iránt ellenséges törekvések a magyar cultura megmentésének jelszava alatt érvényesüljenek. Annál melegebb szeretettel kell támogatnia viszont azokat, kiknek munkásságát tehetség és magyarság összhangos ihlete sugallja.

Kéký Lajos.

GYULAI PÁL, A KRITIKUS.

Ha igaza van annak a német mondásnak, hogy sok ellenség sok tisztesség, Gyulai Pálnak elég nagy része volt az ilyen tisztességben élete végéig, sőt halála után is. Tollforgató ellenségei azt hitték, hogy tört döfnek szívébe, ha megtagadják tőle a költő címet, csak kritikusnak, vagy fokozottabb dühvel tudósnak is nevezgették, ami némely írói körök nyelvén a legnagyobb megvetésnek a kifejezése.

Ellenben Kemény Zsigmond, noha sokra becsülte ifjabb barátjában a kritikust s még a tudóst is, Gyulai egyéniségének lényegét a költői hajlamokban és tehetségben látta. Abban a némikép bizarr regényben, melyben Kemény a Bach-rendszer egyenlősítő erőszakosságát állítja pellengérre, szüksége volt meséje fejlesztése végett egy ábrándjaiban élő fiatal költőre. Ezt az ifjút a *Ködképek: a kedély láthatárán* című regényben Márton Adolfnak hívják, aki tulajdonképpen nem más, mint a fiatal Gyulai Pál regényesen átalakítva. Az arcképről nem nehéz lefejtenuünk a regényes vonásokat és akkor előttünk áll az ifjú Gyulai Pál Kemény Zsigmond rajzában.

«Adolf» — írja Kemény — «arányos, de kicsiny termetű volt, finom arccal, merengő szemekkel, keskeny homlokkal és gyönyörű hajjal. Az élet hangtalanságát vagy rossz hangzásait a képzelődésében élő tündérvilág harmóniája által törekvék elfeledni. Szeretett tétlenül heverni zöld fűben, illatos virágok körül, csevegő vízhaboknál. Henyesége csodálatos ellentétben volt olykori erélyével: néha az éjt lámpa mellett virrasztotta át s a még be nem végzett munkán késő délig pihenés nélkül dolgozott. Nőileg átengedő kedélyű volt s bizonyos határokig önként veté magát idegen befolyás alá.

Az álmodó ifjúban az ítélőtehetség a szívbe fúrta magát be s onnan szívé minden táperezjét.» Nagyon szeretett költeményeket szavalgatni kivált oly nők előtt, akik érdekelték. Ilyenkor «fölemeltté lőn, vonalai egészen átszellemültek, ajkairól a hangok kristálya kedvesen csengett, ömlött, magával sodorva az érzéseket». A maga költeményeit kevésbbé jól, kissé elfogulva olvasta fel, kivált ha szerelmes volt női hallgatójába. Mert szerelmi szenvedélye könnyen lobbant fel, egyszer egy igen előkelő nő iránt is, akit félénken, hallgatagon, de mély érzéssel szeretett.

Keménynek ez a hű és szép rajza bizonyára csodálkozást kelt azokban, akik Gyulai költészetét nem ismerik és sokat hallottak kíméletlen kritikáiról. Miként alakulhatott át ez a lágykedélyű, magát gyermekiesen átengedő, merengő költő az összevont szemöldökű kritikussá, akit sértett íróársai hevültebb kedvükben hóhérnak is címezgettek? Ez az átalakulás nem éppen csodás, de bizonyos magyarázatra szorul. Kritika és költészet nem egymást kizáró, ellentétes fogalmak. A nagy költők gondolkozni szoktak művészetükről és költői fogékonyság nélkül kritikust el sem képzelhetünk. «A józan ész és a lángész — mondotta Bonald, a nagy royalista publicista — egy családhoz tartoznak, a szellem (esprit) csak oldalági rokonságban van velök.» Nem véletlen az, hogy Goethe volt a kritikusok királya, hogy Arany és Vörösmarty mint kritikusok sem voltak jelentéktelenek, hogy Lessing, Vischer, Sainte Beuve, Johnson és Macaulay mint költők is kitűntek.

Gyulaiban költői fejlődésének egy mozzanata elősegítette a kritikai hajlam kibontakozását.

Gyulai ugyanis mint beszélyíró már tizenhét éves korában lépett föl. Kezdetben a romantikusok nem éppen ügyetlen tanítványának mutatkozott. A szabadságharc után kiszabadította magát a romantikus hatás alól, nem kereste többé a csodást, a «szörnyű szépet», hanem a valóság tükrét próbálta felmutatni. Ez a változás együtt járt az önmaga és mások iránt felébredt kritikai érzék élesítésével. A kritikára prózaírói tehetsége is ösztönözte. Valódi reformátora lett a magyar értekező és essay stílusnak azáltal, hogy ki-

érezte és éreztette a magyar próza rhythmusát. Ez a rhythmus egészen más, mint a vers rhythmusa s a mi szépprózáinkban az ő újítása előtt bizonyos lyrai retorika által volt elnyomva. Gyulai prózáját erélyes szabatosság, előretörő mozgalmasság jellemzik. Mondatainak minden tagjában eleven élet lüktet. Annyira feltűnt ez a próza a kortársaknak, hogy Erdélyi János szemére is hányta Gyulainak, miért akar kritikáinak külső formájában vetekedni a szépírókkal a tartalom rovására. Ezeken kívül még egy megfontolás is ösztönözte Gyulait a kritikai pályára. Úgy látta, hogy alig van nemzet, melynek nagyobb szüksége van az irodalmi kritikára, mint a magyarnak. «Amit a mi nemzetünk — írja Gyulai Pál — elhisz, az el van híve, amit megszeret, az meg van szeretve, legyen eszme, személy, könyv vagy intézmény s nem igen állhatja, ha boncolni merészlik.» Szükséges tehát az ellenmondás által a kétely szellemét fölébresztetni, az önmagára eszmélést elősegíteni, nehogy bálványokat imádjunk vagy nagy értékeket kevésre becsüljünk. Szükséges ez azért, mert «az ízlés dolga nem magánügy, sőt nemzeti ügy, amely szoros kapcsolatban van az állam és társadalom igen fontos erkölcsi érdekeivel». Ezért érezte magát kötelezve a kritikai munka elvállalására, mivel úgy látta, hogy mások nem igen vállalkoznak reá vagy legalább nem úgy végzik, ahogy ő jónak vélte. Ne higyük, hogy szíves örömet vett magára a közgyűlölséget. Költői érzékenysége nem könnyen szokott hozzá a tömeg szitkaihoz és gyanúsításaihoz. «Megvallom» — írja kritikai pályája kezdetén — «töprengek, vajjon nem volna-e jobb Kritikai Szemle helyett költeményt vagy beszélyt írnom? Miért is másnak kellemetlent mondani, midőn hallgatni is lehet, miért a gúnyos polémia, midőn a hízogó panegyris könnyebb?» De legyőzte a töprengést, mivel írnia kellett a széppróza, a kritika geniusának és kötelelességérzetének parancsszavára.

Így lett az álmodozó költőből oly kritikus, akit kevesen szerettek, sokan gyűöltek, de akinek őszinte és súlyos szavát mindenki meghallgatta. Szemei most már nem csupán merengve néztek a világba, hanem felcsillant bennök a játsszi gúny fénye vagy égtek a nemes harag tüzétől. Szerette bosz-

szantani az ártatlan hiúságot és megalázni a követelő gőgöt. Mindamellett alapjában olyan maradt, mint aminőnek Kemény ifjúságát rajzolja. Önkényt veti magát alá Csengery, Arany, Kemény Zsigmond befolyásának, noha önálló maradt velök szemben is. Ítéletehetsége szívéből merítette táplálóerejét, mondja Kemény. Valóban Gyulai bizonyos fokig lyrikus maradt kritikáiban is. Erős rokon- vagy ellenérzés hevíti kritikáit és polémiait. Szerette a harcot néha a harc kedvéért is, de nem volt személyeskedő a szónak rút értelmében még azokkal szemben sem, akik vele személyeskedtek. Sőt igazságos akart s tudott is lenni, legyőzve lyrai hevületét. Például Egressy Gábort nem szerette, vele igen heves polémia sódoródott az ötvenes évek közepén. Egressy kíméletlen volt Gyulai személye iránt s Gyulai mégis később, mint színi kritikus, oly hangon írt róla, hogy Egressy közzétételre szánt levélben köszönte meg jóindulatát.

Jókait sem bírálta személyeskedve. Egyszer megrótt a Gregusst, hogy kíméletlen oly nagy tehetség iránt, mint aminő Jókai. Gyulai mindig dicsérte Jókai magyaros humorát s éppoly behatóan, mint amilyen szépen méltatta elbeszélő tehetségét vagy a magyar életből vett genreképeit. Az igaz, hogy Jókai népmesébe illő lélektani rajzait élesen hibáztatta, történeti felfogását, journalistikai és politikai pályájának gyöngeségeit, a Petőfi emlékével foglalkozó nem éppen ízléses munkáit határozottan elítélte. Mindebben nem személyes indulat vezette. A közönség elkényeztetett gyermekével szemben éreztetni akarta a kritika jogait. Tudta, hogy ez igen merész vállalat és annak csak ő, nem Jókai látja kárát. De végre a magyar közönséget is hozzá kellett szoktatni ahhoz, hogy a bálványozás és az igazi megértés közt igen jelentékenyek az árnyalati különbségek. E különbségeknek felfogása lényegesen elősegíti a nemzeti szellem érettségét. A nagy nemzetek irodalmában hivatott kritikusok gyakran élesen bírálják a legnagyobb írókat is. Hogy éppen csak a regényírók körében maradjunk, St. Beuve nem a legkíméletesebb nekrológban emlékezett meg Balzacról. Egyebek közt hibáztatja azért, hogy Cousine Betteje nem természetes módon valódi Jagóvá alakul át abban a regényben, melyet

Balzac legérettebb munkájának nevez. Szóval St. Beuve súlyos lélektani hibát vet szemére annak az írónak, aki a világirodalomnak egyik legesodálatosabb emberismerője. Gyulainak éppen az volt a célja, hogy a magyar közönséget az általános európai irodalmi mértékhez szoktassa. Ebben a törekvésben voltak ugyan előzői a magyar irodalomban, azonban az ötvenes években már elszokott a közönség az európai kritika mértékétől. Az a mód, ahogy Gyulai Tompát, Jókait vagy a Petőfi-utánzókat bírálta, annak idején nagyon feltűnt, szinte hazafiatlannak látszott, de a hozzáértők csekély körének legnagyobb elismerését vívta ki. Gyulai még elég fiatalon a kritika országbírájának méltóságáig emelkedett, nem csupán ítéletének, hanem erkölcsi érzésének ereje miatt is.

Abban a nemesi címerben, melyet váradi Gyulai Balázs Báthory Zsigmondtól kapott, a fehér lilium és fehér rózsza vannak felrajzolva, mint az őszinteség és a becsületes lélek jelvényei. Gyulai nem igen emlegette régi nemességét, nem is volt szüksége hivatkoznia az ősi címerre; amire annak symbolismusa kötelezte az utódokat, azt ő úgyis átérezte egyszerűen, minden fitogtatás nélkül. Őszintesége az udvarias hazudozás általános divatja közben gyermekiesen naivnak tűnt fel s mégis férfiasága által tiszteletet parancsolt. Szemébe mondotta az igazságot előkelő államférfiaknak, íróknak s ami többet jelent, még írónőknak, sőt színésznőknak is. Az írónőket egyáltalán nem szerette, noha elismert egyes tiszteletreméltó kivételeket. «Mi egyéb az írónőség» — így kiált fel egy gyönyörű tanulmányában, mely éppen a nő-tisztelet nagy értékének hangoztatásából indul ki — «mi egyéb az írónőség, mint be nem vallott, eltakart, félbe-szerbe alkalmazott nőemancipáció, e bohó és bűnös tan, mely senkit sem tenne oly szerencsétlenné, mint éppen a nőt, kinek sorsán javítani akar.»

Gyulainak minden során érezhető, hogy amit ő dicsért vagy elítélt, azt bármily külső kényszer ellenére is dicsérte vagy elítélte volna. Noha igen nagyra becsülte a dynastikus hűséget, Rudolf trónörökös jelenlétében az akadémián nem hallgatta el, hogy Csengery vigaszt keresett Macaulay történeti

művének fordításában, mert a trónjától fosztott II. Jakab zsarnoksága és az osztrák önkényuralom közt párhuzamot látott. Bécsi lapok szová tették ezt a merészséget, pedig ez nem volt rendkívüli, mert 1867 után a dynastiának vagy a kormánynak kellemetlenségeket mondani, Magyarországon nem volt kockáztató vállalkozás. Mindamellett nem merte volna mindenki oly nyíltan megbírálni Trefortot minisztersége idején, mint Gyulai, aki Csáky Albin szerencsétlen görög nyelvi törvénye ellen is felszólalt a főrendiházban. De mindez csekélység volt ahhoz a szinte mesés bátorsághoz képest, hogy Gyulai a legnépszerűbb magyar költőről s a legnépszerűbb magyar államférfiúról, Jókairól és Kossuthról, megírta mindazt, amit többen igaznak hittek, de amit senki más megírni nem mert. És mi még ennél is több, az országosan kikiáltott hazaárulót, Görgei Arthurt, ezelőtt ötven évvel halhatatlan strófákban dicsőítette, amiért az akkori közvélemény felzúdult a költő ellen. De hogy leszálljunk ezekről a csúcsokról, a mi körülményeink közt, hol az írók szűk körben mozogva sűrűn érintkeznek és kölcsönös apróbb szolgálataikról nem szívesen mondanak le, még a kisebb rangú íróknak őszinte bírálata is bizonyos önmegtagadást kíván.

Gyulai szépirodalmi bírálatait többször hibáztatták azért, hogy dogmatikusak. Valóban szereti az elméleti fejtegetéseket és midőn ezeket összekapcsolja az egyes művekről kimondott ítéleteivel, úgy érzi, mintha kritikája ünnepies ruhát öltött volna fel. Ez elvi fejtegetések valóban inkább díszes ruhák, inkább conservatív szokásból, a régi æsthetika iránt érzett tiszteletből ölti fel azokat s bár magukban véve érdekesek, nem kormányozzák ítéleteit, melyek tisztán benyomásaiból alakulnak ki. Igaz, hogy nem ír úgynevezett impressionista kritikát, amelyben a szerzők többet foglaloznak önmagukkal, mint azzal a problémával, melyről véleményt kellene mondaniok. Gyulai alkalmilag önmagáról is beszél, de személyének ily folytonos kicégérezésétől irtózott volna. A helyett vizsgálja az elbeszélő és drámai művek szerkezetét, jellemrajzát, alapeszméjét és műformáját. Ezek lényeges dolgok, csak ezeken át hatolhat a bíráló az író lelké-

hez és ezek nélkül nem becsülheti meg kellően az æsthetikai értékeket. Az ilyen módszer által sem jut matematikailag biztos ítéletekhez, hiszen bizonyos subjectivizmus el nem választható az æsthetikai kritikától. De az ilyen módszer az író-t mégis azzal a reménnyel bíztatja, hogy a későbbi nemzedékek hivatottjainak egyező véleménye jóváhagyja majd az ő ítéleteit. Valóban jóvá is hagyta Gyulainak legtöbb ítéletét már eddig is. Petőfinék és Aranyinak irodalomtörténeti jelentőségét az ő megállapításai határozták meg. Bánk bán valódi értékét ő fejtette ki először rendszeresen. Negatív vagy pozitív irányban nem egy író-t vagy művet az ő ítélete állított irodalomtörténeti helyére.

Akár népdalról, akár eposról, lyráról, regényről, akár tragédiáról, bohózatról, népszínműről vagy operetterről vagy ballettről volt szó, mindenütt otthon volt, æsthetikai érzékének ritka gazdagságával tájékozódott és tájékoztatott ez annyira különböző területeken. Rendkívül érdekelték a színészi alkotások; Berlinben járva Ristorinak, az úgylátszik még Dusénál is jelesebb művésznőnek, két szerepéről mintaszerű tanulmányt írt. Ilyen irodalmi feltámasztása a színészi alkotásnak nagy ritkaság bármely irodalomban. Pesten írt drámai bírálataiban megörökíti az Egressy és Jókainé színészi nemzedékének játékát.

A magyar történet némely részével is foglalkozott mint irodalomtörténeti kutató és mint kritikus. Az a két könyvbírálat, melyet Thaly *Bottyánjáról* és Fraknoi *Ipolyijáról* írt, nagyon is megérdemlik történetíróink figyelmét egyes irányok és korok felfogására nézve. Két legkiválóbb essayje, *Jókai, mint hírlapíró* és *Kossuth levele Deák halálakor*, az újabbkori magyar történet tárgyköréhez tartoznak. Ebben a két nevezetes essayben a forradalmi és a kiegyezés utáni publicistika, a határozati párt psychológiája, Deák egyénisége, Kossuth hírneves levelének antoniusi fordulatai tömören, de mégis kimerítően, oly érett bölcseséggel, a stilusnak, a formának olyan tiszta szabatosságával s élénkségével vannak jellemezve, hogy bizonyára általánosan feltűntek volna, ha népszerűtlen tartalmuk nem rontja le hírnevöket.

Tehetségének különböző irányai mintegy szövetkezve az

irodalomtörténeti életrajz művelésére bízatták Gyulait. Vörösmarty vagy Katona József életrajzában nem novellistikus formába önti elbeszélését, noha mint kiváló elbeszélő ehhez a formához jól értett. De akkor az a veszély fenyegette volna, hogy meghamisítja, még akaratlanul is, a történetet a hatás kedvéért. A hatásvadászatnak még a látszatát is kerülte. A történeti compositio szigorú kereteibe foglalta az elbeszélést s életrajzeit az irodalomtörténet iránt érdeklődő olvasó mégis úgy olvassa, mintha regények volnának. Sőt érdekesebbek sok regénynél, mert hiszen azok, akik Vörösmarty életrajzában életre kelnek, a költő anyja és neje, egész környezete, kortársai és irodalmi barátjai valóban éltek és egészen úgy éreztek, cselekedtek, írtak s izgattak, amint Gyulai elbeszéli. Az egész irodalmi fejlődés Kazinczytól Petőfiig mintegy dramatizálva áll előttünk a nélkül, hogy kételkednünk kellene a mozgalmas kép valóságában. Katona életrajzában a költő fejlődése első kísérletei s a gyér adatok alapján minő gonddal s mennyi lélektani tapintattal van rajzolva. Majd végül az ambícióiban csalódott költőnek végső évei, mikor visszavonul szülővárosába, hivatalos teendőibe temeti magát s mint főügyész csak a büntető perek vezetésében éli át a költői igazságszolgáltatás felindulásait, minő mélyen tragikus hatást keltenek Gyulai elbeszélésében. Emlékbeszédeiben felülemelkedve az alkalmi szónoklatok színvonalán, kegyelettel, de felindulása közben is biztos kézzel arcképeket rajzol elhúnyt barátairól. Vörösmarty költészetének méltatásából csak éppen a tisztán phantastikus, a metaphysikai mélységekbe hajló ábrándok méltatása hiányzik, valaminthogy Petőfi *Felhőit* sem méltatja Gyulai oly melegséggel, mint genrejait vagy dalait. Nem onnan magyarázható e hiány, mintha Gyulai nem érezte volna át teljesen azoknak a kissé mellőzött sajátságoknak szépségét. De a metaphysikai mélységekbe erős magyar józansága nem igen szeretett bocsátkozni, a tisztán phantastikus szépségek feltűnő méltatását pedig szándékosan kerülte, mert nem akarta táplálni a magyar szépirodalomnak egy beteges irányát. «A mi fiatal irodalmunk» — írja az ötvenes évek végén — «azt hiszi, hogy a költészet az értelem és az ész uralma alól kiszabadult phantasia és érzés játéka s a költőt

nem emelkedettsége s a szép cultusa emeli a tömeg fölé, hanem hóbortja és affectatiója.»

A vad geniek e tombolását Gyulai korlátozni akarta különösen annak a gondolatnak hangoztatásával, hogy «a valódi költői alkotás nem esetleges, nem oly nemű ösztön, mint a madarak éneke». Óvakodott az ösztönszerűségnek ezt az elméletét felbátorítani Vörösmarty vagy Petőfi példája által. De hogy tisztán phantastikus alkotások iránt minő nagy érzéke volt, mutatja a *Szentivánéji álmoról* «ez odalehelt tündérmeséről» írt tanulmánya, mely számot tenne a külföld irodalmában is.

Pedig Gyulai tekintélyét sokszor igyekeztek kisebbíteni azzal a váddal, hogy kritikus létére a külföldi irodalomban nem volt eléggé járatos. Akik ezt a vádat így formulázták, sokféle körülményt nem vettek figyelembe. Gyulai fiatalsága oly korszakra esett, mely nagyon megnehezítette a magyar író fogékonyságát a német irodalom iránt. Gyulai a nagy német irodalomból leginkább Heinét szerette, nem csupán dalai, romantikus balladái és népmondai motivumai miatt, hanem különösen azért, mivel csúfolta Németországot és dicsőítette a magyar szabadságharcot egy igen szép költeményben, melyet Gyulai remekül fordított magyarra. Gyulait németellenes hangulata a franciákhoz vonzotta. Szerette a francia classikus drámát, Molièreből valóságos cultust űzött és kedve telt abban, hogy Schlegel Molière-bírázatainak fonákosságait kimutassa. Nagyra becsülte a francia romantikus drámát is, de kíméletlenül taglalta Sardou és ifj. Dumas drámáit. Sardout az új Kotzebuenak nevezte, az ifj. Dumast elítélte erkölestelen erkölcsi prédikációi miatt. Sokat foglalkozott Shakespearerel, ismerte Miltont, Byront s sokat foglalkozott a nagy angol, francia és német regényírókkal. A rendszeres aesthetikát csak távolról tisztelte, noha a tragikum és komikum elméletébe szeretett elmélyedni, de leginkább a költők s nem a tudósok után indulva. Az egykorú kritikusok közül igen sokra becsülte Schmidt Juliant, Planchet és Macaulayt. Ezeknek tekintélyére nagyon szeretett hivatkozni. Ha menyenyiségre nem is sok idegen könyvet ismert, de abból, amit olvasott, igen sokat merített. De körülbelül a mult század nyole-

vanás évei óta, amikor már öregedett és kihaltak mellőle Kemény, Arany, Csengery, olyan hangulat fejlődött ki benne, mint aminőt mesterien rajzolt *Az udvarház utolsó gazdájában*. Az új világ, de különösen az új külföldi irodalom nagyon is idegenszerűvé lett előtte. Mindinkább a multba merült s talán még magyarabb lett, mint azelőtt volt. Azelőtt is csak itthon érezte jól magát; amióta ifjúkorában mint nevelő megjárta Münchent, Berlint és Párizst, azaz 30 éves kora óta, nem kívánczolt többé a külföldre.

S mégis ez a specifikus magyar gyűlölte a chauvinismust. Ízlésében, jogérzetében európaibb volt, mint azok, akik minden új idegen irodalmi divat csillogásától elkábultak. Irtogatta, ahol csak érte, a hazafias phrasist, melynek árja szinte kimossa az igazi nemzeti érzés gyökerét. «A tulipános phrasisok» — írja Gyulai 1855-ben — «nevetségessé teszik a nemzeti önérzetet, melyet csak tiszteltetni szabad és kell.» Bátran támadta a chauvinismust, midőn a nemzeti érzés jelszavával jogot sértett. Egy magyar lap sem merte megtámadni 1891-ben azt a gondolatot, hogy meg kell vonni a fővárosi német színház engedélyét. Csak Gyulai tiltakozott ekkor az ellen a felfogás ellen, hogy «a nemzetiség nevében minden erőszakosság jogos.» Akkor már szinte összezsapódtak fejük fölött a politikai chauvinismus hullámai.

Gyulait a politika fordulatai 1867 után egyre jobban nyugtalanították. Szörnyű csapásnak érezte azt, hogy a magyar nem becsüli meg eléggé a kiegyezést, «az újabb magyar közélet egyetlen államférfiúi nagy eszméjét». 1891-ben, utolsó politikai cikkében kikerülhetetlennek mondja a házszabály szigorítását és a cloture behozatalát. Hogy az obstrukcióból, a kiegyezés fejlesztésének jelszavából, a pártduh növekedéséből valami katastropha fog kifejlődni, azt határozottan érezte. 1892-ben, amikor fülébe csengett az «áruló» szó, mely annyiszor végigzúgott a magyar közéleten, Gyulai így fejezte be egyik politikai Xeníáját.

Ne játszodjunk e nagy szóval,
Mert bizony beteljesül,
S a valódi árulóval
Az idő megterhesül.

Nem kételkedve jelszavában.
Míg zajongva álmodunk,
Az eszméknek zavarában
Rá ismerni sem tudunk.

Ez nemesak szép stropha, de megdöbrentő hűséggel teljesült jóslat is. A prófétai ihlet tulajdonkép nem egyéb, mint a féltő gond, az aggódó szeretet által élesült szemnek a jövőbe látása.

Azt nem mondjuk, hogy Gyulai előre látta katastrophánk egész terjedelmét. De hogy bizonyos sejtelme volt róla, azt egy többször ismételt nyilatkozatából következtetjük. Rendkívül haragudott azokra az erdélyiekre, akik a közjogi ellenzékhez csatlakoztak. Azt mondogatta nekik: «Ne bolondozzatok, férjetez a bőrötökbe. Örüljetez, hogy az oláh király nem ül a nyakatokon». Aggodalmaiban a terület épségének féltése kapcsolatba került azzal a rohammal, melyet már a conservatív Erdély felől is Deák alkotása ellen intéztek.

De az öreg költő élete vége felé el volt hagyatva. Az ifjabb nemzedék más prófétákhoz szegődött, vigan evezett tovább a közjogi délibábok vizein.

A Budapesti Szemlét már alig olvasta valaki e század első éveiben, hiszen szerkesztője majd minden hirlappal összetűzött és minden népszerű eszmét megtámadott. Talán senki sem vette észre 1906-ban, vagy ha észrevették is, bizonyára megmosolyogták a nyolcvanéves költőnek kétségbeesését, akinek utolsó politikai verse így végződött:

Csak isten segíthet immár
Rajtunk, többé nem magunk.

Gyulai halála pillanatnyira pályája dicsőségére vonta a közfigyelmet. A Kisfaludy-Társaság gyűjtést indított egy felállítandó Gyulai szoborra, de a gyűjtés egyszerre — nem tudni: miért? — még a háború előtt félben maradt s azóta a gyűjtött összeg értéktelenné lett. Pedig Gyulai megérdekelte a szobrot. Lám, Carlyle Johnson Sámuel felvette a világtörténet hőseinek csarnokába, nem mintha kimagasló remekműveket írt volna, hanem azért, «mivel» — úgy mond — «semmi módon sem volt hajlandó zászlaját a hazugságok szelleme előtt meghajtani». Gyulai volt olyan író a

magyarnak, mint aminő Johnson az angolnak és azt hisszük, senki sem tagadhatja, hogy «Gyulai semmi módon sem volt hajlandó zászlaját a hazugságok szelleme előtt meghajtani». Sőt ennél többet is tett, szembeszállt azzal a szellemmel, akárhol találkozott vele. Vagy azt hisszük talán, hogy Magyarországon a hazugságok szellemének nincs annyi ereje, mint Carlyle hazájában! Nehéz ezt elhinni, mert az a gonosz szellem mindenhová befurakodik, csak nem mutatja magát, hanem észrevétlenül terjeszti a romlást. Nemcsak alattomos, hanem bosszúálló szellem is. Nem lehetetlen, hogy ő akadályozta meg a Gyulai szoborra szépen indult gyűjtés folytatását. De most, hogy őszinte kegyelettel ülünk meg Gyulai születésének századik évfordulóját, komolyan gondolhatnánk arra, hogy miként állítsunk a nagy írónak méltó emléket. Minő szép volna, ha összes munkái megjelenhetnének oly kiadásban, mint aminőt ő rendezett Vörösmarty munkáiból. Pályájának és műveinek részletes ismertetéből jobban kiemelkednék egyénisége. Későbbi nemzedékeknek is emlékébe vésődnék az, hogy volt egyszer egy magyar költő, ki ifjúkori ábrándjaiból és férfikora gyászából édes dallamú verseket szőtt, aki meséivel örömet szerzett a gyermekeknek, majd könnyre és vidám mosolyra indító történeteket beszélt el a felnőtteknek. Dicsőítette a honvéd vitézségét, bátorította, vigasztalta nemzetét a szomorúság idején. De midőn az szerencséjét megbecsülni nem tudta, fájdalmas gúnnyal korholta a legszebb magyar satirában. Intette aggodalmas szívvel és a jós látomásaival, hogy ne rohanjon vesztébe. Kutatott, boncolt, küzdött, hogy férfias önismeretre, érett megfontolásra, a valódi szépnak átérzésére tanítsa nemzetét. Lelke széjjel járva, megerősítené országszerzte az erkölesi bátorságot, a hősiességgel párosult gyöngédséget, a maga jogát el nem hagyó, de a mások jogát tisztelő igaz magyar érzést. Mennyi kincset terjesztene! Lehetetlen, hogy új erőre ne ébredjen és nehéz küzdelmében diadalt ne üljön az a nemzet, mely a magáénak mondhatja és igaz szívvel megbecsüli az oly férfiút, mint aminő Gyulai Pál volt.

ANGYAL DÁVID.

A MAGYAR TŐZSÉRSÉG PUSZTULÁSA.

A XVI. és részben a XVII. században a magyarosítás munkáját nálunk két hatalmas osztály végezte. Az egyik a magyar tőzsérség (vagyis marhakereskedők) osztálya, a másik a végházak magyar hadi népe volt. E két osztály szel-leme és érzése táplálta, növelte a ritkuló magyarságot: e kettő szerzett folyton új és új elemet nemzetünknek. A tőzsérek színmagyar népe ezer és ezer pásztort, hajtót, sőrést, marhagyűjtőt, szénázót, szalmázót tett magyarrá. A hajtók vagy hajdúk megmagyarosítását kizárólag nekik köszönhetjük. A tőzsérek városokat magyarosítottak, ezreknek és ezreknek adtak kenyeret. Pénz az országba csak az ő révükön jön be s mivel a magyar kincstár bevétele és jövedelme tőlük függött, már a XVI. században a tőzsérséget országfenntartó elemnek, a kincstár éltető erének mondták.¹ Amikor a kincstár pénzre szorult, a magyar tőzsérek voltak az elsők, akik szolgálatukat felajánlották. «Nemcsak — írják ők — szegény megnyomorodott, maradék Magyarországnak, az mi édes hazánkunknak szüksége és gondviselése, de mi magunk értelmé is erre kötelez.»²

Magyar tőzsérek neve ezrével és ezrével maradt ránk. Becsületes, széphangzású magyar neve volt valamiennyinek. Akárhány akadt köztük, akinek neve mellett ott találjuk a deák (literatus) szót, tehát bizonyos, hogy iskolákon forgott emberek voltak. Nem csoda tehát, hogy az Alföld iskola- és egyház-alapítói között mindig ott találjuk őket. A tőzséreink

¹ A magyar kamara nem egyszer írta a XVI. században a marhakereskedésről, hogy az a nervus ærarii!

² A nagyszombati magyar tőzsérek a magyar kamarához 1578-ban.

a XVI. és XVII. században nemcsak a kamarával, de magukkal a királyokkal is mindig magyarul leveleztek. Pompás magyarsággal írt folyamodásaik és jelentéseik mindkét századból seregével maradt ránk.

A török betelepülése után mindenki azt gondolhatná, hogy a három részre szakadt ország bevétele alaposan megcsökkent. Hogy ez nem így volt, azt a tőzséreknek köszönhetjük. A XVI. század első felében volt esztendő, mikor a magyar kamarának egész évi bevétele 50,000 forintra sem rúgott. Ám a békesség helyreállta után egyetlen harmincad hivatal is többet vett be ennél a marhakereskedésből. A XVI. században például voltak évek, mikor a galgóci és a szempei harmincadok 40—60 ezer forintot vettek be. A magyaróvári meg közel százezer forintot hozott. Sőt a XVI. század végén e harmincadhivatal már 120,000 forintot vett be, még pedig majdnem kizárólag a marha harmincadából.¹

A XVI. század utolsó évtizedében kitört nagy török háborúig úgy a harmincadok, mint a magyar kincstár bevétele állandóan növekedett. Voltak esztendők, mikor tőzséreink közel kétszázezer marhát hajtottak a vásárokra s voltak olyan tőzséreink, kiknek 5—9 ezer «bécsi kőre való» marhájuk legelészett a kövér, hizlaló mezőkön.

Okos gazdasági politika mellett ezt az életbevágó kereskedést s vele együtt a tőzsérséget is az államhatalomnak támogatnia kellett volna. A magyar kamara sok esetben meg is tette, de a bécsi kormányzések három századon át mindent elkövettek, hogy Magyarországnak fő jövedelmi forrását, a marhakereskedés jövedelmét maguknak szerezzék meg. Ők tehát a magyar tőzsérségnek nyílt ellenségei voltak. Hogy küzdelmüket a magyar tőzsérek ellen minő eredmény követte, azt nem nehéz kitalálnunk.

A magyar marhakereskedés az örökös tartományoknak és Bécs városának is nagy hasznót hajtott. Alsó-Ausztria

¹ Mind a Németbirodalom, mind Olaszország a legjobbnak a magyarországi szarvasmarhát tartotta. A birodalmi városok 1526-ban írták: «die hungerisch als die besten Ochsen» . . . «Zwischen polnisch und hungerisch Ochsenfleisch ain grosse Unterschied sei.»

rendjei 1543-ban maguk írták, hogy Bécs a magyar szarvasmarha-vásárok jövedelméből épül és fejlődik s ha ettől elesik, teljesen tönkremegy s minden hanyatlásnak indul.¹

Bécs polgármestere és tanácsa ugyanekkor azt jelentette, hogy a magyar marhakereskedésből van a városnak legtöbb jövedelme s ha ettől elesik, a lakók máshova költöznek s a város az adót és egyéb terhet nem bírná.

Ezért a város kérve-kéri öfelségét, engedje meg, hogy a magyarok tovább is szabadon jöhessenek marháikkal a bécsi hetivásárokra; ők majd figyelemmel kísérik a gyanus magyarokat.²

Mivel a bécsi heti marhavásárok jövedelmét a XVI. században évi százezer forintra becsülték, érteni fogjuk Bécs város állásfoglalását. Ausztriának azonban az évi százezer forint is kevés volt. Az udvarral együtt a bécsi kamara folyton azon mesterkedett, hogy a magyar szarvasmarha-kereskedés egész jövedelmét megkaparítsa. E célból a magyar tőzsérek fő és legjobb vásárlóit, a németbirodalmi városokat kizárták Magyarországból s kényszerítették, hogy a bécsi hetivásárokon vásároljanak s ott (vagyis nekik) fizessék a különféle illetékeket és Aufschlägokat. A magyaróvári uradalmat és főharmincadot, mint a magyar marhakereskedés emporiumát Ausztriához csatolták s lassan-lassan a magyar határharmincadokat az örökös tartományokba helyezték át. Rudolf Ausztria érdekében azt is elrendelte, hogy a virágzó győri hetivásárokat megszüntessék. Ozmán bég, a váci török főharmincados azonban felvilágosította a magyar rendeket, hogy ez a vásárbeszüntetés Magyarországra óriási kárral jár s hogy a törökök is ellenzik a dolgot. A derék Ozmán bég

¹ Volt közös pénzügyi levél. Österreich: »daraus erfolget, dass Wien und ander stadt an der graniz in etlichs verderben gesetzt und alles Wesen in ganzen landt in Zerruthlichkait und abfall kamb sich, auch die stett selbst beschwerlich erhalten, viel weniger die steuern, pau an der stadt und ander anlag Zuverrichten vermuglich sein wurden« (*Stadthalteramts-Verwalter, Regenten und Kammer* 1543 dec. 8. *Geheime Gesandtschafts-Acta, Turkey, 1523—1748. fasc. 18, 579.*)

² U. o. *Burgermeister und Rath etc.* 1543.

fáradozásának lehet köszönni, hogy a győri heti marhavásárokat mégsem szüntették be.¹

A magyar kinestár évenként ki nem számítható kárt vallott azzal, hogy az udvar temérdek szabad passzust adott hitelezőinek. Olasz bankárok, német kereskedők stb. az udvarnak kölcsönzött tőkéiket nem tudván megkapni, 8—10 ezer ökör kihajtására kértek és kaptak vám- és harmincadmentességet. Három századon át az udvar annyi ilyen szabad passzust adományozott külföldi hitelezőinek s befolyásos embereinek, hogy egész kötetet lehet azokból összeállítani. Hogy az udvar még a fűszerkereskedőjének számláját is a magyaróvári harmincad bevételéből fizettette s hogy a főhercegnőknek jegyruháját, évi járandóságát stb. ugyaninnét utalta ki, mutatja, hogy mire fordították a magyar harmincadok bevételét akkor, mikor a végházak szegény magyar vitézei éveken át nem kapták csekélyke zsoldjukat.

Mivel a magyaróvári harmincad az alsó-ausztriai kamara alá tartozott s mivel akik a bécsi hetivásárokra hajták marháikat, előzőleg az óvári legelőkön tartották azokat, az udvar elrendelte, hogy csak azokat a tőzséreket bocsátja Bécsbe, akik nem a magyar kamara alá tartozó harmincadhivatalokban fizették meg a harmincadot. Bécsben vásároltak a birodalmi városok mészárosai s állandóan ők voltak a magyar tőzsérek legjobb vevői, tehát minden tőzsérünk oda igyekezett marháival. De, hogy oda juthasson, kénytelen volt még a harmincadot is Ausztriának fizetni, máskülönben Magyaróvárnál tovább nem bocsátották.

Számtalan ilyen és hasonló intézkedéssel igyekeztek a bécsi kormányzások a marhakereskedés minden jövedelmét Magyarországtól elvonni.

A magyar rendek látták és érezték, hogy marhakereskedésünk minden jövedelmét Ausztria söpri be s 1580-ban hivatkoztak dicső Mátyás királyunknak bölcs intézkedéseire a marhahajtás ügyében s Rudolf királynak azt az ajánlatot tették, hogy ha a marhakereskedés jövedelmét Magyar-

¹ Ozmán bégnek ez ügyben írt magyar levelei a bécsi állami levéltár *Turcica* című gyűjteményében vannak.

országnak hagyja, abból az ország minden kiadását fődözik, 15 ezer állandóan szolgáló katonát tartanak s az udvartartás költségeit is viselik.¹

Ezt az igazságos és méltányos kérést Rudolf még csak válaszra sem méltatta. Ellenben az aufschlágokat, a határ-vámokat és a bécsi vásárilletékeket folyton emelte s az udvari kamarával azon volt, hogy az akkor még virágzó marhakereskedésünk minden jövedelmét Ausztria söpörhesse be.

Tudott dolog, hogy már a XVI. század elején az Olaszország felé irányuló marhahajtás kizárólagos jogát az olasz appaldatoroknak adták bérbe. Ezek az olaszok a monopólium fejében évenként 30—40 ezer forintot fizettek hol a gráci, hol az ausztriai kamarának és ennek fejében évenként 20—30 ezer vágómarhát hajthattak ki hazánkból. Ez az olasz appaldo csekély megszakítással közel három századon át tartott, de ez idő alatt Magyarország az évi bérekből egyetlen fillért sem kapott. Ezt nem tekintve is az olasz appaldók állandó sérelmek voltak hazánkra. Megakadályozták a szabad kereskedést, temérdek csalást követtek el s számtalanszor megkárosították a magyar tűzséreket. A magyar kamara és a harmincadhivatalok sokszor kimutatták, mennyi kárt okoznak az országnak az appaldatorok, de felszólalásukat figyelemre sem méltatták Bécsben. Több eredménnyel küzdöttek ellenük a német birodalmi városok. Ezek ugyanis az appaldatorok miatt drágábban és nehezebben jutottak marhához, tiltakoztak ellenük, még pedig több ízben sikerrel. Így például 1598-ban a Basin Lukács-féle appaldót a birodalmi városok és a választófejedelmek sürgető kérésére Rudolf király kénytelen volt beszüntetni. A birodalmi városokhoz intézett levelében elmondotta, hogy az olasz appaldator ellen királyságai és örökös tartományai állandóan panaszkodtak. Károsnak bizonyult ez a kincstárra és a magánosokra egyaránt, úgy hogy általános sérelem s e mellett nagyvárányú húsdrágaság lett belőle. Ezért Magyarországon «Generalmandatban» hirdette ki az appaldo megszüntetését. A birodalmi városok tehát szabadon vásárolhatnak marhát Bécsben és Magyarországon, de testi bün-

¹ Bécsi állami levélt. *Hungarica* 1580.

tetés alatt tilos vásárolt marháikat magyar hajtókkal (hajtókával) a birodalomba hajtatni.¹

Az olasz appaldo betiltását mindenütt örömmel fogadták. A birodalmi városok kijelentették, hogy a betiltás rájuk nagy haszonnal jár.²

Az öröm azonban nem sokáig tartott. Az udvar és az udvari kamara hamarosan újra életbe léptette az appaldót és ismét olasz kereskedőknek adta bérbe. Sőt Bethlen Gábor korában már az általános monopólium kérdése is kísértett. Hogy ezzel a magyar tőzsérséget koldusbotra juttatják, Bécsben azzal keveset gondoltak. A király 1622. évben kérést intézett az udvari kamarához, miként lehetne a magyar marhakereskedés minden jövedelmét megszerezni?³ Az udvari kamara természetesen két kézzel kapott a dolgon. Hiszen ő sem akart egyebet, mint a magyar tőzsérek és a magyar kamarák kezéből kiragadni azt a keveset, amit a tőzsérkedés e nehéz és veszedelmes időkben hozott.

Az udvari kamara tehát még azon évben kommissziót hívott egybe s ott egyértelműen kimondották, hogy a marhakereskedés szép jövedelmet hozna őfelségének, de a magyarországi zavarok miatt most még nem lehet a kereskedésből a tőzséreket kizárni.⁴

Mivel a király türelmetlenül sürgette a szarvasmarhakereskedés monopolizálását, alig hogy Bethlen Gáborral megkötötték a békességet, már megalakították az úgynevezett Landsverlegerische Viehcompagnia-t s őfelsége erre bízta a szarvasmarha-kereskedést s azontúl csak e kompániának volt szabad marhát vásárolni s eladni.⁵ Bécsnek és Ausztriának hússal való ellátása ennek a kompániának volt kizárólagos joga és kötelessége. Kiki elgondolhatja, mit jelentett e kompánia működése a magyar tőzsérekre. Hiszen amit az ország

¹ Augsburg város levélt. III. fasc. 1598 febr. 10. Prága. Ugyanily iratot kapott Nürnberg, München stb. is.

² U. o. fasc. 1598 márc. 28. és márc. 31. Decretum is senatu.

³ Volt közös pénz. levélt. Hoffinanz 13.686. fasc. 1622 juli 6.

⁴ U. o. 1622 aug. 17.

⁵ U. o. 13.687. fasc. 1623 január 18. Ferdinánd rendelete az udvari kamarához.

lakóinak eltiltottak, azt, vagyis a marha összevásárlását és a szabad kereskedést, az idegeneknek kizárólagos jog gyanánt megadták. S a mieink hasztalanul hivatkoztak az ország törvényeire, hiába hangoztatták, hogy az új kompánia működése káros a kincstárra, minden szavak süket fülekre talált Bécsben. De nemcsak Magyarországra, hanem a németbirodalmi városokra is nagy csapás volt az új appaldo; mert hihetetlenül megdrágította a marha árát. Augsburg város mészárosai például 1621 június havában a bécsi magyar hetivásáron az ökör bokrát (párját) súly szerint 63—70 forintig vásárolták.¹ Tehát egy-egy ökör ára 31—35 frt volt, holott a Landsverleger-appaldo idején 95 forintot is fizettek az ökör darabjáért. Hogy a nevezett appaldo vagy monopólium vezetői miként garázdálkodtak nálunk és a bécsi heti vásárok, azt az elnyomott magyar tőzsérek keserves panaszai eléggé feltárják. Velük együtt panaszt panaszra halmoztak a németbirodalmi nagy városok, melyek kénytelenek voltak a császári kompániától vásárolni, még pedig méregdrágán. Strassburg, München, Nürnberg, Augsburg, Würtemberg, Ulm, Frankonia stb. egymásután emelik fel panaszos szavukat a császári kompánia ellen. Ez a kompánia ugyanis nem tűrte, hogy a birodalmi városok a magyar tőzsérektől vásároljanak. Kényszerítették őket, hogy a kompániától vegyenek marhát s a kompánia minden pár ökörré huszonnégy birodalmi tallér aufschlágot vetett, amit a birodalmi városok vásárlóinak meg kellett fizetniök.² Valamennyi bi-

¹ Augsburg város levéltára. III. fasc. 1621 júni 19. A hat augsburgi «Gesellschaft Einkäufer»-jei jelentik, hogy megjöttek Bécsből, ahol «die ungarische Ochsenmärkt zu Wien besucht und gebauet» és előadják, mennyiért vásárolták ott a 253 magyar ökröt. — Eichstatt városa a következő évben (1622 aug. 23.) kérdi Augsburg tanácsát, mennyiért vásárolta a marhát? Augsburg feleli, hogy a magyar ökör párját 19—28 talléron vették Bécsben.

² Augsburg város mészárosai a városi tanácshoz. Augsburg tanácsa Nürnberg városához (1624 júli 11.) és Ulm tanácsa Augsburghoz 1624 júni 25. mind ez ügyben panaszkodnak. Ulm városa írta júni 25-én: Wir werden bericht dass die neue Gesellschaft zu Wien, auf jedes paar Ochsen so drunden auf dem Griess verkauft werden, vierundzwanzig Reichsthaler, die man ihnen geben müsse, geschlagen habe. (Augsburg város levélt. III. fasc. 1624.)

rodalmi város kijelenté, hogy ez nagy csapás reájok s őfelségénél minden követ megmozdítanak, hogy továbbra is a magyaroktól vásárolhassanak szarvasmarhát. És egyik város a másik után ír a királynak. Nürnberg, Ulm, Augsburg stb. majdnem egyidőben írják őfelségének, hogy ők ősidők óta a magyar tőzsérektől vásárolták a marhát. Most egy császári kompánia üzi az előző összevásárlást Magyarországon s méregdrágán adja a marhát a bécsi vásárokon.¹ Kérve kéri őfelségét, engedje meg nekik, hogy a régi szokás szerint a magyaroktól vásárolhassák a marhát.

Bár a császári kompániának bevallott célja az volt, hogy Bécsét és Ausztriát olcsó hússal lássák el, a bécsi mészárosok is méregdrágán jutottak marhához. Mivel a mészárosok ráfizettek a kimérésnél, lassan-lassan abbahagyták a vásárlást. A császári kompánia erre tízezer tallért adott kölcsön a bécsi mészárosoknak, hogy azon marhát vásároljanak.² Ez sem segített rajtuk; sőt a tízezer tallért sem tudták a kitűzött időre visszafizetni.³ Ezért a kompánia a nevezett összeget átengedte őfelségének, aki rögtön 1624 augusztus 7-én elrendelte a tízezer tallér azonnal való behajtását.⁴

Azon összegeken kívül, miket a nevezett kompánia őfelsége rendelkezésére bocsátott, az appaldo vagy monopólium mind Magyarországnak, mind Ausztriának csak kárt okozott. A bécsi hetivásárok jövedelme alaposan mecsapant. A magyar harmincadhivatalok is e miatt panaszkodtak. A hús ára meg alaposan felszökött. Hogy az appaldo vezetői

¹ U. o. «Es haben unsere Burger und Ochsenmetzger ... von vielen, ja unfürdenklichen Jahren hero die Ochsen zue Wien von den Ungarn selbsten erkaufen dörfen, an jetzo aber an eine sonderbare Compagnia, welche den Vorkauf bei den Ungarn habe, mit ihrer der Metzger grossen Beschwerung gebunden seien, und von deroselben die Ochsen in viel höheren Preiss einkaufen müssen, als sie solche sonst von den Ungarn selbsten haben könnten» etc.

² Bécs város levéltára: Hauptarchiv: 1624 január 2. A bécsi mészárosok obligatiója a Landsverleger Compania részére.

³ U. o. 1624 aug. a Landsverleger Compania a Stadtrathoz.

⁴ U. o. Hofresolution an Herrn Burgermaister und Stadtmagistrat alhier zu zustellen.

közül többen meggazdagodtak, az eredménynek nem tekintethető. Mert ezzel szemben a magyar tőzsérek nagy tömege kenyerét veszítette, a szabad kereskedésre vonatkozó magyar törvény sárba tiportatott s Magyarország legjobb vásárlóit, a németbirodalmi városokat megakadályozták abban, hogy hazánkfiaitól vásároljanak.

Mint minden efféle intézkedés, úgy a nevezett appaldo megteremtése is megfelelő, előzetes szervezkedés nélkül történt. E mellett az adott viszonyok közt kötelezettségének sem tudott megfelelni. Így aztán hamarosan meg is bukott.

Az appaldo bukása azonban nem rettentette vissza az udvart és a bécsi kamarát a további kísérletektől. Az udvari kamara édeskeveset törődött azzal, hogy mit veszít Magyarország s hány magyar tőzsér megy tönkre évenként, a fő dolog az ő szemében az volt, hogy a magyar marhakereskedés minden jövedelmét megkaparíthassa. A megbukott Landsverlegerische Vich-Compagnia helyébe tehát megalakították 1624 őszén az Ochsen- und Haut-Compagnia-t s erre bízta a marhakereskedést s egyúttal a marhahajtás minden illetékét fölemelték. Az udvari kamara meghagyta a handgrafnak, hogy a marhavásárlásnál mindig jelen kell lennie, s nem szabad túrnie, hogy a magyar tőzsérek magas árakat követeljenek. E gonosz emberek ugyanis titkos levelezésben állanak a birodalmiakkal, akik mindig magasabb árt fizetnek a marháért.¹

Az Olaszország felé irányuló marhakihajtást a steyerszági kamarával kötött szerződés értelmében Guallandri Mátyás kapta appaldóba. A magyar kamara is, meg Rauch főharmincados is kézzelfoghatóan kimutatta, minő nagy kárral jár az országra ez az appaldo s kérték annak beszüntetését, de hiába.²

Az appaldo és a monopólium mellett az udvar a hitelezőknek is adott marhahajtásra engedélyt, még pedig vám-

¹ U. o. Österr. Denkbuch, 168. kötet, 527. l. 1624 okt. 19. Az udvari kamara az alsóausztriai kamarához.

² U. o. Hung. 14,487. fasc. 1633 szept. és ugyanott van a derék Rauch Dánielnek a magyar kamarához intézett pompás jelentése 1633 máj. 14-éről.

és harmincadmentesen. Lucio Calcinelli például 12 ezer ökör kihajtására kapott szabad passzust. Mivel a harmincadot sem kellett megfizetnie, a szlavóniai harmincadosok a kihajtás ideje alatt annyit sem vettek be, hogy zsoldjuk kitelt volna.¹ Az 1629. évben Logmagi Pál 8000 ökör kihajtására kért szabad passzust. A harmincad fizetése alól ő is felmentését kérte, mert hiszen 9224 tallér követelése volt az udvaron.²

A következő (1630) évben Ferdinánd király a Bécsben lakó, nem katolikus kereskedőktől és factoraitól megvonta a polgárjogot.³ Mivel az úgynevezett Niederlag kereskedői és alkalmazottjai majd mind protestánsok voltak s mivel a kereskedéstől eltiltattak, legnagyobb részük, mint emigránsok, hazánkba költöztek s jobbra a marhakereskedésre adták magukat. Tanult, ügyes kereskedők lévén, hamarosan boldogultak nálunk. S mivel a birodalmi városokban összeköttetésük volt, elég sok tőzsérünk tapasztalta, hogy a jobb üzletek lassan-lassan az ő kezükbe kerülnek.

Ferdinánd király említett intézkedésének köszönhetjük tehát, hogy dunamenti és nyugati városainkban a magyar tőzsérek helyett néhány év alatt csupa németet találunk.

Ferdinánd király a Mathia Gualandro-val 1626-ban kötött appaldót 1632-ben öt évre újra megkötötte. A szerződés szerint Olaszország felé Gualandron kívül senki sem hajthat marhát. Az appaldo fejében Gualandro minden marha után 2 frt 30 krt fizet a gráci Hofpfennigamt-ba és 10,000 forintot tesz le biztosítéku. Magyarországnak semmit sem fizet s a magyar és a török szarvasmarhát szabadon hajthatja ki!⁴

¹ U. o. Hung. 14.475. fasc. Tompa Miklós jelentése.

² U. o. 1629 febr. 13. A magyar kamara ellenezte a kihajtást.

³ Augsburg városhoz Ferdinánd 1630. máj. 25. «alle uncatholische Burger oder denen von ihnen bestellten Factorn und Handelsdienern sich hinfüro aller Handlung und Kaufmanschaft alhie bei höchster Straf und Ungnad, auch confiscierung ihrer Waaren, gewisslichen enthalten, und mit ihren Commerzien genzlich abgeschafft seien.» (Augsburg levélt. V. fasc.)

⁴ Steierországi tartományi levél. Nr. 35. Appalti Contract, 1632 jan. 26. «Mit denen hungarischen und türkischen Ochsen frei und unaufgehalten durchpassieren solle.» Carlo Miglioval 1645-ben,

Mivel a harmincéves háború Németország jó részét elpusztította, a magyar szarvasmarha eladdig nem hallott keresletnek örvendett. Ez az idő tehát szerfölött alkalmasnak látszott a rég tervezett általános monopólium behozatalára és a magyar tőzsérség tönkretételére. Az 1651. évben aztán megalapították az úgynevezett Kayserliche Ochsenhandlungot százhúszezer forintnyi tőkével. Ez összeget 12 százalékos kamattal az udvar és a bécsi kamara tagjai adták össze. Hogy Magyarország ne is sejtse a monopóliumot, ravasz fondorlatokhoz nyúltak. Az 1651. év augusztus 20-án megjelent III. Ferdinánd kiáltványa (Ruef), még pedig magyar nyelven. A monopóliumról ebben szó sincsen. Ellenben korholja «az ökrökkel kereskedő tőzséreket», amiért kevés marhát hajtanak fel s drágán adják és élesen kikel az előslegvásárlók (præemptorok) ellen, akik a török párton lakó tőzsérek vagyis alföldiek eleibe mennek a hódoltságra és «sok praktikák és sziny alatt olcsó pénzen, csaknem erővel magok számára megveszik és elfoglalják» az ökröket. Magyar kamaránk kérelmére — írja a király — az elősleg kereskedő tőzséreket ettől a foglalkozástól eltiltjuk, s a hasznot, amit eddig ők söpörtek be, «az közönséges jóra és hazánknak oltalmára, úgymint az végházaknak megfizetésére» fordítjuk!¹

Amint látjuk, ebben a pátensben szó sincs arról, hogy a magyar marhakereskedést császári monopóliummá tették. Arról sincs benne szó, hogy a hazai tőzséreket eltiltották a kereskedéstől és a kihajtástól. A pátens csak az előzőleg, a vásárokon kívül való összevásárlást tilalmazza. Ámbár ez is törvényellenes; mert az ország jogai közé tartozott a szabad kereskedés.

Hogy a pátensben az igazat nem merték megmondani, az természetes. Hiszen akkor semmi sem lett volna a monopóliumból. Mivel úgy a pátens, mint a megalakítandó

Peter Martyre Curtival 1666-ban stb. ugyanily feltételek mellett kötötték meg az appaldo-szerződést, melyet időről-időre aztán meghosszabbítottak.

¹ Volt közös pénzügyi kiált. *Hungarica*. A kiáltvány nyomtatásban is megjelent s mindenütt kihirdettetett.

esászári vállalat Magyarországon nagy ellenzésre talált volna, tehát el kellett ámítani vezető embereinket.¹ Az udvar e célból Radolt kamarai tanácsost küldé Magyarországba, hogy a nádort, a primást és a magyar kamara elnökét megdolgozza vagyis inkább, hogy félrevezesse. A primásnál és a kamara elnökénél: Lippay Gáspárnál ez sikerült is. Mindkettő megígérte támogatását; mert egyikük sem sejtette, hogy mi készül a valóságban. A derék nádorispánt: Pálffy Pált azonban nem sikerült megnyerni az ügynek. Radolt először átadá a nádornak a király nyájas hangú levelét, aztán előállt a dologgal. A nádor — jelenti Radolt — mindenféle kifogással állt elő s azt kívánta, hogy írásban adjam elébe az ügyet. Ez megtörténvén, a primást, a kamara elnököt és a nádorispánt tanácskozássra Pozsonyba kértem. A nádorispán azonban nem jött el a tanácskozásra. Kérem felségedet, hogy a nádornak és a primásnak sajátkezüleg írjon.²

A király engedett a felszólításnak s mind a háromnak írt s aztán a titkos tanácsosokat a nádorral és Radolttal tanácskozássra hivatta Bécsbe. A nádorispánt azonban itt sem sikerült a lábáról levenni. Határozottan ellenezte a kereskedés korlátozását. Ez — úgymond — ellenkezik az ország szabadságával és törvényeivel; határozott sérelem a nemessegre. A magyaroknak megtiltották a borkivitelt, ha most a marhakereskedést is megtiltják, az ország lakóira két elviselhetetlen teher fog nehezedni.

A jelenlévők minden kitelhető módon igyekeztek a nádort capacitálni, de eredmény nélkül. A nádor kijelen-

¹ Az udvari kamara világosan megírja, hogy szimulálni kell, nehogy a valóság kiderüljön.

² A király júni 21-én meleg hangú levelet írt Lippay Gáspár kamara-elnöknek. Júli 3-án meg a primáshoz és a nádorhoz bocsátott levelet (Chare Palatine!) s melegen ajánlotta jóindulatokba a tervezett vállalatot, mely a haza javára fog szolgálni! — A király előző levele Pálffy nádorhoz 1651 júni 9-én kelt. «Als ist — írja a király — mein nochmahln gnädigstes Begehrn an euch — dass ihr noch weiters uns zum besten hierin gehorsambst cooperirn wollet etc. (Hung. Denkbuch 421. kötet.)

tette, hogy az articulusoktól el nem tér s a sérelmeket őfelsége elé fogja terjeszteni.¹

Ha a jó nádorispán sejtette volna, hogy a tervezett császári marhakereskedés tulajdonképpen egy az országra határtalan kárral és jogfosztással járó monopólium akar lenni, akkor bizony még elésebben harcolt volna ellene.

Úgy látszik, hogy maga a király is érezte, hogy e vállalat ámitáson és hazugságon alapszik s kikötötte, hogy az ő nevének nem szabad abban nyilvánosan szerepelni. Úgy kell a dolgot csinálni — írja a király — mintha külföldiek kereskednének. Mindent a legnagyobb titokban kell tartani, nehogy kiderüljön, hogy e vállalat a mi parancsunkra és udvari kamaránk rendelkezésére működik. Óvakodni kell, hogy Magyarországon a rendeknek ne adassék ok a panaszra.²

Megtörténvén minden előkészület a császári marhakereskedés megkezdésére, Sinzendorf — az udvari kamara másod-elnöke — és társai százhuszezer forintot adtak kölcsön 12 percentre, mely összegért maga az uralkodó állott jót.³

A vállalat vezetését bizonyos Salzer Jánosra és tizenegy társára bízták, akik mind emigráns németek voltak. A nevezettek a magyar kamara előtt esküt tettek, hogy a vállalat nyereségét a végházak fizetésére fordítják.⁴

¹ Relation und Gutachten der in Sachen verordeneten geheimen und aderen Räthen als H. Graf Kurzen, Ungnadt und Radolt was mit Herrn Palatino Hungariae wegen Abstellung des Vichsvor-kauf in Hungarn und jetzt neu aufrichtenden Ochsenhandlung conferirt. 1651 aug. 12. (Köz. pénz. levélt. Hung.) A nádor utolsó kijelentése ez volt: «dass er in die Edicta nicht könne consentirn, gleichwohl aber nichts verhindern».

² Orsz. Levélt. Pozsonyi kamara iratai III. f. 10. csomó 1651 máj. 20. Ferdinánd király a magy. kamarához: «nullatenus volumus, ut hæc questura nomine nostro exerceatur, sed ita instituendam cupimus, ac si eadem per alios extraneos negotiaretur, quare omnia in secreto et summo silentio servari debebunt» etc.

³ *Hungr. Denkbuch*, 421. kötet, 100. lap. 1651 july 30. Kayserliche Obligation für Herrn Georg Ludvigen Graven von Sinzendorf — pr. 120 m. Fl. welche zu Aufrichtung der Ochsenhandlung in Ungarn hergelichen etc.

⁴ «Ich Hans Salzer schwöre bei Gott dem Vater, Gott dem Sohn und Gott dem heiligen Geist etc.

A császári marhakereskedés, vagyis a monopólium behozatalával egyidőben az udvari kamara Carlo Miglióval, az olasz appaldattorral is szerződött s bizonyos összeg fejében megengedte néki, hogy évenként húszezer ökröt hajthasson ki Magyarországból olasz földre.

Ime tehát, ami századokon át a magyar kincstár fő jövedelmi forrása volt, amiből alföldi tőzséreink éltek, iskolákat és egyházakat alapítottak, teljesen idegeneknek engedték át. A magyar tőzséreket eltiltották a vásárlástól¹ s csak azoknak engedték meg marháik eladását, akik igazolni tudták, hogy állataikat még a császári pátens megjelenése előtt szerezték. A kihajtást teljesen az engedményes új vállalat végezte.

Magyarország és a magyar kamara csak most jött rá, hogy félrevezették. Először a megyék, majd meg az egész ország felzúdult az új monopólium ellen. A magyar kamara elnöke elkeseredve írta Radolt Kelemen tanácsosnak: «annyira zavarodottak vagyunk, annyira aggódunk, hogy azt sem tudjuk, mit cselekedjünk. Soha eszünkbe sem jutott, hogy a hazai magyarokat azért kell eltiltani a kereskedéstől, hogy a külföldiek több hasznot vághassanak zsebre.»²

A nádorispán ugyanez időben jelentette, hogy a császári marhakereskedés ellen temérdek panasz jó hozzája. Győr megyének és városainak panaszát már felküldte a királynak. «Én magam — írja a nádor — több ízben megmondtam őfelségének, hogy ez a vállalkozás sok fáradsággal fog járni és sok bosszúságot fog okozni.»³

A királyhoz intézett felterjesztésében a nádorispán elmondja, hogy Győr lakói a marhakereskedésből élnek. Régi szent királyainktól erre vonatkozólag kiváltságleveleket is kaptak s ezeket felséged is megerősítette. Most e jogokból

¹ Lippay Gáspár kamaraelnök maga írta 1651 okt. 10-én. hogy vigyázni kell, nehogy mozgalom támadjon az országban; mert hiszen a vállalaton kívül «omnibus aliis quæstoribus in hoc regno quæstus in vicinas provincias inhiberi deberet».

² «Quæstus eo fine inhiberi debeat nationalibus, domesticis et Hungaris omnibus, ut — ipse plus utilitatis percipiat.

³ 1651 okt. 15. A nádor levele Radolt tanácsoshoz.

kiforgatták őket s a kenyeret kivették a szájukból. Hogyan s miből éljenek szegények?

Győrön kívül — írja a nádor — a többi megye is erősen panaszkodik.¹

Lippay György érsek, akit a király nyájas hangú levele és Radolt mézes-mázos beszéde teljesen félrevezetett, szintén megszólalt. Minden jól ment volna — írja az érsek a királynak — ha felséged a velencei appaldatornak nem adott volna ugyanoly előjogokat. Az egész machinatió most összeomlik s a tervezett üdvös intézmény csapássá lesz, melyből felségedre temérdek kár háramlik s mely máris országos sérelemmé lett. Ha én mindezt föl nem tárom felséged előtt, az egész ország engem vádol, hogy nem tartottam meg eskümet.² Az úgynevezett császári marhakereskedésből nem az lett, amire mi számítottunk. Nem is sejtettük, hogy az nem egyéb monopóliumnál. Kiragadták a haza fiainak kezéből a marhakereskedést s idegeneknek adták az ország törvényeinek mellőzésével. Az ország jövedelme mód nélkül kevesbedett, a legvirágzóbb harmincadok tönkrementek. A marhahús itthon és külföldön emelkedett. A marhakereskedés terén az egész országban zűrzavar támadt.

Könyörgök felségednek — írja a primás — vegye elejét a bajoknak és szüntesse be az egész marhakereskedési vállalatot s eltörölve a visszaéléseket, állítsa vissza a szabad kereskedést.

Az általános zúgolódás napról-napra növekedvén, az udvari kamara Radolt tanácsost újra leküldé Pozsonyba, hogy az esztergomi érsekkel és a magyar kamarával tanakodjék a teendők felől. Radolt aztán jelentette Bécsbe, hogy a megyékben a zúgolódás általános.³ Az elkeseredés

¹ 1651 okt. 12. Malacka. Győr városa és a megye külön is felírt s jelentették, hogy a császári edictum értelmében a marhavásárlástól és a kereskedéstől eltiltották őket.

² 1651 szept. 15. Lippay György a királyhoz: «Si majestati vestrae non detegerem, esset, quod regnum universum in proximis comitiis, vel etiam citius contra me personaret et reus argui possem. non præstiti, quod tot iuramentis majestati vestrae debeo officii.»

³ Az udvari kamara őfelségéhez: «Und ist zwar weniger nicht als das grosse Clamores bei unterschiedlichen Gespanschaften wegen erwehntes Ochsenhandel excitirt worden.»

folyton növekszik. Engedményeket kell tenni az ország lakóinak, ha a császári kereskedést tovább is fent akarják tartani.¹ A magyar kamarát meg kell védelmezni a támadások ellen.

Az udvari kamara ezután azt ajánlotta őfelségének, hogy a titkos tanácsosok, a nádor, a prímás és a magyar kamara «hauptcommissiot» tartsanak a magyar rendek lecsillapítása ügyében. Ez meg is történt s ott elhatározták, hogy a rendek lecsillapítása érdekében a kereskedést eltiltó császári pátenst magyarázni fogják.

Ez a magyarázat az új vállalatnak keveset használt. De mégsem az országos sérelem és a megyék felzúdulása buktatta meg a monopóliumot. Minden előkészület nélkül, kevés tőkével indították azt meg s hozzá nem értő emigráns németekre bízta a vezetést. Imigyen már az első évben világosan kitűnt, hogy a monopólium nem hasznot, hanem országos kárt és drágulást eredményez.

A bécsi udvari kamara jónak látta a bajokat őfelsége előtt feltárni. Ez alkalommal a magyarok állítólagos sérelmeit is felsorolta. A magyarok — úgymond — azt hangoztatják, hogy ők a saját hazájukban alábbvaló emberek, mint a monopólium idegen vezetői és kereskedői ; mert ezek szabadon vásárolhatnak és hajthatnak ki marhát, ők ellenben nem. A monopóliumból őfelségének nincs haszna. A handgraf-hivatalra és a harmincadokra nagy kár. A végvárok a jövedelemből mitsem kaptak. A bécsi heti marhavásárokon nagyobb a drágaság, mint a monopólium előtt. A bécsi mészárosok is átkozzák a monopóliumot, sőt az egész ország sérelmesnek tartja azt. A monopólium kíméletlen sérelem és csapás a közemberekre. Egész Magyarország jajgat! A monopólium az oka, hogy a hús ára Magyarországon is mód nélkül felszökött. Az udvari kamara csak a saját privát haszna miatt támogatja a vállalkozást ; mert a kölcsönnek tizenkét százalékos kamatját az ő tagjai söprik be. A kimondhatatlan gyűlölet, — írja végül a kamara —

¹ Mert nagyon feltűnő: «dass die Ausländer der freien Viechkauf und Austrieb nach ihren Gefallen haben, den Inländern aber ein solches verboten sein solle».

az átok és a pletyka, ami felségedre és az udvari kamarára száll, egymagában is elég ok volna a monopólium megszüntetésére!¹

E kifogásokat és sérelmeket az udvari kamara igyekezett ugyan cáfolgatni, de kevés sikerrel. Mivel azonban a monopólium kölcsönvett tőkéje már fogytán volt s mivel a bécsiek is átkozták a monopóliumot, 1652 február 1-én nagy tanácsot tartottak a felől, folytassák-e a monopóliumot vagy ne! Mivel 120 ezer forintnyi újabb kölcsönre lett volna szükség s mivel a magánosok a jelzett célra még 30 százalékos kamat mellett sem voltak hajlandók pénzt kölcsönözni, az udvari kamara a tanácskozáson azt ajánlotta, hogy ha kölcsönt nem sikerül szerezni, a monopóliumot be kell szüntetni. A tanácskozáson a királyon kívül részt vettek: Lobkovitz herceg, Piccolomini herceg, Kurz, Auersperg és Wallenstein grófok, Goldeck, Ungnad kamara-elnök és Sinzendorf vice-elnök. Mivel életbevágó s páratlanul fontos magyar kérdésről volt szó, tehát bevett szokás szerint magyar embert nem hívtak a tanácskozásra. A császár az udvari kamara ajánlatára kimondotta, hogy a monopóliumot folytatni kell.²

Könnyebb volt a monopólium fenntartását kimondani, mint valósággal folytatni. Ez utóbbihoz ugyanis pénz kellett volna, ezt pedig a monopólium céljára senki sem adott. Mindjárt a fentebbi határozat kimondása után leküldték Magyarországra Richthauser kamarai tanácsost, hogy megtudja, lesz-e tavaszra és télre elég marha! Richthauser azt felelte, hogy vágómarhában nem lesz hiány. Szerinte azonban a harmincadosok nem veszik figyelembe a császári pátenst s a régi tőzséreknél kedveznek. Ezek — írja Richthauser —

¹ E magyar sérelmekre megjegyzi az udvari kamara: «In Hungarn schreit niemand wider diese Handlung, als diejenige Compagnisten, welche vor diesem ihre Finanzerei und unzümblichen Gewinn darmit getriben. Magnaten und etliche Gespanschaften haben zwar dawider murmurirt» etc. — A rágalmakra meg ezt írja a kamara: «Omnis enim populo inest malignum quoddam et querulum in imperantes. — qui enim odia nimium timet, regnare nescit: regium autem est audire male, cum faciat bene».

² U. o. 1652 február 1. «Concludit Imperator auf die weitere Continuation dieser neuen Handlung, wie die Hofkammer rathet.»

szentül hiszik, hogy a monopólium rövid idő alatt megbukik s ezért már most nagyban vásárolják a marhát.

Amit a magyar tőzsérek megjövendöltek, az még 1652-ben csakugyan megtörtént. A monopólium csúfosan megbukott. Jövedelmet semmit sem hozott, a végházak vitézeinek egy fillér sem jutott, a harmincadbevétel mód nélkül megcsökkent s a bécsi handgraf bevétele is felényire apadt. A magánosoknak okozott káron kívül tehát a monopólium a kincstárra is súlyos veszteséget jelentett. A bécsi heti vásárokra 1650-ben 43,620 marhát hajtottak tőlünk. A monopólium első évében ez a szám 28,107-re, a második évben pedig 21,521-re olvadt. Érthető tehát, hogy az ausztriaiak és a bécsiek is átkozták a monopóliumot. A bécsi mészárosok összessége még hozzá gazoknak nevezte a monopólium intézőit, akiket szerinte életüktől és vagyonuktól kellene megfosztani.¹

Ha már a bécsiek ilyenformán nyilatkoztak, gondolhatjuk, mint vélekedtek a magyar tőzsérek, akiket a monopólium kenyerüktől fosztott meg.

A király 1652 április 12-én rendeletet bocsátott a magyar kamarához. Bizonyos okokból — írta ebben — jobb időkgig beszüntetjük az új marhakereskedési vállalatot. A kereskedőket azonban nem szabad elbocsátani, míg a fölvelt pénzzel el nem számolnak.²

Bár imigyen a monopólium megszűntnek látszott, a marha összevásárlására vonatkozó tilalom tovább is érvényben maradt. A magyar tőzséreknek tehát nem volt szabad a marhát az alföldiektől összevásárolni. Mivel e nélkül nem is kereskedhettek, tehát velük együtt a kincstár is károsodott s a marhahús ára emelkedett. A handgraf élesen kikelt a magyar tőzsérek ellen, akik kompániákba álltak s a marhát összevásárolták. A császári kommissziók ezt több ízben megtiltották s a kompániákat megszüntették. Azonban a tőzsérek újra egybeálltak és szövetkeztek. Ezért kemény pátenst kell ellenük kiadni s a handgrafnak meg kell engedni,

¹ U. o. Hung. Die gesambte burgerliche Fleischhacker alhier zu Wien, 1652.

² U. o.

hogy az ilyeneknek szarvasmarháit a bécsi hetivásárokon confiscálhassa.¹

Az udvari kamara, hogy a monopólium veszteségeit behozza, minden marhára és minden font kimért húsrá Aufschlágot vetett. Ebből 1652-ben 10,764 frt folyt be. Bár már ez az Aufschlág is drágította a húst, 1654-ben 3 frt 20 kr-ra emelték az Aufschlágot minden marha után s e mellett a magyaroknak megtiltották a marhahajtást a külföldre. Ilyen és hasonló intézkedések seregével tették tönkre a magyar tőzséreket. E derék embereket a bécsi és az auspitzi (pusztapécsi) heti marhavásárokon senki nem támogatta, senki nem védelmezte. S ha hitelbe adták el marháikat, pénzüket ritkán sikerült megszerezniök; mert hiszen a vásárok mindenható feje: a handgraf nem barátjuk, hanem ellenségük volt! És fogyott folyton a színmagyar tőzsérség száma. Egy részük abbahagyta a veszedelmes és kockázatos kereskedést, más részük pedig koldusbotra jutott. Több kimutatás maradt ránk a teljesen tönkrement magyar tőzsérekről. Az egyik például 1655-től sorolja fel őket s mintegy ötvenhat igen előkelő tőzsért említ névszerint.² Ezt a kimutatást a bécsi handgraf-hivatal készítette; de ez a hivatal csak az előkelőbb tőzséreinket ismerte. A magyar kamarai levelezések azonban a kisebb tőzsérek közül is egész sereget soroltak fel, akiket a bécsi kormányzések intézkedései tönkretettek.

Érdemes megemlítenünk, hogy a handgraf-hivatal kimutatása minő tőzsér-neveket sorol fel. Bizony-bizony még ebben az időben is a magyar név a leggyakoribb! Még a magyaróvári tönkrement tőzsérek is majd mind magyarok

¹ U. o. 1652. Pallinger Handgraf. Kammerrath und Schatzmeister in Österreich und Mähren — az udvari kamarához: «dass auch er Handgraf Macht hätte, wann ein solcher Fürkeufler den Ochsen griess zu Wien mit wenig oder viel Viech besuchen und hieher bringen solches absobalten einziehen».

² U. o. Hung. 14.567. fasc. «Verzeichnuss derjenigen hungarischen Ochsenhandlernahmen, die durch ihrer Ochsenhandschaft von Anno 1655 ruinirt und zu Grund gangen sein». Actum Wien 1669. Juni 12.

voltak. A handgraf-hivatal kimutatásában névszerint ezen magyaróvári koldusbotra jutott tőzsérek szerepelnek :

Szalay István, Nagy Balázs, Kajdacsy András, Szekér Gergely, Méhes Tamás, Vay Máté, Vay Mihály, Jankovics Mihály, Tolnay István, Vas Mihály, Balogh István, Cseresnyés Benedek, Kis-Nagy János, Sáfár Péter stb.

Ilyen magyar tőzsérek és kalmárok lakták valamikor Nagyszombat városát is. S nemcsak ők, hanem maga a város is a XVII. századig magyarul levelezett. A magyar tőzsérek pusztulása után aztán mind Óvártrt, mind Nagyszombatban megszűnt a magyar világ.

Bár a magyar tőzsérek koldusbotra jutását a bécsi handgraf-hivatal mint veszedelmes jelenséget jelentette, az udvari kamara semmibe sem vette, sőt oly intézkedéseket tett, melyek a magyar tőzsérek további pusztulását okozták. Az 1667. évben megalakult az úgynevezett keleti kompánia (Orient. Comp.) és élére a szélhámos Triangl került. Ez a kiváltságos kompánia Magyarországnak nagy károkat okozott ; mivel főleg csempészettel foglalkozott s a harmincadot nem fizette meg. Bár temérdek panasz ment föl ellene Bécsbe, az udvari kamara mitsem tett ellene. Sinzendorf állt akkor az udvari kamara élén s mint tudjuk, ez az ember csalt, sikkasztott s részese lévén a keleti kompániának, minden úton támogatta azt.¹ A keleti kompánia csakhamar megkapta Bécsnek és Ausztriának szarvasmarhával való ellátását is. Nemsokára a bécsi és az auspitzi heti marhavásárokat is bérbe kapta,² így aztán a magyar marhakereskedőkkel azt tehette, amit akart. Az udvari kamara pedig mindenben támogatta. Ez a jeles testület egyik fölterjesztésében azt ajánlotta az uralkodónak, hogy végre teljesen ki kell irtani azokat a tőzséreket, akik összevásárolják az alföldi

¹ Hogy a keleti kompánia csalásai napfényre ne kerüljenek, Triangl halála után ennek minden iratát és számadását megsemmisítették.

² U. o. Hoffinanz. 13,824. fasc. «Contract zwischen der Kais. Hofkammer und Orient. Comp. 1670 szept. 28. A szerződés szerint a kompánia a bécsi vásár fejében évi 51,515 forintot fizet. Az auspitzi hetivásárok bérlete 10,000 forint volt.

marhát s azzal kereskednek. Ilyenek — az udvari kamara szerint — főleg a gesgowetter (kecskeméti) és a tebricer (debreceni) tőzsérek!¹

Az udvari kamara ez ajánlata öfelségének tetszését is megnyerte. Mivel a bécsi handgraf is azt ajánlotta, hogy a marhakihajtást be kell tiltani, a keleti kompánia e kívánságát csakugyan teljesítették. Így akarták a magyar tőzséreket teljesen tönkretenni. S ez sikerült is.² S az 1670. évben megjelent császári pátens még azt merte állítani, hogy a harmincadjövedelem emelkedni fog!³ Holott a keleti kompánia engedélye nélkül senki sem jöhetett Magyarországra marhát vásárolni. Ez a kompánia pedig nem osztogatta az engedélyt s a harmincadot is alig fizette. Aztán a szerencsétlen Vesselényi-féle szövetkezés után a császári tisztek harmincad fizetése nélkül ezrével hajták ki az összeharácsolt marhát. Strassoldo és Rabatta például kétezret vittek ki magukkal. A Starhemberg-ezred is így cselekedett. Az Altholst-ezred ezernél jóval több marhát vitt magával. A nálunk bekvártélyozott ezredekrol meg hivatalosan jelentették, hogy több marhát legeltetnek, mint lovat.⁴

Közben bizonyos Hass nevű német vezetése alatt Magyaróvárott új vállalatot alakítottak Bécs ellátására s ugyanott több száz szarvasmarha számára istállókat építettek.⁵

Az Olaszország felé irányuló marhakereskedést a keleti kompánia átadta Lelio di Luca-nak öt évre.⁶ A szerződés szerint 50,000 magyar marhát hajthat ki szabadon (Maut- und Aufschlags-frei) s ennek fejében fizet Bécsben százezer

¹ U. o. 14,567. fasc. Hofkammer-Referat, 1669 júli 26.

² A bécsi handgrav írta a magyar tőzsérekről e megkapó sorokat: «dergestalt zu grundtgangen. dass bei den verstorbenen nichts als Schulden übergeben, die andern aber noch in Lebzeiten Weib und Kinder in Elendt sitzen lassen und sich mit der Flucht salviren müssen».

³ U. o. Kais. Befehl an das Handgrafenamt, 1670 nov. 12.

⁴ U. o. Hung. 14,581. fasc. 1673 ápril 26.

⁵ U. o. 14,588. fasc. 1675. Über die Einrichtung einer neuen Ochsenhandlung bei der Herrschaft Hung. Altenburg.

⁶ Steierországi tartományi levélt. 475. nr. Contract Herrn Lelio de Luca fünfjährigen Ochsenappaldts. betreff. 1674 dec. 31.

forintot. A magyar marha után a harmincadnak csak felét köteles megfizetni!

Ezt a Magyarországra mód nélkül hátrányos szerződést 1680-ban újabb nyolc évre meghosszabbították, sőt megtoldották azzal, hogy Lelio de Luca a Németbirodalomba is hajthat magyarországi marhát.¹

A magyar kamara több ízben tiltakozott e szerződés ellen. Teljesen ki vagyunk merülve — írják a magyar kamara tagjai — hiszen az ország minden fontos kiadását a harmincadok bēvételeiből kell fedeznünk. A Lelio de Luca-féle appaldo nemcsak a harmincad-hivatalokra, hanem a magyar kamarára is nagy veszteséget jelent.²

Lelio de Luca halála után az appaldót Millesi Simon nevű olasznak engedték át azzal a kikötéssel, hogy az örökös tartományokból csak 4500 marhát hajthat ki, de Magyarországból annyit, amennyit akar. Minden pár osztrák marha után 3 forintot s minden magyarországi marha után félforintot fizet — Ausztriának.³

Mivel ez appaldók idejében folyt már a spanyol örökösödési háború, az appaldatorok nem a császári hadseregnek, hanem az ellenségnek szállították a marhát; mert ez többet fizetett. Az udvari kamara szerint mintegy hatvan-ezer marhát kapott így az ellenség.

A keleti kompánia, a Hass-féle vállalat és az olasz appaldo nálunk sok-sok idegen kereskedőt alkalmazott. A magyar tőzsérek még megmaradt csekély töredéke pedig elnyomva és üldöztetve kénytelen volt felhagyni régi mesteriségével. Örökükbe a bevándorolt idegenek léptek. A XVIII. század elején már szó sem igen esik magyar tőzsérről. Ami kimutatás e század elejéről készült a magyarországi tőzsérekről, az már csak rác, görög, macedoni, arnauta, örmény s német tőzsérekről tud. Méltán írhatta tehát Debrecen városa 1715-ben, hogy a görögök, rácok, örmények, zsidók,

¹ U. o. Revers von Lelio de Luca 1685 márc. 1. A szerződés fejében ezúttal is 100,000 forintot fizet Bécsben.

² K. p. levélt. 1675 január 3. A magyar kamara az udvarhoz.

³ Grazi Stadthalterei levéltár Nr. 596. Contract zwischen einer h. I. Ö. Hofkammer und Simon Millesi, 1701 aug. 1.

törökök stb. az egész hazát elárasztották s a kereskedelmet kiragadták a mieink kezéből.¹

Bár a tapasztalás már sokszor igazolta, hogy a szabad kereskedelem gátolása, az appaldók és monopóliumok behozatala roppant károkat okozott Magyarországnak, az udvari kamara tovább is kísérletezett. Bécs érdekében 1719-ben újra megtiltották a magyarországi marha kihajtását külföldre. Mikor 1720-ban a rendek e miatt keservesen panaszkodtak, III. Károly király büszkén felelé: ami Bécsnek és Ausztriának nem kell, azt kihajthatják külföldre!

Az 1724. évben újra rátért az udvar és az udvari kamara a monopóliummal való kísérletezésre. Két ajánlat érkezett be erre. Az egyiket Buquai testvérek nyújtották be a «consilium regium»-hoz.² Ők már az első pontban feltételül kötötték ki a szabad kereskedelem megakadályozását. A tervezet szerint a testvérek évenként 64,000 marhát akartak külföldre szállítani. A kincstárnak minden ökör után fél tallért ígértek.

A consilium regium e nem éppen kedvező ajánlatot elfogadta s a Buquai testvéreknek meghagyta, hogy alapítsák meg a kompániájukat s aztán jelentkezzenek, hogy az egyességet jóváhagyás céljából öfelségéhez felterjesszék.³

Még mielőtt az ajánlatot elfogadták, bizonyos Perger Lipót Vilmos is nyújtott be hasonló tervezetet, amely a kincstárra nézve sokkal kedvezőbb volt. A magyar kamara nem ellenezte ugyan e tervet, de azért megírta Bécsbe, hogy az 1651. évi monopólium csúfosan megbukott s a kincstárnak nagy károkat okozott. A szarvasmarhakereskedést most az országban főleg rácok, görögök, arnauták, németek és katonai officialisok végzik. Perger minden ökör után egy tallért és 150,000 frt harmincadot kész fizetni. A marhavásár-

¹ Debrecen város levéltára: «totam fere patriam inundassent et replevisent questusque commoditatem ipsi eripuissent» etc. 1715.

² A Buquai testvérek Serajevóból költöztek hozzánk s marhakereskedéssel foglalkoztak: Az egyik Buquai (Antal) már 1701-ben magyar nemes volt. Legalább Savoyai Eugen herceg 1701 nov. 30-án megdicsérván őt «nobilis Hungarus»-nak írja. (U. o. 15,008. fasc.)

³ U. o. 1724 szept. 30.

lás a megyék megbizottjainak felügyelete alatt történék. Ezért a kamara nagyon ajánlja e terv elfogadását.¹

A Perger Lipót Vilmos tervezte monopólium vagy appaldo ügyében a királyi ügyek igazgatójának: Grassalkovics Antalnak véleményét is kikérték. Grassalkovics szerint, mivel a marhakereskedést úgyis külföldiek, aztán görögök és rácok üzik, tehát az új appaldo nem szolgálhatna praëjudiciumul.²

Hosszas tárgyalás után Bécsben megállapították a Perger-féle vállalat pontjait s az udvari kamara leküldte azokat Pozsonyba, hogy a helytartótanáccsal és a megyékkel közöljék.³

A projectum szerint Perger évenként 60,000 marhát hajt ki külföldre. Ebben a számban nem foglaltatik az, ami Bécs ellátására szükséges. A harmincadon és a vámon kívül minden ökör után 45 kr-t, az udvari kamarának évenként 15,000 frt-ot fizet. Perger mint császári direktor vezeti az appaldót és császári pecsétet kap. A szerződés tíz évre szól. Perger császári pátenseket kap s mindennemű védelmet a csempészek, az ellenállók és a zúgolódók ellen.⁴

Ez az új monopólium a magyar tőzséreket már alig érintette. Amint az összes hivatalos jelentések mondják, a magyar tőzsértséget a sok appaldo, monopólium, kiviteli tilalom s más efféle intézkedések már teljesen kipusztították. Egy országfenntartó, minden íziben magyar kereskedő-osz-

¹ U. o. 1724 febr. 7. és egy másik felterjesztése 1724 szept. 30. Ez utóbbiban is a Perger-féle terv elfogadását ajánlja: mert ez kedvezőbb, mint a Buquai testvéreké.

² U. o. 1724 márc. 5. Grassalkovics jelentése a camerale consiliumhoz.

³ Orsz. Levélt. Benignæ Resol. 1725 nov. 8. Die Überlassung in Appalto derer sowohl Schlacht- als Zuht-Ochsen aus dem Königreich Ungarn und deme incorporirten Ländern etc.

⁴ «Contra contravenientes. renitentes oder morosos die erforderliche Assistenten leisten sollen.» A Perger-féle egyezségeen többször változtattak. Az 1729. évi szerződés tizenöt pontból áll. A hetedik pont szerint marhát csakis a Perger-féle társaságtól szabad vásárolni. A szerződés tizenkét évre szól s Perger százezer forintot tesz le. (Bécs város levéltára. Alte Registr. 1729. A. Puncta mit der Pergerischen Societet errichtenden Fleischcontracts.)

tály pusztult el véle. Hogy örökébe idegen alattvalók léptek, azzal a bécsi kormányzések vajmi keveset törődtek. A gazdasági kizsákmányolás politikáját üzték ők Magyarországgal szemben három századon át s ez a politika nem ismert s nem respectált magyar törvényt, jogot és nemzeti érdeket.

Ám ez a politika tözséreinkkel együtt Magyarország virágzó marhakereskedését is tönkre tette. Hasztalan volt minden kísérlet, marhakereskedésünk tizenhatodik századi virágzását többé sohasem nyerte vissza. III. Károly és Mária Terézia korában is kénytelenek voltak a németbirodalmiakat eltiltani a vásárlástól, hogy így legalább Bécs városa elegendő húshoz juthasson. Hol volt az az idő, mikor még egyedül Nürnberg városába évi 70 ezer marhát hajtottak; hol az az idő, mikor még évi 200,000-re tették a külföldre hajtott magyarországi ökrök számát?

TAKÁTS SÁNDOR.

A MAGYAR PHILOSOPHIA FEJLŐDÉSE ÉS AZ AKADÉMIA.

A philosophiának jóval szélesebbkörű, egyetemesebb természetű s mélyebb jelentősége van egy nemzet lelkének és műveltségének formálásában, mint egy-egy szaktudománynak. A szellemi erőknél abban a kibontakozásában, melyet kultúrának nevezünk, minden korszakban sokféle vallási erkölcsi, tudományos, jogi, művészeti, gazdasági törekvés és áramlat egymáson keresztül-kasul kavarg. Az új ismeretek, értékelő állásfoglalások, irányzatok, vágyódások először önkénytelenül, ösztönösen, tudatosság nélkül bukkannak fel s szivárognak tovább a lelkekben. Minthogy azonban a megszilárdult hagyománnyal, de meg egymással is többé-kevésbé ellentétben vannak, ez az ellentét nemsokára kipattantja annak szükségét, hogy a kor új ismerete és értékfelfogása tudatos vizsgálat, elvi tisztázás tárgya legyen. Így a kor kultúrája öneszméletre ébred, öntudatossá akar válni. Ez a törekvés a kor philosophiájában bontakozik ki: ebben ölt tudatos, elvszerű, logikailag igazolt s rendszeres formát mindaz, ami a korszak homályos lelki háttérében, önkénytelenül feltörő szellemi szükségleteiben, irracionális érzelmi mélységeiben, ösztönszerűen megfordult értékelő állásfoglalásában és akaratirányában öntudatlanul és amorph módon már ott lappang. Egy-egy időszak uralkodó philosophiai áramlata, a lelkeket magával ragadó gondolatsodra, tipikus philosopháló iránya az élet és történet tovahömpölgő árjának nem vakesete, hanem mélyen benne gyökerezik a kor szellemi alkatában, kultúrai és politikai tartalmában és vágyaiban.

Az uralkodó philosophiai áramlatok és rendszerek ebből

a szempontból nem is egyebek, mint a kor lelkének és kultúrájának mintegy rendszeres fogalmi megformulázásai. Szerepük azonban ebben nem merül ki. A kultúra meglévő szellemi tartalmán túl is haladnak, ezt tovább fejlesztik, amikor új életeszményeket szerkesztenek, amelyek szerint a társadalom életét átformálni iparkodnak. A philosophiai eszmék így közvetve nagy gyakorlati jelentőségűek is: a philosophia valóságos kultúrhatalommá, történeti mozgatóerővé emelkedik. A történet világánál egészen szembeötlők azok a finom szálak, melyek a társadalmi, politikai, jogi s művészeti átalakulásokat a philosophiai eszmékkel összekötik. Ezek nem maradnak meg az elmélet szűk és hideg körében, hanem népszerű formában fokozatosan a tömegek lelkébe is beszivárognak s a társadalom átalakulásának hatalmas történeti rúgóivá acélosodnak.

Amikor Akadémiánk megalakul, egészen tudatában van a philosophia elméleti-tudományos, másrészt gyakorlati-életformáló s közművelődési jelentőségének. Külön philosophiai osztályt szervez: több pályatételt tűz ki, melyek éppen a philosophiának a nemzet szellemi életében játszott szerepére vonatkoznak: kiadványainak jelentékeny része az első két évtizedben philosophiai természetű. Ha majd a következőkben vázolni fogjuk az Akadémiánkon jelentkező philosophiai áramlatokat, látni fogjuk, hogy egyrészt híven tükrözik vissza az egyes korszakok egyetemes philosophiai irányait, másrészt, főkép a reformkorszakban s az abszolutismus idején, a legszorosabban egybeforrnak a nemzeti szellemmel s ennek életfeltételeivel.

I.

A Magyar Tudós Társaság eszméje eredetileg, a XVIII. század vége felé, egy philosophiai jellegű mozgalomnak, a felvilágosodási irányzatnak gyümölcse. Azokat, akik nálunk először sürgetik az Akadémia felállítását (Bessenyei, Aranka, Révai, Kazinczy stb.) az a gondolat serkenti, hogy Magyarországon addig nem támadhat komoly felvilágosodás, míg nincsen hazai nyelven művelt magyar tudományosság. Évtizedek múltán, Ferenc császár abszolutismusának korában, az

akadémiai eszméről ez az aufklärista-philosophiai szülőburok leválik s a nyelv művelő feladat marad meg, mint legfőbb cél, az a gondolat, mely valamennyi nemzeti akadémiának szülőanyja Richelieu *Académie française*-étől a bukaresti *Academia Română*-ig. Amikor félszázados küzdelem után az Akadémia megszületik, 1830-iki alapszabályai e célt így tűzik ki: «A Magyar Tudós Társaság a tudományok és szépművészetek minden nemeiben a nemzeti nyelv kimíveltetésére igyekszik egyedül. A hazai nyelvet egész gonddal csinosabbá és gazdagabbá fogja tenni.»

Ez a célkitűzés szabja meg az első években a Tudós Társaság philosophiai osztályának munkásságát is. Ekkor még a Társaság hat «tudomány-osztályból» áll, melyek hierarchiájában a nyelvtudományi osztály után a philosophiai következik, s így független a történetírási, másrészt törvénytudományi osztályoktól. Az első nagygyűlés valamennyi osztály elé azt a sürgős feladatot tűzi ki, hogy «szedjék össze régibb és újabb könyvekből tudományuk műszavait, s adják be betűrendben». Így születik meg 1834-ben a *Philosophiai Műszótár*.

Mi az oka annak, hogy a Tudós Társaság legelőször egy philosophiai műszótárral siet a magyar philosophálás ügyén lendíteni? A csekély számú magyar philosophiai munkák teljes nyelvi anarchiája. Az 1790-iki országgyűlés viharos nyelvi mozgalma óta a nemzet legjobbjai egyre sűrűbben követelik a közép- és főiskolák magyar tanítási nyelvét a holt deák helyett, mert addig nem születhetik meg s terjedhet a magyar tudományosság, míg az iskolák nyelve a latin. Azonban mind a bécsi hatalom, mind a constitutió életét a deák nyelv uralmához kötő conservatív nemesség ezzel szembe azt a kifogást szegezte, hogy a magyar nyelv még egészen fejletlen, a tudományos fogalmak kifejezésére még teljesen alkalmatlan. Nincsen szilárdan kialakult magyar tudományos műnyelv. Ha ennek a szemrehányásnak jogosultságát valamely tudománykör művelői, akkor legjobban a philosophia képviselői voltak kénytelenek elismerni. Kant buzgó híve, Márton István pápai professzor már 1796-ban hangoztatja, hogy «a philosophusoknak kötelessége az, hogy ... a sokfelé vont értelmű szókat bizonyos s meghatározott értelemhez kössék».¹ Pa

naszkodik, hogy minduntalan kénytelen a magyar nyelvet «a régen megdőglött deáknyelv szavaival keverni». Siratja Apáczait, hogy a mesterszavak hiánya miatt érzett nyomorúságában nem tudja föltámasztani. Nincsen szilárd philosophiai műnyelvünk, mindenki maga alkot magának egyet. Ennek okát Márton abban látja, hogy nem alakult meg még egy magyar tudós társaság, mely a nyelvi kérdésben mintegy törvényhozói joggal volna felruházva, mint a francia akadémia. Most megint megbukott a tudós társaság eszméje, melyet Bessenyei annyi hévvel sürgetett, s ez «mindenkor fel ér edgy várnai s mohátsi veszedelemmel». A magyarul írni kezdő philosophusok ötletszerűen rakásszámra gyártották minden egyes fogalomra az új terminusokat, s nem volt tudományos testület, mely tekintélyével egy-egy szerencsésebb új szó értelmét megszilárdíthatta volna. Ennek hiányában a magyar tudós makaessága a maga egyéni mesterszavához ragaszkodott s nem volt hajlandó a jobbat használni, csak azért, mert másé. «Készebb éhel meghalni, mint az olyan sült galambot éhes korában is megenni, amit nem edgy társaság lők szájába.»

A nyelvújítás lázában philosophiai műnyelvünknek ez a kóros állapota, mely a különben is gyéien megjelenő philosophiai munkákat teljesen érthetetlenné silányította, a XIX. század elején csak fokozódott. Volt ugyan néhány philosophusunk (Köteles Sámuel, Sárvári Pál, Ercsei Dániel), «aki az újj szófabrikansok mívhelyében keveset forgott,»² azonban a legtöbb (Ruszek József, Fejér György, Imre János stb.) szittya purismussal szinte hazafias életcéljának tekintette a külön magyar philosophiai nyelv megteremtését, vagy legalább «csinosítását». Némelyik, ahelyett, hogy egy-egy fogalomra egy-egy szót iparkodott volna megrögzíteni s így pontos jelentésű műszóvá szilárdítani, abban lelte örömét és büszkeségét, hogy ugyanarra a fogalomra egymaga hat-hét szót gyártott. Verseghy *Lexico nterminorum technicorum*-a (1826) még csak növelte a bábéli zűrzavart.

Az Akadémia *Philosophiai Műszótára* sem volt alkalmas a zavar megszüntetésére. Lemondott ugyanis az irányításról, melyet már 1796-ban Márton István egyedül tőle várt ; nem

tett egyebet, mint a már egyes íróktól egyénileg használt, bármennyire hasznavehetetlen műszókat sorban lenyomatta, hogy a magyar philosophusok «könnyebben láthassák együtt e gyűjteményben az eddig megkísértett magyar elnevezéseket s összehasonlításból kivehessék, melyik tudós találta el a kiteendőt szerencsésebben». Maga az Akadémia őrizkedett minden kritikától vagy javaslattól; anyagot óhajtott nyújtani, hogy «lehető köz megegyezéssel» forrjon ki a helyes magyar philosophiai műnyelv. Hogy milyen súlyos feladat volt száz évvel ezelőtt magyarul philosophálni, annak bizonyosságára csak néhány példát iktatok ide, egy pár alapvető philosophiai fogalmat, melyekre nézve néha 15—20 magyar szó forgalmát tárja elénk a *Philosophiai Műszótár*. A *conceptus*: fogás, fogat, elmefogás, észfogás, észfogat, képzet, képzelet, megfogás, megfogat, fogony, fogalom, értemény, gondolat összefogás. A *conscientia*; eszmélés, lelkiésszmélet, észbevétel, megtudás, észmélés, észmélet, tudalom, öntudat, öntudomás, önérzés, önbírálat stb. Az *individuum*: egylek, egyded, egyed, különd, különny, magány, önnözet, eggyedmény, eggyed, egymí, egymiség, rideg személy, rideg való, egyén. A *metaphysicus*-ra a száz év előtti magyar philosophus szótárunkból három szó közül választhatott: érzék-túlnok, érzék-túlász és mélyeszsmélkedő. Az utóbbi szavak Imre Jánostól, a philosophiának a pesti egyetemen működő tanárától valók, aki a philosophia ügyében ekkor vezető szerepet játszik. Szerencse, hogy az Akadémia a *Philos. Műszótár* összeállításában semleges álláspontra helyezkedett, mert ha irányító befolyást óhajt gyakorolni, valószínűleg a nagytekintélyű Imre János furcsa szavait codifikálja.

A Műszótár így is eltévesztette célját; a műszavak anarchiáját nem szüntette meg, sőt a szófaragás kedvét csak élesztette. Ez annál jobban virágzott, minél nagyobb tért hódított a magyar gondolkodók körében a német romantikus idealismus. Ennek rendszerei, minthogy a legelvontabb s legsubtilisebb elmélkedések gyümölcsei, még a philosophálásra évszázadok óta kicsiszolt és hajlékony angol és francia nyelvet is nagy próbára tették. A csecsemőkorát élő magyar philosophiai nyelv meg éppen fejletlen és alkalmatlan volt a külön-

ben is homályos német dialektikai fordulatok kifejezésére. Így páratlanul érthetetlen műnyelv kapott lábra Fichte, Schelling s főkép Hegel magyar hívei között. A németeknél a költészet és philosophia nyelve, mely a lelki élet gondolati és érzelmi elemcinek legfinomabb rezdületeit és árnyalatait van hivatva kifejezni, a XVIII. században úgyszólván karöltve fejlődött ki. Nálunk ez a párhuzamosság hiányzik.³ Költői nyelvünk, főkép Vörösmarty géniuszának varázsütésére, már nagyra fejlett, amikor philosophiai nyelvkészségünk még egészen kezdetleges s a legelemibb fogalmakat sem tudja kifejezni. S ebbe a szántatlan nyelvi talajba akarják már a berlini egyetemen tanult magyar philosophusok Hegelnek sajátos, a németektől is sokszor alig értett merész szófordulatait átültetni. «Mihelyt az előszón túl, e rettentő közvetlen Vanokhoz jutottatok — kérdi Szontagh Gusztáv, a skót common sense józan magyar képviselője «a hegelileg elkínzott érdemes olvasóktól» — nemde elkábult fejetek, nemde azt hívétek, hogy kínai nyelven beszélnek?»⁴ A harmincas évek végén az *Athenaeumban* és a *Figyelmezőben* megvívott hatalmas hegeli vita, melyben a hegelianus Taubner, Tarczy, Szeremlei és Wargha érthetetlenségig homályos, új műszavak füstjébe burkolt tanait Szontagh és Vecsei szedik szét és csipkedik, különösen szem elé tárja philosophiai nyelvünk e korbéli fejletlenségét és hiányait.

Ezért az Akadémia philosophiai osztálya a műnyelv kérdését később is állandóan napirenden tartja, de most már azzal az igénnyel lép föl, hogy a tőle jóváhagyott új műszavak általánosan kötelező erejűek legyenek. 1847-ben Szilasy a már régebben divatozó bölesel, böleselő, böleselet, böleselettan szavakra kér jóváhagyást, ezt az osztály meg is adja. De már néhány hónap múlva Toldy Ferenc indítványára a bölcész és bölcészlet szavakat is approbálja. Ugyanekkor emelik műszó-rangra a következőket: elméleti: theoreticus, gyakorlati: practicus, észtan: logica, ismetan: metaphysica, széptan: æsthetica, jogtan: ius naturae, erkölcs-tan: ethica, egélytan: theologia. Az Akadémia tekintélye ezeknek a szavaknak már hosszabb és szívósabb életet biztosított (*Acad. Értes.* 1847. 86. és 154. l.).

II.

Az Akadémia azonban mindjárt megalakulása után nem csupán nyelvművelő főcéljának megfelelően a magyar philosophálás nyelvi eszközén iparkodik segíteni, hanem tárgyi tudományos szempontból is a philosophiát fel akarja lendíteni. Nagy alapítójának önismeretprogramját siet a magyar philosophiára is alkalmazni, mikor 1831-ben pályavételül tűzi ki a következő kérdést: «Tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt eléinkbe a philosophia állapotja iránt; és tekintvén a philosophiát, miben s mi okra nézve vagyunk hátrább némelly nemzeteknél?» Tehát mindjárt a reformkorszak küszöbén, amikor a nemzet hosszú álmából felocsúdva, minden téren magára eszmél, az Akadémia philosophusainkat arra serkenti, hogy elmélkedjenek a magyar philosophiai gondolkodás multjáról és jelenéről, vessenek tudatosan számot a magyar szellem történetéről s ez önismeret alapján jövő programjáról. Lehetetlen e kérdés kitűzésében észre nem vennünk a XIX. század első felében meginduló historizmus általános áramlatát, mely minden szellemi eredmény kutatását annak a történeti fejlődésnek vizsgálatával kezdi, vajjon hogyan lett azzá, ami jelenleg? A történetileg tájékozódni szerető romantika szellemén kívül Hegel volt e historizmus legfőbb zászló-tartója: szerinte a philosophia története nem egyéb, mint a szellem önmagára eszmélésének folyamata. Hegeli nyomon jár a Magyar Tudós Társaság is, mikor a magyar szellem öneszmélési processusának fokára kíváncsi s ezt a fejlődési fokot más nemzetek szellemtörténetének tükrében óhajtja látni.

A pályázaton Almási Balogh Pál, Széchenyi orvosa, viszi el a koszorút,⁵ aki Herder és Hegel elmélete szögéből nyomozza a philosophia fejlődésének feltételeit, melyeket aztán a magyar gondolkodás alakulására alkalmaz. A hazai philosophia multját és jelenét vázolja (e vázlat voltaképp csak bibliographia), a magyar szellemi élet mérlegét igen pessimistikusan állapítja meg. Ennek okait sokféle tényezőben keresi. Így földrajzi helyzetünkben: túlnyomóan barbár

népektől vagyunk körülvéve s el vagyunk zárva a magasabb műveltségű nemzetekkel való szellemi érintkezéstől és eszmecserétől; a külföld ismeretei lassan szivárognak hozzánk. Hiányzik nálunk a fejlettebb tudományos élethez szükséges jólét és gazdagság; szegénységünk miatt nincsenek nyilvános könyvtáraink, iskoláink teljesen elhanyagoltak, tanterveik, belső életük és tanítási módszereik egészen elmaradottak, örökös diktálás és szajkózás folyik bennük, nem is a magyar, hanem a holt deáknyelven, s így a jobb fejekben sem támadhat komolyabb tudásvágy. «Lehet-e rajta csodálkozni, ha az önálló, szabad röptű s kifejlett lelkű ifjúk száma oly kevés? ha a legtalentomdúsabb ifjak is eltöltvén életök legszebb s virítóbb korát, az ily lélekbutító s még emellett idegen (latin) nyelven tanult dolgokkal, kedvetlenül hagyják oda iskoláikat?» Hazánkban egy egyetem van, melyben deáknyelven eleve megszabott és cenzurázott tankönyvekből folyik a tanítás, míg a szomszédos Németországban sok főiskola és sok tanár örökösen verseng egymással. A tanulás és tanítás szabadsága híján nem fejlődhetik ki magyar tudományos élet és műveltség. Ez csak ott virágozhatk, «hol a status a tudományt úgy tekinti, mint erejének s szerencsés létének megbecsülhetetlen gazdagságú forrását, melynek esmerete, ápolása s méltó becsületben tartására teljes buzgalommal ügyel.» Csakis ilyen liberális («szabadelmű») kultúrpolitikai talajon virágozhatnak fel a tudomány s vele a philosophia. Nálunk azonban, hol a műveltség igen szűkkörű, «hol az nincs az egész nemzet interesséjében», hol nincs polgári szabadság s nincs fejlett közvélemény: egy-két elszigetelten író philosophus semmire sem mehet.

Almási Balogh a harmincas évek elején rideg és becsületlen őszinteséggel megvallja, «hogymi a philosophiában mindeddig igen csekély előmenetelt tettünk; literatúránk más művelt nemzetekéhez képest tekintet alig érdemel». Felsorolva a nyugati népek nagy gondolkodóit, keserű nemzeti önismerettel állapítja meg, hogy «nem mutathatunk fel senkit, kit ezeknek ellenökbe tehetnénk, kinek munkálkodása a philosophiai tanulmányok előmenetelére valamit tett volna». Philosophiai műveltségünk, mondja, egészen a kül-

földi, főkép német philosophiai rendszereken alapul. Hazai nyelven írt értékesebb idevágó munkáinkat újjainkon fel lehet számlálni. Egyetlen classikus rangú philosophus sincsen honi nyelvüinkre lefordítva. Pedig alapos philosophiai műveltség nélkül igazán a többi tudomány sem művelhető, mert a philosophia «minden tudománynak alapköve, melyből mint valamely törzsökből kell minden tudományos esmereteknek kifejtőzniök». A philosophia története nem egyéb, mint az emberi szellem fejlődésének s előmenetelének rajza. A philosophia művelése azért is fontos nemzeti feladat, mert a polgári rendnek, a társadalom egész életének átfarmálása mindig a philosophiai eszmék nyomán indul meg. A philosophiának nemcsak az egyes szaktudományokra vonatkozóan van nagy elméleti termékenyítő ereje, hanem a gyakorlati-társadalmi életre nézve is rendkívüli a jelentősége.

Az utóbbi ponton kapcsolódik be a reformkorszak magyar philosophiai mozgalmainak eszmekörébe Széchenyi alakja. Tünneményszerű föllépése után pár évre a magyar gondolkodók már benne látják a nemzet életphilosophusát. Almási Balogh 1834-ben úgy dicsőíti, mint a józan angol philosophia. főkép Bacon empirikus és gyakorlati szellemének legnagyobb magyar képviselőjét, aki szerint a philosophia feladata az emberi élet célszerű és hasznos irányítása, a közjónak emberi rendeltetésünkkel egyező előmozdítása, a nemzeti nagyságnak a tudomány által való emelése. Hetényi János a világlátott életbölcset Széchenyit Anarcharsishoz, a nagy skythához hasonlítja, aki Herodotos tanúsága szerint a Kr. e. VII. században bejárta Hellast, Athénben Solontól tanult philosophiát s hazatérve, otthon meg akarta gyökereztetni a görög culturát. A philosophia első feltétele az önismeret: ezen kezdte a bölcseelkedést Sokratestől fogva Kantig minden nagy gondolkodó. Széchenyi is, mint államphilosophus, a nemzetet, mint nagy erkölcsi személyt, a maga ismeretére akarja felrázni, meg akarja ismertetni vele értelmi és erkölcsi mivoltát, a művelt nemzetekhez való viszonyát, tükröt ad kezébe, hogy benne magát tisztán láthassa. Ehhez azonban mindenekelőtt műveltség szükséges. Azért Széchenyi életphilosophiája a nemzeti nevelést és művelődést sürgeti legjobban.⁶

Majd később látni fogjuk, hogy Akadémiánkon egészen az ötvenes évek végéig elsősorban szóhoz jutó philosophia, a Hetényi—Szontagh-féle «egyezményes rendszer», a philosophus ideálját éppen Széchenyiben pillantja meg. A magyar szellemi élet multjának kutatója előtt itt Széchenyi rendkívül sokágú hatásának új oldala tárul fel. Politikai föllépésével és munkáival a reformkorszaknak nemcsak közjogi és közgazdasági irodalmát, technikai kezdeményezéseivel nemcsak a magyar műszaki tudományt indítja meg, hanem géniusa rányomja a maga bélyegét az ébredező magyar philosophiára is. Sőt az ő szellemi hatása a forrása pædagogiai s cultúrpolitikai irodalmunknak is, mert munkáiban az önismeret követelményét a nemzetnevelés szempontjából állandóan napirenden tartja. Ő rázza fel a magyarságot művelődésbeli elmaradottságának tudatára s fordítja a figyelmet a nemzeti nevelés problémái felé. Államférfiainknak, Eötvösnek, Wesselényinek, Szemere Bertalannak stb. ezentúl a nemzeti nevelés ügye egyik sarkalatos kérdése. A magyar sors jobbrafordultát mindenki a cultura emelésétől várja. Az Akadémia mindjárt megalakulása után több neveléstudományi pályakérdést tűz ki s egész sorozat pædagogiai művet jelentet meg. Először a népkotatás érdeke lebeg előtte: Marczibányi István bőkezűségéből oly vezérkönyvet ad ki, «mely a népoktatóknak s tanulóknak szükséges ismereteket a legkielégítőbben összefoglalja», Warga János hegeliánus philosophusnak, lev. tagnak *Az elemi nevelés alapvonalai* c. kétkötetes munkáját (1837), melynek jeligéje Széchenyi aranyszava: «A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma.» Ezekben a szavakban rejlik egyszersmind a kor neveléstudományi munkásságának legfőbb rúgója. Az Akadémia azokat a módokat is fürkészi, mikép lehetne a «kimívelt emberfők» számát hazánkban a psychológiának kellő technikai-nevelési alkalmazása útján gyorsabb ütemben elérni! Ezért 1834-ben azt a pályakérdést tűzi ki, vajjon «mi haszna s befolyása van és lehetne a lélektudománynak mind a felsőbb, mind az alsóbb néposztályok célirányos erkölcsi és polgári nevelésére?» Az Akadémia három munkát koszorúz meg s mind a hármat kiadja.⁷ Ezeknek a műveknek egyik fő célja «a magyar nem-

zeti character formálása», a hazafias nevelés módjainak megállapítása. A hivatalos bíráló az egyik munka legnagyobb érdemét abban látja, hogy «a' lélektan' közönséges theoriáit hazánkra alkalmaztatja, 's hogyan képeztessek a' magyar jó hazafi, elő is adja». Meglepő, milyen világosan látja mind a három munka, hogy az egészséges politikai demokratiát csakis a művelődési demokratia, az intensív népnevelés készítheti elő. Erősen ostromozza az egyik mű azokat, «akik félnek a népmíveléstől, és azt veszedelmesnek gyalázzák, — kivált politikai tekintetben, mivel így a nagyszámú sokaság igen hatalmassá lenne, ha annak physical erőjéhez járulna aránylag a szellemi is. Elhiszem, el, emberszörnyetegek, hogy a ti politikátokkal, ellenkezik a népnevelés! — elhiszem, hogy ti azt tovább is szeretnétek kezénél fogva, de egyszersmind szemeit bekötve vezetni, azt örökké kiskorúságban tartva, elidegeníthetetlen természeti jogainak tovább is jótékony (!) védői lenni, azokat saját érdekeiteknek fölláldozók!» A kor ilyen erőteljes demokratikus páthosa vonul végig az Akadémia pædagógiai kiadványain. Ezek okos, népszerű elmefuttatások, melyek azonban a kelleténél nagyobb távolságban állanak a tudományos psychológiától, mint a pædágógia alapvetésétől. Locke még mindig a vezérük, Benekét már ismerik, néha már Herbartot is idézik.

III.

Milyen philosophiai irányok uralkodnak nálunk, amelyekbe az Akadémia munkássága a harmincas években tárgyi és személyi szempontokból belekapcsolódhatott?

A XIX. század első évtizedeinek magyar philosophiája jobbra az eklektikus szellemű tankönyvekben merül ki: jórészüket egyfelől Kanthoz, másfelől a német idealismus egy-egy főképviselőjéhez való szorosabb ragaszkodás színezi. Ezek tanait főkép a német egyetemeket megjárta protestáns lelkész-professzorok ültetik át hozzánk. Kant gondolatai már a XVIII. század végén nagyon elterjedtek nálunk, úgy hogy a leiytartótanács 1795 június 19-diki rendeletével meg is tiltja a Kant szellemében való tanítást, amint ez egyébként

több helyt Németországban is megtörtént. Nálunk nem is annyira Kant ismeretelmélete kelt érdeklődést, mint inkább ethikája (Marton István). Később Kant rendszerének főkép Krug-féle világos és népszerűbb átdolgozása hódít teret (Köteles Sámuel). Fichte, bár Jénában számos magyar ifjú hallgatja, nem igen tud magyar követőre szert tenni. Ellenben Schelling természetphilosophiája főkép magyar orvosi és természettudományi körökben lelkes követőkre (Pethe Ferenc, Rácz István, Almási Balogh Pál, Nyíry István) talál. Hegelt először a polyhistor philosophus, Fejér György, ismerteti a *Tudományos Gyűjteményben* (1818), de csak a harmincas évek végén föllobbanó Hegel-vita alkalmával tűnik ki, mennyi rajongó híve van a «berlinismusnak».

Legtöbb philosophusunk azonban eklektikus. A katolikus bölcselekedők (Fejér György, Ruszek József, Verner József, Imre János) a Wolff-féle philosophiát iparkodnak a scholastikával valami módon kiegyeztetni. Hogy Wolff philosophiája mennyire áthatotta a magyar katolikus tanárok gondolkodását is, arra jellemző, hogy a Wolff szellemében író protestáns hallei professzornak, Eberhardtnak Ethikáját Makó Pál exjezsuita fordítja latinra; katolikus akadémiáinkon és a pesti egyetemen évtizedekig ebből a könyvből tanulnak.⁸

Többen philosophusaink közül magukat az empirismus hívének vallották. Így a skót Reidet követi a nagy antikantiánus vitatkozó, Rozgonyi József. Ugyancsak az empiristikus irányhoz számítja magát Ercei Dániel a debreceni professzor is, Akadémiánk első tagjainak egyike, aki résztvesz a Magyar Tudós Társaság alapszabályainak kidolgozásában is. Egyik munkájának előljáró beszédében 1813-ban azt kérdi, vajjon ki szerint kell a philosophia rendszerét kidolgozni? «Wolff szerint, vagy, minthogy a régiek megavúltak és a philosophiának is van módija, s már ma Kant, Fichte, Schelling adják a tónust, az ő húrjukon pendül a philosophia, Kant, Fichte vagy Schelling szerint? Éppen nem! . . . Mindenikben van jó is, rossz is. ('sak a' hát a kérdés: melyikben van legtöbb jó és legkevesebb rossz? Én az ontológiában megmondandó okokra nézve választottam az empirismust; és

azért sem Wolfra, sem Kantra, sem másra nem szorultam.» (*Philosophia*, 1813. 5. l.)

Ilyen a philosophia állapota hazánkban, amikor a Magyar Tudós Társaság kapui megnyílnak. Néhány philosophus, csekély philosophiai irodalom. A philosophiai osztályba 1830-ban csak négy tagot választanak; ezek közül is csupán kettő céhbeli philosophus: a pesti egyetem két tanára, Imre János és Szilasy János. Döbrentei Gábor irodalomtörténész és nyelvész, aki sohasem mutatott fel munkásságot a philosophia terén, legfeljebb 1847-ben, amikor Apáczai Jánosról olvas fel; Berzsenyi Dániel pedig költő, aki csak nemrég kezd æsthetikai tanulmányokba mélyedni, hogy a Kisfaludy Károllyal s Vörösmartyival meginduló nemzeti romanticizmussal szemben a classikus irány szellemét megvédelmezze. Ilyen célú æsthetikai elmélkedésének gyümölcse akadémiái székfoglalója: «Poétai harmonisztika», melynek jelentéktelen elméleti eredménye az, hogy «a legfőbb poétai szép nem más, mint a szépnek, jónak, hasznosnak és célirányosnak harmóniás vegyülete.»

Az Akadémia a philosophus tagok számát a harmincas években alig tudja kiegészíteni; az évkönyv évről-évre állandóan három-négy helyet üresnek jelez. A levelezőtagok között is kevés philosophiai érdeklődésű tudós akad. Voltakép azok a nagyobbszabású philosophusok, akik nem a philosophiai osztályba tartoznak, mint Kölesey, legmélyebb etikusunk és æsthetikusunk e korban, vagy br. Eötvös József, nagy államphilosophusunk és lélekelemzőnk. Az Akadémián elhangzott első philosophiai értekezések a philosophia céljáról és jelentőségéről nagy általánosságban tartott elmélkedések, mondhatnók: a philosophiai publicistika körébe tartoznak.¹⁰ Bár a francia philosophia újabb idealistikus fordulata is, melynek Cousin a képviselője, érdeket kelt,¹¹ lényegében a magyar philosophia az Akadémián a német idealizmus eszmekörében mozog. Nyíry István Schelling hatása alatt, akit Akadémiánk első kültagjai közé választott, az æsthetika problémáit iparkodik rendszerezni;¹² itt jutnak először szóhoz irodalmunkban az æsthetika biológiai motivumai. Ugyancsak Nyíry a német idealizmus észjogát a nőkérdésre alkalmazza, még pedig eléggé feminista szellemben.¹³ Bár a német rendszere-

ket bírálja, erősen gondolkörének hatása alatt áll Horváth Círil is, amikor 1837-ben székfoglalójában azt vizsgálja, vajjon milyen szempontokból kell egy philosophiai rendszert meghírálni, mert hisz úgylátszik a philosophia «maga is tárháza a legbotlasztóbb ellentéteknek». Hegellel a philosophiát az abszolútum tudományakép határozza meg.¹⁴ Schelling és Hegel rendszerének Németországban is erősen támadott oldala volt pantheistikus irányzata. E vita hulláma hozzánk is átesapott s a hegelianismus egyik magyar képviselőjét, Tarczay Lajos pápai tanárt erős támadások érték egyháza részéről hegeli gondolkodása miatt. A pantheismus kérdését a Hegel-cultus a harmincas évek végén nálunk is actualissá tette. Innen érthető, hogy akadémiánk 1837-ben jutalomtétellül a pantheismus természetének kinyomozását tűzi ki: milyen befolyása volt a pantheismusnak az ó-, közép- és újkori rendszerekre? Horváth Círil is 1840-ben az Akadémián «Az Isten és a világ közötti viszonyról» értekezik azzal az eredménnyel, hogy «Isten önmagának tudatára nem a világ kifejtése által jut».

IV.

A nagy német idealismus megindulása Fichtében, a *Reden an die deutsche Nation* philosophus rhetorában, a legszorosabban egybeforrt a nationalismussal. A németek nemzeti philosophusukat látták benne, éppúgy, mint száz évvel később, a világháború alatt. Az ő útján jár, de ezt messze kiszélesíti, Hegel, a porosz állam philosophusa. A német szellem metaphysikus hajlama benne tetőpontra jut. Amikor a magyar reformkorszak megindul s a romantikus nemzeti eszme uralkodóvá válik a költészetben s a politikában, természetszerűen a philosophiai mozgalom sem tud megállni annál a követelménynél, hogy csak a philosophia nyelve legyen ezentúl magyar, hanem tartalmilag is önálló, sajátos magyar philosophia megteremtésére tör. Ha a németeknek vannak nagy átfogó, nemzeti jellemüket kifejező philosophiai rendszereik, miért ne lehetne a magyarnak is? A romantikus naiv lelkesedés a nemzeti politika s a nemzeti költészet megszületése után

nemzeti philosophiáról kezd álmodozni. S a harmincas évek végén ez a nagyratörő ábránd bevonul Akadémiánk falai közé is s itt másfél évtizeden keresztül jelentékeny szerepet játszik. E mozgalmat az Akadémia két buzgó tagja irányítja: Hetényi János és Szontagh Gusztáv. Hogy egy ideig ez a tiszteletreméltó, de tudománytalan dilettantismus tekintélyre s hívőkre tudott szert tenni, annak okai a korviszonyokban rejtettek. Ilyen először is a nemzeti eszme egyetemes és kizárólagos uralma: a föltámadt s erőtől duzzadó nemzet öntudata számára hízeltető volt, hogy a magyar génus mélységeiből új philosophiai rendszer támad, mely nem idegen, hanem a saját szellemi alkatára van szabva. A hegeli rendszer — ez a második ok — amely az időtájt hozzánk átszüremkedett, a magyar elme előtt úgyis homályos és érthetetlen maradt. De meg magában Németországban is összeomlott s a szélső idealismus helyébe a vaskos materialismus kezdett lábrakapni, ettől pedig a magyar lélek szintén visszariadt. Így Hetényi, majd Szontagh előtt az az út látszott természetesnek, hogy külön a magyar characternek megfelelő rendszert kell teremteni. Nem csekély szerepet játszott e vállalkozásban Herdernek hatása sem, aki annyira hangsúlyozta az egyes népek sajátos szellemi structuráját és helyegét, amelyet a természeti és faji feltételek határoznak meg. E korbéli gondolkodóink (Kállay, Szilasy, Almási Balogh stb.) irataiban hemzseg a faji-nemzeti vonást kiemelő herderi citátum.

Miben áll a magyar nemzeti philosophia, az «egyezményes vagy harmonistikus rendszer?» Hetényi a magyar gyakorlati, reális észjárásnak megfelelően iparkodik megszabni már eleve a philosophia munkakörét: a philosophia feladata az egyéni és társadalmi élet széppé formálása a harmónia segítségével, vagyis a kalobiotismus. A harmónia vagy egyezmény az egész világnak, mind a testi, mind a szellemi lényeknek belső lényege: ezzel — kiált fel Hetényi — «a világ elve fel van fedezve!» Az igaz, jó és szép összhangját megvalósítani az életben: ez a philosophiának, mint az életszépítésre célzó gyakorlati élettudománynak célja. Erre van szüksége a magyarságnak, nem pedig az érthetetlen felhősdi német meta-

physikai rendszerekre. A philosophia csak akkor töltheti be hivatását, ha életre való s a nemzet jelleméből folyik. Ez a gondolat sűrűg-forog különféle bombastikus változatban Hetényinek szétfolyó akadémiai irataiban: ¹⁵ az egyezményes «rendszer» logikai gerendázatát, rendszeres elvi fölépítését és igazolását nagy munkájában (*A magyar Parthenon előcsarnokai*. 1853) is hiába keressük. Műve philosophia helyett retorika, rendszer helyett rendszertelenség, konkrét tartalom helyett üres egyetemesség: harmónia melódia nélkül.

Bár ez a philosophia magyarnak indul, szellemi gyökerei mindenestül idegen talajba nyúlnak: egyrészt a Hetényitől annyiszor ábrándosnak és értelmetlennek ócsárolt német idealismusba, másrészt a neoclassicismusnak szintén német-eredetű görög cultusába. Ami az elsőt illeti, Hetényi éppúgy Krugra támaszkodik, mint már előbb Köteles Sámuel, aki szintén az Én valamennyi tevékenységében nyilvánuló harmóniát tekintí a philosophia legfőbb elvének és céljának. ¹⁶ Krug viszont Kant és Fichte rendszerét iparkodik a «józan emberi ész» alapján módosítani s közérthetővé tenni. Krug a philosophiában, mint «őstudomány»-ban (Urwissenschaft) önnönmagunk megismerését látja s gyakorlati célt tűz ki elébe: «békét minmagunkban s minmagunkkal, harmóniát a gondolkodásban és az akarásban, ismerésben és a cselekvésben» («nämlich Friede in und mit sich selbst, Harmonie im Denken wie im Wollen, im Erkennen wie im Handeln»). Szerinte a philosophia legfelsőbb elve: «Cselekvő vagyok s keresem az abszolút harmóniát valamennyi cselekvésemben.» («Ich bin thätig und suche absolute Harmonie in aller meinen Thätigkeiten.») ¹⁷ Ettől az alapelvtől visszhangzik a magyar nemzeti philosophia, a magyar Parthenon előcsarnoka is. De Hegel közvetlen hatása is többször kinyomozható Hetényi gondolataiban, bár nem győzi Hegelt a józan ész nevében ócsárolni. Egyik helyt kijelenti például, hogy a philosophia «az észfölség képviselője, az ő köre tehát ... korlátolhatatlan», valamennyi tudomány az ő hatósága alá tartozik, mert ő kölcsönzi nekik formális elveiket. Mi egyéb ez, ha nem Hegelnek a philosophiáról, mint abszolút tudásról való fel-fogása? Az is meglepő, hogy Kantnak az észfunctiókról való

elméletét Hetényi többször nagy általánosságban élesen támadja, máskor meg kijelenti, hogy «az ész lelkünknek legfennsőbb tehetsége, mely kétféle működést gyakorol, vagy eszméket gyűjt elméletei közben, vagy elveket állapít meg törvényadói fennségében. Az eszmék olyan képzetek, melyeknek tárgyai felül vannak az értelem fogalmain». S ezt a gondolatmenetet tovább fejtegetve, szorosán Kant transzcendentális dialektikájának nyomain kullog, pedig ezt máskor «észkörságnak» bélyegzi.

A harmonizmus magyar nemzeti philosophiájának a német Krug azonban csak egyik forrása. A másik és mélyebb az, amelyből Krug is merít: a Winckelmannal és Goethevel uralomra jutott neoclassicismus görög harmónia-gondolata. A magyar szellemtörténet sajátos paradoxonával állunk szemben: a magyar nemzeti philosophia eszméje a nemzeti romantika betetőzésének indul, s mikor megvalósul, mindenestül a classikus szellemből szívja életerejét, a görög harmónia eszménye alapján akarja megteremteni a nemzet szellemi és erkölcsi életének renaissanceát. Így ölelkezik össze a magyar philosophiában a romanticismus és a classicismus: az előbbi a szülőoka, az utóbbi a formálója. A franciás iskola mellett a német neoclassicismus tereli európai útra Kazinczyval és Kölcseyvel a magyar költészetet: a goethei görög-cultus azonban szélesebb körben nem tud gyökeret verni a magyarság lelkében, mindig idegenszerű marad. A nemzeti irányú romantikus szellem ellenben úgyszólván egy csapásra diadalt arat Kisfaludy Károllyal és Vörösmartyval. A neoclassikus irány emellett tovább él a magyar képzőművészetben (v. ö. Ferenczy István hatását). S most föltámad a magyar philosophiában, még pedig a harmónia elvén keresztül, mely a görög gondolkodás alapvonása.

A görög philosophia a hellén lélek æsthetikai vetülete is: a világ a szépség megvalósulása, de a szépség egyszersmind a jóság és igazság testetöltése is, ezek egymástól elválaszthatatlanok (*καλοκαγαθία*). Pythagoras, aki annyira vonzódik a csillagászathoz, a legesodásabb kozmikus összhang tudományához, a világ lényegét a harmóniában látja; Platon

a kozmost hatalmas műalkotásnak nézi, melynek tervei, művészi mintái, végső fokon magának a szépségnek, magának a jósnak s magának az igazságnak ideái; Aristoteles előtt a mindenség nem egyéb, mint organismus, melyben minden mindennel célszerűen, összhangzóan összefügg: a világ egy remekül összeillő egész, melyben minden a maga formáját harmónikusán kibontakoztatja, s nem olyan, mint «egy rossz, összefüggésnélküli tragédia». A forma, a cél a görög szemében a dolog lényege s a célból akar mindent érthetővé tenni. A célnak ebből a szerepéből érthető egyben a harmónia jelentősége is a görög theorétikus gondolkodásban. A gyakorlati életre nézve a harmónia legnagyobb hellén filozófusa Sokrates, az εὐπραξία-nak, az állandó önismeretre, erkölcsi jobbulásra, a szépre és jóra való törekvésnek plasztikus gondolkodója.

Benne találja meg Hetényi a magyar gyakorlati gondolkodás antik eszményét. «Hála és üdv ezekért — kiált föl lelkes pátoossal — a hellen szép lelkeknek! hála főkép Sokrates és a socraticusok dicső nemtőjének! melly elővilágított a néhány századdal ugyan későbbben jött, de éppen e jeles körben működött emberies és mennyei szépségű keresztyén-ségnek, mellynek szelleme nem más, mint tiszta humanitas és καλοκαγαθία, s így igaz parthenizmus.»¹⁸ Bizonyosságul Hetényi a neohumanismus egyik atyjának, Herdernek geniuszát is megidézi, hogy a magyar nemzeti philosophiát annál biztosabb alapsra helyezhesse. S hogy Sokrates mily joggal tekinthető a sajátos magyar életbölcseesség eszményének, Hetényi mindenütt beleszővi fejtegetéseibe a kitünőbb magyar gondolkodók «eszméit, elveit, szép nyilatkozatait».¹⁹ Evvel azt akarja elérni, «hogy a tisztelt nemzet lássa, mikép egész harmonisticája összhangban áll jelesb gondolkodóink észjárásával, ... mintegy honi földből fakad».²⁰ Egyenest csodát vár a sokratikus bölcseségtől nemzetének lelki formálása, a nemzetnevelés számára. A korabeli magyar életet, melyet a demagóg dialektika, a furfangos rabulisztika ejtett meg (ami ellen Széchenyi és Kölcsey küzdött), a sophistika antik irányával veti egybe, melyből a helléneket Sokrates vezette ki. «A tiszta hellenismus mentheti meg nemzetünket

az említett szellemi bajtól, mert ennek előadása világos és tartalomdús: ez szavakban takarékos, tárgyban gazdag.» Nincs irodalmunkban a görögségnek még egy ilyen lelkes himnusza, mely a nemzet politikai regenerációját is egyenest a hellén gondolkodásmód begyökerezésétől merte volna remélni.

S ezt a harmónikus gondolkodásmódot Széchenyinek, a nemzet philosophusának alakjában látja megtestesülve egy 1850-ben felolvasott akadémiai értekezésében;²¹ akkor, amikor a megvalósítható, reális nemzeti ideál önismeretre rázó magyar Sokratese már kiitta a méregpoharat: Döblingben élő halott. Széchenyi a philosophiát, vagy mint új szóval nevezte: a bölcséletert, éppúgy, mint Sokrates, nem pusztá elméletnek, hanem élettudománynak tekintette. «Kelet népé»-ből az «ok nép»-ét akarta kiformálni, melyet nem ronthat meg a rabulistica, a viszálykodás és irígység démona. Kelet népéből még hiányzik az élet összhangját biztosító mérséklet erénye: innen szellemi és politikai éretlensége. «Mi — mondja Széchenyi — keleti, azaz gőgös, magunkat túlbecsülő, saját keblünkbe nyúlni, önismeretre jutni, éppen nem akaró... még kiskorú, sőt gyermek nép vagyunk.» Ebből a szellemi kiskorúságból egyedül az vezethet ki bennünket, ami minden életbölcsesség feltétele: önvizsgálat, öngondolkozás és öncselekvés. Jellemző Széchenyi mély és sokoldalú hatására, hogy a magyar philosophia is, mihelyt azt hiszi, hogy megszületett, mint ideált magának őt reklamálja: a harmonizmus hívét látja benne, mert politikájában középutat tartott a történeti és az észjog, a dynastia és a nemzet érdeke, a jogok és a kötelességek között; a nemzet egyes rétegeit mindig az egész szempontjából tekintette; tervei nem ábrándosak, hanem a valósággal összhangzóak voltak. Bármily naiv dilettantizmus is ez az ú. n. magyar philosophia, megható és tiszteletre indító az a törekvése, hogyha már nem rendszeres elvek kifejtése útján iparkodik is magát igazolni, de a legnagyobb magyarnak erkölcsi és politikai ethosában akarja a maga próbakövét megtalálni. Alig kezdi meg Akadémiánk újra működését az 1849-diki katastropha után, a nemzet szörnyű elesettségében, Széchenyinek életbölcsességében keresi «a magyar egyezményes» bölcselkedés a *consolatio philosophiæ*-t.

V.

Széchenyi, az Akadémia megalapítója, nyugalmazott huszárkapitány volt. Az Akadémiának első csekélyszámú philosophus tagja között két nyugalmazott es. kir. kapitány foglalt helyet, mindkettő széles látókörű, európai műveltségű ember: Kállay Ferenc és Szontagh Gusztáv. Abban az időben nálunk még inkább megvolt a magántudós-typus, a tudós nem volt majdnem szükségkép professzor is. Egyébként a modern philosophia legnagyobb oszlopai egészen Kantig nem tanáremberek voltak: Descartes katonatiszt, Spinoza optikai műszerész, Bacon államférfiú, Hume magasrangú hivatalnok, Leibniz diplomata. Szontagh, a művelt katona, fiatal kora óta tanulmányozza kora philosophiai áramlatait. Gyakorlati gondolkodása a német idealizmusnak «eredetiség-vadászásától és rendszerkórságától», másrészt homályos nyelvétől, «bada beszédétől» korán visszariad. Ennek nálunk ő a legbuzgóbb és legfáradhatatlanabb ostromozója. 1839-ben megjelenik egy rendkívül világos, szinte már mai nyelven írt philosophiai bevezetése,²² mely csodálatosképen félév leforgása alatt elkel, tanuságául annak, hogy érdeklődést tudott kelteni a philosophia iránt. Pár év múlva (1843) megírja az első magyar sociológiát, vagy mint szerzője nevezi: «társasági philosophiát»;²³ ez mintegy elméleti háttere Széchenyi mérsékelt politikájának, melynek Szontagh kezdettől fogva lelkes híve. Az Akadémia nagyjutalmával koszorúzza meg.

Szontagh philosophiai álláspontja Friesre támaszkodik, aki Kant rendszerét a belső tapasztalás lélektani szempontjai szerint módosította: másrészt a skót iskola főképviselőjére, Th. Reidre, a XVIII. század második felébe nyúlik vissza, a «józan emberi ész», a common sense philosophusára, kinek rendszerét Szontagh korában Royer-Collard és Jouffroy tette Franciaországban ismertebbé és népszerűvé. Hetényi a magyar nemzeti philosophia épületét német és görög nyomon, Szontagh német és skót alapon iparkodott fölemelni.

A philosophia elé Szontagh is egyoldalúan gyakorlati feladatot tűz ki: «philosophálásunk végcélja nem más, mint

gyakorlati munkásságunk eligazodása». Ez felel meg a magyar észjárásnak is: «óvakodni fog — mondja akadémiai székfoglalójában²⁴ — a magyar philosopháló, nehogy a philosophiát merő elméleti tudománnyá alacsonítsa le, mint ezt az újabb német szemlélődési philosophia tette. A philosophia lényegesen életbölcse ség, s mihelyt nem az, téveszti célját». A magyar philosophiának ez a célkitűzése tehát a Hetényiével megegyezik. Emellett a harmónia alapgondolata is. A magyar philosophiának Szontagh szerint «összes tehetségeink harmóniai munkásságán kell alapulni», mert az ember lényege a harmóniai egység. A magyar, józanon szerkesztett philosophia «önmagokkal, a társasággal, világgal és sorssal kibékült s megelégedett emberek és polgárokat képezend».

Amikor Hetényi meghal, Szontagh veszi át az Akadémiában s kívülről a magyar egyezményes philosophia védelmét.²⁵ A világosi catastropha azonban már ekkor a nemzeti romantika álmait szétfújta; a magyar tudományosság kritikai tudata is közben megerősödött s szertefoszlatta a mondvascsinált nemzeti philosophia délibábos ábrándját. Már 1847-ben élénk vita folyik Akadémiánk philosophiai osztályának egyik ülésén,²⁶ vajjon lehet-e joggal külön magyar philosophiáról beszélni, mikor a philosophiának nincsen nemzetisége? A vita elég zavaros, mert az ellenfelek más malomban örölnek: nem választják külön a philosophiai rendszerek psychologiai s logikai jellegét. Szilasy János szerint, amint van német, francia, meg angol sajátos philosophia, akkép lehet magyar philosophia is. Ebbe sehogy sem tud belenyugodni az ülésen elnöklő agg Schedius, az æsthetikának Schelling útjait járó professzora, a Philocalia szerzője, akiben mint velejében német culturájú emberben, úgyis kevés a fogékonyság a magyar nemzeti romantika iránt. A német idealismus észcultusában növe fel, sehogysem akar elismerni többféle philosophiát: az emberi ész egy; a philosophia is, ha igaz, csak egy lehet. Nincs szükség német, francia vagy magyar bölcse ség szerkesztésére. Beszélhetünk a philosophiának a magyar viszonyokra való alkalmazásáról, de nem magyar philosophiáról.

A magyar nemzeti philosophiai mozgalom, mely a magyar gondolkodás történetének igen jellemző episódja,

psychológiai szempontból helyes alapbelátásból indul ki. Minden philosophia mintegy a nemzeti cultura összesűrített kifejezése, mert az igazi életközösség a nemzet, melynek a philosopháló egyén is csak egyik tagja. Az egyes nemzetek culturája pedig nem csupán az egyforma emberi ész alkotásai, hanem az értékfelfogásé is, mely gyökerében irracionális, a nemzeti karakter szerint különböző. Innen van az egyes nemzetek culturájának (jogrendszerének, vallásának, művészetének, irodalmának), egyben világnézetének, philosophiájának egymástól tipikusan elütő sajátossága. Az nem véletlen, hogy a francia iránytszabó philosophusok túlnyomóan rationalisták s a társadalmi-erkölcsi kérdések területén mindig uniformizálásra, egyenlőségre törnek; vagy hogy az angol gondolkodók tipikusan empiristák, individualisták és utilitaristák; viszont az sem vakeset, hogy a német philosophusok közül oly nagy számmal támadtak mystikusok, a világot az én-ből levezető idealisták, a sokféleiben egységet, harmóniát kereső, az ellentéteket, a thesist és antithesist kiegyenlíteni próbáló synthetikus gondolkodók. Azonban, jöllehet a nemzeti szellem és cultura talaja az egyes népek philosophiai gondolkodásmódját s rendszereit sajátosan színezi is, ez a színezet csak psychológiai-történeti fejlemény, mely nem hozható létre mesterséges és szándékos módon. A mi magyar egyezményes rendszeralkotóink azonban tiszteletreméltó naivitással és hazafisággal éppen erre az artefactum-ra törekedtek. Nem vették észre, hogy a nemzeti sajátos színezet egyáltalában nem érintheti a philosophia logikai tartalmát, igazságérvényét. Ha a philosophia mint a világnak és életnek egységes és egyetemes elmélete akar szerepelni, akkor igazolt, logikusan indokolt tudománynak kell lennie; mint ilyen azonban csak az általános, nemzetközileg egyforma emberi ész talaján épülhet fel. Egy nemzet nagy gondolkodóinak philosophiáját mintegy a nemzeti cultura és szellem magáraeszmélésének foghatjuk ugyan fel, de amennyiben ez a philosophia az igazolt tudomány igényével lép fel, próbaköve mégis csak az egyforma emberi ész evidentiája.

Jól látja ezt Erdélyi János, aki az ötvenes évek végén

hadat üzen a nemzeti philosophiának s mindenkorra el is temeti. Herdertől, aki ifjúkorában nagy hatással volt reá (aminek köszönhetjük népmeséink, népdalaink s közmondásaink első gyűjteményét 1846—48-ban), megtanulta a nemzeti sajátosság megbecsülését. Viszont Hegel a lelkébe rögzítette az egyetemes szellem, az általános emberi ész cultusát, mely az egyes nemzeti jellegű philosophiákban csak a fejlődés történeti fokozatait látja. Mint vérbeli hegelianus, szatirikus hévvel védi meg Szontaghék támadásával szemben a német idealismust s ezzel a philosophia theoretikus jellegét.²⁷ E polémiájában tűnik elénk a magyar gondolkodás történetében a logismus első tudatos támadása a psychologismus ellen, mely a magyar egyezményes rendszer egyoldalúan gyakorlati, életrevaló jellegében, mai műszóval élve, a pragmatismus formáját öltötte fel. Szontagh ugyanis egész világosan megformulazza a pragmatismus igazságelméletét: «Minden tudomány bece — mondja — általában, igazságától van föltételezve, továbbá életrevalóságától». S mintha már megsejtette volna, hogy ez a pragmatista igazságtheoria félszázad mulva Amerikában fog megszületni: már ekkor a dollár-philosophia technikai hazáját állítja oda a magyarnak eszményképül: «Tekintsetek Amerikára, majdnem kizárólag azon tudományokat művelik, melyek az életben közvetlen hasznuk». A tudománynak s a philosophiának eszerint nem az igazságok megállapítása a célja, hanem egyedül a közvetlen technikai haszon; ha az ismeretnek nincsen gyakorlati értéke, ha nem életrevaló, azaz improductiv, akkor nem is lehet igaz. «Sohasem gondolkoztak — fakad ki ennek hallatára Hegel magyar tanítványa — még oly alacsonyán nálunk a bölcsészet dolgában». Hiába kiált rá Macheth Banquo árnyékára, a metaphysikára: eredj onnan! Ha az árnyék el tűnik is, újra megjelenik. Leverik: fölkel; megölik: föltámad; rávallanak: újra előttük áll.²⁸

Szontagh a negyvenes évek elején a nagy magyar Hegelvitában letépette a hegelistákat, ezek elhallgattak. De most majdnem két évtized mulva Erdélyi szeges írásaiban a «berlinismus» egyszerre föltámad s bosszút áll a régi diadalért. Fejére olvassa Szontaghnak, hogy ő is velejében hegelista,

amikor a gondolat és a lét azonosságát tanítja: «Ész van a természetben is szintúgy, mint az emberben; . . . az összes valóság a mindenható gondolat tárgyilagossá létesülése lévén, egy kútfőből és pedig gondolathból eredvén, szükségkép szintazon alaptörvényeknek is hódol, csakhogy az, ami a valóságban a lét törvénye, ismeretünkben a gondolkodás törvénye».²⁹ Mi egyéb Szontaghnak ez a gondolata, mint Hegel rendszerének sarkköve?

Az egyezményes rendszer úgy született meg, hogy a «hegeli észficamodásokkal» szemben egyesek a magyar józan elmére szabott philosophiát akarták megteremteni. A philosophia kérdése szinte a hazafiság ügye lett. De hazafiság dolgában a hegeliánus Erdélyi sem akart ellenfelei mögött maradni. Egyszerre fölfedezi, hogy semmi más philosophiai rendszerrel sem egybehangzóbb a magyar elmejárás mint éppen a hegelivel. A magyar közmondások egész bokrárt idézi, melyek az ellentéteket egyesítő speculativ gondolkodásmódra vallanak: egynek elmulása másnak újulása: a világ tagadva szaporodik: kevésből sokat végy: sírva vígad a magyar stb. Csodálkozik azon, hogyan merik kigúnyolni a magyar hazafiak Hegelnek anders-sein, an-sich-sein, in-sich-sein, für-sich-sein szavait, mikor a régi magyar nyelv tele van a mibenlét, hogylét, mivolt szavakkal. Mi magyarok annyira kevésbé vagyunk áthatva a speculativ gondolkodás föntségétől, hogy számára föl sem vesszük a régi nyelv ereklýeit, ott engedjük veszni a szótárban nyelvtörténeti múmiának. Hogy a magyar nyelv természeténél fogva mennyire speculativ-logikai jellegű, legjobban a copulának az ítélethöz való elhagyása bizonyítja. Hegel mutatta ki,³⁰ hogy a kopula nem tartozik az ítélet logikai formájához, csupán grammatikai fölösleg, mert az ész az együvé tartozó fogalmakat nélküle is egybekapcsolja. «Én sohasem bírom megfogni — kiált fel Erdélyi hazafias örömmel — mikép tudott egy német bölcsh. Hegel, ily magyarosan, vágy az ősmagyar ezelőtt már századokkal oly hegeli módra gondolkozni. Így szövi be magát az ész a nyelv szavaiba s gondolatformáiba, mikép gubójába a selýmér.»³¹ A magyar természeténél fogva speculatióra termett: mint jogásznép, elsőrendű a distinctióban;

vas annak a feje, aki több adatot megbír a magyar ügyvédnél s boszorkány, aki találékonyabb. Az ilyen népet kár kímélni, sőt erővel ki kell verni a gondolkodásnak, mint nyáját az úsztatónak, hogy ne csak distingváljon mindig, de speculáljon is.³²

Erdélyi buzdítása bizony pusztában hangzó szó maradt: legtöbb tudósunk csak tovább distingvál, de nem speculált. Hegel iskolája már egy emberöltővel azelőtt felbomlott, dialektikai módszerének hatása inkább csak egyes tudomány-szakokban, a jogtudományban, a történetfilosóphiában, főkép az æsthetikában élt tovább s éppen az utóbbit nálunk Erdélyi buzgósága és mélysége képviselte.³³ A pædagogikiában már előbb Warga István, a jogbölcészetben Szeremlei, a történetírásban Csengery, Szalay és Wenzel, a művészet-történetben Henszlmann munkáiba szűrődtek be a hegeli rendszer egyes sugarai. Az utóbbi a negyvenes években még a speculativ idealismus ellen foglal állást, amikor az ókor és az újkor művészete között párhuzamot von, későbbi munkáiban azonban Hegel jelentékeny hatása ismerhető föl. Ugyancsak a német idealismusnak metaphysikai talaján mozognak Greguss Ágostnak első munkái is; később Rendszeres Széptanában már a psychológiai alapvetésű æsthetikának képviselője. A nálunk már az ötvenes években erősen fellendült uralaltáji összehasonlító nyelvtudomány Hunfalvy Pállal az élén. ridegen elzárkozik a «híres philosophiai tudománytól». Első természetes programja, hogy megállapítsa a rokonnyelvek közötti egyezést és különbséget, «a magyar nyelvnek minden izikéjét oklevelesen meghatározza». Hevesen meg is rója Erdélyi a magyar nyelvészeket, hogy csak az adatokat kutatják a nyelvben s nem philosophálnak. Ő azt szeretné, ha a nyelvész a magyar sajátos észjárást kutatná a nyelvben: vajjon ugyanazt a hangot miért vettük át máskép, ugyanazt a tárgyat miért neveztük el más tulajdonsága alapján, ugyanazt a nyelvtani alakot miért szerkesztjük más módon, mint a többi nép? A hangok, szavak, szerkezetek mögött rejlő felfogás megmagyarázása szerinte a philosophiai nyelvtudomány feladata. A nyelvészek és történészek adatgyűjtő és forrás-

kutató irányzata azonban az ötvenes években már a positivismus szellemének európai fuvalmára utal. A philosopháló nyelvészkedésnek s a Horvát István-féle történeti ábrándos constructióknak egyszersmindenkorra vége.

Erdélyi mellett még csak egy jelentékenyebb hegelianus philosophusunk van, ugyanakkor, amikor Madách nagy történetphilosophiai tragédiájának is számos fordulatát és sorát Hegel geniusa ihleti meg: Kerkápoly Károly. Ő is, akárcsak Erdélyi, jól látja a tudományos szellemnek a metaphysikától való általános elfordulását; ezt azonban nem valami egyetemes szellemi áramlatnak, hanem csak annak a balítéletnek tulajdonítja, «mely a mélyengző szemlélődést nem tartja egyezőnek a magyarnak külreható cselekvény természetével s mely véli, hogy a szemlélődés terjedésével mindinkább megszűnnék a magyarnak azon gyakorlati jelleme, mely az államélet terén oly fényes eredményeket szült». Azonban Hegel hatása alatt visszariasztó nyelven megírta *Tiszta Észtana* (1863), éppen nem volt alkalmas e balítélet szétozlatására. Pedig számos eredménye igen figyelemreméltó s csak a századunk elején meginduló logisztikus irány jutott olyan értékes belátásokra, mint amilyeneket Kerkápolynál találunk. Irodalmunkban ő választja szét először szabatosan a logikát a psychológiától s formulázza meg a tiszta logika fogalmát. Innen érthető, hogy a logikát nem gondolkozástannak, hanem helyesen gondolattannak nevezi.

Az utolsó magyar hegelianusok majdnem valamennyien Joh. Ed. Erdmannak, a hallei egyetem híres tanárának, a hegeli tanok legkiválóbb népszerűsítőjének tanítványai. Őt hallgatja a negyvenes évek végén Kerkápoly Károly, Greguss Ágost, aki több kisebb munkáját magyarra is fordítja, Domanovszky Endre, később Molnár Aladár. A két utóbbira Hegel rendszerének leginkább történeti iránya hat: Domanovszky megírja a philosophia történetét (4 köt. 1871—1890), de csak a renaissanceig jut el az Akadémiától megkoszorúzott munkáiban; Molnár Aladár a magyar közoktatásügy XVII. századbeli történetét írja meg, melyet Akadémiánk ad ki.

VI.

A múlt század második felének általános philosophiai szelleme és különféle áramlata tükröződik vissza a magyar philosophia törekvéseiben is, amint ezek a M. T. Akadémia fórumán jelentkeznek. A hegeli rendszer összeomlása után új philosophiai rendszer egyelőre nincs kialakulóban. Németországban a szélső idealismus nyomában visszahatásképen a materialismus hulláma erősödik, mely a philosophiát a hegeli gógös speculatiókkal azonosítja s megvető hangon hirdeti, hogy a philosophiát, az emberi szellemnek ezt az *Odysszeját*, a természettudományokban folyó exact tapasztalati kutatás már egészen fölöslegessé tette és végleg kivégezte.³⁴ Erős philosophiaellenes szellem kap lábra a positivismus nevében a szaktudományok körében. A philosophia elfordul jelenétől s a maga múltjába mélyed, innen akar erőt meríteni az önállóságát fenyegető, a speculatiót elítélő és csak a «tények» fetisizmusát űző naturalismussal szemben. A philosophiának ez a historizáló iránya még Hegel iskolájának szelleméből, a fejlődés világelvéből indul ki: a gondolkodás történetét azért kell vizsgálunk, mert a történetben maga az ész tárul fel az ő logikai rendjében: amik az egyén fejlődésében az önmegismerés actusai, ugyanazok az emberiség életében a philosophia rendszerei. A philosophia általános historizáló szelleme azonban így inkább hátra néz, mint előre. A csupa historizmus a philosophiai vénát lassankint elapasztja, a friss és új problémalátásnak, mintegy a «gondolatfájásnak» megcsökkenését okozza. Az ilyen egyoldalúan historizáló korszakban a philosophiai synthesre való rendszeres törekvést csupán a «szempontok» cultusa pótolja.

Az Akadémiánk elé terjesztett philosophiai munkálatok túlnyomó része az ötvenes-hatvanas években a philosophia múltjára vonatkozik, a systematikus kérdések tárgyalása egészen háttérbe szorul. Különösen előtérben áll az antik világ philosophiája, melynek a németeknél olyan elsőrangú bűvárai támadnak ebben az időben, mint Zeller, Bonitz, Trendelenburg, Waitz, vagy a franciáknál Didot, Barthelemy

St. Hilaire. Ezek hatása alatt Akadémiánkon szépszámu előadás hangzik el Platonról, Aristotelesről, Senecáról.³⁵ Köztük a legértékesebbek azok, melyeket Haberern Jonathán terjeszt elő, aki valóságos apostola az Aristoteles-cultusnak. Ezt szoros összefüggésbe iparkodik hozni kora naturalistikus áramlatával. Aristoteles ugyanis a maga philosophiáját széleskörű megfigyelésre, a tények gazdag alapjára építette. Az evolutio elméletének korában tehát rokonszenvesnek kellett lennie annak a görög gondolkodónak, aki folytonos átmenetet fedezett fel az élettelen s élő között, aki az állatvilágban, mint egészben, fokozatos haladást pillantott meg a fejletlen életalakoktól a mindig tökéletesebb alakok felé, aki minden téren a genetikus felfogásmód képviselője. Haberern lefordítja Aristoteles psychológiáját, politikáját és ethikáját.³⁶ De nemesak az antik, hanem az újkori philosophia classikus alakjairól is ebben az időben sűrűn értekeznek akadémiikusaink: Baconról ketten is, Erdélyi János, majd Greguss Agost (1861, 1863), Descartesről és Schellingről Horváth Círil (1864, 1862), Kantról és Hegeliől Purgstaller József (1864), aki egyébként a legjobb philosophiai tankönyveket írja, Friesről Vandrák András, Schopenhauerről Almási Balogh Sámuel (1864). Láttuk, hogy az Akadémia a magyar gondolkodás történetének megírásáról már 1831-ben pályázat útján gondoskodott. 1841-ben a philosophiai osztály felszólítja tagjait, hogy a hazai jelesebb philosophusok életét és műveit ismertessék; később e felszólítását megismétli.³⁷ Döbrentei Gábor 1847-ben Apáczai Csere János philosophiájáról értekezik, majd az Akadémia Horváth Círil bevezetésével kiadja Apáczai *Magyar Logikáskáját* (1867).³⁸ Szilasy János több magyar gondolkodónak (Makó Pál, Horváth János, Imre János és Faludi Ferenc) philosophiai munkáit ismerteti, Erdélyi János pedig a magyar philosophia multját tárja föl fáradhatatlan kutatás árán a XVII. század végéig.³⁹

A maga multjába mélyedő philosophia e közben kénytelen Akadémiánk felolvasó-asztalánál is a maga létjogát s önállóságát megvédelmezni a bámulatosan fejlődő természet-tudományokkal szemben, melyeknek positivista szelleme a philosophiában legfeljebb a többi tudományok eredményei-

nek encyklopædiáját, de nem tőlük tartalmilag különböző önálló tudományt hajlandó látni. Amíg a század elején Németországban az egyetemi ifjak metaphysikai kategóriákért súlyos párbajokat vívnak, most a «philosophus» szó szinte személyes sértés számba kezd menni. Ez a hangulat nálunk is erősen terjed. Ezzel az áramlattal szemben a philosophia sajátos létjogát Somogyi Károly (kanonok, a szegedi Somogyi-könyvtár alapítója), Molnár Aladár s Domanovszky Endre védi meg Akadémiánkon,⁴⁰ kimutatva, hogy kell lennie egy külön tudománynak, mely a tudományos megismerésnek és a létezésnek általános természetét teszi vizsgálódása tárgyává, mert hisz ezzel egyik szaktudomány sem foglalkozik. «A causalitásról — mondja Molnár Aladár hat évtizeddel ezelőtt írt, de jobban ma sem megírható székfoglalójában — épúgy beszél a történész, mint a chemicus; lényegről, célosságról csak úgy szól az államgazdász, mint az æstheticus; a geológus csak úgy ítél, következtet, mint a jogtudós, nem azért, mivel æstheticus, jogász vagy természethúvár, hanem mert gondolkodó ember. De mi az a causalitas vagy a célosság, mik ezek törvényei? Mi viszonyban vannak lényeg és jelen-ség? Mik a helyes ítélés és következtetés kellékei? — azt sem a természettudós, mint a természet bűvára, sem a jogász, mint a jogélet nyomozója nem vizsgálhatja. A politikusok és történészek nemcsak beszélnek elvekről, hanem fölöttük szigorúan ítélnek; de mi az «elv?» — ez sem politikai, sem történelmi kérdés». És hasonlóan egy sereg alapfogalmat tesznek már fel eleve az egyes szaktudományok, melyeket maguk nem vizsgálnak meg: ezek kutatása a philosophiának, mint tudománytannak és metaphysikának sajátos feladata. A «metaphysika» szót Molnár, bár csak egyszer és félénken, de mégis ki meri ejteni, abban a korban, amikor szinte el volt átkozva. Egy évtizeddel előbb még Erdélyi János hevesen tör lándzsát a metaphysika tudományos létjoga mellett, mert ennek kikapcsolása az ember számára nem kevesebbet jelent, mint az eszéről való lemondást. «Azonban kérdés: lemondhat-e? A vakond túr, mert neki túrni kell; az ember gondolkodik, mert ezáltal ember. De továbbá az sem hiába való kérdés: mi minden fogna ez

esetben maradni tudománynak metaphysika nélkül? Bizony legföllebb is meddő, sivatag tekintet a külvilágba, mint az állatok megrebbenése. Még csak heraldikára sem lehetne kilátásunk.»

Ennek ellenére a század közepétől három évtizeden keresztül Akadémiánkon egyetlen metaphysikai értekezés sem hangzik el. A magyar philosophusok vagy a gondolkodás multját vizsgálják, vagy pedig logikai, főkép módszertani kutatásokat folytatnak, mert ez a philosophiának egyetlen területe, melynek önálló létjoga legkevésbé vonható kétségbe. Új metaphysikai rendszerre — mondja Brassai ⁴¹ — ezidő szerint nincs kilátás; Hegel után a metaphysika úgy hangzik, mint *Ilias post Homerum*. Efféle elszerencsétlenedett Iliáskák a Comte positivismusa s a Hamilton metaphysikája, a Stuart Milleket nem is említve. Ha metaphysikáról szó lehet, ez legfeljebb eklekticismus számba mehet. Így akadémikusaink kerülve a metaphysikát, különös praedilectióval fordulnak a formális jellegű módszertani kérdések felé. Horváth Círil 1867-ben kora philosophiai módszereinek meg hasonlását jellemzi, azzal a meddő eredménnyel, «hogy a philosophiai módszerek jelen állapotának legkiválóbb tulajdonát a bizonytalanság teszi». ⁴² Brassai ugyanekkor egymás után három értekezést is olvas fel a módszerről, de a maga eredeti modorában főkép a módszer didaktikai alkalmazását vizsgálja. ⁴³ Egészen a nyelvészkedő Brassai szelleme szól az Akadémiától megjutalmazott s kiadott *Logikájában* (1858). Címe szerint ez a logika ugyan «lélektani alapon» van kidolgozva, de bátran homlokára írhatnók: «nyelvtani alapon» fejtegetve. Hegel Brassai szerint a logikát a metaphysikai vonatkozással teljesen tönkretette, a kettőnek egymáshoz semmi köze. «A logika célja az emberek közt egymás értésének eszközlése; feladata, hogy a beszélőt értelmesen beszélni s a hallót érteni képesítse.» Brassai előtt a logikának mindig társadalmi-psychologiai s grammatikai oldala lebeg. A sok eredetieskedéssel s egészen egyéni műnyelvvel megszerkesztett logikának nem sok hatása volt. ⁴⁴ Brassai azonban még két évtized múlva is egyik akadémiai előadásában (*Logikai tanulmányok*, 1877) szigorúan ragaszkodik a logikának,

mint a kölcsönös megértés tudományának fogalmához, hivatkozva ennek görög nevére, a dialektikára is, ami nem egyéb, mint beszélgetéstan. Ugyancsak nagy ellenfele a logika normatív jellegének, melyet Drobisch formulázott meg: a psychologia a gondolkodás természeti törvényeit vizsgálja, a logika pedig a helyes gondolkodás normatív törvényeit. «De ha a gondolkodás törvényei már megvannak — kiált föl Brassai — s a psychologia megismertette, mi szükség kiszabni vagy parancsolni őket?» A gondolkodásnak szabályokat adni épp oly nevetséges, mint a gyomornak az emésztésre, a szívnek a vérszivattyúzásra, a szemnek a látásra, a fülnek a hallásra, a hálnak az úszásra, a póknak a hálókötésre utasításokat kimérni. Minden rendbejön a nyelvész Brassai szemében, ha a «gondolkodás törvényei» helyébe «a gondolatok közlése törvényeit» állítjuk. Brassai éles kritikai eszének különös érdeme az a mód, ahogyan John Stuart Mill módszereinek (egyezés, különbözés, maradványos stb. módszernek) kánonát bírálja. Idevágó elemzése ma is a logikusok legnagyobb figyelmére méltó.

Amíg Brassai a formális logikát a normatív jelleg szempontjából támadja, Domanovszky Endrének ugyancsak a hetvenes évek végén a logika fogalmára vonatkozó tanulmányában Hegel szelleme támad föl. A formális logika programja Domanovszky szerint ugyanis azért helytelen, mert a gondolkodás törvényeit nem tekinti egyben a lét törvényeinek is, pedig az észnek és a valóságnak logikai szerkezete ugyanaz: «a logikai elemnek minden valóságban mint szükségképi mozzanatnak meg kell lennie».⁴⁵

VII.

Hegel hatásának, mely legtovább a logika és az æsthetika területén nyúlt el, nálunk ez az utolsó hullámvetése. Metafizikája most már egyetemesen abban a kritikában részesül, melyet még a harmincas években Kállay Ferenc gyakorolt rajta: «A philosophiának nem az absolutumon kell megkezdnie a vizsgálódást, mert román lesz belőle».⁴⁶ Közben Németországban a philosophiai anarchia közepett a történeti

irányzat a nagy német idealismust megelőző korszakba nyúl vissza, Kantot nemcsak rehistorizálja, hanem egyben a kor szelleméhez alkalmazva, mintegy kortársnak tekintve, benne pillantja meg a philosophia renaissanceának forrását. A «zurück zu Kant!» jelszó, melyet a gondolkodás multjának nagy bűvára, Ed. Zeller kiált világgá (1862), mélyen a kor szellemi structurájában gyökerezik. Az erősen positivista szellem, mely ellensége volt minden metaphysikai speculációnak, Kantban elsősorban a régi metaphysika megsemmisítőjét látta, aki a megismerés határait iparkodott óvatosan kimérni. E mellett Kant alakja a mult homályából azért is bontakozott ki rokonszenvesen, mert összhangban volt a kor naturalistikus szellemével, mely igazi tudományt csak a matematikában s a természettudományokban volt hajlandó látni, azokban a tudományokban, amelyek megismerési módján vizsgálta Kant a megismerés természetét általában. Torkig voltak továbbá a mélyebb gondolkodók a naiv, de gőgös materialismussal (Moleschout, Büchner) s a kriticismus nagyon alkalmas volt ennek alapos philosophiai megcáfolására. Így a kor lelkében már eleve különös belső fogékonyság rejtőzött Kant rendszerének cultusára. Ennek hullámai csakhamar nálunk is jelentkeznek. Kant a magyar gondolkodást különben is egyszer már nagyobb erővel megragadta. Rendszerét még életében nálunk főképp a német egyetemeket megjárta protestáns paptanárok széltében tárgyalták. Csakhogy míg a XVIII. század végén s a XIX. század elején Kantnak főképp az erkölcsphilosophiája volt a magyar érdeklődés középpontjában, most, a XIX. század három utolsó évtizedében, a neokantiánus mozgalomnak eredetéhez mérten, nálunk is a kanti ismeretelmélet jut túlsúlyra.

E fordulat Akadémiánkon több ponton érezhető. Először a magyar gondolkodás legnagyobb alakjának, Böhm Károlynak első akadémiai értekezésében 1881-ben (A lényeg formaisága), mely nemsokára megjelent nagy művének (*Az ember és világa*. I., 1883.) egyik részlete. Böhm szellemi fejlődése egyébként jó tükre az akkori magyar philosophia állapotának. Ifjúkorában (1866) — mint Naplójából kitűnik ⁴⁷ — ízig-veéig materialista; Feuerbach különösen mély hatással van reá.

Herbart először jobban imponál neki, mint Kant. De csakhamar az utóbbi válik vezetőjévé, miután előbb még Hegel dialektikai kereteit természettudományi tartalommal próbálja kitölteni. Kant criticismusa döntő volt rendszere kialakulására. Eleinte Kantban ő is csak a metaphysika kritikusat látja, de aztán mindjobban behatol a criticismus positiv szellemébe s ezt, kihüvelykezve a wolffianismus scholasticus formuláiból, továbbfejleszteni iparkodik. Említett akadémiai értekezésében már kiküszöböli a noumenonnak és phänomenonnak Kantnál szereplő metaphysikai dualismusát, mely az utána bekövetkező idealismus ábrándjainak tárt kaput nyitott. Böhm kimutatni iparkodik, hogy a substantia és a jelenség viszonya tisztán logikai conceptio, melyet nem szemlélni, csak gondolni lehet. Böhm rendszere kiindulópontjává az okság vizsgálatát teszi s ennek alapján odajut, hogy a jelenségen túl semmiféle ismeretünk nem lehetséges. Kant subjectivistikus álláspontjára helyezkedik, melyet a legkövetkezetesebben vezet végig, miközben Kant rendszerét megtisztítja az idegen elemektől s továbbfejleszti. Így átformálja a substantia-fogalmat, mely Kantnál a noumenon maradványakép a régi metaphysika vágányán mozog; csak felfogásmódoknak mutatja ki az anyag és az erő fogalmát, melyek Kantnál még realitás-színezetűek. Tisztázza a Kantnál annyira homályos «forma» fogalmát; Kanttal az okság aprioritását vallja, de az okság szükségképeniségét nem a logicumában, hanem a szemléleti tevékenységben keresi. Az ismeretkritika Böhmnél is a régi metaphysika lerombolásához vezet: ez olyan tárgyakra vonatkozik, melyek mint tőlünk független tárgyak, nincsenek adva számunkra; «ismerni tulajdonképen csak azt bírjuk, amit mi magunk alkotunk, amit a mi formáinkba önthetünk». Ez az eredmény a kor másik nagy áramlatával, Comte positivismusának metaphysikaellenes felfogásával is összhangban áll, mintegy ennek az ismeretelméleti megalapozása. Böhm, bár rokonszenvet érez a positivismus iránt, magát nem engedi a positivisták közé besorozni, mert a philosophia célját nem látja pusztán az ismeretek egyszerű rendezésében és hierarchiájában.

Közben Németországban az újkantianizmus részben Kant-philológiává kezd laposodni: Kantnak problémái helyett majdnem jelentősebbé vált Kant értelmezése, a Kant-probléma. Egyesek észreveszik, hogy a philosophia köre Kant értelmében sem szorítható pusztán az ismeretelméletre, erre a «félénk tartózkodástan»-ra (Nietzsche), mely a megismerést folyton finomabb metszetekre vagdalja, de a sok negatív kritika nem engedi hozzájutni a pozitív synthesishez, a rendszeres világnézet kialakításához. Észreveszik, hogy Kant nemcsak a tiszta ész kritikáját írta meg, hanem a gyakorlati ész bírálatát is: erkölcsi metaphysikát is szerkesztett, mint rendszerének pozitív oldalát. Így kezd megindulni a modern értékelméleti kutatás. Azonban jórészt ferde irányban: az értékélmény pszichológiai síkjában. Böhm legnagyobb tette, mellyel megelőzte a külföldi vizsgálatokat, az érték fogalmának tisztázása, az értékelmélet szilárd alapvetése. Ennek feladatát és alapproblémáját Akadémiánk előtt fejtette ki székfoglalójában (1900) ⁴⁸ Először választja itt szét szabatosan az értékelés és az érték mozzanatát s ennek megfelelően a pszichologia és az értékelmélet sajátos feladatát, hogy aztán nagy művében az értékelméleti idealismus álláspontján az értékek hierarchiáját megállapítsa. ⁴⁹ E téren mintegy betetőzi a rendszerét éltető subjektivistikus meggyőződést, álláspontja mindjobban Fichte felé tolódik: a Fichte-féle «Setzen» nála a projectio fogalmává tisztul. Ennek egyik hajtása a megismerés centrális mozzanatára, a megértésre vonatkozó finom vizsgálata is, mely a logikai önértéket a jelentésben pillantja meg. Idevágó «ismeretelméleti töredéke» a nagy gondolkodónak Akadémiánkon már hattýúdala volt. ⁵⁰

Azok az ifjú szellemi argonauták, akik a mult század hatvanas-hetvenes éveiben a német egyetemekre mentek a philosophia aranygyapjáért, újkantiánus szellemmel töltkezve térnek vissza s itthon főkép ennek szolgálatába szegődnek. Alexander Bernát és Bánóczi József Berlinben 1870 táján Benno Erdmannal, ki később a nagy berlini akadémiai Kantkiadás lelke, s Friedrich Paulsennel, majdan egy nagy Kant-monographia szerzőjével, együttesen mélyednek bele Kant tanulmányozásába. Ennek köszönhetjük egy évtized mul-

tán Alexandernak a *Kritik der reinen Vernunft* százéves megjelenési fordulójára írt s Akadémiánktól kiadott jeles Kant-könyvét, majd Kant Prolegomenáinak s főművének, a *Tiszta ész bírálatá*nak, fordítását,⁵¹ a *Filozófiai Írók Tárá*ban. Ezt a M. T. Akadémia anyagilag kezdettől fogva támogatta, mert jól tudta, hogy a magyar filozófiai kultúrát semmi sem mozdíthatja hatékonyabban elő, mint a classikus philosophusok műveinek nyelvünkre való átültetése. Amikor 1881-ben a *Tár* megindult, az emberiség filozófiai közkinséből nyelvünkön úgyszólván semmi sem állott rendelkezésünkre. Ma irodalmunkban majdnem valamennyi classikus philosophus, némelyik több művel is, képviselve van. Alexander és Bánóczy Kant-fordításaikkal különös érdemet szereztek a magyar filozófiai nyelv megszilárdítása, símulékonnnyá és hajlékonnnyá formálása körül is, amire nézve félszázadon keresztül éppen Akadémiánk körében annyi tiszteletreméltó törekvés hajótörést szenvedett. Az Akadémia támogatásával megjelent *Filozófiai Írók Tárá*nak legnagyobb része van a magyar filozófiai műveltség fejlesztésében és terjesztésében.

Az újkantiánus mozgalom áramlatába kapcsolódik bele Medveczky Frigyes régebbi akadémikus munkássága is. Első, németnyelvű munkáiban még arra tesz kísérletet, hogyan kapcsolhatná össze Kant ismeretkritikáját s természetfilozófiáját a modern fejlődéselmélettel. Akadémiánk fórumán azonban már Kant etikájának és jogfilozófiájának összefüggését kutatja, majd Kant szellemében a positivismus empiristikus felfogásával szemben, mely az etikában is csak ténytudományt hajlandó látni, megvédelmezi az ethika normatív jellegét. Később a társadalomelméletek története köti le érdeklődését, végül pedig Pascal Ielkének subtilis elemzésébe mélyed.⁵²

Az újkantiánus iránnyal párhuzamosan a hetvenes-nyolevanas évektől kezdve a magyar szellemi életben mind tudatosabban tör előre a positivismus az Akadémiában s ezen kívül mind a szaktudományokban, mind a filozófiában, úgyhogy az egész magyar tudományos élet mintegy a positivismus szellemi éghajlata alatt virágzik. Kant mellett

Comte, J. St. Mill, Taine és H. Spencer nevétől visszhangzik pár évtizeden át, körülbelül századunk elejéig, a magyar tudományos élet valamennyi csarnoka. A jogbölcsezetben Pauler Tivadar régebbi észjogi irányát felváltja Pulszky Ágost positivista felfogása Akadémiánkon is. A biológiai és physiológiai irányú æsthetika, mint az általános positivista-termesztudományi áramlat egyik hajtása, Pekár Károlyban talál hivatott képviselőre, kinek munkáját az Akadémia megjutalmazza. Hasonlóképen Jászi Oszkárnak «Művészet és erkölcs» című, ugyancsak ilyen irányban mozgó művét. Maga Beöthy Zsolt, mint az æsthetikának Akadémiánkon irányadó képviselője, nem positivista; de nem is a speculativ «Aesthetik von oben»-nak, hanem Fechner hatása alatt a műélvezés és műalkotás pszichológiai elemzésére támaszkodó «Aesthetik von unten»-nak hive, kinek főkép a művészetek történetéből vett példákra vonatkozó elemzése maradáno értékűek. Alexander Bernátnak a művészet lelki indítékaira és értékére s a művészi képzeletre vonatkozó tanulmányai æsthetikai irodalmunk legjelesebb termékei közé tartoznak, melyekben a biológiai szempont nem csekély szerepet játszik.

Amikor az Akadémia 1892-ben egy külön philosophiai folyóiratot indít meg, az *Athenaeumot*, ennek programját szerkesztője, Pauer Imre merőben positivista szellemben szabja meg. Élesen támadja a philosophiának kétezer éves aristotelesi meghatározását, mely szerint a végső okok tudománya. Ezek kutatására az emberi elme nem vállalkozhatik, mielőtt a közelebbi okokkal nincsen tisztában, melyek az egyes tudományok számára oly sok ügyel-bajjal és csak töredékesen hozzáférhetők. A philosophia feladata nem lehet egyéb az *Athenacum* első szerkesztőjének Comte-ból táplálkozó felfogása szerint, mint az egyes tudományok eredményeinek összegezése, amiből természetesen csak relativ értékű világnézet szerkeszthető, mintegy betetőzésül, s egyben jellemzéséül a tudományos haladás időszerint változó állapotának. Minden philosophiai tudományág kizárólag a positiv tudományok tényein s törvényszerűségein épülhet fel. Így a psychológiában a lelki tünemények magyarázata egyes-

egyedül az agyphysiológiától várható. Az etikának sem jut egyéb szerep, mint az, hogy az erkölcsiségnek «az emberi természetben és szervezetben rejlő alapjait kutassa fel». tehát pusztán az öröklés biológiai tényein, a morál- és kriminálstatisztika adatain, a bűnözés psychológiájának pozitív eredményein kell nyugodnia, távol minden a priori érték-speculatiótól.⁵³ Természetesen a magyar philosophálás fejlődése a positivismusnak ezt az egyoldalú, velejében philosophiaellenes program-keretét magában az *Athenaeumban* hamar szétfeszítette.

Legtovább Posch Jenő ragaszkodott a positivismus eredeti orthodox programjához, mely szerint a philosophia csakis a tényekkel, az értékelések psychogenetikájával, de nem az értékek táblájával foglalkozhatik. Az idő elméletéről írt munkájában (két kötet, 1896) az időt, a lelki jelenségeink természetéről szóló hatalmas művében (két kötet, 1914) a lelket csak a régi metaphysika chimærikus maradványának bélyegzi; a lelki jelenségek kizárólag a test reflexei. A merő positivismus szellemes kritikáját Akadémiánk forumán a már századik éve felé járó nagy polyhistorunk, Brassai Sámuel adta meg «Az igazi pozitív philosophia» címen (1896).

A positivismusnak és az újkantianizmusnak, mint a kor leghatalmasabb philosophiai áramlatainak, egybeolvasztásán fáradozik Pauler Ákos is, amikor 1903-ban először lép Akadémiánk elé.⁵⁴ Az ismeretelméleti categoriák problémáját vizsgálva, annyi specifikus pozitív tudományt különböztet meg, ahányféle sajátos, már másra vissza nem vezethető változásnemet találunk a valóságban. Ezen az alapon a tudományoknak olyan rendszerét szerkeszti meg, mely lényegében a tudományok Comte-féle hierarchiájának felel meg. A philosophia azonban a XIX. és XX. század fordulóján világszerte nagy belső átalakuláson megy keresztül. A positivismus minden érdeme mellett elveszti suggestiv erejét. Az újkantianizmus életereje is fokozatosan kiapadóban van, kivéve a bádeni iskolát, Windelband s Rickert értékelméleti irányzatát, mely a meddő ismeretkritikán s Kant-philológián túl pozitív-constructiv jelleget ölt. Rickertnek az időtlenül érvényes, abszolút értékekről szóló elmélete a magyar gondol-

kodás fejlődésének is egyik hatékony motivumává válik. Ez a felfogás éles bíráló a biologismus és psychologismus ellen, mely a XIX. század utolsó évtizedeiben mint a positivismus tényphilosophiája uralkodott az értéktudományok területén. Ezzel párhuzamosan Husserl vizsgálatai (1900) a logika területén indítják meg a küzdelmet a psychologismus ellen s Bolzano redivivus nyomán az igazságnak új elmélete kezd kibontakozni: a tiszta logika. Pauler Ákos e logistikus irány alap gondolatához csatlakozva, több értekezésében először az Akadémia előtt fejti ki ritka eredetiséggel és constructiv erővel a logikai alapelvek új elméletét s a logikai vizsgálat specifikus módszerét, melyet csakhamar általában a philosophia sajátos módszerévé egyetemesít. Ezekre az alapkövekre azóta egy philosophiai rendszer hatalmas kupoláját építette föl, melynek metaphysikai stilusában is a logikai alapelvek a mindig visszatérő alapmotivumok.

Az értékelméleti és logikai idealismus mellett századunk eleje óta szóhoz jutott Akadémiákon korunk activistikus vagy pragmatistikus gondolatáramlata is, mely küzd «az intellectualismus túlhajtásai» ellen s az élet súlypontját nem a gondolatba, hanem az actióba akarja emelni. E felfogást, melynek ragyogó kifejtését Prohászka Ottokár kísérelte meg,⁵⁵ kétségkívül elsősorban Bergson intuitiós philosophiájának varázsa színezi. De ha joggal elismerjük is korunk túltengő intellectualismusával szemben a hatékonyabb cselekvés jogát az élet erőrendszerében, viszont nem hagyhatjuk figyelmen kívül minden antiintellectualismus belső ellenmondását: nihelyt a maga álláspontját tudományosan igazolni próbálja, ez az igazolás csakis az értelem útján mehet végbe. Így az antiintellectualismus «az értelem nevében hirdet harcot az értelem ellen, vagyis az ág végén ülő jámbor öreg módjára maga alatt fűrészezi a fát». (Böhm K.)

Az elméleti irányokon kívül az Akadémia figyelme a gondolkodás történetére is kiterjedt. Az æsthetika múltjának nagy-szabású feldolgozása Jánosi Béla pályaműve (3 köt.). A pædagogia történetét Fináczy Ernő tárta föl, mindig különös tekintettel a kor philosophiai áramlataira; kitűnő munkájának középkori részét méltán illette meg az Akadémia nagyjutalma.

VIII.

Hegelianismus, magyar nemzeti philosophiának nevezett görög-német kalobiotismus, a philosophia körét a maga történetére, majd a logikára, módszertanra szorító irány, újkantianus ismeretelmélet, erős positivista áramlat, értékelméleti és logikai idealismus azok a szellemi fordulópontok, melyek a letűnt század alatt az Akadémia philosophiai munkásságának irányváltozásait jelzik. Ez az út egyszersmind nagyjában azonos a magyar philosophia általános fejlődési menetével. A XX. század elejéig kevés jelentékenyebb gondolkodónk fejtette ki philosophiai munkásságát Akadémiánkon kívül. Itt Kármán Mórra gondolok, akinek mély philosophiai alapvetésű pædagogiai munkáit az Akadémia csak élte alkonyán koszorúzta meg, s Palágyi Menyhértre, kinek munkássága külföldön nagyobb elismerést aratott, mint itthon, bár ismeretani művének kiadásában Akadémiánk támogatta őt.⁵⁶

Az Akadémiának az utolsó évtizedekben kifejtett philosophiai tevékenysége, egybevetve az előző korszak ilyen irányú élénk munkásságával, talán nem tartható eléggé kielégítőnek és intenzívnek. Olyan szervezett munkát, mint amilyen a szaktudományok egyes köreibben található, itt nem tapasztalhatunk. Ennek oka azonban a philosophus tipikus lelki szerkezetéből eléggé érthető. A philosophálás talán jóval inkább a gondolkodó egyéni ügye, személyes elmefeszítése, mint a másfajta tudományos tárgyakkal való foglalkozás; itt nincsenek olyan majdnem személytelen tudományos tárgyi feladatok, mint pl. a természettudományok egyes ágai-ban a leírás, mérés, adatgyűjtés, vagy a történettudomány-ban a források kiadása, ami tervszerűen, átlagos módszertani iskolázás alapján, szinte kiosztható s így jól meg-organizálható. Talán éppen a philosophia terén szervezhető céltudatosan és corporativ módon a legkevésbé a tudományos munka. Itt minden a személyes gondolatmunkán múlik, amely szilárd schemákba, előre megállapított metodikai keretekbe és programmba bele nem szorítható. E téren tehát az Akadémiának, mint testületnek, munkája nem a philosophiai gondolatmunka szervezésére irányul-

hat, hanem inkább termékeinek kiadására s támogatására. E tekintetben az Akadémia erejéhez mérten mindig teljesítette kötelességét. Amikor a Böhm Károly alapította (1884) *Magyar Philosophiai Szemle*, a magyar philosophusok e kitűnő palæstrája, megszűnt, Akadémiánk új philosophiai folyóiratot indít meg, az *Athenaeumot* (1892-től), mely egyedül tette hosszú időn át lehetővé a philosophiai szakértekezések közzétételét. Támogatta az 1901-ben megalakult Magyar Filozófiai Társaságot, mely eredetileg a positivismus hívei magyar egyesületének indult; 1915-ben e Társaságnak engedte át az *Athenaeumot* tetemes anyagi segítséggel. Az Akadémia tette lehetővé Posch Jenő két nagy munkájának az idő elméletének (1896) s psychológiájának (1914) kiadását. A philosophiai műveltség terjesztésében nagy érdemet szerzett Akadémiánk könyvkiadó-vállalata is egész sereg külföldi s hazai philosophiai monographia megjelentetésével, melyek irodalmunk kiáltó hézagait töltötték be. E célból támogatta anyagilag a *Filozófiai Írók Tárá*t is.

Valamikor úgyszólván az egész magyar philosophiai élet és irodalom az Akadémia tűzhelyén concentrálódott. A magyar tudományos cultura mai fejlettségi fokán azonban a philosophiának már számos egyéb jelentős szellemi focusa van. Hogy azonban ezek kifejlődhettek, abban nem jelentéktelen része van az Akadémia régebbi megalapozó munkájának. Feladata ma is ugyanaz: a philosophia szakszerű, teoretikus művelése, másrészt az a törekvés, hogy a philosophiai szellem, az elvszerű látás, minél jobban hassa át közműveltségünket, melynek egységes világnézetre most nagyobb szüksége van, mint bármikor. Az előbbi a szoros életlemben vett tudományos, az utóbbi a népszerűsítő feladat.

Mert ha valaha, a mai kor lelkének, melyet a világtragédia megtörött s melyet úgyis impressionista, az általános nyomorúság és szenvedés közepett annyira szétfolyó s anarchikus gondolkozásmód, a fogalmak aggasztó zavara jellemez, különösen szüksége van fölemelő, az életnek szilárd eszményeket és végső célokat kitűző világfelfogásra. A kor lelke talán sohasem volt annyira alkalmas arra, hogy a philosophia, mint elsőrendű culturhatalom, a maga életformáló

erejét kifejtse. A világ katastropha óta mindenütt, nálunk is, hirtelen megnövekedett a philosophiai gondolkodás iránt való fogékonyság. Az utóbbi években Csonka-Magyarországon sokszorosan több philosophiai könyv fogy el, mint a béke esztendeiben. Ma olyan emberek is buzgón, lélekből philosophálnak, akik még nemrég is mélyen megvetették «a meddő és üres speculatiót». Ez a hirtelen nagyranőtt érdeklődés a világnézeti kérdések iránt a kor lelkének természetéből jól érthető: mikor a régi világ összeomlik körülötte, az élet sikító disharmoniája közepett egyszerre belső szükségét érzi, hogy számot adjon magának arról: mi is végső elemzésben ez a világ? mi végre vagyunk a világon? mi célja és értelme van az emberi életnek és történetnek? E nagy kérdésekre, melyeket a szenvedés vált ki, a lélek megnyugtató választ keres s ebben egyszersmind vigasztalást. Az elvi állásfoglalások, a nagy átfogó igazságok után mély szomjúság fogja el, s az igazság meglátását, mely fölibe lendíti a mindennapi élet megnehezült küzdelmének, erős vigasztalásnak érzi. A fényes antik világ szertezüllése közepett mindenki bölcselkedett s ez a bölcselkedés jórészt *Consolatio* volt: a philosophiai irodalom jelentékeny része «Vigasztalások»-ban merült ki. A mi, hasonló történeti föltételek között fájdalomban vergődő korunk is elsősorban stoikus megnyugvást keres a philosophiában. A szenvedés a bölcselkedés legfőbb hajtóereje. Az élettől agyongyötört emberi szellem önkénytelenül is eszmények után sóvárog, hogy ezek szolgálatában életét mégis értékesnek higye.

A nemzet mai rettenetes történeti válsága közepett a zilált magyar lélek is lázasan elvi eligazodást, szilárd eszményeket keres. Mert hisz addig él egy nemzet, amíg vannak ideáljai. A beléjük vetett hit adhat egyesegyedül a nemzeti életnek lendületet és tartalmat, ez serkenti a nemzetet a benne rejlő erők teljes kifejtésére, ez emeli fölébe a puszta egyéni jólét lapos utilitarismusának, ez kölcsönöz a nemzet lelkének szellemi önállóságot és független gondolkodást. Ha nem élnek a nemzeti köztudatban magasabb életeszmények, akkor a köznapi élet pillanatnyi szükségletei válnak egyedül irányszabóvá s az élvezet kizárólagos céljá; akkor hiányzik

minden elvszerű mérték a nemzeti élet közügyeinek megítélésében, a nemzeti közösség tagjainak viselkedését a pillanatnyi rokon- vagy ellenszenv, az önző pártos érdek irányítja. A mélyebb philosophiai műveltség az öntudatos, elvileg igazolt, magasabbrendű nemzeti életnek is egyik legjelentősebb feltétele. Ennek megteremtése ma a magyar philosophia munkásainak, az Akadémián belül és kívül, a legméltóbb feladata.

Jegyzetek.

¹ Márton István: *Keresztényen theologusi morál vagy erkölytudomány*. 1796. 692. l. (L. A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése című munkámat. 1907. 18. l.) Márton a XVIII. század végén magyarul írta philosophiai munkáit; de látva a műnyelv anarchiáját, 1820-ban már latinul adja ki Kant rendszerét ismertető művét: *Systema Philosophiae Criticae*. Viennae, 1820. 477 lap.

² Köteles Sámuel: *Logika vagy az értelem tudományja*. 1815. VI. l.

³ Éles szemmel látja ezt már 1806-ban Kiss János, amikor sürgeti, hogy «a széptudományoknak (szépirodalomnak) és a philosophiának mindenkor barátságosan keznet kell egymással fogni a nyelv kiművelésében. Az elsők eleveniséget és szépséget, az utolsó fundamentumosságot és értelmességet adnak a nyelvnek . . . A philosophus a dolgokat mindenütt szorgalmasan megakarja különböztetni, kénytelen minden szó és szólás értelmét mennél szorosabban meghatározni s ezer meg ezer apró finom különbségeknek kifejezésére új szókat keresni. Ahonnét a nyelv gazdagítása, különösen a szók sokasítása és a nyelvnek értelmesebbé való tétele főképen a philosophiai munkák érdeme . . . Ha a szép literatura és a philosophia egymással szövetséget kötnek s egymás segítségével formálják a nyelvet, úgy méltán szerencsésnek lehet azt mondani. Ilyen irigyléreméltó szerencséje volt hajdan a görög nyelvnek. A görög philosophusok bizonyos tekintetben egyszersmind költők is és a költők egyszersmind philosophusok is voltak . . . Melly igen messze vagyunk mi magyarok ettől a tökéletességtől! Nálunk többnyire a philosophusok úgy néznek a poezisra, mint alávaló gyermekjátékra, másfelől a poéták, vagy inkább versfaragók, megvetve s alacsonyan gondolkoznak a philosophiáról». (A magyar nyelvnek mostani állapotjáról. 1806. 122—4. l.) Kiss János előtt a német költői s philosophiai nyelv együttes fejlődése lebeg: a nagy német költők (Klopstock, Lessing, Herder, Goethe, Schiller, a romantikusok stb.) egyben mind philosophusok is.

⁴ *Figyelmező*. 1839. évf. 664. l.

⁵ *Philosophiai Pályamunkák*. I. kötet 1835.

⁶ Hetényi János : *A magyar philosophia történetírásának alaprajza. Tudománytár.* II. 1837. 153. l.

⁷ Hetényi János : A lélektudománynak nevelési fontosságáról. 1844. (*Philos. Pályamunkák.* II. köt.) Beke Kristóf : A lélektudomány viszonya a neveléshez. 1845. (*Philos. Pályamunkák.* III. köt.) Wargha István : A lélektudomány hatása a nevelésre. 1846. (*Philos. Pályamunkák.* III. köt.)

⁸ *Philosophia novum in usum Universitatis et Academicarum per regnum Hungariae.* Budæ, 1796. L. Fejér György : *Hist. Acad. Scient.* 1835. 111. l.

⁹ *M. Tud. Társ. Évkönyvei.* I. 1833.

¹⁰ Szilasy János : Irány. *M. Tud. Társ. Évk.* I. 1833. Kállay Ferenc : A philosophia tárgya, célja és hasznainak fővonalai. *Tudománytár.* 1834. I. 3—46. l.

¹¹ Kállay Ferenc : A philosophia fordulópontja Franciaországban. *Tudománytár.* 1834. II. 125—196. l.

¹² Nyíry István : A tapasztalati lélekismeretből lehozott szép-tudomány. *Tudománytár.* 1834. I. 162—182. l.

¹³ Nyíry István : Nőjogtan. A szépnem természeti jussainak alaptudománya. *M. Tud. Társ. Évk.* 1835.

¹⁴ Horváth Cyrill : A philosophiai rendszerek méltatása. *M. Tud. Társ. Évk.* 1837.

¹⁵ Hetényi János : Az ész és philosophia fölségéről. *M. Tud. Társ. Évk.* 1840—42. Szépelettan, vagy az egyezményes rendszerre épített felsőbb philosophia. *Athenaeum.* 1841. A társadalmi élet szépsége az egyezménytan világánál földelítve. *M. Tud. Társ. Évk.* 1843.

¹⁶ Köteles Sámuel : *A philosophia encyclopaediája.* Nagyenyed, 1829. 141. sk. lk. V. ö. Bartók György : Adalékok a magyar philosophia történetéhez. *Athenaeum.* 20. évf. — Magda Sándor : *A magyar egyezményes philosophia.* 1914. 20—42. l.

¹⁷ W. Tr. Krug : *Fundamentalphilosophie.* 1803. 93. l.

¹⁸ Hetényi János : *A magyar Parthenon előcsarnokai.* Akadémiai felolvasmányaiiban alapraizolta H. J. Pest, 1853. 39. l.

¹⁹ Erdélyi János, az egyezményes rendszer hegelianus bírálója, nagyon is kétségbevonja a görög s a magyar észjárás egyező voltát. «Csak a költészetet hozom fel! Nem megfürösztöttük-e azt is Hümettus minden illatában, mézharमतában; mégsem volt szánk íze szerinti. Addig játszott velünk a görög képzelődés, hogy utóljára sem értettük. Bölcsészetben még akaratosb a szellem. Mert úgy hiszi, hogy ami jó s megragadni való volt a görög világnak ember-, isten- s természet- ismeretéből, megvan, él a mai kor tudalmában; hogy az folyvást működik bennünk s hatja gondolatunk világát. Az emberiség a férfi-korba is felhozta magával ifjúkori gondolkodásából, ami benne életrevaló volt...; a patakot senki sem téríti vissza kútfejéhez.

Vagy az emberiség élete mind azóta hiába folyt, története hiába nyilatkozott volna?» (*A hazai bölcsezet jelene*. 1857. 136. l.). Ez a Hegel történetphilosophiájának hangja, mely az emberi szellem fejlődésében szükségképi fokokat állapít meg: a ma philosophiája, így a magyar philosophia sem, térhet vissza többé a görögökhöz.

²⁰ U. o. 44. l.

²¹ Hetényi János: Gróf Széchenyi István, mint nemzeti nagynevű bölcselelőnk jellemzése. *Magyar Akad. Ért.* 1850. 135—144. lk. — Az Akadémia Hetényi J. emlékére Ekelen 1913-ban emlékoszlopot állított föl. *L. Akad. Ért.* 1913. 605—611. Ugyanitt I. Pauler Ákos emlékeszédét.

²² Szontagh Gusztáv: *Propylaeumok a magyar philosophiához*. 1839. 296. l.

²³ Szontagh Gusztáv: *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. 1843.

²⁴ Szontagh Gusztáv: A magyar philosophia alapelvei és jelleme. *M. Tud. Társ. Érk.* V. köt. 1838—40. Értekezések. 118. l.

²⁵ Szontagh Gusztáv: *A magyar egyezményes philosophia ügye, rendszere, módszere és eredményei*. Pest, 1855. A magyar Parthenon alapjai. (*Magy. Akad. Ért.* 1856.) Magyar Philosophia. (*Magyar Múzeum*. 1857.) Eszmecsere az egyezményes bölcsezet körül. (U. o.) Az egyezményes elv és alkalmazása a philosophia külön tanaira. (U. o.)

²⁶ 1847 jún. 14. ülés. *Magy. Akad. Ért.* 1847. 152—5. l.

²⁷ Erdélyi János: *A hazai bölcsezet jelene*. 1857. 10. sk. lp.

²⁸ U. o. 9., 16. l.

²⁹ Szontagh: *Egyezményes philosophia*. 28—29. l.

³⁰ Hegels Werke. *Encyklop.* 527. l.

³¹ Erdélyi i. m. 39. l.

³² U. o. 42. l.

³³ G. Husztiné Révhygyi Rózsa: Erdélyi és Hegel. *Budapesti Szemle*. 1917. 170. köt.

³⁴ A materialismus nálunk is élénk visszhangra talál, főkép a fiatalság körében. Büchner hírhedt könyvét a fiatal br. Láng Lajos fordítja magyarra: *Erő és Anyag*. Tapasztalati-természetbölcseleti tanulmányok közérthető modorban. Írta Büchner Lajos. Többek közreműködésével fordította Láng Lajos. Lipcse, 1870.

³⁵ L. az *Akad. Ért.* 1850—1872. évfolyamait.

³⁶ Haberern Jonathán: *Aristoteles és befolyása az új bölcsezetre és az életre*. Értek. a philos. osztály köréből. III. 1867. — *Aristoteles három könyve a lélekről*. 1865. — *Aristoteles Politikája*. 1869. — *Aristoteles Nikomachoszhoz címzett Ethikája*. 1873.

³⁷ *Magyar Akad. Ért.* 1847. 85. l.

³⁸ Apáczai Csere János bölcseleti dolgozatai. 1867.

³⁹ Erdélyi János: A bölcsezet Magyarországon. *Budapesti Szemle*. 1865—7. (3—7. kötet.) Újra kiadva: *Philos. Írók Tára*. 1885.

⁴⁰ Somogyi Károly : *A bölcészet lényege- és feladatáról*. Pest, 1859.
— Molnár Aladár : *A philosophia mint külön tudomány*. Érték. a philos. osztály köréből. VII. Pest, 1868. — Domanovszky Endre : *A bölcészet szükségképi tudomány*. U. o. 1872.

⁴¹ Brassai Samu : *A módszerről*. I. 1867. 4. l. Érték. a philos. osztály köréből. IV. sz.

⁴² Horváth Cyrill : *A philos. módszerek jelen állapotjáról*. Érték. a philos. osztály köréből. I. sz. 1867. 24. l. — *A philosophiai módszerek akadályairól*. U. o. VIII. és IX. szám.

⁴³ Brassai Samu : *A módszerről*. I. rész. 1867. — *A módszer és némi alkalmazásai*. II. rész. 1869. — III. rész. 1869. Érték. a philos. osztály köréből. IV., X. és XI. sz.

⁴⁴ Brassai Sámuel : *Logika lélektan alapon fejtegetve*. Pest, 1858. Ugyanebben az évben az Akadémia egy psychológiát is kiad. Szalai Istvántól : *Tapasztalati Lélektan*. Pest, 1858.

⁴⁵ Domanovszky Endre : *A logica fogalma*. Érték. a bölcészeti tudományok köréből. II. köt. IV. szám. 1876. 12., 79. l. V. ö. Alexander Bernát : *Emlékbeszéd Domanovszky Endre felett*. 1901. (Akadémia).

⁴⁶ Kállay Ferenc : *A philosophia fordulópontjai Franciaországban*. Tudománytár, 1834. II. 125—196. l.

⁴⁷ Bartók György : *Böhm Károly*. (Naplójegyzetek.) Athenaeum. 1912. 3. l.

⁴⁸ Böhm Károly : *Az értékelmélet feladata és alapproblémája*. Értekezések a böles. tudományok köréből. III. köt. 4. sz. 1900.

⁴⁹ Böhm Károly : *Axiologia vagy értékten. Az Ember és Világa*. III. köt. 1906.

⁵⁰ Böhm Károly : *A megértés, mint a megismerés középponti mozzanata*. Értekezések a böles. tud. köréből. III. k. 6. sz. 1910.

⁵¹ Alexander Bernát : *Kant. Élete, fejlődése és philosophiája*. I. köt. 1881. — *Kant Prolegomenái minden lehető metaphysikához*. 1887. (*Filoz. Írók Tára.*) — Alexander B. és Bánóczi József : *A Tiszta Ész Kritikája*. 1891. (*Filoz. Írók Tára.*) 2. kiad. 1913. — V. ö. Alexander B. : *Bánóczi József. Emlékkönyv Bánóczi J. születése hetvenedik évfordulójára*. 1919. 1—38. l.

⁵² Medveczky Frigyes : *A nemzetközi jog elmélete Kant philosophiája szerint*. 1881. Értekez. a társ. tud. kör. VII. l. sz. — *A normatív elvek jelentősége az etikában*. Akad. székfoglaló. 1889. Érték. a böles. tud. kör. III. k. 1. sz. — *Társadalmi elméletek és eszmények*. 1887. (A M. T. Akad. könyvkiadó-váil. — *Tanulmányok Pascalról*. 1910. Érték. a böles. tud. kör. III. k. 7. sz. — *A római stoicismus társad. elméletei*. 1913. Érték. a philos. és társ. tud. köz. I. köt. 4. sz. — V. ö. Kornis Gyula : *Medveczky Frigyes emlékezete*. Athenaeum. 1915. évf. Pauler Ákos : *Medveczky Frigyes emlékezete*. 1917.

⁵³ Pauer Imre : *A philosophiai kutatás újabb segédeszközei*. Athenaeum. 1892. I. köt. 1—19. l. — Továbbá : *Újabb álláspont*,

módszer és irányelvek az ethikában. 1886. *Érték. a bölcs. tud. kör.* III. köt. 2. sz. — V. ö. Brassai S.: Az igazi positiv philosophia. 1896. *Érték. a bölcs. tud. kör.* III. köt. 3. sz. 3—7. lk.

³¹ Pauler Ákos: Az ismeretelméleti kategóriák problémája. 1904. *Érték. a bölcs. tud. kör.* III. köt. 5. sz. — Később: A logikai alapelvek elméletéhez. 1911. — A fogalom problémája a tiszta logikában. 1915. *Érték. a philos. és társ. tud. kör.* I. köt. 1. és 5. sz. — V. ö. Kornis Gyula: Új magyar philosophiai rendszer. *Minerva.* 1922. I. évf.

³⁵ Prohászka Ottokár: *Az intellectualismus túlhajtásai.* 1910. *Érték. a bölcs. tud. kör.* III. köt. 8. sz.

³⁶ Palágyi Menyhért: *Az ismeretlen alapvetése.* Az Akadémia támogatásával. 1904.

KORNIS GYULA.

A KÖZVÉLEMÉNY ERŐVESZTÉSÉNEK OKAI A MODERN TÁRSADALMAKBAN.

A modern társadalom rejtély. Akik kevésbé ismerik, tisztában vannak vonásaival: régi korok átlagosított társadalomképét borítják reá. Akik behatóan próbálják elemezni, egyre sűrűbb, sőt áthatolhatatlan szövedéknek találják. Idői szempontból a modern társadalmak kezdete a vasútkorszak, a «közlekedési forradalom» elérkezte, tehát sehosem régibb e társadalmi szerkezet, mint 60—80 éves. A vasút fennállásának ez évben százéves fordulója alkalmából többen vizsgálták, hogy mennyiben hatott e világhatalmító eszköz a modern társadalom kiforrására. Egy neves technikusunk rövid megállapítása szerint «a vasút közelebb hozta egymáshoz az embereket». Kétségtelen, physikailag az emberek egymáshoz közelebb jutottak, ámde ezzel párhuzamosan bizonyos távolodás is beállt a lelkekben. A társadalom lelki tömörségéből veszített. Látszólag több lett az összhang, ámde egyúttal hevesebb lett a ressentiment, ez a kitartó, lelki utórezgése a mult szenvedéseinek s ez feszültté teszi a társadalom légkörét. Socialis bajok jelentkeztek tömegével, melyek előző századokban nem voltak napirenden.

A modern társadalom összképét még senki sem rajzolta meg. Csupán egy-egy vonását emelik ki újabb íróink. Spengler emelte csaknem köztudattá azt, hogy a mai társadalmi rend csak külsőségekben van meg. Hiányzik a «cultura», mely teremtető erő, megmaradt a «civilisatio», mely csak rendező erő kifejtésre képes. Többen gazdasági szempontból tekintik, elsősorban socialista írók. Szerintök társadalmunk kapitalista társadalom. Nem lényegtelen térre vezeti e szempont a vizsgálódást, ámde végre is túl-egyszerű a formula; egyszerű, hiszen célja az agitatio egyszerű lelkekben. Nem-socialista

oldalon is gyakran gazdasági nézőponton át tekintik a modern társadalomszerkezetet, mint Simmel, ki a pénz functionálásától indul ki,¹ avagy mint Tawney, ki a tulajdon sajátos felfogásában keresi a «nyerészkedő társadalom» fővonását.² A közfelfogás ma is igen gyakran a rendíthetetlen bizalom alapján áll,³ hiszen a társadalmi optimismus közszükségleti cikk minden időben. Ami zavar és hiányosság látható a mai időkben, csupán «a fejlődés kísérő jelensége», gyermekágyi láz, melyből meg fog születni a modern, magasabb cultura, s a felsőbbrendű társadalom épp úgy kialakul a nyert selejtezési principium alapján, mint élénk áll majd a felsőbbrendű ember is. (Csak várnunk kell. hagyjuk a harcok periodusát lefolyni.

Sem az egyoldalú kritika, sem az optimismus nem kedvező arra, hogy elfogulatlan, realis kép alakuljon bennünk a sui generis modern társadalomról. Ennek analysise mulhatatlanul szükséges, az elmélet szempontjából is, de még inkább a társadalompolitika érdekében. Mert alkotni csak úgy lehet, ha ismerjük anyagunk természetét, mely anyagból formáljuk a jövő berendezését.

A legérdekesebb, horizonnyitó kérdés társadalmunkra nézve a közvélemény problémája. Köztudat szerint ennek súlya változatlanul nagy. Nézetünk szerint a közvélemény erőelvesztéséről beszélnünk nem lehet, de bizonyos erőbeli csökkenése, virulentiátlansága kimutatható. Háromféle, egymással szorosan kapcsolatos problémánk van: 1. meg kell határoznunk, mit értünk szorosan véve közvéleménnyel; 2. mit értünk «modern» társadalmon; 3. ki kell nyomoznunk a közvélemény érvényesülésének csökkentő okait a modern társadalom keretében.

I.

Mindenekelőtt mi a közvélemény? Legrövidebb meghatározásban azt mondhatjuk: a közvélemény értékítélet, melyben a közönség szervezetlen és spontán akarat-reactiója

¹ *Philosophie des Geldes*, 3. kiad. 1920.

² *The acquisitive society*. 1921. (6. kiad. 1921)

³ Igen optimistikus pl. Schmoller, *Allg. Volksw.* II. (1919) 639 lk.

jelentkezik valamely actualis tárggyal kapcsolatban. Célja a társadalmi élet irányítása és ellenőrzése a társadalom élet-szabályossága érdekében. E meghatározás több ponton oly kiemelést tartalmaz, melyet közelebből meg kell világítanunk s e célból más meghatározásokkal össze kell vetnünk. Már a mult század közepén írók — nézetünk szerint — helyes nyomon tapogatóztak. A közvélemény szervezetlenségét s az akarat-reactio tényét kiemelte Schäffle; szerinte «a közvélemény nem más, mint a közönség, a közértelmiség, a közkedély, közakarat reactiója bizonyos nézetekre, ítéletekre és hajlandóságokra», s hozzá teszi, hogy a közvélemény «a társadalomtest tömegeinek vagy egyes rétegeinek jogi szempontból akaratlan reactiója». Ugyancsak reactiv jellegre utal Schmoller. Szerinte a közvélemény «a társadalom inkább passive viselkedő részének válasza az activ rész cselekvésmódjaira». Bluntschli kiemeli, hogy a közvélemény «nem alkotó, hanem mindenekelőtt ellenőrző hatalom». Ez nézetünk szerint következik abból, hogy a közvélemény szervezetlen tevékenység, szervezetlen pedig, mert teljesen spontán közönség-reactio. Hogy alkotó lehessen, szervezni kellene a «közönséget», korlátozni, mederbe terelni kellene spontaneitását, előre kiszámítani az actio útját. Ez azonban már több volna, mint a közvélemény természetszerű alakja. Egy régi, 1846-ból való meghatározásban Gersdorff azt mondja, hogy a közvélemény «egy nép értékelésének a közszokások és a történet talaján képződő vagy átalakító együttessége jelenkori társadalmi problémáinak kapcsán jelentkező». Látjuk itt kiemelve a közvélemény értékítélet voltát s actualis tárgyhoz kötöttségét.

Bárminő meghatározást keressünk, kiderül, hogy a közvéleménynek legalább öt határozománya van. Egy-egy mozzanatot idézett íróink kifogástalanul felvettek meghatározásukba, azonban e mozzanatokat egybe is kell kapcsolni. Láttuk íme, a közvélemény 1. nem elsősorban tényítélet, hanem értékítélet, 2. valamely actualis tárgy kelti életre, 3. valamely értékhordozó alany, «közönség» keretében jelentkezik, 4. reactio jellegével lép fel, 5. semminő jogi forma által nincs kötve, hanem előkészítés nélkül, szabadon lép fel,

vagyis teljesen spontán életnyilvánulás. Ez utóbbira súlyt kell helyeznünk. Ami nem spontán ítélet, hanem valaminő hatáság vagy szervezet «kényszerárnyéka» tapad hozzá, avagy egyenesen kikényszerített valami, nem lehet közvéleményszerű. A jog kényszerítő parancsa elől a közvélemény mimóza-érzékenységgel vonul vissza; elhallgat, de megőrzi álláspontját, a jövőre tartogatja erejét. Sőt így maga a jog válik tárgyává a közvéleménynek, bíralat, értékítélet tárgya ez a versenyző társadalmi hatalom is.

Tárgyára nézve a közvéleményt az jellemzi, hogy korlátot nem ismer, mint a jog. A jog sokkal szűkebbkörű hatalom, mint a közvélemény. A jogász Ihering is feljegyzi, hogy a közvélemény mindenütt otthon van, mindenütt hat lélektani erővel. «Lélektani kényszerítő erejének előnye abban van, hogy semminő életviszony előtt nem kell megállnia. Mindenbe behatol, mint a levegő, behatol a ház belsejébe éppúgy, mint a trón lépcsőire, oda is tehát, ahol a mechanikus (jogi) kényszerítésnek már nem volna semminő ható ereje.» A jog kiszámított pályákon halad, ezért mechanikus. A közvélemény hajlékony, mozgékony, formátlan erő, mely bárminő életformához hozzá tud simulni.

Bonyolult kérdés a közvélemény hordozóinak kérdése s itt csak röviden érintjük. Nemrég¹ annyit emeltünk ki, hogy határozott alany nem mutatható ki; «a közvélemény spontán keletkező, anonim reakciók összege». Itt hozzátehetjük, hogy a közvéleménynek érték-hordozó alanya a «közönség». Ez a tény sajátos jelleget ad a közvéleménynek. Amint ugyanis a közönség nem valami határozott formájú és célú szervezet, hanem ép amorph alakulat, mely szervezetlen életet él, úgy a közönségnek ezen tevékenysége: a közvélemény is szervezetlen és amorph. Amint a közönség szűkebb és tágabbkörű lehet, a közvélemény köre is szűkebb vagy tágabb. Ebből az is következik, hogy egy országban teljesen egységes közvélemény soha sincsen; ily feltűnő egyensúlyi állapot élő társadalom keretében nem is képzelhető. Sőt a közönségek nagy száma, sokfélesége az ország szellemi gazdagságá-

¹ Bevezetés a társadalom lélektanába. 1923. 55. 1.

nak lehet a jele. Ahol nagy a közönségek összeolvadása s elszíntelenedése, ott megszűnik a küzdelem a létért s az élet idealjaiért.

A közönség értékelő virulentiája tehát maga is társadalmi érték. Viszont nem minden közönség érték. Maga a közönség sajátos alakulat, mely a szervezet felé tör, «szervezetcsirának» mondható. E kérdés messze vezetne bennünket a szervezetlen alakulatok tanába, a socialmorphologia területébe s itt csak annyit jelzünk hogy a közönség lényegét már megalakult érdeklődés-egységében látjuk. Ahol közönség van, ott a közönség tagjai (akár együtt vannak, akár szétszórta élnek) saját értékvilágban élnek, amely értékvilág legalább egy irányban kialakult. Íme, ez okozza, hogy a közönség — még ha szétszórta él is — szorosabb életforma, mint a tömeg. A tömeget actualis sensatio hajtja s tartja együtt, de értékvilága nem alakult ki. Sajátos tény, hogy a közönség már túl van az elemi társulás minimumán. Ha összegyűjtjük tagjait, már támaszkodhatunk valamire, míg a tömeg szinte egy «újrakezdett emberiség».

Fontos az, hogy a közönségnek ép értékvilága, hite, nézetei, megállapodottságai, conventiói terén találunk sajátos gazdagságot: a közönség élete, léleklése érezhető ama hiteken, ragaszkodásokban, meggyőződéseken, melyek a közvéleményben olykor vulkanikus erővel törnek fel. Ama lapangó erő olykor-olykor tömörülésre is rábírja a közönséget, azonban mindig ösztönzi arra, hogy állást foglaljon. Ebben az állásfoglalásban, mely teljesen az övé, mely lényéből teljes spontaneitással tör elő, ismerjük meg a közönségnek létét is, erejét is.

Ismételjük: egy anonym tényezőnek, a közönség értékvilágának, meggyőződéseinek, hitének gazdagsága teszi lehetővé közvélemény alakulását. Minden kényszerítés nélkül, minden tervszerűség nélkül sugárzik ki egy élettartalom a nagy nyilvánosságba. A közönséget semminő szervezet nem mozgatja meg, hogy állásfoglalását nyilvánítsa; csupán «alkalmi ok» kell ehhez. A szabad meggyőződés az alapja közvéleményünknek, ennek a heves, olykor tomboló, más-kor csendesen suggestáló erőnek, mely a legjelentősebb irá-

nyító és ellenőrző hatalmak egyike a társadalomban. Valóban «nagyhatalom», természetesen szellemi fegyverzettel, mely párhuzamosan vagy ellentétesen működik az állammal, a vezető egyéniségek concentrált erejével s a vallással. E négy irányító erő az, melynek összetevőiből létrejön a nagy synthesis: a történeti fejlődés s a társas harmonia . . .

Szívesen szállnánk még vitába az eltérő felfogások kiküszöbölése céljából. Szívesen időznénk még azon kérdés mellett, hogy mi a közszellem és a közvélemény fő különbsége. A közszellem nézetünk szerint tartalomfogalom: a közvélemény ennél szűkebb körre utal, functio-fogalom. E kérdést azonban más összefüggésben vizsgálhatnók s most áttérünk a «modern társadalom» jellemzésére. Teljes rajzra nem is gondolhatunk, hanem csak azon vonásokra helyezünk súlyt, melyek a modern társadalom kifejtett alakjában, «idealtípusában» — töredékesen is — megadják a közvélemény erővesztésének okait.

II.

A modern társadalom sajátos jellegét elsősorban nem vagyoni structurája adja meg, hanem a tömegessége. Le Bon szerint századunk «a tömegek kora»; azonban nem erre a tömeglélektani tárgyra gondolunk, hanem általában a nagyobb társas egységekre, ezek tagszámának gyarapodására és településére. Maga a számbeli gyarapodás. (Giddingsszel a «demotikus társadalom», pusztá halmozódásnak is felfogható. Békeévtizedek alatt, midőn a népegészségügy is hatalmasat lendült, mely lehetővé tette a születettek egyre nagyobb százalékbán való megmaradását, maga a természetes szaporodás is roppant tömegesedésre vezet. Specialisan a XIX. században nemcsak biológiai tényezők hatottak, hanem technikai és ideológiai tények is. Ma már világosan áll előttünk, hogy e század minő rablógazdálkodást folytatott a természeti készletek terén. Ezeket nem lehet termelni, hanem csak kiaknázni. Ez nem productio, csupán eductio. Mégis a kettőt egyként fogtuk fel s beállítottuk «rendes költségvetésünkbe», vagyont éltünk fel (kőszén, nyersolaj stb.) s e vagyonra épült fel a mai rohamos népesedés. A természet

rendkívüli ajándékát tehát normális jövedelemnek néztük ; technikai berendezésünk és tudásunk alapján nem csak qualitativ népenergia, hanem néptömegek is léptek ennek nyomába. Oly «időpolitika», mely szerint az egyszersmindenkorra elfogyó, educált készletek a jövőre is aránylagosan osztasanak fel, nem létezett. Ezt évszázadok fogják megsínyleni. Ámde előjelek máris találhatók : a tömegek fogyasztása nincs arányosan biztosítva. A fejlett technika továbbra is a termelés egyoldalú, pénzbeli szempontjára tekint. Geographiai okok tekintetbevételére alapján ma már a két milliárdnyi népszám a Globuson figyelemre méltó, sőt egyesek szerint aggasztó jelenség.

E hatalmas tömeg sajátos módon, egyenlőtlenül halmozódik. E nélkül a számszerű tömegesedés még nem jelentene lényeges változást a társadalom szerkezetében. Az 1800-ban 187 millióra becsült európai népesség a nagyarányú vérveszteség : a kivándorlás ellenére is felszaporodott a század végére 392 millióra. Ezzel kapcsolatban a városba-tömörülés jelentkezik döntő súllyal ; Németországban olyannyira kiemelkedő e folyamat, hogy a falu népe nemcsak stagnál, hanem fogy is. Bücher K. szerint lakos volt :

	1875-ben	1910-ben	növekedés
100,000 fölötti telephelyen	2·6 millió	13·8 millió	418·6 %
20—100,000-es	3·5 „	8·6 „	149 %
5—20,000	5·1 „	9·1 „	78 %
2—5,000	5·4 „	7·3 „	36 „
2,000 alatti	26·0 „	25·9 „	—1 %

Látható, hogy a 2000 alatti telephelyeknek összes növekedét felszívták a nagyobb telephelyek és minél magasabb a telephely nagyságkategóriája, annál nagyobb százalék a növekedés : a kisváros, vagy nagyfalu 36—78 % növekedése eltörpül, ha a 100,000-en fölüli telepek 418 %-át tekintjük.

Természetesen a gyors iparosodás ebben a főtényező, ámde más, lappangó okok is döntők : elsősorban a városi életforma, az urbanitás. Százezres város ¹ 1801-ben még csak

¹ Brunhes et Vallaux szerint. *La géographie de l'histoire*. 1920. 193. l.

21 van Európában, 1900-ban nyolcszor annyi: 160. Magában Nagy-Britanniában van ebből 53, a Németbirodalomban is van 47.

Sok aggodalom indult meg ezzel a települési jelenséggel kapcsolatban s egy pillantásra kell érdemesítenünk először a leghangosabb pessimista, Spengler nézetét.¹ Szerinte «a világ-város óriási kőhalmaza van a végén minden nagy cultura élet-folyamának. A talajból kinőtt culturembert saját teremtménye: a város hódítja meg; a város gyermekévé, végrehajtó szervévé, végül áldozatává lesz». Másutt: «Egy széles ország helyett egy város, egy pont van előttünk, amelyben összegyűjtődik távoli vidékek élete, miközben a többi elszárad». Ilyen pessimistikusan nyilatkozik olykor Ibsen is «amaz aranyos és kendőzött külsőről, mely a nagy városok társadalmát fedi».² Nem e vitakérdés elintézése fontos előttünk e helyen, hanem annak nyomatékos kiemelése, hogy az eltömegesedés egyszersmind egyoldalú városbahalmazódással jutott kapcsolatba.

A modern társadalom harmadik jellemvonása egy saját-szerű hajlama költözésre: a mobilismus lappangó dispositiója. E nélkül a legesekélyebb mértékben sem volna érthető társadalmunk. Spengler ismét erős kifejezésben szól: «előttünk van egy formás, a földdel összenőtt nép helyett egy új nomád. Tökéletesen hagyománytalan, alaktalanul hömpölygő, pusztán tényekkel operáló ember». Ez a modern «észszerű» cselekvés folyamánya: ubi bene, ibi patria; a társas relációk széttéphetők, a jövedelmi kérdés válik döntővé. A modern embernek feltűnő az elmozdulási hajlama, ha régebbi századokkal összehasonlítjuk. Mindenütt otthon van, mert sehol sem keres magának igazi otthont. Régebben a helyi társas kötelekeken volt a súly, most az individualis jövedelmen s a társadalomtól kötetlen szabad mozgáson, ezt nem csekély mértékben a vasút nevelte bele az emberekbe. Már 1890-ben 100 lakos közül Poroszországban csak a fele lakott születési helyén (54%). Franciaországban hasonlókép (56%). Már a

¹ *Der Untergang des Abendlandes*. II. 117. l. és I. 45. l.

² *A társadalom támaszaiban*.

vasútkorszak előtt is hatott a szabadversenyes gazdálkodás, mely az embereket a pillanatnyilag magasabb bér érdekében elmozdulásra tudta bírni. Az igazi mobilismus csak a század végén érkezett el. Belgiumban 1900-ban már úgy áll a dolog, hogy csak 36·5% élt születési helyén, Ausztriában is csak 35 %. A többség: $\frac{2}{3}$ már idegen környezetbe jut. Agrár-országok lassabban térnek át a mobilismus irányába, de a tendentia itt is ugyanaz. Magyarországon 1910-ben még mindig 68·6 % él születési helyén.¹ Viszont érdekes adat, hogy a belső vándorlási mozgalom «nagyobb lett a távolabbi helyek, mint a szomszédos községek között».² A közeli bajok mindig inkább ismereteseek, mint a távoliak. A távoli gócpontok szinte mystikus vonzerővel rendelkeznek. A modern társadalom nyugtalan: állandóan költözik, keres, kutat új elhelyezkedési lehetőségek után.

Nemcsak a nyomor hajtja az embereket, hanem pusztán a szükségletek emelkedése is. A «szükséglet» kitör a hagyományos talajból, még az «agrár puritanismus» sem köti le. Mercantilis érdekek hullámoznak át kivált a városi lakosságon. A szükséglet fátumszerűleg vonszol életstandardokon keresztül.

A három főtény: a tömegesedés, az egyoldalú városbahlmozódás és a mobilitás dispositiója egymással szorosan kapcsolatosak. Ha megelégszünk a modern társadalom e három jellemvonásainak felvázolásával, akkor is ama három tény kapcsolódásából eredő következmények sokfélének és mélyrehatóknak fognak mutatkozni.

A legelső változás magától értetődő vonása már a modern társadalomnak: az emberek megszokják azt a társadalmi állapotot, hogy a körülöttük forgolódo emberek ismeretlenek. Míg a kicsiny, helyi csoportokban az emberek szinte követelőleg tudakozódnak egymás irányában, addig a modern tömeges társadalomban e követelmény csak a civilisatio külsőségeig terjed. Megelégszünk tehát külső ember-megismeréssel. Társas conventiók, érintkezési formák terén kényesen érzékenyek

¹ Látható ebből, hogy a modern társadalom rajza hazánkra nem fog találni; csupán nagyvárosi keret mutatja jeleit.

² *Statistikai Közlemények*. 61. kötet. 1920. 30. 1.

vagyunk, de az ember mélyebb valója nem érdek. Az ember megítélése terén gyors, tűnékeny benyomásokkal és informatiókkal a modern ember már csak azért is kénytelen beérni, mert a nagytömegű embertársak számontartása külön, jelentős munkát jelentene. A tömeges ügyek kapcsán egy-egy jelentkező gyors «elintézésben» részesül. A személy bensőbb valója elsikkad, a gyorsaság, a tömegesség mellett sor reá nem kerülhet: minden impersonálisodik!

A modern tömegességgel új érintkezési formák jelentkeztek. Az élet üzletszerű gyorsaságot és hidegséget kap. Két író egymástól függetlenül eszmél e jelenségre. Sombart szerint¹ a társadalmi érintkezés elgépiesedik, az üzletkötés kész pályákra talál, «taxametrisalódik». Már látható, nemcsak a nagy áruházakban bonyolul le minden üzleti tevékenység gépies úton, hol minden egyéni egyezkedés ki van zárva. A modern forgalmi élet általában a tömegekre rendezkedik be. Sőt általában az érintkezésbe bevonul a tömegjelleg következménye; az egyénileg közömbös embereket a szerint mérjük le, hogy a momentán érdekhez képest kinek minő jelentőség jut. Az «eltárgyasodás» (Versachlichung) attitűde-je egyre általánosabb.

Sombart csupán futólag tér ki e fontos socialis tényre. De arra is rá kell eszmélnünk, hogy ez a szerződéses viszonyban — mely a XVII. század óta ideal — már előkészített dolog. A szerződés két fél között kötöttetik, ámde ez nem igazi személyes és socialis viszony; ha a kötelezett fél a szerződést megszegi, a másik az államhatalomhoz fordul: észrevehető, hogy a személy csak a kötelezettség arányában érdekelte a másik felet.

Az eltárgyasodás mértéke ma már jelentékeny; a személyes jellegű érintkezés egyre ritkul, személyes kölcsönhatás is kevesebb. A cél dominál, a tárgy, melyre cselekvésünk be van állítva. Nem is kerek, egységes személyiségek érintkeznek egymással, hanem csupán actualis és concret célhordozók: kiki képvisel valamit, irányt, megbízatást, egyesülést, vállalatot s nem az érintkezést akarja, — ez

¹ *Der moderne Kapitalismus*², II. 1077. lk.

csak mellékjelenség, — hanem a cél, az érdek megvalósulását.

A másik író, Simmel, mélyebben jár, bár ő sem vizsgálta át a társadalomszerkezet modern alapjait, de ad hoc megjegyzései színesek.¹ «A hagyományok és intézmények, a közvélemény hatalma s amaz állás, helyzet körülírottsága, mely az egyesekre elháríthatatlanul bizonyos irányt kényszerít, ma oly szilárdná és megbízhatóvá vált, hogy csak bizonyos külső vonásokat kell megtudnunk a végre, hogy elég bizalmunk legyen közös actióra. Nem igen jó tekintetbe a személyes minősültség, amelyen alapulna a társas viszony ilyené vagy olyanná alakítása; ama viszony motiválása és szabályozása olyannyira tárgyiassá vált, hogy a bizalom már-már nélkülözheti a tulajdonképeni személyes ismeretséget». Íme, ismét gépiesnek mutatkozik az élet, az érintkezés. A köznapi élet mutatja, hogy hányféle alkalom van ma már, amelyben anonym módon érintkezhetünk embertársunkkal. Az illető személy valaminő minőségben jelentkezett, érdekel, hogy «egy kézbesítő», «egy üzletfél», «egy kérvényező» stb. jelentkezett, de ennél több aligha.

A modern élet az érintkezések vonalán nem személyiségeket kapcsol, hanem egyes, coneret érdekvonalon találkozó embertypusokat hoz kapcsolatba. Az egyéniség mélyebb élettartalma csak kivételesen érdekel. Érintkezésnél a fődolog az, hogy amaz egy vonatkozásban, mely ad hoc fontos előtünk, csatlakozás ne érjen.

És nem szabad azt vélnünk, hogy mindez a közöny az «antisocialis jellem» jele, az individualista zárkózottság vagy pedig Simmellel a pénzjellem (Geldhaftigkeit der Beziehungen) következménye. Időnk drága az egyesekkel szemben, hiszen tömegekkel van dolgunk. Az is téves volna, ha mindezt a kapitalista pénzsomjúságnak tulajdonítanók. Egyenesen a tömegességre kell gondolnunk s a folyton körülöttünk vibráló élet kábító kaleidoskopiájára, mellyel szemben a modern ember már kénytelen védekezésre gondolni. E tényre maga Simmel utal, amidőn a távolságtartás (distantiálódás) tényét

¹ *Soziologie*, 1908. 347. 1.

igen hangsúlyozza. Valóban kellemesebb és szívesen is keressük azt, ami egykor megvolt, a ritkábban adódó, bensőségesebb találkozást; ámde hol ezt nem remélhetjük, hol a tömegesség időnként megszaggatja, ott természetes a távolságtartás emberekkel szemben. «Az egymásra való tódulás, írja Simmel¹ és a városi forgalomnak tarka összevisszasága azon lelki distantíálódás nélkül egyszerűen elviselhetetlen volna. Ily hatalmas emberszámmal, mint aminőt a mai városi cultura a maga kereskedelmi, szakbeli és társas közlekedésével létrehoz, igen közel jutunk egymás testéhez (sic) s a modern, érzékeny és ideges embert kétségbe kergetnök, ha nem hozna magával belső határokat és tartózkodást az érintkezés megszilárduló jelleme.»

A társadalom e rejtett és túrt tartózkodásokkal lelkileg észrevétlenül atomisalódik; a társadalom lármás mechanizmusa ugyan az emberek megmozgatásában, egyesítésében igen tevékeny, ámde éppen azért, mert sokféle tevékenységre csábít a mai activista élet, sehol sem kap a társas egysülés egész embert, csak tevékenységmorzsák hullanak a társadalom asztalára.

Az új, uralkodó, városi érintkezésformákat senki sem kereste. Mindig egyszerűbb, szebb, nemesebb, árnyaltabb, gazdagabb ama meghittebb és melegebb viszony, mely a régi idők kisebb közösségeinek körében kifejlődött. Ám e meghittebb viszony letűnt, mert a kisközösségeket felváltották a tömeges társadalmak a maguk forgalmi lehetőségeivel, szüntelen élményt nyújtó és fárasztó izgalmaikkal. Az újabb, hidegebb, lemértebb, anonym viszony-forma, ama tárgyias, azaz személytelen érintkezés itt van, keresetlenül, s mint állandó tényezővel kell vele számolnunk. Láttuk összefüggését a modern társadalom alap-okaival. Most lássuk meg a mobilismus hatását egy történeti összehasonlításban.

III.

A modern társadalomban kétféle társas egység található: közösség és társulat. Megkülönböztetését Tönnics

¹ *Philosophie des Geldes*³. 1920. 542. 1.

Ferdinándnak köszöni a tudomány.¹ A «közösség» a régibb, a társulat az újabb kor uralkodó társas alakulata. Lényeges különbségüket mi abban találjuk,² hogy míg a közösség sok célú (politikus), addig a társulat egycélú (monotelikus) alakulat. A közösségekben az embereket nem egy-két érdekszál fűzi egybe, hanem egész életük csaknem minden vonatkozásban együvé kapcsolts. A közösségnek nincsenek sejtközi lézagai, melyben az egyes egyének kényelmesen elférnek külön érdekeikkel, egoismusukkal. A közösség ma is élő, tipikus alakja a család és a ma már emlékében is elhalványodott nemzetség; ezekbe az egyes ember beleszületik, belenő s átveszi a közösség életirányát maradék nélkül. A közösség zsarnoka az egyénnek, (illetve saját életcélú, különálló «egyén» akkor még nincs); de a közösség egyben nagyszerű támasza is az egyeseknek. Mindenben védi őket az akkori, chaotikus, rendezetlen élet viharaival szemben. A közösség sokoldalúlag támogatja és irányítja az egyesek életét, ellenőrzi tetteiket, megbírálja viselt dolgaikat s megkívánja, hogy életüket a társas egész igényei szerint rendezzék be.

Ezzel szemben a modern élet társulati formákat termel. E társulat már nem sokcélú, s nem öleli magába az egyeseket: már csak bizonyos érdekek érvényesítése céljából, tudatosan keletkező szervezet. Alapszabálya van, tudott, kijelölt az a concret cél, melynek a társulás szolgál. A közösség történeti idők tudattalan alkotása, emberek önkéntes tömörülése a rokonság vagy a hely, az együttlakás érdekei szerint. A közösség szerves, rugékonny alakulat: minden cél gyökeret ver benne: hol vallásos, hol politikai, hol fajfenntartó, hol culturalis egység színében tűnik fel, s e célok fluctuálnak, elnémulnak, előtérbe nyomulnak az idő szüksége szerint. Ezzel szemben az egycélú társulatot már csak a kijelölt cél mozgatja, már nem szerves, hanem gépies alakulat, nem történeti, hanem rationalis termék.

E két társas életformában valóban tükröződik a régi s az újabb kor. A sociologus figyelmét a 70—80-as években

¹ *Gemeinschaft u. Gesellschaft*. 1887.

² V. ö. dolgozatunkat: *Egy új sociologiai irányról*. Társadalomtudomány. 1925. évf.

ragadta meg, mikor az új társulatforma működése már jól látható volt s egyre láthatóbban szorította vissza a régi közösségi életformákat. Természetesen csak részben. A család ma is megvan, bár viharok tépik, a nemzet is élő alakulat, bár nemzetközi áramlatok szántanak át rajta. *Részben* megvan az is, amit «helyi közösségnek» (szomszédság¹) mondunk. Szinte nyomtalanul eltűnt ez a nagyvárosokban, igen töredékesen található még fel vidéken, ott, hol a lakosságot a mobilismus árama még nem érintette.

Ha csupán érintjük is eme helyi közösségek lényegét, láthatjuk, hogy itt az élet még patriarchális meghittségben folyik le; az emberek ismerik egymást, törődnek egymással, megbecsülik egymás dolgait, ellenőrzik egymást. Szinte egy test, egy lélek az egész közösség; egy megnagyobbodott, széttágult család jellemében tűnik élénk. Sajátos ragaszkodás nyilvánul meg a hagyományok iránt, melyek még virulens részei a társas csoport életének. E hagyományok szempontjából élénk kritika folyik, senki és semmi nem közömbös előtte. Bárminő dolog tűnik fel, «megütközést» kelt s a közvélemény tartósan meghányja-veti. A közvéleményben itt sohasem az egyén álláspontja jelentkezik, hanem a hagyomány álláspontja. Nem a jelen, hanem a «mult közvéleménye» jelenik meg;² a collectivitás énje értékel, nem az egyén. Az ily, szorosan összefogózó társas csoportot nevezük «intensív társulás»-nak, az ily milieut intensív milieunek.

Ezzel szemben áll a modern, tömeges társadalom a maga lazább, hézagosabb összetételével. Ezt az előbbivel szemben «extensív» társulásnak mondjuk. Ez extensív összefüggés, a csoport-életnek «tömörségéből» vesztettsége természetesen folyik abból, hogy a társadalom tömeges, városbahalmazódott és mobilis hajlamú lett. A szellemi élet ily kerethen más törvényeket fog követni; más az egyén lelkivilága, más a társas kapcsolódása. Hogyan functionál az ily nagy terjedelmű és ingatag társadalomban a közvélemény? Tudjuk, a

¹ Régi értelmében, melynek felhangjai a mai szóban már nincsenek meg.

² V. ö. *Tételek és paradoxonok a közvélemény problémájához*. Társadalomtudomány. 1921. évf.

közvélemény actualis tárggyal kapcsolatosan kipattanó értékelő állásfoglalás, reactio. Ez állásfoglalás alapfeltétele az, hogy az illető reagens amaz actualis mozzanatot eléggé fontosnak és közelinek érezze, hogy vele egyáltalán foglalkozzék. Az a tény, mely a szokások lapján már el van könyvelve, még ha bírálatra érdemes is, nem kelt megütközést. Ez utóbbi akkor jelentkezik, amidőn valami a normálison vagy a várakozáson túlmenő tartalommal jelentkezik, amidőn tehát a megszokott életszabályosságon kívül álló, avagy azzal ellentétes mozzanat lép a megítélő elé.

Fontos arra eszmélnünk, hogy a közvélemény mindig bizonyos szabályosság-tartalomra támaszkodik; ez az ő archimedesi pontja. Ahol minden labilis, ott a közvélemény néma. Amidőn felmerül az actualis tény, egyben felkeltődik a szabályosság-tartalomra való ráeszmélés is. Igen jellemző e tekintetben a jogérzet. Csak ha sérelem esett rajtunk s ezen megütközünk, érezzük, hogy van valaminő szabály nemcsak ebben a konkrét esetben, hanem minden «ily» esetben, mely szabályhoz bensőleg ragaszkodunk és ezt követeljük másoktól is. Midőn a szabályosság-tartalom a jog vagy az állami rend keretébe tartozik, a megütközés actusával kapcsolatban jelentkezik ama szabályosság-igény, mely a jogérzet activ tartalma. A jogérzetnek nem volna jelentős társadalmi szerepe, ha az passiv és néma resignatio maradna. Más esetekben, az állami életsphaerán kívül, a megütközés actusához általában életszabályosságra, társadalmi normára való igény járul.

A szabályosság bárminő formájában nem a pillanat terméke, hanem történeti termék, évtizedes, sőt százados tapasztalatok állnak mögötte. A közvélemény e tapasztalatoknak, mint felhalmozódott szellemi tőkének megőrzését sokkal nagyobb mértékben tartalmazza, mintsem azt feltételezni szokás. Mindebből az következik, hogy a társadalom közvéleményének erősségéhez hozzátartazik ama felhalmozott szellemi tőkéhez, azaz élő hagyományhoz való ragaszkodás is. Ez amaz egyénfölötti hatalom, melynek nevében az egyén megszólal, állást foglal, véleményét hallatja.

Viszont az egyén maga is activ hatalom. Módosít ízről-

ízre a hagyományozott szabálytartalmon, inkább a «kor követelményéhez» alkalmazkodik s a maga «belátásához». A régi közösségek életszabályosságába sokszázados közösségi resonantiák halmozódtak bele. A modern szabályalkotás sokkal inkább speciális helyzethez alkalmazkodó, észszerű rögtönzés s a közvélemény nem egyszer gyorsan szakít a multtal. A jövő előkészítése ma fontosabb, mint a mult megőrzése. Az individualismusnak igaza van annyiban, hogy a közvéleményhordozó — ma már «egyén» — sohasem csak képviselője egy egyénfölötti, collectiv szellemi hatalomnak. Az egyén nem passiv, hiszen a közvélemény nem a háttérben meghúzódó, passiv, hanem az activ elemek megszólalásából tevődik össze.

Miért kihagyó a modern közvélemény érverése? Mindenekelőtt azért, mert, mint láttuk, «intensiv társadalom» szükséges ahhoz, hogy az életértékek terén valódi hagyománybeli folytonosság keletkezzék. De ha ismerjük a sokcélú közösség-organismus fogalmát, a közösség szoros összetettségét, észrevesszük azt is, hogy ennek sajátossága a «közvetlen személyi érintkezés» uralkodó formája. E ponton különösen tanulságos megfigyelni, hogyan szállt át a cultura egykor és ma. minő az a közeg, amelyen az érték gondolat átverődik, hogy az ifjabb nemzedék eszméit megtermékenyítse.

Ma a cultura áthagyományozására is speciális berendezés szolgál: iskola, monotelikus jellemmel, mely «ismereteket» közöl. Ennek működése sajátos jellegű. Kiegészíti a családot, de nem oly milieuban, mely maga is személyes közösség. Mint egykor a családban, úgy ma is ezerféle ismeret, élettapasztalat származik át az ifjabb nemzedékre, adódó helyzetekben, ad hoc életélmények kapcsán, szinte észrevétlenül és szándéktalanul. Régebbi idők mindennemű közösségében ez történt. Az a tény emelkedik ki intensiv közösségekben, hogy a hagyomány mindig személyes hordozójával együtt került a hagyomány-átvevő elé; a személyes hordozó tekintélye átszállott magára a hagyományanyagra is. A hagyományanyag, a tapasztalat szorosan a közösség s nem a különálló, különálló egyén

életét szolgálta. Az értékelés sem egyéni, hanem közösségi értékelés volt, s alapja az egyesek véleményeinek. Az is feltűnő az intensív közösségekben, hogy midőn a közösség átadta a maga tagjainak élete vívmányait, szellemi tőkét, egyben magához is kapcsolta azokat. Az intensív közösség minden oldalról számontartotta az egyeseket; az egyes ember érzelmileg teljesen a maga közösségéhez tapadt, tőle függött tudása és érvényesülése is.

Mennyire más ezzel szemben a modern, extensív társadalomba kapcsolt egyén életének beállítása! A régi, kicsiny közösségek lekötötték maguknak az egyeseket, a modern tömeges társadalom az életútra felszereit egyén elé szabad utat nyit. S minő culturát ad neki? Tömegeknek szóló átlagot, ez volt régen is, ámde akkor a milieuk, az élethelyzetek is egyformák voltak. Minő culturát kap ma az egyén? Személytelen culturát. A mai extensív társulásban a cultura átadása kevésbé a közvetlen érintkezés segítségével megy végbe. Nem egy életközösség a maga sokoldalú élettartalmával az áthagyományozó, hanem ama külön — tömegek befogadására készült — intézmény: iskola. Itt szervezetten, tudatosan vannak együtt, sőt a hivatalos apparátus hidegebb és intellectualisáltabb formában szállítja át a cultura értékeit az ifjabb nemzedékre, szabályos, «előírt» anyagban. Az élet mennyit veszített organikusságából és személyes, meghitt bensőségéből! Az iskola is «társulat», hideg, mechanikus céljellel.

Kétségtelen, így több a tudás, de kevesebb az érzelmi elemekkel átszőtt meggyőződés. Több a mechanikus felkészültség, de kevesebb a sokarcú élethez való közelség, kevesebb a szellemi rugékonyságra célzó ad hoc erőfeszlet. Több a holt, a kötelező, a conventionalis, s kevesebb az élő, az individualis, hiszen ez a szervezet is, mely a cultura áthagyományozását szolgálja, szintén a tömegek ellátására, az átlagosságok folytatódására szolgál.

Íme, a modern egyén sokkal szürkébb életproductum, mint volt akkor, amidőn az élet nem mechanisálódott el; amidőn nem a mai tömeges «értelmiség»-typus dominált, hanem nagyvonalú, kerek egyéniségek kerültek napfényre.

Mindez, íme, a tömegesség, az extensiv társadalom s a rationalis felkészültség hatása.

Fontos volt megfigyelnünk azt, hogy a mai iskolaszervezet minő hatást vált ki, mert ebből fogjuk levezetni a modern ember szellemi arculatát: értékeszmékben való ingadozását, laza szóculturáját, meggyőződéseinek és hitének sápadt színtelenségét. Ebből tudását is, mely roppant merésszé teszi. Ebből fogjuk megérteni, hogy a közvélemény miért áll túlnyomóan ingadozó rögtönzésekből. Ámde miért válik kihagyóvá és erőtlenné? Nemcsak a belső, lélektani okok a beszédek, hanem a külső, társadalmi okok is: az egyén laza kapcsolata környezetével.

A mechanikus áthagyományozás után fellépő, immár szabad, rationalis, tudással felszerelt egyént a modern társadalomban nem veszi körül intensiv közösség-, hanem csak extensiv közönség-élet; sőt kiki a közönség különösebb figyelme nélkül is leélheti a maga particularis életét. A modern ember nem érzi magát lekötve, nem látja, hogy embertársainak szeme reátapad. Független, de egyben személyileg elszigetelt is. Ha élete válságosra fordul, senki sincs mellette, gyakran rokonsága sem, az állam pedig messze van tőle. Ezzel szemben, láttuk, a régi kis-közösségek gazdaságilag is szorosan körülvették az egyén életét, actióit. A modern társadalom szabadversenyesen chaotikus, kötetlen; kiki ott keres, ahol akar: költözésének, vállalkozásának kevés az akadálya. Végül is a közvélemény nem foglalkozik átlagos életsorsokkal, köznapi emberekkel: sokan vannak ezek, a figyelem nem terjedhet ki rájuk. A mai közvélemény már nem tekint oly beható figyelemmel az eseményekre, mint egyszerűbb összetételű közösségekben, hol a kicsiny ügy is port vert fel a nyugodt életű emberek körében. Em-lítettük, a közvéleménynél szerepet játszik az, hogy a fel-ötülő eseményt az, aki vele foglalkozik, a saját életsorsához elég közelinek érezze. A modern társadalom nagy tömegeiben a sensatiók heves hatást váltanak ki, de csakhamar lehűti a megindulást az a tudat, hogy minden — messze van. Végre is arra bízzák a szükséges actio megindítását, ami mindenütt ott van a maga szerveivel: az államra. A köz-

vélemény ereje csökkenőben van a tömegesség, a társadalom szétesősége folytán, s észrevétlenül tolják előtérbe az államot, az étatismust.

IV.

A közvélemény visszhang; valaki megszólal valaminő esemény hallatára. Az, aki résztvesz a közvélemény hullámmozgásában, nem szándékos actiót kezd, hanem inkább szándéktalanul reagens. Ha ismerni akarjuk a közvéleményt, ismernünk kell e «reagens» természetét, lelki rajzát, esetünkben a modern embert. Ennek lelki berendezettsége az a közeg, ahonnan a közvélemény sajátos felhangjai kihangzanak. A modern lelkiéletet pedig nem annyira keresztmetszetéből, mint ahogyan a pszichológus teszi, hanem inkább hosszmet-szetéből, genetikusan kell megértenünk.

A modern lélek pontosan beletalál a modern gépcultúrába. Lelkiélete berendezett, szabályosan működő. Gondolt a jövőre, felszerelte magát tudással, hogy megéljen, zavartalanul és símán. Pályát választott s néhány év múlva maga is géppé lesz, egy-egy láthatatlan csavarrá, kerékké e nagy társadalmi mechanismusban. De valami hiányzik: élénkebb emotionalis élete. Vannak megszokottságai, de nincsenek heves alaphangú meggyőződésai. Nézzük meg a múlt század 30—40-es éveinek embereit. Mennyi meggyőződés, mennyi hév uralkodik bennük, mennyi emotionalis véna lüktet vitakozásaikban, és szerény grammatikai viták ugyanoly súlyos életproblemákká tudnak válni, mint súlyos állami kérdések. A modern ember lázas s mégis köznapi élete apró számílgatásokban telik el. Egyik okára már utaltunk: a cultura áthagyományozásának módjára, a személytelen érintkezésre. Mindenki egy-egy tömegeknek szóló szervezet keretében találja magát, ahol a személyiség szerényebb tevékenységi kört talál maga előtt. Az igazi személyes hatás és érintkezés az intensív társadalom jelleméhez tartozik, mely különösen alkalmas a célok, értékeszmék érzelmi alaphangjainak megéreztetésére. A személy a hordozója s hivatott kifejezője a mélyebb életresonantiának. A lelkesség, a meggyőződés csak halványan s megtörtén hatol át a betű közegén, a könyvön. A cultura

igazi rúgója : a személyes átlelkesültség a modern társadalomban merevebb, kihültebb, hiszen minden «szervezve» van, kiszámított pályára van terelve. A modern társadalom egyre jobban ellátott civilisatiós külsőségekkel és technikai élet-elemekkel s egyre gyengébb ama szabálytalan lököerő, mely a culturvéna emotionalis mélye ; a modern embernek egyre szürkébb a sajátos, őseredeti talajból fakadó céltartalma. Több a conventio, kevesebb az inventio. Több az élettechnika gépies eleme, kevesebb a célformáló, organikus erő.

A hagyomány, a culturérték ily közegbe hull bele. A hagyomány (értjük azt az élő hagyományt, mely élettapasztalat, tudás, szellemi tőke, nem pedig üres dísz), voltaképp organikus valami, sőt irrationalis ; a mult szabálytalan, de élő formáinak lerakódása szabálytalan, de élő összetételben. (Angliában ez van, Angliában semmi sem symmetrikus). A hagyomány — jelen felfogásban — szellemi vagyon, érték, lendítő erő, culturális tőke s íme, ez, mint értékeszme, irrationalis valami, vágy, jövősejtelelem, erőérzés s a modern ember lelkébe hangzik bele, mely rationalis ; természetesen alig hajlandó elfogadni az előbbinek köznapi rationalitással fel nem fogható elemeit. A culturhagyomány, ama «lendítőerő», mélysége különben nem a köznap forgatagában küszködő, elfoglalt elmék elé való : ideje nincs az elmélyedéshez. És mégis eléje kerül, ítélnie kellene, de látni fogjuk (VI. f.), húzódozik tőle ösztönösen. Egy élő, gyakran mystikusnak látszó hagyomány-elemet a modern ember gyakran akaratlanul félredob ; csekélyebb tartalmú és hézagosabb hagyományegész (értékrend-szer) marad fenn előtte s ez a közvélemény említett szabályosságigényéhez s értékelő ítéletéhez gyengébb alapot szolgáltat. Előttünk van a modern, lázas sietésű nagyváros. Életében sokkal inkább a pillanat követelménye uralkodik, mint a multba-gyökerezettség, a multból eredő, szellemi tőkemegőrzés ösztöne, hiszen oly követelőzőleg kell ma alkalmazkodni a gyorsan változó helyzetekhez.

Azt hisszük, egy ponton Stoddard amerikai sociologusnak is igaza van,¹ midőn arra utalt, hogy aránytalanság van

¹ *The revolt against civilization*. 1922.

az újonnan felemelkedni készülő s a régi culturrétegek között. A cultura értékei inognak e felszálló ágon. A modern érintkezési lehetőségek, a tömeg anonym kezelése, az iskoláztatás intézményei távolról sem elégségesek emez új tömegeknek igazi culturával való áthatására. E tömeg Amerikában — a modern társadalom fenti jellemzése leginkább erre talál — nemcsak nagyobb tagszámú lett, hanem városi településsel központi helyzetbe került, hol szavát hallatja. Vidéki szét-szórtsága megszűnt. Újságot kezd olvasni, mely hangos, szájjas («sárga sajtó») és chaotikus. Politikai igényei is ébrednek, az uralkodó demokratia tárt kaput nyit számára. És itt is sajátos az, amit Spengler emleget,¹ hogy az új demokratia az egykor tartósabb problémákat fejtegető könyv-cultura súlyvesztését jelenti, hogy átvegye a szellemi irányításban, a napi táplálékban szerepét az új egyeduralkodó, az actualitás jégvében induló sajtó . . .

Ez a helyzet adja meg az új szellemi alkat chaotikusságát. A modern ember tudatélete informatiókkal túlterhelt. Pergőtűszerűen áramlanak feléje egyre újabb és újabb hírek, melyek lelkébe mélyen nem tapadnak, semmi igazi élményévé nem válik. A modern ember nem érzi a túlterheltséget, hiszen nem kell ellene védekezni: a hírek egymást szorítják ki a tudatból. A tudat, az élmény a percnyi intenzitásra rendezkedik be, a percembereknek eme széttöredezett elméjében homályos maradvány marad: oly élethangulat szűrődik le, melyből olykor keserű ressentiment hangzik ki. Ennyi a modern emotionalitás. Ez azonban nem megindítója, hanem csak színezője a közvéleménynek, a vita konkrét alakulásának. Ama sajátos hangulati «csapadék» ad bizonyos subjectivitást, de nem ad igazi mélységet s áthevültséget.

A modern ember értékvilága sokkal kevésbé egységes, mint volt egykoron. Társadalmi oka is kézenfekvő az előbbieket után: szűkebb társas horizon mellett szerzett élettapasztalatok s életelvek összefüggőbbek, megfelelnek a milieu homogeneitásának. A mai milieu ezerféle.

E miatt következhet be bizonyos vitafórumok kiesése is.

¹ *Untergang*, II. 581. 1.

Hogy vita keletkezhezzék, részleges eltérésekre, nem pedig gyökeres különbözőségekre van szükség. A régi, helyi «közösség» tömör életviszonyai középett a vita nemcsak gyakori, hanem éles is. A mai «közönségek» minden közlekedési könnyebbség ellenére is szétforgácsoltabb életet élnek; éles vitát gyakran folytatnak, de ritkán küzdik végig. Állandóan nyomasztó tény az említett anonym érintkezés, mely kevés személyes elemet hoz felszínre. «Bár fennáll igen sok, másokhoz fűző kapcsolat, írja Simmel, e viszonyokból minden tulajdonképeni egyéni elem ki van rekesztve; vannak befolyások, melyek kölcsönösen teljes anonimitással gyakoroltatnak».¹ Egykor, igaz, lehetetlenné tették a vitát a rangok különbözőségei. Ma nagyobb az egyenlőség, ami kedvező a vitára, de egyben nagyobb a személytelenség, ami már nem kedvező. A modern vita — mit az enquête-ek világosan mutatnak — szinte szétesik a különböző, chaotikusan halmozódó «szempontok» sokfélesége miatt. Ilyenkor tűnik élénk a modern szellem roppant particularismusa s értékvilágának szétesése. A mai állásfoglalás hajlékonyabb, «megértőbb», mint egykor volt — ezt épp a sokféleségre berendezettség hozza magával, — de ingadozó is: a közvélemény extenzivitását még előmozdíthatja, de nem intensivitását.

Az értékvilág ingadozó sokfélesége, a politikai vezér állásfoglalásaiban a legláthatóbb. Hiányzik a szilárd ember, amelyen nem valaminő makacs embert értünk. Hiszen maga Bismarck volt hangsúlyozója annak, hogy «ha én egy sűrű erdőn akarok átmenni egy hosszú pálcát tartva fogaimban, nem jutok előre». Így akadályok az előre kitűzött «elvek». Bismarck mégis szilárd volt, egy régi generatio tagja. A régi kisebb közösségek tagjainak erőteljes, szilárd állásfoglalása értékviláguk összetartó voltán nyugodott. Meggyőződés volt uralkodó bennük. A mai politikus élete nem lehet hasonlóan szilárd, elvhű; élete a gyors erőegyensúlyozások művészetével, a helyzetekhez alkalmazkodással telik el; elsősorban mindig a momentán felszínen maradásra kell gondolniok. Ez nem egyéni hajlam a politikusban, ez a társadalom

¹ *Philosophie des Geldes*. 316. l.

ingadozásának reflexe. Már nem is a szilárd meggyőződésben látja a közönség a politikus «réálpolitikai» erejét, hanem az extensiv és mobilis társadalomban forgószélszerűen változó helyzetek gyors megoldásában.

Régi idők politikusa nem annyira gyorskezü társadalomtechnikus, mint inkább meggyőződéseket, értékszilárdságokat hordozó, önmagában és másokban kialakító, próféta-jellegű embertípus. Az idők jele, hogy e típusnak már szinte ki kellett vesznie.

V.

Vajjon a modern milieu sajátságos kúszáltságával nem birkózik-e meg a modern intellectualitás? És ha megbirkózik, nem reagálhat-e ugyanoly üdeséggel a milieu-változásokra, mint egykor a kicsiny horizonra berendezkedett elme a maga milieujének eseményeire? A tapasztalat azt mutatja, kétféle társas egység van s csak az egyik esik «közel» az egyesekhez. A társadalmi egységek, melyek az egyeseket körül-fogják, vagy «áttekinthető társas egységek», minő a család, a kisváros, vagy «át nem tekinthető» társas egységek, minő egy nagyobb állam, modern mammutváros stb. Az intensív társulás nem mindig, de rendszerint áttekinthető, a nagyobb és extensívebb társulás, pl. egy óriási tröszt, mely hatalmas embertömegeket tart szolgálatában, rendszerint át nem tekinthető — az átlagember szempontjából. Az ily óriás szervezet csupán egyesek szempontjából, t. i. a beavatottak részéről tekinthető át, azaz kevesek nyerhetnek igazi betekintést. Minél nagyobb ma egy vállalat, egy város, egy állam s bárminő más társas egység, annál áttekinthetlenebb, tehát annál oligarchizáltabb is, sőt ellenőrizhetetlen. Ez a vonás ma a modern nagy részvénytársulatok tragikus jellemeként nagyon is a felszínen van.

Általában minél nagyobb, tömegesebb társas szervezet keretébe kapcsoltnak él ma az egyén, annál vázlatosabb képe lehet a működő egésze körül. És nem csupán a nagyság, az áttekinthetetlenség okoz nehézséget, hanem a modern élettel összefüggő két tény: 1. a messzemenő munkamegosztás, mely az egyén horizonját erősen szűkíti, 2. a tár-

sas szervezet nagyságával kapcsolatos bonyolultsága. E szervezet rendszeren csak «elvileg» nyilvános, egyébként igen intim jellegű a központi irányítása. Másrészről pedig a szervezeti structura a maga rúgóiban csak igen bő tapasztalat és szaktudás alapján érthető és bírálható, úgyhogy szakemberek útján történő informatio nélkül az egyesek a működés komoly bírálatára nem képesek. Érezhetik, hogy «valami nincs rendben», ámde ily általános s bizonytalan jellegű kritika elporzik. Ime, e vállalati példa nyomán ráeszmélhetünk a közvélemény hatásképtelenségének egyik fő okára: az áttekinthetlenné vált társas szervezet mystikussá lett az átlagos betekintésűek számára, kiknek állásfoglalása ehhez képest félénk és kihagyó. Maguk is érzik, hogy szavuknak súlya nincs.

Az áttekinthető társas egységeknél az egyének egész másképpen érzik magukat érdekelve: az egyén biztosabb talajon áll s érzi, hogy saját megfigyelésének van jelentékenyebb értéke. Mivel pedig a szűkkörű társas egységbe élete ugyanakkor szorosabban, sőt eltéphetetlenül bele van állítva, érdekelve van mindazon vállalkozásokban, melyek körülötte lefolynak. Az egyesek resonantiája nagyobb, élénkebb és — amennyiben a közlekedés és hírszolgálat gyorsabb — gyorsabb a közvélemény állásfoglalása is.

Az áttekinthető, rendszeren kisebb társadalmi életegységeknek, a mai kisebb, «közösségeknek» is a közvéleménye, az újabb nagy társadalmi közvéleménnyel szemben decentralizált közvélemény. Megindul a közvélemény alakulása ezer és ezer ponton, míg végre országos átlaggá szélesedik. Ezzel szemben a modern, tömeges társadalom közvéleménye erősen centralizált: kevés pontról ered, sőt lehet, csak a fővárosból indul ki. Míg a régi közvélemények bizonyos couleur local-t hoztak magukkal s e helyi színek keveredéséből alakult — lassan — országos átlag, addig a mai társadalmak közvéleménye szinte kizárólagosan fővárosi színezetű, illetve általában központi jellegű. A központ nemcsak uralkodik a vidéken, hanem olykor el is némitja; a vidék valósággal apolitismusba sülyed.

Mindez okok érintésével már rámutattunk arra is, hogy

megvan-e a mai tömeges társadalomban a véleményalkotás ingere? Tény az és sajnálatos jelenség, hogy a mai társadalom feltűnően passzív; egyre ritkább a spontán véleményalkotás, egyre többen fogadnak el az emberek az országosnak látszó átlag-véleményből, de lelkükbe ez mélyen nem tapad. A modern szellem tűri az ily értékítéletet felületes hullámként, mely a többi, rátoluló hullámmal együtt csak hamar elmúlik.

Ámde a modern «reagens», a közvéleményhordozó egyén nem is egyféle. Az egyik tartósan resonál, a másik pillanatig sem. Itt jelentkezik a közvélemény újabb hátráltató tényezője: a foglalkozások egyre nagyobb mértékű differentiatioja. Oly bonyolult ma az életpálya speciális munkaköre, annyi elmélyedés, erőfeszítés, teljes lélek kell hozzá! Az egyes ember érdeklődési körét a foglalkozása jelentős arányban szabja meg. Minél többféle a speciális foglalkozás, annál particularisabb, sőt mások számára egyenesen meg nem érthető nézet áll elénk. A nézetek egyformasága rendesen csak rokon foglalkozási körben érhető el: a foglalkozások zsarnoki módon távolítják el egymástól az embereket. De nemcsak specialisták, hanem lekötött embertípusok keletkeznek; a szabad verseny magasabbrendű munkát kíván, mert csak az ilyen munka versenyképes. Az idegélet egyre intensívebb, a lekötött emberekbe nem lehet «lelket verni» közös életproblemák megoldására: nemcsak a munka különbözősége, hanem a munkateher quantuma is elvonja őket.

A közvélemény kialakulásának igen jelentős hátráltató tényezője a szükségletek fokozódása is. A nagy igényekkel nagy munka jár, melyet a maga érdekében kinek-kinek ki kell fejtenie. A modern élet képe azt mutatja, hogy az emberek egész napi hajszoltságuk után alig érnek rá közügyekkel foglalkozni. Ez a szükségletfejlődés a modern apolitismus főoka. Informáltatja magát, tud az egyén mindenről, de nem cselekszik. Részt vesz a «nagy közönség» életében, de csak annyiban, hogy 2—3 lap által informáltatja magát. Még a nagyvárosi klubélet sem igazi alkotó hatalom, mint egykor volt; a népesség csekély töredékét

egyesíti magában és e csekély töredék is több apróbb csoportra oszlik. A társadalom érdeklődő csoport-egységei: közönségei egyre atomizáltabbak; ez behangzik a szűkebb-körű klubokba is.

Ki kételkednék mindezen okok dacára is abban, hogy a közvéleménynek ma is óriási ereje van? Ha arra gondolunk, hogyan vitték bele a szárazföldi Európára kevésbé intensíven gondoló angolságot, avagy az Egyesült-Államok népét a háború örvényébe, kétségtelennek látszik a közvélemény nagy hatása. Mégis a társadalom kutatója egy fontos különbségre lesz figyelmessé e kordöntő esemény kapcsán: az igazi közvélemény e helyen sem volt erős, mert nem a közönség széles rétegéből fakadó spontán vélemény volt az, ami megnyilvánult. Fejtegetésünk ez utolsó pontján tárul elénk a közvélemény mai arculata.

VI.

A közvélemény vizsgálatánál a gyakorlati politikus rendszeren beéri azzal a szemponttal, hogy megállapítja, minő súlya van, hogyan kell alkalmazkodni hozzá. A közvélemény ellenséges vagy barátságos hatalom, a közvéleményt lehet «hangolni», lehet megnyerni duzzasztó erejét a politikusbárka számára. A politikus azonban nem vizsgálja a közvélemény forrását, eredetét, erre ma nincs kellő ideje. A közvélemény eredetének kérdése annál fontosabb problémája a társadalom vizsgálójának, kinek feladata visszatekinteni egy jelenséggel kapcsolatban a társadalom egész szerkezeti problémájára. A háborús közvélemény keletkezése mutatja nagyban azt, ami kicsinyben a köznapi problémák közepett láthatatlanul folyik le: a közvélemény ma már nem a közönség személyes találkozásából, megbeszéléseiből ered, hanem modern társulatformák, «szervezetek» működéséből. A közvélemény ma már nem spontán értéktétele a nagy tömegben élő activ egyeseknek, hanem tudatosan hozzák létre szervezetek. Épp a háborús közvélemény példája mutatja ama két említett államban azt, hogy van és lehetséges nagysúlyú áramlat, mely nem egyéb, mint «mesterséges közvélemény». Ma már a

valódi közönség-reactiót, a valódi közvéleményt egyes esetekben igen nehéz megkülönböztetni a mű-közvéleménytől.

A közvélemény actiója ma is — látszólag — folytonos, holott a közönség tényleges akaratnyilvánulása elmaradt, a közönség régóta passivitásba vonult s ime, mégsem jelezte ezt valaminő közvélemény-vacuum. A való tényállás az, hogy a spontán közvélemény letűnt széles vonalon. Igaz, sehol nem kapcsolódott ki a közéletből hirtelen, forradalomszerűleg, ámde fokenként beiktatódott a közönség önkéntes véleményének helyébe a közönség számára készített vélemény. Észrevétlenül következett be, hogy a közönség nem kíván átlagosan mást, mint oly, számára készített véleményt, melyet ő a sajátjának vél.

Tekintsünk vissza egy pillanatra. Láttuk, hogy a helyi közösségekben, ama kisebb és áttekinthető társas egésekben a közönség maga igyekezett véleményét megalkotni, kifejezni és viták útján összehangolódásra jutni. Megvolt szilárd hagyománya, «meggyőződése»; értékvilága szűkkörű, de megingathatatlan volt. Szinte azonnal «kész» volt ítéletével.

Más a helyzet ma. A mai óriás társadalmak képe áttekinthetetlené lett. Szerkezete, összetétele zavaros. Ily helyzetben a közönség egy-egy átlagos tagja nem lehet «kész» ítéletével; nincs kellő betekintése, ehhez nincs megfelelő posztója. Ily helyzetben lépnek előtérbe bizonyos véleményadó központok; a közönségnek először ezek információját kell meghallgatnia. Magát a hírt már nem hordozza a személyes továbbmondás primitív alkalma; ma külön szervezet árán lehet hírt szerezni, feldolgozni, továbbítani, sokszorosítani stb., vagyis bonyolult munkaszervezet útján kerül hozzánk a tényállás puszta körvonala. A régi, egyszerű társadalomszerkezethez képest a mai társadalom nyugtalan, forrongó, az élet telve érdekes változásokkal: mindezt számon kell tartani s ezer apró tény összevetéséből adódik valaminő helyzetkép.

De tudott tény az is, hogy az egyes hír szinte semminő hatást nem vált ki; a hír tudomásul vétele még nem élmény. A hír élménnyé alakulásához szükséges időnek pillanatokra

kellene zsugorodnia s ez kevés. Innen van, hogy ama «véleményadó központok» a közönséget szüntelen hatás alatt tartják, hogy benne az ismételt hír (mely gyakran agitatóvá bővül) valamelyes nyomot hagyjon. Íme, ehhez is kifejtett «szervezet» szükséges. Mik ezek a szervezetek? Ez alkalommal nem vizsgáljuk, mert csak felsorolásuk is messze vezetne; de utalunk a legfontosabbra: a sajtóra, mely szoros kapcsolatot tart a közönséggel; utalunk az állami szervekre, melyek jelentéseket adnak ki; statisztikai hivataloktól a miniszteri nyilatkozatokig ezerféle forma található és sajnos, kapcsolatuk a közönséggel sok kívánni valót tartalmaz.

Legfőbb «véleményadó központ» természetesen a napisajtó, mely a XIX. században hirtelen nyomult előtérbe. Ennek köszönhetjük, hogy a modern közvélemény még erőteljes hatalom, bár nem spontán vélemény az, hanem közönség «számára» készített vélemény. A napisajtó természetesen nem szoríthatta ki a közönség spontán reakcióit, hanem a mindinkább passiv közönség hajlott arra, hogy elfogadja véleményének azt, amit eléje tárnak.

Mindez a differentiálódás természetes következménye; a kisebb s intenzív közösség idején még kiki megtehetette azt, hogy maga érdeklődött, maga ítélte: a véleményalkotás mindenkinek mintegy állandó mellékfoglalkozása volt. A mai, tömeges és áttekinthetetlen társadalmakban a hírszerzés, véleményadás, azaz az irányítás, ellenőrzés is speciális szakközegek, monotelikus «szervezetek» kezébe jutott.

A nagy szervezetek korában ez is nagy szervezet formájáig jutott el, mely félelmes erővel rendelkezik. Mondhatni, ma már nem a szervezetlen közönség véleménye a «nagy-hatalom», hanem a szervezett sajtóé az. A közönség bizonyos passivitáshoz szokott (mire egyesek utalnak: «*Sklavenmasse der Zeitungsleser*»). Sőt a sajtót nem tekintve is csökkent a közvélemény ereje. A France jegyezte meg egyszer: «közvélemény, mely a monarchia és császárság idején valóság volt, már nem létezik többé: az egykor meleg érzelmű és nagy-lelkű francia egyaránt képtelen szeretetre és gyűlöletre, bámulatra és megvetésre». Az egyén önálló véleményalkotása kevésbé intenzív, érzelmei kihűltek, minden messze van.

Maga zárkózik el? Nem, ma is érdeklődik, de ennek egyetlen útja a sajtó figyelemmel kísérése. Modern sajtószervezet nélkül a közönség nemcsak hírszolgáltatás terén jutna meddő némasághoz, hanem állásfoglalása terén is. A mai áttekinthetlenség, tömegesség vezetett arra, hogy az, aki informál, egyszersmind állást is foglal.

Azt mondtuk: «közvélemény tulajdonképen a közönség spontán értékítélete actualis tárgyról» s íme, látjuk azt, hogy az értékítélet ma minő korlátozott mértékben lehet spontán. Kellene az, hogy maga a közönség ítéljen: hogy magának a közönségnek személyes életfelfogása s ítélete jelentkezzék a közvéleményben, ámde ennek jelentős akadálya maga az áttekinthetetlen társadalomszerkezet. Ily módon pedig közvélemény — eredetét nézve — nem az, amelyet a közönség maga alakít ki, hanem amelyet a közönség — véleménykép — elfogad vagy megtűr.

A sajtóra ezzel roppant jelentős feladat hárul, nézetünk szerint fontosabb, mint azt ma átlagosan feltételezik; szokatlanul nehéz, idegölő munka hárul reá, mely nagy felelősséggel jár, sokszor felelősebb a kormánynál. A sajtó közfunkciót végez. A valódi hivatott sajtó törekvése a közönség kényszerűen elnémult, de még activ szellemi életet élő részében a véleményalkotást pótolni: a sajtó képviselőjévé válik a közönségnek, a sajtó «közönségként» ír.¹

Valóban feltűnő ily alapon nézve a dolgot, hogy a sajtó, mely olyannyira fontos szerve a modern társadalomnak, közfunkciója ellenére is egyoldalúan a magánérdeknek hódoló capitalismushoz kötött életet kénytelen élni. Ha az állam védőszárnyai alá menekül, ismét veszedelmek környezik. E kérdés azonban már a culturpolitikába vezet bennünket.

Láttuk, hogy a sajtó feladata hűen helyettesíteni a közönséget, tehát hűen informálni, hűen értékelni, hűen kifejezni azt, amit gondolna közönsége, ha kedvezőbb helyzetet nyerne az áttekintéshez, információhoz s értékítélet

¹ V. ö. dolgozatomat: *A sajtókérdésről*. Társadalomtudomány. 1921. évfolyam.

alkotása céljából. A sajtó anonym közönség-megbízott, hallgatólagos megbízatás alapján működő, erkölcsi missiójú szervezet. És ugyanilyen ma bárminő «véleményadó központ» társadalmi beállítása: sociális funkciót teljesít mások számára, hallgatólagos mandátummal, a társadalom önkéntes véleményének pótlására. Sajnos, a mult visszahozhatatlanul eltűnt, a társadalom eltömegesedett, az ítélő egyén — egy-magában — tehetetlenségre van kárhozthatva, mihelyt tá-gabb körben kell tájékozódnia s beavatkozásával alkotó munkát végeznie. Maga a közvélemény műtermék lett, bonyolult, s bámulatos arányúvá fejlesztett szervezetek által kitermelt productum, szinte gyári termék a tömegek ellátására.

Végezetül néhány megjegyzést kell tennünk. Előadá-sunkban két negativum maradt; az egyik hiány az, hogy semmit sem mondtunk arról, minő a közvélemény erő-vesztésének a mértéke — ez ily általános sociológiai síkon meg nem állapítható, csupán az egyes országok sociographiá-jával kapcsolatban mondható róla valami; a másik hiányra kifejezetten rá kell mutatnunk: a modern társadalom rajza nem teljes, csupán «ideáltypisáló» eljárással készült, amelynél csak az derül ki, hogy az adott vonásokból látható társa-dalmunkban valami, ámde ennek mértéke szükségkép bi-zonytalan. Így több problémára kell utalnunk, melyre más tanulmányok adhatnának feleletet: minő általános, élet-irányzó és társadalomformáló ereje maradt a modern köz-véleménynek: amennyiben jelentőségéből veszített, minő újabb irányító s ellenőrző tényezőkkel pótolható; lehet-e egyáltalán helyettesíteni, pl. az állam kényszerítő erejével; miben áll a közvélemény normális funkciója, amely térre az állam nem követheti a közvéleményt stb. Mindezek a kérdések mutatják problémánk nagyságát, messzeterjedő-ségét, elágazásait a kulturpolitikába. E kulturpolitikai ki-szélesítés már nem feladatunk a jelen összefüggésben. Min-den célunkat elértük, ha a modern társadalom szerkezete némileg világosabbá lett, s ebben a közvélemény sajátszerű eredetének kérdése.

DEKÁNY ISTVÁN.

A PALACK-MANÓ.

— Elbeszélés. —

Első közlemény.

Volt Havai-szigetén egy ember, akit, mondjuk, úgy híttak, hogy Keawe; az igazság tudniillik az, hogy még él és a nevét titokban kell tartani; de a születési helye nem volt messze Honaunautól, hol a nagy Keawe csontjai fekszenek egy barlangban elrejtve. Szegény, derék, szorgalmas ember volt; úgy tudott írni-olvasni, akár egy iskolamester: a mellett elsőrendű hajós is volt, aki egy ideig a szigeti gőzösökön szolgált és a Hamakua-parton egy bálna-naszádót is kormányzott. Végre az jutott eszébe, hogy be akar kukkantani a nagyvilágba és idegen városokba, és rászállt egy San Franciscóba menő hajóra.

Ez igen szép város, gyönyörű kikötővel és rengeteg gazdag emberrel; kiváltképen van ott egy domb, amely tele van palotával. Keawe egyszer ott sétált ezen a dombon, zsebe teli pénzzel, és nagy kedvteléssel nézegette kétfelől a nagy házakat.

Milyen szép házak! gondolta magában, s milyen boldogok lehetnek azok, akik bennök laknak s nincsen gondjuk a holnapra!

Ez járt a fejében, mikor szemben találta magát egy házzal, amely kisebb volt ugyan néhány másnál, de olyan ékes, olyan díszes, mint valami szép játékszer. A grádicsa úgy fénylett, mint az ezüst; a kertje szegélyei úgy virágoztak, mint egy koszorú, az ablakai pedig úgy ragyogtak, mint a gyémánt. Keawe pedig ott állt és álmélkodott mindennek a nagyszerűségén, amit látott. Amint így álldogált, észrevett egy embert, aki kinézett rá egy ablakon keresztül, amely annyira tisztaüvegű volt, hogy Keawe őt olyan jól szemügyre vehette, akár egy halat a sziklaparti tavacskában. Öreges

férfi volt, kopasz és fekete szakállú; az arca gondoktól volt borús, és keservesen sóhajtozott. S az igazság az, hogy amint Keawe nézte azt az embert, az ember pedig Keawét, mind-egyikük irigylte a másikat.

Hirtelen az az ember mosolygott és biccentett a fejével, aztán integetett Keawénak, jöjjön be, majd pedig a ház kapujában elébe ment.

— Bizony szép ez az én házam — szólt az ember és megint keserűt sóhajtott. — Nem volna kedve megnézni a szobáit is?

Így aztán végigvezette benne Keawét, a pincétől a padlásig, és nem volt ott semmi, ami a maga nemében ne lett volna tökéletes, úgy hogy Keawe oda volt a csodálkozástól.

— Igazán — szólt Keawe — gyönyörű egy ház! Ha én ilyen házban laknám, bizony nevetnék egész nap. Hogy van hát, hogy kigyelmed mégis sóhajtozik?

— Semmi sem áll útjában — szólt az ember — hogy magának is ne legyen háza, mely mindenben hasonló ehhez, sőt ha tetszik, ennél szebb is. Fölteszem, hogy van egy kis pénze?

— Hát van ötven dollárom — szólt Keawe; de az ilyen ház persze többbe kerül ötven dollárnál.

Az ember számolgatott magában.

— Sajnálom, hogy nincs többje — szólt azután — mert az utóbb bajt okozhat magának; de azért a magáé lehet ötven dollárért is.

— A ház! — kérdezte Keawe.

— Nem, nem a ház — felelt az ember — hanem a palack. Mert meg kell magának mondanom, hogy akármilyen gazdagnak és szerencsésnek látszom is, minden vagyonom s maga ez a ház és kertje is egy palackból eredt, mely nem nagyobb egy pintes üvegnél.¹ Ez az ni!

Ezzel kinyitott egy jól elzárt helyet és kivett onnan egy gömbölyű hasú, hosszúnyakú flaskót; az üvege fehér volt, mint a tej, de váltakozó szivárványszínek voltak beleszőve.

¹ Egy angol pint: 0.56 liter.

A belsejében valami homályos mozgott, ami árnyék és tűz keverékének látszott.

— Ez az a palack — szólt az ember. S mikor Keawe nevetett, hozzátette: — Nem hiszi? Hát akkor próbálja ki saját maga. Nézze csak, el bírja-e törni?

Keawe fogta hát a palackot és addig csapkodta a földhöz, míg bele nem fáradt; de biz az úgy ugrott vissza a padlóról, akár a labda, és semmi baja se lett.

— No ez ugyan furcsa portéka — szólt Keawe. — Mert ahogy az ember nézi meg tapintja, üvegből volna, vagy mi!

— Üveg is a' — szólt az ember, még nagyobbat sóhajtva, mint eddig; csakhogy az üveget a pokol lángjai közt keményítették. Belsejében egy manó él és ez az az árnyék, amit mozogni lát benne: legalább én így gondolom. Ha bárki is megvásárolja a palackot, a manó szolgálatára áll; akármit is kíván: szerelmet, hírnevet, pénzt, olyan házat, amilyen ez itt, sőt egy várost, mint ez a város: minden az övé, alighogy kimondta a kívánságát. Valamikor Napoleoné volt ez a palack, s általa lett az egész világ királya; de végre eladta s akkor elbukott. Cook kapitányé is volt, s ezzel találta meg az utat annyi szigethez; de aztán ő is eladta s akkor agyonütötték Havaiban. Mert ha egyszer el van a palack adva, vége a hatalmának és a protectiójának; s hacsak az ember nem elégszik meg azzal, amije már van, pórul jár.

— S maga mégis arról beszél, hogy eladná? — szólt Keawe.

— Nekem mindenem van, amit kívánhatok, és már öregszem — felelt az ember. Mert van egy, amit a manó sem bír megtenni: nem tud életet hosszabbítani. Meg aztán nem volna tisztességes eltitkolnom maga előtt: van ennek a flaskónak egy bibije is: mivel ha az ember meghal, mielőtt eladta, örök időnkig a pokol tűzében kell sülnie.

— Hát ez bizony csakugyan nagy bibi, szó sincs róla — kiáltott Keawe. — Dehogy is legyen hozzá bármi közöm! El lehetek én hál' Istennek ház nélkül is, de van valami, amit egyetlen porcikámnak se kívánok: elkárhozást!

— De lelkem! ne hebehurgyáskodjék! — felelt az ember.

— Nem kell egyébre vigváznia, csak arra, hogy egy ideig szép csínján kihasználja a flaskót, aztán pedig eladja valakinek, mint ahogy én eladom magának: akkor aztán szép komótosan éli végig az életét.

— Hát uram — szólt Keawe: — én csak két dolgot látok: az egyik, hogy maga egyre csak eregeti a sóhajtasokat, akár egy szerelmes szűzleány, a másik pedig az, hogy a flaskót nagyon is olcsón kínálja.

— Már megmondtam, mért sóhajtok — szólt az ember. — Azért, mert félek, hogy az egészségem megroppant, s ahogy jól tetszett mondani, mindenkinek szörnyűség azzal a tudattal halni meg, hogy az ördögé lesz a lelke. Ami pedig azt illeti, hogy nagyon olcsón akarom adni, meg kell magának magyaráznom, hogy ennek a flaskónak valami furcsasága van. Hajdanában, mikor az ördög először hozta a földre, roppant drága jószág volt, és először János papnak adták el sok millió dollárért: de eladni csak úgy lehet, ha az ember veszít rajta. Ha annyiért akarja eladni, amennyibe saját-magának került, visszatér magához, akár egy útra küldött postagalamb. Így történt, hogy a századok során az ára egyre sülyedt, s most már a palack igen-nagyon olcsó. Én-magam egyik gazdag szomszédomtól vettem itt a dombon s csak kilencven dollárt fizettem érte. Ezért most eladhatnám nyolcvankilenc dollárért és kilencvenkilenc centért, de egy árva pennyvel se drágábban, különben megint visszakerülne hozzám. Nos hát, ez aztán kétféle galibát okoz. Először, ha az ember ilyen különös palackot nyolcvanegynehány dollárért kínál, az emberek azt hiszik, bolondoznak velők. Másodszor... de hát a dolog nem sietős és ebbe már nem kell belemennem. Csak azt ne felejtse, hogy csakis ércpénzért lehet adni, nem bankóért.

— De hogy tudjam, hogy mindez igaz, amit kigyelmed beszél? — kérdezte Keawe.

— Egy részét akár mindjárt kipróbálhatja — felelt az ember. — Adja ide az ötven dollárját, fogja a palackot, aztán kívánja, hogy az ötven dollár megint a zsebében legyen. Ha nem lesz ott, becsületemre mondom, felbontjuk az üzletet és visszaadom a pénzét.

— Nem szed rá? — kérdezte Keawe.

Az ember nagy esküvéssel fogadkozott.

— Hát Isten neki — szólt Keawe — ennyit megkockáztathatok; ebből nem lehet nagy baj.

Ezzel lefizette a pénzt és az ember odaadta neki a flaskót.

— Palack-manó! — szólt most Keawe. — Visszakívánom az ötven dolláromat.

És csakugyan, még jóformán ki se mondta a szót, a zsebe már megint olyan nehéz volt, mint annakelőtte.

— No már szentigaz — szólt Keawe — hogy ez csodálatos egy flaskó!

— Most pedig jó napot, drágalátos uracskám s én-helyettem magát vigye el az ördög! — szólt az ember.

— Hopp, megálljunk! — szólt Keawe — elég volt a mókából. Ihol a flaskója!

— Maga megvette, olcsóbban, mint amennyibe nekem került — felelt az ember, kezét dörzsölve. — Most hát a magáé: ami engem illet, én most már csak a maga háta közepét akarom látni.

S ezzel csöngetett kínai szolgájának és azzal Keawét szépen kitessekelte.

Keawe, ahogy az utcára ért, hóna alatt a palackkal, elkezdett gondolkozni.

— Ha mindez igazság, amit a flaskóról beszélt az az ember, alighanem rossz vásárt csaptam — gondolta magában. — De lehet, hogy csak el akart bolondítani.

Az első dolog, amit csinált, az volt, hogy megszámlolta a pénzét: a summa egyezett: negyvenkilenc amerikai dollár és egy Chile-dollár.

— Ez hát rendben volna — szólt. — Most valami mást fogok próbálni.

A városnak azon a részén az utcák olyan tiszták voltak, akár a hajófüdélzet, s ámbátor dél volt, nem látott járókelőt. Keawe letette hát a palackot egy csatorna-rácsra és tovább sétált. Visszanézett kétszer is: hát a tejszínű, gömbölyű hasu palack még mindig ott volt, a hol elhagyta. Visszanézett harmadszor is, aztán befordult egy utcasarkon; de alig

tette ezt meg, már valami nekiütődött a könyökének : hát íme! a palack hosszú nyaka döfködte, gömbölyű hasa pedig bele volt szorítva pilóta-kabátja zsebébe.

— Ilyenformán hát ez is igaz volna! — szólt.

A következő dolog, amit tett, az volt, hogy egy boltban vett egy dugóhúzót s aztán kiment a rétekre, egy félreeső helyre. Próbálta kihúzni a dugót, de akárhányszor illesztette be a dugóhúzót, az megint kijött magától s a dugó olyan sértetlen maradt, mint volt.

— Ez valami újfajta dugó — szólt Keawe, s egyszerre reszketni meg izzadni kezdett, mert félt a palacktól.

Ahogy visszafelé ment a kikötő irányában, meglátott egy boltot, melyben egy ember kagylókat, a vadak szigeteiről való furkósbotokat árult, meg régi pogány isteneket, régi pénzeket, kínai meg japán festményeket s mindenféle egyéb holmit, amit a tengerészek a ládáikban szoktak az útról hazavinni. S itt valami jutott az eszébe. Odament hát és felajánlotta a palackot száz dollárért. A boltos eleinte csak nevette és ötöt kínált neki: de hát igazán különös egy palack volt, ilyen üveget sohase fujtak még emberi üveggyárban, a színek olyan szépen csillogtak az alatt a tejfehérség alatt és az az árnyék olyan furcsán kóválygott a közepén: így aztán, minekutána, az ily emberek szokása szerint, egy darabig disputált, a boltos megadott a palackért hatvan ezüst dollárt és kitette a kirakat ablakába egy polenak a legközepére.

— Nos hát — szólt Keawe — eladtam hatvanért, amit ötvenért vettem — azaz valójában valamivel kevesebért, mert hiszen az egyik dollárom Chile-dollár volt. Most majd megtudom, hogy igaz-e az a másik dolog is.

Ezzel aztán visszament a hajójára, s mikor ott kinyitotta a ládáját, hát tessék, ott volt az ő flaskója! Hamarább odaért az, mint őmaga.

Volt azonban a hajón egy pajtása, akit Lopakának hívtak.

— Hát téged mi lelt? — kérdezte Lopaka. — Mit bámulsz bele a ládádba?

Maguk voltak a hajó orrában, s Keawe, titoktartást fogadtatva meg vele, elmondott neki mindent.

— Hát ez vajmi furesa história — szólta Lopaka. — S attól tartok, bajba kever ez a flaskó. Hanem egy világos : mivel veszedelmet hozhat rád ez a portéka, okosabban tennéd, ha hamarosan kihasználnád az üzletet. Dönts el, mit akarsz vele elérni : add meg a parancsodat : s ha teljesül, úgy, ahogy kívánod, megveszem a palackot én magam : mert hát nekem régi vágyam, hogy legyen egy kétárbocosom, amivel kereskedhessem a szigetek között.

— Én nem effélére gondolok — szólta Keawe — hanem arra, hogy legyen egy szép házam és kertem a Kona-parton, a hol születtem : süssön be ajtómon a nap, legyen virág a kertemben, üveg az ablakomban, kép a falaimon, csecsebecse, finom abrosz az asztalokon : szóval legyen mindenképen olyan, mint az a ház, a hol ma voltam, csak egy emelettel magasabb és köröskörül legyen erkély rajta, mint a király palotáján : én pedig élhessek benne gondtalanul és mulathassak a pajtásaimmal és rokonaimmal.

— Jól van — szólta Lopaka — vigyük hát magunkkal a palackot Havaiba : s ha minden meglesz, úgy, ahogy te fölteszed : én, ahogy mondtam, megveszem tőled a flaskót s majd a magam számára egy kétárbocost kívánok.

Ebben hát megegyeztek, s nemsokára a hajó vissza is érkezett Honoluluba. Alig léptek partra, találkoztak egy barátjukkal, aki mindjárt azon kezdte, hogy részvétét fejezte ki Keawénak.

— Nem tudom, mivel adtam okot a részvétedre? — szólta Keawe.

— Hát lehetséges-e, hogy még nem hallottad? — szólta a barátja. — A nagybátyád, az a derék öreg úr, halott, az unokatestvéred meg, az a szép fiú, belefult a tengerbe!

Keawe nagy bánatba merült : sírni és jajgatni kezdett és egészen megfélekedezett a flaskóról. De Lopaka a maga dolgára gondolt és mikor Keawe keserve kissé csillapult, azt mondta neki :

— Az jár az eszemben, nem volt-e a te nagybátyádnak földbirtoka Havaiban, a Kaü területben?

— Nem a' — szólt Keawe — nem Kaüben ; azok a földek a hegység felé vannak, egy kicsit délre Hookenától.

— S most az a birtok a tiéd lesz? — kérdezte Lopaka.

— Az enyém lesz — felelt Keawe, s megint elkezdte siratni rokonait.

— Ne — szólt Lopaka — ne jajgass most. Gondoltam valamit. Hátha mindez annak a flaskónak a műve? Mert most íme megvan a telek a házad számára.

— Hát ha így van — kiáltott Keawe — nagyon csunyan szolgál nekem az, aki megöli a rokonaimat!... De csakugyan, lehetséges amit mondasz ; mert éppen ilyenféle helyen láttam képzeletemben a házamat.

— Csakhogy a ház még nincs fölépítve — szólt Lopaka.

— Nincs hát! nem is hiszem, hogy valaha fel lesz! — szólt Keawe ; mert a nagybátyám földjén van ugyan néhány kávé- meg áva-cserje, meg banán-fa, de ez aligha hajt többet, mint amennyiből kényelmesen megélhet az ember ; a többi földje csak fekete láva.

— Jerünk a prókátorhoz — szólt Lopaka ; nekem mégis csak ez motoszkál a fejemben.

Hát amikor eljutottak a prókátorhoz, ott kisült, hogy Keawe nagybátyja éppen az utolsó időkben rémségesen meggazdagodott s hogy készpénze is maradt bőven.

— Nohát most már megvan a házra való pénz is! — kiáltott Lopaka.

— Ha uraságod új ház építésére gondol — szólt a prókátor — itt van a címe egy új építésznek, akiről nagy dolgokat beszélnek az emberek.

— E' még jobb! — kiáltott Lopaka. — Minden elő van készítve számunkra. Hát csak tovább is fogadjunk szót.

Elmentek hát az építészhez ; az asztalán éppen ház-tervrajzok feküdtek.

— A nagyságos úr nemde valami különöset szeretne? — szólt az építész. — Hogy tetszik ez? — S ezzel odanyújtott egy tervrajzot.

Mikor aztán Keawe rápillantott a rajzra, elkiáltotta magát, mert éppen annak a háznak rajza volt, amelyet elképzelt magában.

— Hát megvan a ház! — gondolta magában. — Ha nem szeretem is a módját, ahogy hozzájutottam, most mégis csak megvan, s a rosszal együtt el kell fogadnom a jót is.

Elmondta hát az építésznek mindazt, amit óhajtott : hogyan akarja a házat bebútorozni, hogy képeket kíván a falakra, csecsebecsét az asztalokra ; s aztán megkérdezte, mennyiért vállalja az egészet.

Az építész még sokat kérdezgetett, aztán fogta a pennáját és számolgatott ; s mikor végzett, éppen azt a summát mondta Keawénak, amelyet ez örökölt.

Lopaka és Keawe egymásra néztek és biccentettek.

— Tiszta sor — gondolta Keawe, — már most, akarom vagy sem, ez a ház az enyim lesz. Bizony az ördögtől jön, s félek, kevés örömöm fog benne telni ; de arról az egyről bizonyos vagyok, hogy ezután már, amíg a birtokomban lesz ez a flaskó, nem mondok ki több kívánságot. De hát ez a ház már nekem jutott, s mondom, a rosszal együtt el kell fogadnom a jót is.

Így hát megállapodott az építésszel s aláírták a szerződést. Keawe és Lopaka pedig megint hajóra szálltak és elvitorláztak Ausztráliába ; mivel úgy egyeztek meg, hogy nem avatkoznak immár semmibe, hanem hagyják, hogy az építész meg a flaskó-ördög építsék fel és díszítsék a házat az ő kedvük szerint.

Jó tengeri útjuk volt : de Keawe egész idő alatt ki sem nyitotta a száját, mert megesküdött, hogy több kívánságot nem mond ki a világért sem, több gráciát nem fogad el az ördögtől.

Mikor idejük lejárt, visszatértek. Az építész azt mondta nekik, kész a ház. Keawe meg Lopaka pedig jegyet váltottak a Hall-gőzösre s lementek Konába, megnézni a házat s megvizsgálni, hogy minden rendben van-e, úgy, ahogy Keawe elgondolta volt.

A ház a hegyoldalon állt, a hajók számára láthatón. Fölötte az erdő nyúlt bele az esőfelhőkbe, alatta a fekete láva alkotta azokat a sziklákat, amelyek alá a hajdankori királyokat temették volt. A ház körül kert díszlett, mindenféle színárnyalatban nyíló virágokkal : egyik oldalon gyümölcsös-

kert volt papaia-fákkal, a másik oldalon gyümölcsöskert kenyérfákkal, elől pedig, a tenger felé, egy hajóárboc volt a földbe verve, s ennek a csúcsán zászló lobogott. Maga a ház háromemeletes volt, nagy szobákkal, s mindegyik előtt széles erkély. Az ablakokban persze üveg volt, még pedig nagyszerű: tiszta, mint a víz, és fényes, mint a nap. A szobákat mindenféle szép bútor ékesítette. A falakon aranyrámás képek függtek: hajók, birkózó férfiak, nagyon szép leányok, különös tájékok; sehol a világon nincsenek olyan derűs színű képek, mint aminőket Keawe talált a háza falain. Ami a csecsebecséket illeti, azok is rendkívül finomak voltak: harangjátékos órák, zenés szelencék, apró emberkék, akiknek biccentett a fejük, aztán könyvek, tele sok képpel, drága fegyverek a világ minden tájékáról, meg a legpompásabb összerakó rejtvények, amikkel elmulathat a magános ember. S mivelhogy senkinek sem lehetett volna kedve úgy élni ezekben a szobákban, hogy csak végigsétál rajtuk és nézegeti őket, az erkélyek olyan szélesre voltak mérve, hogy egy egész falu gyönyörűséggel élhetett volna rajtuk. S Keawe nem tudta, melyik oldalt szeresse jobban: a hátsót-e, a hol a szárazföld felől fujdogált a szellő s látni lehetett a gyümölcsöskerteket meg a virágokat, vagy az elülsőt, a hol az ember a jó tengeri levegőt szürcsölhetette, letekinthetett a hegység meredek falára és nézhette a Hall-gőzöst, amely minden héten egyszer tette meg az utat Hookena és a Pele-magaslatok közt, meg az árbocosokat, melyek elhaladtak a part mentén, fát, ávát meg banánt szállítva.

Mikor mindezt megszemlélték volt, Keawe és Lopaka leültek a kapuba.

— Nos hát — kérdezte Lopaka, — minden úgy van, a hogy kívántad!

— Nem bírok szót találni, — felelt Keawe. — Jobb, mint ahogy megálmodtam; egészen beteg vagyok az örömtől!

— Csak egyet kell meggondolni — szólt Lopaka. — Mindez egészen természetes is lehet, és talán a palackbéli ördögnek semmi köze sincs hozzá. Ha már most én megvenném a palackot és nem kapnám meg a hajómat, akkor hiába tettem volna kezemet a tűzbe. Hiszen tudod, hogy

szavamat adtam ; de azt hiszem, nem haragszol, ha még egy bizonyítékot kérek.

— Megesküdtem, hogy nem kérek több ajándékot — szólt Keawe. — Már ugyanis eléggé benne vagyok a csávában.

— Hiszen nem is ajándéokra gondolok én — felelt Lopaka — csak arra, hogy magát a manót akarnám látni. Ebből semmi hasznunk sem lehet s így nincs is mit röstelkedni miatta. Mégis, ha csak egyetlenegyszer láthatnám, egészen bizonyos volnék a dolog felől. Hát tedd meg ezt a kedvemért : hadd lássam a manót ; azután pedig — itt a pénz a kezemben — megveszem tőled a palackot!

— Én csak egytől félek — szólt Keawe. — A manó talán nagyon förtelmes pofája s ha te egyszer ránézel, lehet, hogy minden kedved elmegy a flaskótól.

— Én ura vagyok a szavamnak — szólt Lopaka. — S íme, ide is teszem a pénzt kettőnk közé.

— Jól van no, — felelt Keawe. — Magam is kíváncsi vagyok. Nosza hát, ördögfi úr, hadd nézzünk a szemedbe!

Alig hangzott el ez a szó, a manó kikukucsált a palackból s aztán megint belebujt, fürgén, mint a gyík : Keawe és Lopaka pedig ott ült, kővé meredten. Még mielőtt egyikükben is gondolat formálódhatott volna, vagy egy hangot is bírtak volna ejteni, már éjjeledett ; s akkor Lopaka odatolta a pénzt és fogta a flaskót.

— Állom a szavamat — így szólt — s ha nem ilyen volna a természetem, bizony még a lábammal se érinteném ezt a portékát. De hát jól van, megkapom majd a hajómat, meg a zsebembe egy pár dollárt ; s aztán, amilyen hamar csak lehet, majd megszabadulok ettől az ördögtől. Mert az igazat megvallva, bizony a látása levett a lábamról.

— Lopaka — szólt Keawe — ne gondoldj rosszat felőlem ; tudom, hogy éjtszaka van, meg hogy rosszak az utak, meg hogy a sírok mentén járni ilyen késői órában kellemetlen : de amondó vagyok, hogy amióta láttam azt a kis pofát, nem bírnék sem enni, sem aludni, sem imádkozni, amíg innen el nem hordta magát. Adok neked egy lámpást meg egy kosarat, hogy beletehesd a palackot, meg valami képet, vagy akármilyen szép holmit a házamból, ami meg-

tetszik neked — de menj el egyszeriben és hálj odalenn Hookenában Nahinunál.

— Keawe — szólt Lopaka, — sokan rossz néven vennék ezt, kivált mikor én olyan szívességet teszek veled, s állom a szavamat s megveszem a flaskódat; ami pedig az éjtszakát, meg a sötétséget meg a sírok mentén való utat illeti, bizony mindez tízszer veszedelmesebb olyan embernek, akinek ilyen bűn nyomja a lelkét és aki ilyen palackot visz a hóna alatt. De hát magam is annyira meg vagyok rémülve, hogy nincs lelkem téged ócsárolni. Elmegyek hát; s kérem a jó Istent, légy te boldog a házadban, én meg szerencsés a hajómmal s végül jussunk mind a ketten a mennyországba, az ördögnek és palackjának ellenére is.

Ezzel Lopaka lefelé ment a hegyen; Keawe pedig ott állt az elülső erkélyén és hallgatta a ló patkójának dobogását, nézte, hogy' ereszkedik mind lejjebb a lámpa fénye az úton meg a szirtek barlangjai mentén, hol a régi halottak vannak eltemetve; s egész idő alatt reszketett, összekulcsolta a kezét, imádkozott a barátjáért és áldotta Istent, hogy ő maga kiszabadult ebből a veszedelemből.

De a következő nap nagyon derűs volt, és az ő új házat olyan gyönyörűség volt nézni, hogy elfeledte minden ijedségét. Nap napra jött és Keawe örök vigasságban élte világát. Rendes helye a hátulso kapu előtt volt; ott evett, ott élt, ott olvasgatta a honolului ujságok históriáit; de ha valaki arrafelé jött, be szokott vele menni s megmutatta a szobáit meg a képeit. S a ház hire messzi földre eljutott; úgy hitták egész konában, hogy Ka-Hale Nui, azaz a «Szép Ház»; néha meg úgy, hogy a «Fényes Ház», mert Keawe egy kínai szolgát tartott, aki egész nap porolt meg tisztogatott; s az üveg, az aranyozás, meg a finom kárpitok, meg a képek úgy ragyogtak akár a nap. Ami pedig magát Keawát illeti, nem tudott a szobáin végigjárni, hogy ne énekelt volna, olyan tele volt a szíve örömmel; s ha a tengeren hajók mentek arrafelé, felhúzatta az árbocára zászlóját.

Így mult az idő, mígnem egyszer Keawe látogatóba ment egy barátjához Kailuába. Itt igen jól tartották; másnap reggel pedig, amilyen korán csak lehetett, hazafelé indult.

Gyorsan nyargalt, mert türelmetlen volt viszontlátni a szép házát ; különben is annak a napnak éjszakáján szoktak a régi idők halottjai Kona környékén kísértgetni, s mivel már egyszer dolga volt az ördöggel, nagyon vigyázott, valahogy a halottakkal ne találkozzék.

Valamivel Honaunaun túl jutva, ahogy a messzeségbe nézett, észrevett egy nőt, aki a tenger szélén fürdött ; formás termetű lánynak látszott, de eleinte nem igen törődött vele. Aztán látta lobogni fehér ingét, ahogy magára kapta, aztán a piros holokuját ; s mire egész közelébe ért, a lány már éppen elkészült öltözködésével, s eljőve a tenger mellől, ott állt az úton piros holokujában, egészen nekifrissülve a fürdőtől ; a szeme pedig ragyogott és barátságos volt. Keawe, ahogy így megpillantotta, megrántotta a zablaszárát.

— Azt hittem — szólt — hogy ezen a környéken mindenkinek ismerek. Hogy van az, hogy magácskát még nem láttam ?

— Én Kokua vagyok, Kiano leánya — szólt a nő — s éppen Oahuból vagyok hazamenőben. Hát maga kicsoda ?

— Megmondom nemsokára — szólt Keawe, leszállva lováról — de most még nem. Mert valami jár az eszemben, s ha maga tudná, ki vagyok, talán rájönne, hogy már hallott felőlem s nem adna igaz feleletet. Hanem mondja meg mindenekelőtt : asszony maga vagy még leány ?

Erre Kokua hangosan elnevette magát :

— Ejnye, de kíváncsi ! — szólt. — Hát maga házasember ?

— Nem én, dehogy vagyok — szólt Keawe — nem is gondoltam házasságra mindeddig az óráig. De hát megmondom az igazat. Itt találkoztam magával az út mentén s megláttam a szemét, láttam, hogy úgy ragyog, mint a csillag, s a szívem mindjárt maga felé szállt, gyorsan, mint a madár. Hát azért, ha nem kellek magának, csak mondja meg, s akkor megyek dolgom után ; de ha azt hiszi, hogy én is érek annyit, mint akármilyen más legény, mondja meg azt is, s akkor én ma éjszakára betérek a maga édesapjához s holnap reggel majd beszélök azzal a derék emberrel.

Kokua egy szót sem szólt, hanem nézte a tengert és nevetett.

— Kokua — szólt Keawe — ha nem szól semmit, én ezt jó feleletnek tartom. Hát menjünk az édesapja házába.

A leány ott járt előtte, még mindig szótlanul; csak olykor nézett hátra s aztán megint félretekintett, s a kalapja pántlikáját a foga közé vette.

Hogy aztán eljutottak a ház kapujáig, Kiano kijött a verandájára, s nevéen szólítva Keawét, üdvözölte. Erre aztán a leányzó nagyot nézett, mert annak a nagy háznak már ő is hallotta volt a híré: s bizony Isten. nagy volt a kísértés. Egész este vígan voltak együtt; a leány, szülei szeme előtt, már ugyancsak bátor beszédű lett s tréfálgozott Keawéval, mert igen fürge eszű volt. Másnap aztán Keawe szólt Kianónak, aztán pedig egyedül találta a leányt.

— Kokua, — ezt mondta neki, — maga egész este csúfalkodott velem: most még van idő engem elküldenie. Nem akartam magának megmondani, ki vagyok, mivelhogy olyan szép házam van, s attól tartottam, hogy majd nagyon sokat gondol arra a házra és nagyon keveset arra az emberre, aki magát szereti. Most azonban már tud mindent, s ha azt akarja, szedjem fel a sátorfámat, csak mondja meg egyszeriben.

— Nem a' — felelt Kokua: de most már nem nevetett és Keawe nem is kérdezett már egyebet.

Így kérte meg Keawe a leányt; a dolog hamar ment, de hát hamar megy a nyílvessző is, a puskagolyó még hamarabb, s mégis mind a kettő célt érhet. Ez a dolog is hamar ment, de messzire is; mert a leány feje tele volt a Keawéra való gondolással: a parti haboknak a lágán való suttozásában az ő szavát vélte hallani, s ezért a férfiért, akit csak kétszer látott életében, kész volt elhagyni apját, anyját, szülőszigetét.

Ami Keawét illeti, lova szinte repült a sír-rejtő sziklák hegyi ösvényén és a patkódobogás meg Keawe hangja, ahogy örömeiben énekelgetett, ugyancsak visszhangozott a halottak barlangjaiban. Már oda ért a Fényes Házhhoz és még mindig danolászott. Ott ült és evett a széles erkélyen, s a kínai szolga csodálkozott a gazdáján, hogyan énekelget még két falat közt is.

A nap lemerült a tengerbe s beköszöntött az éjtszaka ; Keawe pedig lámpavilágnál is ott sétált az erkélyen, odafenn a hegyen és az arra hajózó emberek fölrezzentek éneke hallatára.

— Itt vagyok az én polcomon — szólott magában. — Ennél jobb már nem lehet az élet ; ez a hegynek a csúcsa, s minden rossz távol van itt tőlem. Most legelőször fogom hát kivilágítani minden szobámat, s meg fogok fürdeni a meleg és hideg vizet csurgató fürdőszobámban, aztán lefekszem magamban abba a szobámba, amelyik a nász-szobám lesz.

Leizent hát a kínai szolgának, s annak bizony föl kellett kelnie álmából és begyújtani a kemencébe ; s ahogy odalenn dolgozott a kályha körül, hallotta maga fölött a gazdáját, amint a kivilágított szobákban énekel és örvendezik.

Amikor a víz már meleg lett, a szolga kiáltott az urának ; Keawe bement a fürdőszobába, s a kínai hallotta, hogyan énekel azalatt is, amíg vizet ereszt a márványkádba ; s hallotta énekelni, s az éneket percre abbahagyni, mialatt levetkőzött ; egyszer aztán, hirtelen, megszűnt a nótázás. A kínai figyelt, figyelt ; felkiáltott a házbá Keawénak, hogy rendben van-e minden, s Keawe azt felelte, hogy rendben s aztán azt mondta neki, csak feküdjék le. De már több énekszó nem csendült a Fényes Házban ; s a kínai egész éjtszaka hallhatta, hogy jár a gazdája köröskörül az erkélyeken, szünös-szüntelenül.

Valójában pedig ez történt : amint Keawe levetkőzött a fürdéshez, észrevett a testén egy olyan foltot, aminő a sziklán szokott lenni, a hol moha nő : ekkor hagyta abba a danolást. Mert tudta, hogy mit jelent az a folt : tudta, hogy megkapta a «kínai nyavalyát», a bélpoklosságot.

Hát bizony mindenkinek nagyon gyászos dolog megkapni ezt a betegséget. Mindenkinek szomorúság volna elhagyni ilyen szép, ilyen kényelmes házat, megválni barátjaitól és elmenni Molokai északi partjára, a hatalmas sziklafal és a hullámtörő kőgát közé. De mi ez Kewae sorsához mérten, aki csak tegnap találkozott azzal, akit megszeretett, aki csak ma reggel nyerte el szíve választottját, és most azt látta, hogy

egy perc alatt minden reménye darabokra tört, mint a kőre ejtett üveg?

Egy ideig ott ült a fürdőkád szélén; aztán felordítva, tovaugrott onnan és kirohant; aztán fel s le, fel s le száguldott az erkélyen, kétségbeesetten.

— Szívesen elhagynám Havait, apáim otthonát — gondolta magában. — Szívesen itt hagynám a házamat is, ezt a magasra épült, sokablakú házat itt a hegyen. Igen, elszántan mennék el Molokaiba, Kolaupapába a szírtek mellé, hogy ott éljek és ott aludjam a fertőzöttek közt, távol az őseimtől. De mit vétettem, miféle bűn terheli a lelkemet, hogy találkoznom kellett Kokuával, amint frissen és üdén kilépett a tengerből azon az alkonyaton! Kokua, az a szívbabonázó! Kokua, életem fényessége! Őt nem fogom már elvehetni, őrá nem fogok már többé nézhetni, őt nem fogom többé cirógathatni gyöngéd kezemmel: s csak ezért, csak teérted, oh Kokua, ontom a jajjaimat!

Már most tessék csak megfigyelni, milyen ember volt ez a Keawe; mert hiszen évekig ott lakhatott volna a Fényes Házban és senki csak nem is sejtette volna a betegségét: de az neki semmitsem ért, ha el kell vesztenie Kokuát. Másrészt megkaphatta volna Kokuát ilyen állapotában is: és sokan talán így is cselekedtek volna, mert sertéslelkők van; de Keawe igazában, férfiasan szerette Kokuát és nem akarta volna, hogy azt miatta baj érje vagy veszedelemben forogjon.

Valamivel éjjél után eszébe jutott a palack. Körüljárt egész a hátulsó kapuig és földézte lelkében azt a napot, amikor az ördögfi kinézett belőle; s már csak erre a gondolatra is jéggé fagyott a vér ereiben.

— Rémséges portéka az a flaskó — gondolta magában — és borzadalmas az a manó is, és iszonyú az a gondolat, hogy az ember esetleg a gyehenna tűzébe jut. De hát mi más reménységem van, hogy kigyógyulok ebből a nyavalyámból és elvehetem Kokuát? Micsoda! — fűzte tovább gondolatait. — szembe mertem egyszer szállani az ördöggel, csak azért, hogy legyen egy házam — és most ne mernék elébe állani, amikor Kokua birtokáról van szó?

S ekkor eszébe jutott, hogy a Hall-gőzös, Honoluluba visszamenet, másnap fog arra haladni.

— Mindenekelőtt — gondolta magában — oda kell mennem és fölkeresnem Lopakát. Mert a legjobb, amit remélhetek, az, hogy megint ráakadok arra a palackra, melytől olyan örömet szabadultam.

Egy minutára se bírta lehunyni a szemét s a falat is megakadt a torkában. Aztán levelet küldött Kianónak, s körülbelül abban az időtájban, mikor a gőzös meg szokott érkezni, lelovagolt a temetkező sírok mentén. Esett az eső; a lova csak lassan botorkált előre; nézegette a barlangok fekete torkát, és irigyelte a halottakat, akik ott alusznak és túl vannak minden bajlódáson; és eszébe jutott, hogy azelőtt való nap milyen vígan nyargalt itt fölfelé, és szíve összeszorult.

Így jutott le Hookenába; ott már szokás szerint az egész környékről összesereglett volt a nép, a gőzöst várva. A raktár előtti fészerben üldögéltek és tréfálództak, meg ujságokat beszéltek egymásnak; de Keawénak nem volt beszélő kedve, hanem csak ott ült közöttük és nézett ki az esőbe, amely a házak tetejére csepegett, meg a hullámokra, amint nekicsapódtak a szikláknak, és nagyokat sóhajtott.

— Keawe, a Fényes Házbeli — mondogatták egymásnak az emberek — ugyancsak bűnnek eresztette a fejét.

Így is volt, s nincs is mit csodálni rajta.

Végre megjött a «Hall» s a kis bálnafogó csónak őt is odavitte a földélzetre. A hajó hátsó része tele volt haolékkal (fehér emberekkel), akik, amint már szokás, a tűzhányót voltak megnézni; a közepe tele volt kanakákkal, a hajó eleje pedig Kaüből való vadbikákkal és lovakkal; de Keawe mindettől félre ült és várta, mikor pillantja meg Kiano házát. Hát ott volt a ház, ott guggolt alacsonyban a parti fekete sziklákon, a kókusz-pálmák árnyékában, és a kis kapu előtt ott látszott egy piros holoku, nem nagyobb a légynél, és olyan sűrögve is járt ide-oda, mint valami légy.

— Ah! — kiáltott, — szívem királynője, kockára teszem árva lelkemet, hogy elnyerjelek!

Nem sokkal aztán leszállt a sötétség és meggyújtották

a hajófülkékben a lámpákat, és a haolék leültek kártyázni meg whiskey-t iddogálni, ahogy szokták; ő pedig másnap, amint elhajóztak a Maui vagy a Molokai széltől védett részén, folytonosan föl-alá járt a földélzeten, mint valami vadállat a menaszériában.

Estefelé elhaladtak a Gyémánt-fok alatt és beértek a honolului mólóhoz. Keawe is kifelé tartott a tömeggel és kérdezősködni kezdett Lopaka után. Úgy látszik — azt mondták, — hogy egy kétárbocos hajó gazdája lett, (szebbet a szigeteken még nem láttak) s most valami vállalkozás dolgában elment rajta messzire: Pola-Polába, vagy tán Kahikiba. Így hát innen nem várhatott segítséget. Keawénak most eszébe jutott Lopaka egy barátja, egy abban a városban lakó ügyvéd (a nevét nem szabad nektek elárulnom) s tudakozódott felőle. Azt mondták, hogy az bizony hirtelen nagyon meggazdagodott s szép új háza van a Waihiki-rakodóparton; ettől egy eszme villant meg agyában s odaszólítva egy bérkocsit, elhajtattott az ügyvéd házába.

Újdonatúj hajlék volt, a kertben a fák csak akkorák, mint holmi sétatálca, az ügyvéd pedig, mikor előkerült, nagyon elégedett embernek látszott.

— Miben lehetek szolgálatára? — kérdezte Keawétől.

— Uraságod úgy-e Lopaka barátja? — szólt Keawe — Lopaka pedig tőlem megvett egy bizonyos portékát, aminek talán uraságod nyomára tudna vezetni.

Az ügyvéd arca nagyon elsötétedett.

— Nem akarok úgy tenni, — felelt aztán, — mintha nem érteném, miről van szó, mister Keawe, ámbár csúnya ügy ez, amit nem szeretek fölpiszkálni. Biztosíthatom, hogy én semmit sem tudok, de valamit mégis sejthetek: ha elmegy egy bizonyos városrészbe, azt hiszem, ott hallhat némi ujságot.

S ezzel megnevezett egy embert, akit szintén nem árulok el. Így folyt ez napokig, s Keawe elment egyik embertől a másikhoz, és mindenütt talált új ruhát meg új kocsikat, meg szép új házakat és embereket, akik nagyon megelégedetteknek látszottak, ámbátor, annyi bizonyos, hogy mikor ő szóba hozta előttük azt a bizonyos ügyet, mind elkomorodtak.

— Semmi kétség se fér hozzá — gondolta Keawe — nyomon vagyok. Ezek az új ruhák meg új kocsik mind annak a kis ördögfinak az ajándékai s ezek a vidám arcok olyan emberek arcai, akik zsebrevágták a nagy hasznót s aztán szabadultak attól az átkozott holmitól. Ha majd sápadt arcokat látok és sóhajokat hallok: tudni fogom, hogy közelébe jutottam a palacknak.

Így esett, hogy utoljára egy, a Beritania-utcában lakó haoléhoz ajánlották. Mikor, körülbelül vacsora-idő táján. a kapuhoz érkezett, látta a szokásos jelenségeket: az új házat, a fiatal kertet, a minden ablakból kiáradó villanyvilágítást; de mikor jött a háziúr, remény és félelem rázta meg Keawét; mert előtte állt egy még fiatal ember, aki fehér volt mint a hulla, szeme körül fekete gyűrűkkel, haja összekuszálva, s olyan arckifejezéssel, aminővel a siralomházban szoktak ülni akasztófára ítélték.

— No bizonyos, hogy itt van a palack — gondolta Keawe, s ezért ez előtt az ember előtt rögtön kitérte jövetele célját.

— Eljöttem — szólt, — hogy megvegyem a palackot.

Erre a szóra a Beritania-utcai haole a falnak tá-molygott.

— A palackot! — motyogta. — Hogy megvegye a palackot! Aztán úgy látszott, mintha valami fojtogatná, s megragadva Keawe karját, behúzta a szobába és ott bort töltött két pohárba.

— Egészségére — szólt Keawe, aki ez idő tájban sokat forgolódott már haolék társaságában s tudta, mi illik. — Igenis — tette hozzá, — azért jöttem, hogy megvegyem a palackot. Mi most az ára?

Erre a kérdésre a fiatal ember kiejtette kezéből a poharat és úgy nézett Keawéra, mint valami kísértet.

— Az ára, — szólt — az ára! Hát maga nem tudja az árát?

— Azért kérdezem — felelte Keawe. — De mért olyan izgatott? Talán valami baj van az ára körül?

— Bizony az a maga ideje óta nagyot zuhant — szólt a fiatal ember, dadogva.

— Jól van, jól van — szólt Keawe — annál kevesebbet kell majd érte fizetnem. Maga mennyit adott érte?

A fiatal ember arca olyan fehér lett, mint a lepedő.

— Két centet — válaszolta.

— Micsoda? — kiáltott Keawe, két centet? Hiszen akkor maga csak egy centért adhatja el. S aki megvenné... S itt a szó elakadt a nyelvén; mert az, aki megvenné, már soha el nem adhatja, a palacknak és a manónak nála kell maradnia holta napjáig, s mikor meghal, az le fogja hurcolni magával a pokol vörös fenekére.

A Beritania-utcai fiatal ember térdreesett.

— Az Isten szerelmére, vegye meg! Odaadom ráadásul az egész vagyonomat! Örült voltam, mikor megvettem ezen az áron. Sikkasztottam a boltban és különben el lettem volna veszve: fegyházba kerültem volna.

— Szerencsétlen ember! — szólt Keawe, — kockáztatta a lelke üdvösségét ebben a szerencsétlen üzletben, csakhogy elkerülje a hibájáért való bűnhődést; s maga azt hiszi, hogy én tétovázhatok, mikor a szerelmem van szóban! Adja azt a palackot s váltsa fel ezt az ötcentest; bizonyos vagyok benne, hogy már előre kikészítette, ami visszajár belőle.

Csakugyan úgy volt, ahogy Keawe gondolta: a palack egyik kézből a másikba került, és alig fogta Keawe az újjai közé a palack nyakát, már ki is lihegte azt a kívánságát, hogy megint tiszta legyen a teste. És csakugyan, amikor hazaérkezett szobájába és levetkőzött egy tükör előtt: a teste olyan volt, mint egy ma született csecsemőé. S ez volt aztán a különös: alighogy megpillantotta ezt a csodát, már nagy változás történt a lelkében, és már semmitse gondolt a kínai nyavalyára és nagyon keveset Kokuára: csak az az egy járt a fejében, hogy íme ő már most oda van kötözve a palack manójához mindörökre és nem várhat egyebet, mint hogy az idők végéig ott fog hamvadni a pokol tüzeiben. Lelki szemeivel maga előtt látta lobogni a lángokat és borzadozott minden izma, és sötét lett előtte a világ.

Mikor Keawe kissé magához tért, eszébe jutott, hogy ez az az este, amelyen a zenekar szokott játszani a fogadóban. Odament hát, mert félt egyedül lenni; és ott, a sok boldog

arc között sétált föl s alá s hallgatta, hogy' hullámszanak a nóták, és látta Bergert, hogy' veri a taktust, s az egész idő alatt egyre hallotta pattogni a lángokat is, és látta a vörös tüzet, hogyan ég abban a feneketlen gödörben. Egyszerre csak a banda a Hiki-ao-ao nótát kezdte játszani; ez volt az a dal, amit nemrég Kokuával énekelt, s így ettől a melódiától újraéledt a bátorsága.

— Már most megtörtént — gondolta — s megint csak azt mondom, a rosszal együtt jön a jó is és nyugodjunk bele.

Így esett, hogy az első gőzössel visszatért Havaiba és amily hamar csak lehetett, megesküdött Kokuával és felvitte őt magával a hegyre, a Fényes Házba.

Robert Levis Stevenson után, angolból

RADÓ ANTAL.

LEÁNYFALVÁN.

Háza felett a dombtetőn megállok,
Ódára hangolom a citorámat
S férfit éneklek. — — —

Lassan, hé, a testtel,
A gazda itt jár s villanó szemekkel
Felém tart . . . Bosszantja a phrasis,
S bár szellem ő, — de szikrázó viális,
S a lányfalusi gyümölcsös fölött,
Hol nyomát őrzik a szikár rögök,
Az őszi nap hunyó sugárinál
Kérdőre von az ősz Gyulai Pál :
«Mit lantol itt az úr?!»

Megihletődtem.

Elémbe állva, öllel nőtt fölébem,
S én citorámat hónom alá kapva,
Az ódát mentem, . . . s áthangolva halkra,
(‘sak annyit mondok : «Centenárium.» —
Ez jól hatott. . . Így villan át borún,
Mely fellegekbe rejtőzött, a nap,
Mint ott, a két sűrű szemöldök alatt
A lélekderű . . . «No, no», — szóla halkán,
S a kötődést, mely ott rezgett a hangban,
Átmelegíté enyhe, játszi fénye.
«Hát emlékóda? . . . Az más — az efféle,
Ha jól felvesszük és ha jól fogá,
Nem esnék éppen kifogás alá ;
Sok rossz poéta nyűtte bár e honba,
Szárnyal, ha bírja ; . . . elég szép az óda.

Megengedem . . . De másfelől, uram,
 Mit ódázna itt unosuntalan
 Azoknak, kiket régen elfeledtek?
 'Csak háborítja ódatúl a lelket
 E divat-bú . . . a centenáriumi,
 Nincs szárnyas lelke, — vergődik hiú,
 Afféle kongó, üres lelki phrasis,
 Huszonnégy óra benn a szóvirág is,
 Nekem nem is kell, — annyit mondhatok!»: . .

Lelkébe néztem . . . Tüzelt, pattogott,
 De harag nem lobbant meg a szemében. —
 «Nono», — szólta aztán, csendesedve szépen —
 «Másfelől vannak ott kivételek,
 Szűk körre szorult tisztult szellemek,
 Tudom . . . tudom . . . a Kisfaludyak.
 Gyorsan felejtik apjuk' a fiak,
 A szigorút, — a szeretőt.

S ha vannak ott még rám emlékezők,
 Tudom, csak ők . . . e hű baráti kör . . .»

«Nem úgy, uram! Egy nemzet üdvözlő!
 Lendültem én meg, bátorságra kapva: —
 Gyulai Pálnak hódol e napokba,
 A régi és az új irodalom! . . .»

Jaj nékem! . . . Ezt kár volt kimondanom!
 Meglobbant: mint az alkonytűz az égen,
 Úgy parázslék fel elborult szemében
 A kérlelhetlen kritikái láng. —
 S most bakon ül már . . . Ide nézz, világ!
 Így kell a suhogót kezelni!

Dir-durr! . . . Kígyózva messze kiereszti
 És ide csördít . . . «Új irodalom?!»
 Dir-durr! . . . no, lesz itt vigalom.

«Csak ide mellém! . . . föl a bakra!
 Hadd lássuk az új négyest hajtva,
 Négy a csikó, — de száz rajt' a hiba:
 A vers, — a gyeplős: — rossz hiszterika.
 Kehes a próza, — rest digdánca a dráma,
 S mely rúdon jár, — ha ugyan tudna s járna.

A botlós kritika — tisztára vak.
 És másfelől — négy ló még nem fogat!
 Dir-durr! . . . se járás, nemes büszke alkat,
 A vérök : víz, — a tüzük : abrak,
 Papiros-sárkány mind ahány.
 Haj-haj — de módjuk ugyan nyegle ám!
 Táncol, tüzet fuj, — majd hogy elkap,
 S már fele útban jó ha baktat :
 A vékonya mint a fújtató jár,
 Teher rajt' a sok sallang, csótár,
 S nem úrmagyar gazdára vall. —
 A Dallos, — vélnéd : hévben oda hal,
 S nincs benne értelem, se dal.
 Rútul kever a mesemondó,
 De más a kecses, játszi tempó.
 A rudas lomhán vasba verdes,
 Csillagot vizsgál a nyerges,
 Dir-durr! — Lehet uram, hogy újak,
 De tagadom, hogy menni tudnak,
 S a magyar talaj mély humus!» . . .

A négy csikóban fogy a szusz, —
 Dir-durr! . . . «Hát tisztelt ódavesztő,
 Ím itt az ostor, itt a gyeplő,
 Mulasson velük, töltse kedvit,
 De meg ne álljon Budapestig!
 Rossz négy gribincs ez, annyit mondhatok!
 No, -- Isten áldja!» . . . — s ezzel otthagytott. —
 De bús-haragos igazsága,
 Meg-megvillant a nyomdokába.
 Így vonul el a kitombolt vihar. —
 Pilledten áll a négy Cavall,
 Megbántva sárkányi önérzetébe,
 Megrogyva csüdbe, csánkba, térdbe,
 Hogy rájuk nézni siralom. —
 Ó, szegény új magyar irodalom,
 Nagyon megártott neked az igazság. —
 S e versnek, — jól lehet sűrűn vitassák,

Hogy nem illik e fényes nagy gyűléshez,
Nem ódai, — nem ünnepélyes,
Van mentőöve, mely a vizet állja ;
A Gyulai Pál súlyos igazsága,
S ez megtartja a felszínen.
De, másfelől meg azt hiszem,
Hogy e sorok közt meghuzódva,
Valahol itt borong az óda,
S hogy végig itt volt ebben :
Mert férfit énekeltem.

BÁRD MIKLÓS.

SZEMLE.

A magyar kritika hat éve.

Jelentés az 1925-iki Greguss-jutalomról.

Harmadik műkritikai évkör (1919—1924).¹

A Greguss-jutalom alapítójának, Greguss Ágostnak ez évben volt a századik születésnapja, ma pedig van házasságkötésének évfordulója. Társaságunk a százéves forduló alkalmával ünnepi ülést szentelt egykori, felejthetetlen másodelnöke, a széptan széplelkű és széptollú tanára emlékének. Ma, a jutalom odaítélése napján is, tisztelő kegyelettel emlékezünk meg a nemes házaspárról, mely egykor ezen a napon kötötte meg eszményi frigyét. Boldog volt ez a frigy, noha a gyermekáldást megvonta tőle a gondviselés. A két femnkölt lélek sírig tartó, tökéletes harmóniájából szép művek, szép tettek hosszú sora sarjadt. E szép tettek egyik utolsója volt a kritikai és művészeti jutalom megalapítása, mely jutalom évenként és hatéves körfordulókban a legjobb kritikai dolgozat, kép, drámai szerep, szobor, zenemű és épület szerzőjének ítélendő oda. Fájdalom, a nemzeti catastropha a számottevő jutalom anyagi értékét úgyszólván megsemmisítette, de szerencsére erkölcsi értékét csorbitatlanul hagyta. Az alapító neve, a Kisfaludy-Társaság ítéletmondása, a jutalmazottak névsora fenntartotta a jutalom tekintélyét, az alapítvány él és érezteti üdvös hatását művészeti életünkben, példázva egyúttal a szellemi erőmegtartás törvényét. A vérszerintiek helyett a szellemi utódok áldják a nemes házaspár emlékét.

Ma a legjobb kritikai dolgozatnak kell koszorút nyujtanunk, most már harmadízben. Az 1919-től 1924-ig bezárólag megjelent műkritikák közül kell választanunk. Van-e miből? Mert súlyosabb, zibbasztóbb, leverőbb külső viszonyok közt még aligha volt a magyar szellemi élet, mint ennek az évkörnek különösen az első felében. A hosszú háború utáni kimerültség, a veszített háború utáni gazdasági és lelki nyomorúság, a magyar kultúra területének erőszakos szétszakítása és megcsonkítása, a forradalmi felfordulás, a proletárdiktatura féktelenkedése, az alkotmányos rend viszonylagos

¹ Felolvasta a szerző a Kisfaludy-Társaságnak 1925. dec. 29-én tartott ülésén.

helyreállta után is a szellemi munka értékének teljes lefokozódása, a szerző honorálásának mélyen a szedőé alá süllyedése, papirhiány és pénzhiány miatt a könyvek kiadásának rendkívüli megcsökkenése, a folyóiratok összezsugorodása, sőt megszűnése bénítólag hatott az irodalmi termelésre és természetesen a kritikai munkásságra is. A képzőművészeti kritika legkiválóbb organuma, a Művészet megszűnt s még máig sem támadt fel. Csak tengődtek, majd megszűntek a zenei szakfolyóiratok is. Egészen lesorványodtak az irodalmi kritika organumai. Az irodalmi, színi, a zenei és a képzőművészeti kritika ideiglenesen legnagyobbbrészt a napisajtó hasábjaira szorult.

Ha Greguss Ágost a napi sajtó említését hallaná, talán megnyugvást érezne hirlapi kritikánk mai állapotán. Ifjúkorára gondolta, az ötvenes évekre, amikor ő maga, Gyulai Pál, Salamon Ferenc és a náluk idősebb Erdélyi János is lapokban tették közzé kritikai dolgozataikat. Rajtok s még néhány más jól készült írón kívül egész sereg gyenge kritikus is hallatta hangját és részben lerontotta azt, ami jót ők a közízlés emelésére tettek; értetlenség és részrehajlás sok galibát csinált. De végre is az ő szavuk csak kihallatszott az értetlenek zajgásából és messziről is szép visszagondolni az ő kritikai küzdelmeikre. Rossz idők voltak akkor is, de a magyar kritika pálmája nőtt a súly alatt és például az akkori *Budapesti Hírlap* 1855-iki *Szépirodalmi Szemléje*, melyet Gyulai Pál írt, sorozatosan, a megbírált művek, az elvi megokolás és a találó ítéletmondás jelentőségénél fogva milyen becses endéke a magyar kritikai irodalomnak! Milyen új, egészséges felfogás, mennyi alapvető poétikai és kritikai gondolat, milyen művészi előadás! Sebj, ha a komoly kritika a hirlapokban kap teret, annál szélesebbre terjed a hatása.

És Greguss következtetésének részben igaza is volna. De csak részben. A mai sajtó is felkarolja a kritikát. Nincs műtárlat, színházi bemutató, hangverseny, amelyről hosszabb cikk nem jelenne meg csaknem minden napilapban. A lapok száma még a megcsönkített országban is nagyobb, mint Greguss idejében volt, de a napi kritika teendője is több. A háromszor-négyszer akkora fővárosban sokkal több a színház, a hangverseny, a képzőművészeti és a szépirodalmi esemény. Regény, verseskönyv is sokkal több jelenik meg. Hirlapjaink igyekeznek a nagy termelést feldolgozni és a közönséget az új jelenségek minőségéről tájékoztatni. Hozzátehetjük, hogy a napi sajtó kritikai színvonala átlagosan emelkedést mutat. Nincsen a bírálók közt a kritika herosainak olyan gárdája, mint az 50-es években volt. De a hirlapok állandó dolgozótársainak kritikái egész-

ben véve fejlettebb fokot mutatnak, mint pl. Greguss utolsó évi-ben is, amivel azt akarom mondani, hogy a kritikai műveltség terjedőben van. Nem tagadhatni, hogy ma is vannak készületlen és felelősséget nem érző elemek a napi sajtó ítéletmondói közt, akik annál bátrabban garázdálkodnak, minél kevésbbé ismerik a kritika feladatát és módszereit. Ilyenek régen is voltak. De viszont meg kell adni, hogy sokszor néhány sorban is igen találó és lényegbevágó jellemzését olvashatjuk lapjainkban egy-egy művészeti jelenségnek. Olykor egy kis zenebírálatban, máskor egy-egy képzőművészeti kritikában, mely talán név nélkül, esetleg egy betű aláírással jelent meg, igen szépen elgondolt ismertetéssel, magvas és szakszerű kifejezésmóddal találkozunk. A lapok egyrésze törekszik ellátni magát művészetekhez értő kritikusokkal. Ezeket általában el kell ismer-nünk. Azt is hozzátehetjük, hogy egyik-másik ujság élén kiváló æsthetikai műveltségű hirlapíró áll. Ilyen maga, hirlapírásunk feje, Rákosi Jenő, ilyen, hogy az újabb gárdából is említsek egyet, Ca-vallier József. De többet is említhetnénk. És egyrészt az ujságírói karból emelkednek ki jeles kritikai tehetségek, másrészt az irodalom és a művészettudósok egyrésze is kapcsolatot talált a napi sajtóval.

Vannak azonban kevésbbé örvendetes jelenségek is. Gyakori eset a részrehajlás, mégpedig a nem is művészeti alapú részrehajlás. Az olyan állásfoglalás æsthetikai és művészeti kérdésekben, amelyet æsthetikán és művészetben kívül eső okok határoznak meg. Ez mindenestre visszaesés, kritikai barbarizmus jele. Ilyen visszaesés jelét látom abban is, hogy tudományos és szépirodalmi intézetcink mű-ködését a napi sajtó nem kíséri azzal a figyelemmel, mint régen. Nagy elismeréssel jegyezhetem föl, hogy az Akadémia centennáriuma alkalmával az egész magyar sajtó feladata magaslatán állt. De az a régi jó szokás megszűnt, hogy az Akadémia, a Kisfaludy-Társaság és más társaságok üléseire a lapok elküldték tudósítóikat s az új tudományos és irodalmi eseményekről siettek tájékoztatni közön-ségüket. Ma a legtöbb nagy lap a nyomtatásból vesz tudomást a legfontosabb ülésekről, s megesik, hogy mikor az ország első szellemi foruma, az Akadémia a magyar nemzet világhírhíróját, Petőfit ünnepli, egyik-másik napilapunk az ülésről csak a napihírek közt néhány soros, apróbetűs közleményben emlékszik meg. Sokszor éppen olyan lapok járnak el így, amelyek a fajmagyarságot hirdetik programmu-jukul. Hogy fogják céljukat érni, ha éppen a magyar műveltséget nem közvetítik? Ide tartozik az is, hogy a hirlapok egyrésze vagy bizonyosd ivatáramlatoknak, vagy a tömeg kedvének hízeleg, a fel-tűnőt, a különöst vagy éppen a borzalmast keresi, a komoly érté-

keket sokszor nem veszi észre. Feledí azt, hogy olvasóinak jelentékeny része szívesen látja az újságban egyebet is, mint veszekedések, botrányok, bűnesetek túlzó leírását és hogy ki kellene szolgálni a közönség komolyabb részének művelődési szükségleteit is. Mennyi értékes probléma vetődik fel és eredmény kerül nyilvánosságra tudós és szépirodalmi társaságaink ülésein, amelyekkel foglalkoztatni lehetne a közérdeklődést, amelyekből a magyar közműveltséget gyarapítani lehetne. ismertetésükkel intenzív és széleskörű érdeklődést támasztani művelődésünk kérdései iránt, nemzeti kultúrközvéleményt teremteni! Minő nagy és szép, és azt hiszem, hálás feladat a napi sajtó számára! Talán meg fogja érteni ezt a feladatot is a sajtó egyrésze. Tudom, nagy nehézségekkel küzd; legnemesebb erőfeszítéseiben is érzi az industrializmus, az anyagi verseny bénító hatását. De a magyar újságírói szellem meg fogja találni a módját, hogy ezekből a szellemi értékekből is, a maga értékeinek hozzáadásával, anyagilag is kamatozó értékeket kovácsoljon.

Mostani érzelmi széttagoltságunkat természetesen erősen sínyli a sajtókritika. A művészetben és kritikán kívüli, főleg világnézeti, politikai és felekezeti álláspontok rendkívül befolyásolják egyes organumok kritikai álláspontját.

Vannak a napi és heti sajtó kritikusai közt mindenesetre jeles tehetségek. Vannak, akiknek működése már szinte intézményessé vált vagy azzá készül válni. Horváth János mélyenjáró elemzéseinek a *Napkelet*-ben talált organumot. Schöpflin Aladár tanult fej, biztos ítéletű és a jellemzéshez kitűnően értő elme; kritikai pályája elsőrendűvé emelkedhetik, ha mindenkor és mindenben igazibb meggyőződését követi. Császár Elemér bírálatai az *Új Nemzedék*-ben a napi kritika legjava terméséhez tartoznak, mind alaposságukkal, mind elfogulatlanságukkal. Szász Károly színi kritikáit a *3 órai Újság*-ban színészi körök is a legérdemlegesebbeknek tartják, s ha részben pártfelfogást tulajdonítanak is a szerzőnek, de elismerik, hogy a bírálatok, a ritkábban megszólaló Ambrus Zoltánci mellett, napjainkban a legbehatóbbak. Rendes organuma van a széptollú Várdai Bélának, a nagyképzettségű Alszeghy Zsoltnak. Más oldalról is elismeréssel szólhatunk Dóczy Jenő készültségéről, Babits Mihály olvasottságáról. Az új tehetségek közt mindenesetre sok várakozást ébreszt Brisits Frigyes. Kritikai működést Szabó Dezső is fejt ki, aki *Tanulmányok és jegyzetek* c. kötetében (1920) főleg francia írókról (Verlaineről stb.) ad figyelemreméltó jellemzéseket és észrevételeket, *Egyenes úton* c. kötetében pedig néhány magyar író (Berzsenyi, Eötvös, Petőfi) jellemzéséhez járul eredeti

szempontokkal. E dolgozatok különben régiebb keltűek. Újabb «kritikai» tevékenysége főleg abban áll, hogy sajtóban, röpiratokban és nyilvános előadásokban szenvedélyes támadásokat intéz közéleti, társadalmi és irodalmi állapotok és egyéniségek ellen és mindent elkövet arra, hogy egy szép magyar értéket tönkretegyen, a maga jelentékeny tehetségét és megszerzett műveltségét. És tönkre is teszi a maga kritikai pályáját is féktelen túlzásaival, bizarrságával, ellbizakodottságával, gyűlölködésével és üldözési mániájával.

Lapokban és folyóiratokban sűrűn találkozunk még Földi Mihály, Fülep Lajos, Galamb Sándor, Kéky Lajos, Király György, Kosztolányi Dezső, Papp Ferenc, Pintér Jenő, Sebestyén Károly, Színi Gyula, Tarczai György, Zolnai Béla kritikáival. Sokféle irányt, műveltségi fokot és tartalmat jelent ez a névsor, de kétségtelenül mindegyik név jelent valamit.

A helyzet enyhültével a folyóiratok is lassanként lélekzethez jutottak. A Császár Elemértől még 1920-ban alapított *Magyar Múza*, mely egyúttal kritikai vezérorganumnak volt szánva, sajnos, még születése évében meg is szűnt, de a régi, tekintélyes vagy elterjedt folyóiratok nagyrésze új életre kelt és bennök az alaposabb kritika újra otthonára talált. Elüljárt köztük a mostani ciklusban is a *Budapesti Szemle*, melyben maga a szerkesztő, Voinovich Géza is példadólag munkálkodott, színházi szeníléket, csoportos regénybírálókat tett közzé, melyek tartalmilag és formailag az évkör legkitűnőbb és legmegbízhatóbb bírálati közé tartoznak; a szerkesztő és munkatársai a folyóirat nagyon megszűkült terjedelme ellenére is fenntartották a *Szemle* kritikai tekintélyét. A többi folyóiratok: *Kath. Szemle*, *Prot. Szemle*, *Irodalomtörténet*, *Nyugat*, *Új Magyar Szemle*, *Napkelet*, *Magyar Kultúra* és tudományos művekre nézve a szakfolyóiratok: *Egyetemes Philologiai Közlöny*, *Irodalomtörténeti Közlemények* stb. szintén buzgón kiveszik részüket a műbírálatban. Az *Irodalomtörténet*, a maga szakfeladatának némi átértelmezésével számos év óta jórészt kritikai folyóirattá módosult, mintegy a jövő irodalomtörténetírás számára akarja előkészíteni az értékelést a folyó szépirodalmi termelés értékelő nyilvántartásával. Mindenesetre a legserényebb kritikai organumok közé tartozik a *Nyugat*, mely az újabb időkben engedett is egyoldalúságából és több megértéssel tárgyalja másirányú íróinkat és szellemi termékeinket is. Cikkeiben sokszor találkozunk szélesebbkörű irodalmi és művészeti tájékozottsággal, olykor elméleti készüllettel is, mely azonban gyakran töredékes, egyes cikkíróinál éles ítéllettel is, mely azonban még most sem függetlenül eléggé propaganda-célzatoktól. Nincs jelentőség híján

az a tény, hogy a *Nyugat* írói is érzik már a mult erejét, a nyelv hatókörének áthághatatlanágát, a magyar föld szellemének kényszerítő parancsát.

A nevezett folyóiratok egy része művészeti kritikával is foglalkozik, nemcsak irodalmival. Örvendetes, hogy a megszűnt *Művészet* helyett a képzőművészet számára másik organum keletkezett 1921-ben, a *Műbarát* c. folyóirat, Elek Artúr szerkesztésében. Az eleven és változatos tartalmú lapban értékes művészettörténeti tanulmányokkal és kritikai szemlékkel találkozunk. Éber László, Elek Artúr, Farkas Zoltán, Hoffmann Edit, Lyka Károly, Meller Simon, Petrovics Elek, Rózsaffy Dezső, Schoen Arnold, Vaszary János, Ybl Ervin és mások gazdagították közleményeikkel a lap tartalmát, annak jeléül, hogy nálunk a képzőművészeti kritikának ma tekintélyes gárdája van, kivált ha hozzávesszük az itt nem említett neveket: Berzeviczy Albertet, Hekler Antalt, Gerevich Tibort, Térey Gábort, Kőszegi Lászlót, Lázár Bélát és másokat.

Aránylag szegényes a zenekritikai irodalom. Budapesten ma nincs is zenei szaklap, az egyetlen magyar zenei lap, a Jározy Dezsőtől szerkesztett *Zenei Szemle* megszállt területen, Temesvárt jelenik meg; mivel a zenei eseményeket is állandóan figyelemmel kíséri, mérsékelt terjedelménél fogva általában apróbb közleményeket tartalmaz. Egyebként önzetlen organuma a magyar zeneművészetnek. Dolgoztak benne néhai Bloch József, D'Isz Kálmán, Hubay Jenő, Kereszty István, Molnár Antal, Radnai Miklós, Ságody Otmár, Siklós Albert, Szabados Béla, Toldy László. A hírlapok zenebírálatai igen vegyes jellegűek. Zenei lap panaszkodik arról, hogy mily merőben egymásnak ellentmondó tudósítások jelentek meg ugyanazon zenei eseményről, s hogy sok esetben írtak kritikát gyérszámú közönségről, hamisan intonáló hegedűsről, rakoncátlan orgonáról olyan alkalmakkor is, mikor a leszólt hangversenyt egyáltalán meg sem tartották. Számos lapunkba és szemlénkbe azonban jeles zenekritikusok írnak, így a Budapesti Hírlapba Haraszi Emil, a Magyarországra Kern Aurél, a Világba Péterfi István, az Ország Világba Falk Zsigmond, a Napkeletbe Toldy László, a Prot. Szemlébe D'Isz Kálmán, a Pesti Naplóba a még fiatal, de szépen induló Tóth Aladár; a Budapesti Szemlében közölte hat év zenei irodalmáról szóló Greguss-jelentését, a legjelentősebb zenekritikai dolgozatok egyikét, Papp Viktor. Természetesen a zenekritikusok közt is megvannak a classicus és a forradalmi irányzatok hívei, s főleg az utóbbiak kissé egyoldalú propagatív tevékenységet fejtenek ki.

Legszaporább ága az időszaki kritikának a színbírálat. Hiszen

minden először színre kerülő darabról minden újság igyekszik ismertetést közölni. De tán ezt írják legkönnyebb szívvvel a bírálók is. Mintha nem ez volna a legösszetettebb és legnehezebb kritikai feladat, ahol a költői és a színészi alkotást külön is, együttesükben is a legpontosabban fel kell fogni, a színész lélekábrázolását egészében és pillanatonkénti változásaiban meg kell ragadni, leírni és értékelni; nem is egy színészét, hanem minden főbb szereplőét, az összjátékot és a rendező munkáját, illetőleg — ahol van — ihletét és művészetét is. Hány színikritikusunk van, aki a színészek alakító és ábrázoló, alkotó művészetének részletes, beható és illetékes figyelmet tudna szentelni, őket megértő méltatással tudná lelkesíteni, felvilágosító észrevételekkel tájékoztatni, a közönség ítéletét üdvösen befolyásolni? Vannak egynehányan, akik tartják a színvonalat, s ez is jelentékeny érdem. Színikritikánk átlaga azonban nem mutat emelkedést. A színbírálatok legnagyobb része a darabot jellemzi és értékeli, a játékot néhány sorral intézi el. A fő szereplőknek is csak egy-két szó jut, olykor nindenesetre találó és velősen jellemző szó; igazi elemzés igen ritkán.

Ha most azt kérdezzük: mennyiben felel meg műkritikai irodalmunk az actuális kritika feladatainak: azt mondhatom, hogy a lapokban, de különösen a folyóiratokban megjelenő bírálatok java kétségtelenül jól megfelel a napi kritika szükségleteinek, megbízhatóság elvégzi az időnként nyilvánosság elé kerülő műalkotások értékelését.

Mikor a legjobb kritika kifejezést halljuk, önkéntelenül is éppen ilyen kritikára gondolunk, új irodalmi és művészeti alkotások értékelésére, egyes művek, egyes művészek és írók, egyes korszakok, egyes irányok, de a jelenbe tartozó, legalább a jelenbe nyúló irányok kritikai méltatására, szóval gyakorlati és actuális kritikára, nem művészi elméletre vagy történeti értékelésre. És amikor találunk olyan bírálatot, amely jelentős tartalmával és művészi formájával, kritikai alaposágával, találó ítéletével döntőleg kimagaslik a többi közül, akkor azt kellene megjutalmaznunk. Absolut becs esetében előnyt adnék az egyes bírálatoknak a bármily értékes, de elméleti jellegű fejtegetéssel és a lényegileg történeti jellegű értékeléssel szemben. Hogy példát mondjak, ha arról volna szó, hogy Papp Ferencnek egy, a többi közül kimagasló bírálatát jutalmazhatom, akkor még az ő Kemény Zsigmondjával sem szoríttatnám az ő egyes bírálatát háttérbe.

Ez alkalommal azonban nem tarthatjuk ezt az elvet szem előtt. A friss irodalmi és művészeti jelenségekre vonatkozó bírálatok közt egyet sem tudok, mely mintegy esemény lett volna s amely tartalmi

jelentőségével és formai jelességével mintegy a minta szerepét követelhetné valamennyi fölött. Ezúttal is a történelmi értékelés területén kell keresnünk a jutalmazandó művet, mert ott csakugyan van bő készletünk. És nem térünk el az alapító célzatától sem, aki maga is említi valamely irodalmi vagy művészeti kornak æsthetikai méltatását, egyes íróé, művészé vagy műalkotásé mellett.

Engem tavaly, a berlini æsthetikai congressuson bámulattal töltött el a német nemzet lelki nagysága, mely oly rettenetes és hosszú erőfeszítés, vérvesztés, anyagi bukás után is oly nagy lendületű és terjedelmű tudományos munkásságot tud ebben a szakmában is kifejtetni. De örvendetes megelégedést tudok érezni itthon is, ha a mi irodalom- és művészettörténetíróink munkájára gondolok. A körülmények semmiféle mostohasága nem tudta elzsibbasztani munkakedvüket és letörni erejüket s a jelentékeny alkotások olyan szép sorára tekinthetünk a történeti jellegű értékelések közt, melyek boldogabb esztendők hasonló számában is Isten áldásának volnának mondhatók.

Fájdalom, elköltözött sorainkból a mester, Beöthy Zsolt, akinek e ciklus elején utolsó bírálataiban és irodalmi beszédeiben gyönyörködtünk. Követte nemsokára a magyar kritikának olyan tevékeny és erős agyú tagja, mint Heinrich Gusztáv, még megelőzte őket Riedl Frigyes, a szellemes, meglepni szerető, finom elemzések mestere, csonkán hagyva ránk Arany-monographiájának párjául szánt Petőfi-könyvét; és elköltözött egy derék, kritikai szellemű fiatal kutató, Király György. Vannak, akiket tevékeny kritikai működésük területéről a szellemi számkivetettségbe sodortak az események. De bármily nagy és részben pótolhatatlan is egyik-másik veszteségünk, a történeti jellegű kritika ez évkörben nagy értékekkel gazdagodott.

Előszörban maguk, kiváló elhunytaink hagyatékát nevezhetjük meg. Beöthy Zsolt tanulmányainak és beszédeinek Társaságunk kiadásában megjelent kétkötetes gyűjteménye, a *Romemlékek* egyik fődíszje a sorozatnak s hivatva van a jövőben is termékenyíteni a kritikai gondolkodást és ihletni író-művészeinket. Riedl Frigyes *Petőfije* is tele van a distingvált szellem megkapó megfigyeléseivel s a Petőfi-irodalomnak, töredékessége ellenére is, egyik kimagasló monumentuma marad. E művek előtt tisztelettel meg kell hajtánunk a kritika zászlaját.

A történeti jellegű értékelések közt a folyóiratokban megjelent értekezések, tanulmányok, beszédek hosszú sorát idézhetnők, melyek több-kevesebb figyelmet érdemelnek, részben kiválóak is. Ezek közt is előkelő hely illeti meg a Greguss-jelentéseket, melyek egyik-másik

művészeti ág kritikai irodalmában szinte alapvető jelentőségűek, az illető művészeti ág történetírójára nézve egykor források lesznek. Épúgy vannak becses értékelések az Akadémia és Társaságunk jutalmi és pályázati jelentései közt. A tanulmányok szerzői közt vannak: Alszeghy Zsolt (Komjáthy Jenőről, Sajó Sándorról), Babits Mihály (pl. *Tanulmány Adyról*), Beöthy Zsolt (*Rákosi Jenő dráma-irodalmunkban, Vörösmarty és történeti helye* [M. Múza, 1920], *Irodalmunk és jövőnk. A magyar jeremiádok. Évfordulón*, Greguss-jelentése a műépítészeti évkörről, Kisfaludy Károly fellépésének százados emlékünnepe), Berzeviczy Albert (*Jelentése a festészeti évkörről, tanulmányai és beszédei Petőfiről, Lord Byronról, a forradalom utáni magyar irodalomról, a költő Zrínyiről stb.*), Brisits Frigyes (*Vajda János bölcselő költészete, Szaboleska Mihály*), Császár Elemér (*Bayer József stb.*), Dóczy Jenő (*Ady művészetéről, Kosztolányi Dezső mint elbeszélő*), Elek Artúr (*Ambrus Zoltán*), Ferenczi Zoltán (*Petőfi-tanulmányok*), Galamb Sándor (*A magyar lyra a kiegyezés után, Bródy Sándor, Rákosi Jenő, Riedl Frigyes (Gyulai Pál novellái, Petőfi költészetének egyik formai sajátága és a modern lyra), Horváth János (Barokk ízlés irodalmunkban stb.), Király György (Zrínyi és a renaissance, Riedl Frigyes), Kosztolányi Dezső (Ábrányi Emil, Endrődi Sándor), Kozma Andor (Lévay Józsefről emlékbeszéd), Kristóf György (A magyar lyra fő képviselői Erdélyben), Papp Ferenc (Gyulai Pál Romhányija, és egyéb tanulmányai Gyulairól), Pintér Jenő (Gondolatok az irodalomról és a kritikáról), Révész Béla (Ady Endre), Schöpfung Aladár (Emlékezés Tóth Bélára, Király György, a kritikus), Szász Károly (Emlékezés Bereczik Árpádra, A Csók költőjéről, Szigligeti Rózsájáról, Rákosi Jenő színműveiről), Szinnyei Ferenc (novella és regénytörténelmi tanulmányok), Várdai Béla (Pázmány P. negyedszázad távlatából nézve), Zlinszky Aladár (Klasszicizmus és romanticizmus), Zolnai Béla (nyelv-esthetikai tanulmányok, Mikes és a francia szellemi élet), Zsigmond Ferenc (Vas Gereben, Lévay József, Jókai-tanulmányok), Voínovich Géza (Petőfi és Arany kiadásai kitűnő kommentárokkal, Madách-tanulmánya, Zempléni Árpád, Gárdonyi Géza, Irodalmunk fejlődése és mai állapota).*

Általán a nagy centennáriumok: Petőfié, Madáché, Jókaié természetesen leginkább hatottak kritikai irodalmunkra, épúgy Ady Endre halála is, 1919-ben.

E tanulmányok közt több van, mely méltó a koszorúra, hogy csak ne is keressem, hirtelenében ilyenül nevezhetném meg pl. Galamb Sándornak Gyulai Pál novelláiról szóló tanulmányát, mely a maga nemében classicusnak mondható, vagy a Pap Ferencét, Gyulai

Romhányijáról, amely ugyancsak minta lehet a maga körében, történeti, lélektani, összehasonlító irodalomtörténeti és æsthetikai fejtegetésével és szép formájával, vagy ilyenül említhetném Zlinszky Aladár kitünő akadémiai székfoglalóját.

De az önálló kiadványok tekintélyes sorozata még hátra van. Szigorú abc-rendben felsorolom az irodalmi tárgyuak közül azokat, melyek «az æsthetikai méltatás» fogalma alá sorozhatók.

Alszeghy Zsolt: *Négy magyar lírikus*. 1921. *A XIX. század magyar irodalma*. 1923..

Benedek Marcell: *A modern magyar irodalom*. 1924.

Borbély István: *A magyar irodalom története Kolozsvár*. 1924.

Császár Elemér: *A magyar irodalom fejlődése*. 1919. *A magyar regény története*. 1922. *Az irodalmi kritika*. 1923.

Földessy Gyula: *Ady-tanulmányok*. 1921.

Hatvany Lajos: *Ady világa*.

Horváth János: *Aranytól Adyig*. 1921. *Petőfi* 1922.

Kéky Lajos: *Petőfi* 1923. *Beöthy Zsolt*. 1924.

Oláh Gábor: *Petőfi*.

Papp Ferenc: *B. Kemény Zsigmond*. I. 1923. II. 1924. *Rákosi Jenő, a hírlapíró*. 1924.

Pintér Jenő: *A magyar irodalomtörténet kézikönyve*. 2. köt. 1922.

Schöpfung Aladár: *A magyar irodalom a XX. században*. 1924.

Szini Gyula: *Írói arcképek*.

Voinovich Géza: *Regényírók*. 1921.

Zsigmond Ferenc: *Jókai* 1924.¹

Épöly jelentős a képzőművészeti irodalom termése. Petrovics Elek 1922-ben megalapította a *Művészeti Pantheon* című sorozatot, amely 2—3 ívnyi kis kötetekben egy-egy művész méltatását tartalmazza. Pheidias művészetéről szól az első darab, Hekler Antal tollából, tömör összefoglalásával a Pheidiasra vonatkozó eddigi ismereteknek és a művész alkotásainak épöly alapos műtörténeti, mint fejlett ízlésű æsthetikai jellemzésével. Hekler a műalkotások leírásában maga is művésszé válik, igazi beleérzéssel magyarázza a formákat. Három könyvecske magyar művészekről szól. Hoffmann Edit Barabás Miklósról ad eredeti kutatásokon alapuló életrajzot és biztos ítéletű jellemzést. Lyka Károly Madarász Viktor életét és műveit ismerteti,

¹ Mellőzöm tehát az irodalom körébe vágó, de nem értékelő dolgozatokat, pl. Horváth János, Radó Antal, Gábor Ignác verstani dolgozatait, Tolnai Vilmos Irodalomtudományát, Zoltvány Irén Erotika és irodalom c. könyvét, vagy az írókról szóló, de nem æsthetikai irányú munkákat, pl. Révész Béláét Ady tragédiájáról stb.

a művész compositiójának és stílusának avatott méltatásával, a művész pályája félbeszakadásának önálló magyarázatával. Petrovics Elek Ferenczy Károly művészi egyéniségéről ad kis keretű, de jellemző és eleven képet, nagy megértéssel méltatja a művész egyéniségének gyökereit és kibontakozását, alkotásainak lelki tartalmát és technikai problema-megoldásait.

Petrovics Elek kritikai méltatását *Hat év magyar szobrászatáról* itt hallottuk, most három éve. Ugyanő összegyűjtötte művészeti dolgozatait *Ujagról és régiekről* című kötetében (Amicus-kiadás, 1923). Századeleji francia festők, Ferenczy Károly, Szinnyi Merse Pál, Spitzer Emlánuel képeiről, Greco Magdolnájáról, magyar művészek rajzairól, a Szépművészeti Múzeum új szerzeményeiről találunk itt tanulmányokat, melyekben a tartalmi bensőség és a stíluskritikai kérdések egyaránt szerető és megértő figyelemben részesülnek. Aesthetikai tanulmány és ritka fogékonyság teljes egyensúlyban biztosítják e dolgozatok benső nagy értékét. Lyka Károlytól egy úttörő nagy monographiát kaptunk, *A táblabíró világ művészete* című négykötetes munkát. A szélesebbkörű olvasóközönség számára, de tudományos alapossággal ismerteti a XIX. század első felének építkezését, építőstílusait és építőművészeit, szobrászait, festői törekvéseit és nevezetesebb alkotásait. Ugyanő a *magyar képzőművészet*ről szóló függelékkal kiegészítette Muther *Festőművészet történetének* magyar kiadását (1920). Mind a két munka mutatja a szerző összefoglaló erejét. A szorgalmas Lázár Béla főműve ez évkörben a *Fadrusz János élete és művészete* c. terjedelmes monographia, a pályája derekán elhalt kiváló művésznek eddig legkimerítőbb méltatása (Bpest, 1924). A monographiák közt kiemelendő Elek Ártúr is, *Nagy Balogh János élete és művészete* (Bpest, 1922). Inkább elméleti, mint kritikai természetű dolgozat Hekler Antalé: *A klasszicizmus jelentősége és térfoglalása az ókori művészetben*, Fülep Lajosé (*Magyar művészet*, 1923) és Ybl Erviné: *Az antik és a modern művészet* (1920, Olcsó Könyvtár).

Szép sora ez a számottevő, sőt részben kiváló dolgozatoknak, örömdetes bizonyítéka képzőművészeti irodalmunk eleveniségének és fejlettségének.

A zenei irodalomban mint a történeti kritika jelentős termékeit kell említenünk Papp Viktornak a Zenei Pantheonban megjelent kisebb kötetait Bachról (1920), Haydnról (1921). Beethovenról (1921), melyek a zeneművészet nagy hőseinek életét, egyéniségét, művészetüknek æsthetikai és történeti jelentőségét ismertetik s a népszerűsítő célt tudományos alapossággal, biztos æsthetikai ítélettel és jelentékeny előadó művészettel egyesítik és oldják meg, Tárca formában,

könnyű tollal odavetett, de találó és értékes jellemzéseket ad ugyanő *Arcképek az operaházból* és *Arcképek a külföldi zenevilágból* (1924) című kis kötetekben, egyrészt Kerner Istvánról, Környei Béláról, Medek Annáról, Sándor Erzsiről és még öt más magyar művésről, másrészt Jeritzáról, aztán Burmesterről, Debussyről és több más zeneszerzőről. Az operaházi arcképek jórészt úttörő jelentőségűek.

Ha mégis az irodalmi kritika felé fordulunk ezúttal is, annak oka az, hogy ott elhatározóbb eredményt találunk. Hogy egy példát vegyünk. Hekler Antal *Phaidiasa* bármily kiváló összefoglalás is, ő maga kétségtelenül jelentősebb alkotással lepett meg azóta beműnket a napokban megjelent *Michel Angelo*jában. Benső és formai értékük Petrovics tanulmányait is a jutalomra jelöli, de nem szólva arról, hogy a szerző tagja bizottságunknak, az eset hasonló az előbbihez; a szerző hivatottságától még jelentősebb alkotás is várható.

Az irodalmi kritika terén ez évkörben ott látjuk például Beöthy *Romemlékeit*, a nagynevű író, tudós és irodalmi szónok essay-írói és szónoki pályájának befejezett eredményét. Ám Beöthynek már nyújtottunk Greguss-koszorút. Mellőzzük a bizottság egy tagjának, Voinovich Gézának *Regényírók* című igen kiváló essay-gyűjteményét, mely a világirodalom nagy regényíróit jellemzi velősen és művészig a magyar közönség számára, egyébként régebben írt dolgozatokat tartalmaz és az alkotó ereje javában álló szerzőtől még jelentősebbet kaptunk és remélhetünk: mellőzzük az ő *Petőfi és Arany-kommentárjait* is, melyek Petőfi és Arany-kiadásait a maguk nemében páratlaná tették. De a többi, előbb említett művek közt még több van, melyeknek úgyszólván monumentális jellegét az egész irodalmi közvélemény elismerte. Ilyennek tekinthetjük Riedl *Petőfi Sándorát*, Horváth János *Petőfijét*, Pintér Jenő *Irodalomtörténeti kézikönyvét*, Papp Ferenc B. *Kemény Zsigmondját*, Császár Elemér *A magyar regény történetét*. E művek olyanok, hogy szerzőik sem egykönnyen fogják őket felülmúlni, csak Riedl múlta felül a magáét classikus *Aranyával*, amennyiben a szintén classikus *Petőfit* nem fejezhette be egészen. Ezek közt a művek közt esik gazdag választásunk. Egy részüket már magam méltattam két évvel ezelőtt az akadémiái nagy jutalomról írt jelentésemben, talán mellőzhetem az akkor mondottak ismétlését. Csak lelkesedésemet nem fojthatom el most sem, hogy a magyar kritikai gárda a rettentő viszonyok közt ilyen alkotó erő kifejtésre képes volt. Maga Greguss, ha láthatná e szép munkákat, örömet és büszkeséget érezne.

E művek közül Horváth János *Petőfije* akadémiái nagyjutalomban részesült, tehát a legfőbb kitüntetésben, melyet magyar irodalmi

fórum nyújthat. Papp Ferenc *Kemény Zsigmondja* az akadémiai Rákosi Jenő-jutalomban, amely igen magas irodalmi becs feltételéhez van kötve, úgyhogy annak megtoldására se mód, se szükség nincs. Pintér Jenő nagy műve, épúgy Riedl *Petőfije* szintén jutalmat nyertek, s mint a Pintér művéről írt terjedelmes bírálatomban kimutatni törekedtem, annak korszakos jelentőségét történelmi tartalmában látom.

Császár Elemérnek *A magyar regény története* című monographiája a ciklus legkiválóbb kritikai alkotásai közé tartozik s még eddig nem kapott koszorút. A 329 lapra terjedő munka 1921 végén jelent meg a *Pantheon* ismerettárában. Hézagot pótol, mert a magyar regény és novella történetének még nem volt egységes monographiája. Rég érezte szükségét az irodalom. Már Beöthy hozzáfogott *A szépprózai elbeszélés* történetének megírásához, de azon a széles alapon, melyen kezdte, az első két kötettel csak a XVIII. század végéig haladhatott, a folytatást sohasem írta meg. Császár a művelt nagyközönség számára írta művét, az elemzésekben ehhez képest tart mértéket és arányt, elhozza a történetet a millenniunig s néhány vonással napjaink regényírását is érinti. Teljes tudományos készülékre támaszkodik, feltétlenül uralkodik anyagán. A bevezetésben a regény fejlődéséről, régibb és újabb típusáról, fajairól és a novellához való viszonyáról ad rövidre fogott, világos, tanulságos áttekintést. Azután a történetre térve, önálló felfogással ismerteti a régibb századokbeli előzményeket, az 1800 előtti és utáni kísérletezéseket s azután behatóan tárgyalja a magyar regény megszületését, Fáyt, Jósikát és kortársaikat. A magyar regény virágkorában külön. hosszú és az írók jelentőségével arányos fejezetek szólnak Eötvösről, Keményről, Jókairól. Mindenütt számon tartja a kritika kiforrott megállapításait, de mindenütt a maga elgondolásán szűri át és felfrissíti a színeket. Számba veszi az írók hatását korukra, jelentőségüket a kortársak értékelésének tükrében és a műfaj fejlődésében is, mai szükségleteink szempontjából is. Hasonló gonddal dolgozza ki az önkényuralom korának és a kiegyezés utáni kornak regényirodalmát Mikszáthig s minél újabb korokba halad, annál úttörőbb jelentőségre emelkedik a munka. Az újabb korok regényírói itt vannak először csoportosítva, történeti rendszerbe illesztve, jellemezve és nem egy író értékelve is. Mindenütt gondja van a szerzőnek a közélet közrehatására, az egyetemes regényirodalom áramlásaira és hatásuk hazai jelenségeire. Az egyes íróknál a meseszövé, a jellemrajz, az író világnézete, egyénisége, előadása és nyelve komoly figyelemben részesül, de nem mulasztja el a csoportok és korok regényírásának általános képét is mindig megrajzolni. A Befejezés,

mely az 1896 utáni regényírást vázolja és bírálja, Herczeg Ferencben látja a kor legnagyobb és legjellemzőbb regényíróját s végül regényirodalmunk értékéről nyilatkozik világirodalmi mértékkel mérve.

A mű nemcsak történelmi, hanem æsthetikai szempontból is igen értékes. Művelt és biztos ízlés, elméleti készültség, egyetemes irodalmi iskolázottság, a tárgynak elfogulatlanság nélküli szeretete látszik benne mindenütt. Okos és szép könyv. Művészi szempontból is igazi alkotás. Igen jól van megcomponálva és igen elevenen megírva. Stilszerű története a regénynek: maga is olyan érdekes, mint egy jó regény. Császár sok szép és tanulságos munkát írt, de összehangosabbat alig. Könyve mint kritikai és művészi alkotás mindenkép méltó arra, hogy a Greguss-jutalommal járó díszet elnyerje.

Ráadásra nincs szüksége, de az is van. Császár egyszersmind az actualis kritikának is a legtevékenyebb művelője. Nincs magyar kritikus, aki ez évkörben annyi új munkát, regényt, színművet, verses kötetet megbírált volna mint ő. Herczeg Ferenc, Csathó Kálmán, Szabó Dezső, Móricz Zsigmond, Surányi Miklós, Erdős René, Berde Mária és a szóban forgó hat év sok-sok szépirodalmi írója értékelve van bírálataiban, melyeket mindenkor jó ízlés, előkelő forma tüntet ki. Császárnak folyó kritikai munkássága is egyike napjainkban a legfontosabbaknak.

Ugyanő elméletileg is foglalkozik a kritikával. A kritika elméletéről írt tanulmánya éppen ebben a ciklusban jelent meg, a magyar kritika történetéről írt könyve pedig a folyó esztendőben. Császár mindenesetre legöntudatosabb kritikusaink közé tartozik, vele csak egy-kettő tehető párhuzamba.

Társaságunk illető bizottsága nov. 24-én tartotta ülését, melyen Berzeviczy Albert elnöklete alatt Voinovich Géza, Petrovics Elek és az előadó jelentünk meg. Az előadó javaslatára a bizottság egyhangúlag úgy határozott, hogy az idei Greguss-jutalomra Császár Elemérnek *A magyar regény története* c. munkáját ajánlja, de kéri a Társaságot, hogy koszorújával Császár Elemérnek egész kritikai (gyakorlati és elméleti) működését is tüntesse ki.

A Kisfaludy-Társaság folyó hó 3-án tartott ülésében meghallgatván a bizottság jelentését, a javaslatot magáévá tette és a Greguss-jutalmat, melyet első alkalommal Angyal Dávidnak, második alkalommal Beöthy Zsoltnek ítélt, ezúttal Császár Elemérnek ítélte oda *«A magyar regény története»* című munkájáért s a gyakorlati és elméleti kritika terén kifejtett eredményes működéséért.

Négyesy László.

IRODALOM ÉS TUDOMÁNY.

Egy új magyar epos.

Senki Pál. Irta Vietorisz József. A M. T. Akadémia Nádasdy-díjával jutalmazott költői elbeszélés. Budapest, Franklin, 1924. K. 8-r. 83 l.

Az epos modern változatának, a Byron megindította subjectiv eposnak, irodalmunkban szép hagyományai vannak. Arany János vezette be ezt az új műfajt, a mindennapi élet talajából kisarjadt, lyrai hangulatokkal kísért epikus compositiót. A fonség, a régi epos velejárója, lekopott róla, de pótolja az, ami a modern ember szemében nem kisebb érték, a kedvesség és közvetlenség. Gyulai *Romhányija* és Arany László *chef d'oeuvre*-je, a *Déliabok hőse*, e faj legkiválóbb magyar hajtásai. Hozzájuk csatlakozik Vietorisz költői elbeszélése s egy- és más tekintetben méltóan sorakozik mögéjük.

Vietorisz fölismeri a subjectiv epos természetét. A *Senki Pál* a nagy eposok csillogó romantikája helyett a való élet szürkeségét mutatja be, a képzelet merész lendülete helyett a realismus józansága uralkodik benne: és mégis az ötényekes elbeszélés egészében és részében tiszta, nemes költészet. Költészet, mégpedig lyra, sőt a *Senki Pál* lyraibb, mint bármelyik előde. Azok a magunk világát mutatták be, ő a maga világát, hiszen a hős — maga a költő.

A *Senki Pál* meséje még a *Bolond Istóké*nál is egyszerűbb. Kevés mozzanathól szövéődik, s ezeken sem csillog az érdekesség fénye. Mindennapi történet: egy szürke gimnasiunmi tanár élete gyermekkorától a mai napig. Nem történt vele semmi, ami a figyelmet magára vonná, nem élt meg többet, mint legtöbb pályatársa: tanult és küzdött, nélkülözött és ábrándozott, aztán állást vállalt és családot alapított, tanította egy kis város fiúit s fölnevelte a magáéit, majd mikor kitört a nagy háború, odaadta fiait a hazának. Ez az egész. Jól ismerjük: ezer meg ezer derék magyar férfi sorsa! Ez az egyszerű, köznapi történet azonban érdekessé és vonzóvá lesz azáltal, hogy a hős szürke külseje alatt nemes, finom lélek lakik. Ez a szemre egyszerű gimnasiunmi tanár nagy álmok álmodója. Nagyratörő eszmék, nemes eszmények hevítik lelkét, szívében ábrándok élnek és ambíciók lángjai lobognak: érzi hivatottságát, ki akar túlni, fölemelkedni a tömeg

fölé. A sors azonban mostoha hozzá, az élet kicsinyes viszonyai békóba szorítják lelkét, s nincs ereje lerázni őket magáról. Ábrándjai az idő taposó-malmában sorra szétfoszlanak, eszméin és tervein keresztül gázolnak az emberek — de ő, eltemetve egy kis város homályába, boldog lesz családjá körében, s a maga szűk világában, szerény eszközeivel is, áldoz a nagy csalódásból kimentett eszményeinek: a nevelés magasztos hivatásának és a költészetnek. Az arany arany marad a föld mélyén is. . .

Valami mélyen megindító melancholia borong ezen a pályán. Egy nagyrahívott lélek kilendülése a merészen hajló síkból és bele-törődése a mindennapi viszonyokba — mily szomorú embersors! De hogy olyan vonzóvá tudta tenni Vietorisz József ezt a képsorozatot, az az ő gazdag lelkének és költői erejének fényes bizonyossága. Ez a költő a maga egyszerű eszközeivel a szürke tárgyból is ki tudja csiholni a költői szikrát, mert művésze a formának, a nyelvnek, a hangnak, s tud játszani az emberi szív húrjain.

Maga a történet valójában nem is fontos az írónak, pusztá keret, hogy azt gondolatainak gyöngyszemeivel és érzelmeinek kibuggyanó árával töltsse ki. Amazok nem elvont reflexiók alakjában csapódnak ki, hanem a nemzetének és fájának nagy érdekeit szívén viselő igaz magyar megnyilatkozásai, s a magyarság nagy küzdelmeinek visszfénye csillog rajtuk. Érzelmei viszont nemcsak egy küszködő, hol szárnyaló, hol lemondó lélek vallomásai, hanem megszólal bennük a jóért, nagyért, szépért hevülő szív: az egyénin túl az egyetemes, a subjectiv mellett a nagy nemzeti és emberi értékek. S az egész elbeszélést áthatja valami, a mai korban már szokatlanul emelkedett erkölcsi fölfogás, amely visszadöbben korunk relativitásától, szertelenkedő eredetieskedésétől, bomlasztó radicalismusától s odamenekül költészetével, hol az ízlést és a világnézetet még nem mérgezték meg a XX. század mikrobái: a közelmulthoz s ott Arany költészetéhez. Ennek modern visszhangja a *Senki Pál* — ez csak fokozza értékét.

r. r.

Meumann æsthetikája magyarul.

Meumann Ernő: *Az esztétika rendszere*. Fordította Várkonyi Hildebrand. (Philosophiai könyvtár. Szerkeszti: Kornis Gyula VI.) Pfeifer F.

Jó gondolat volt a *Filozófiai Könyvtár* szerkesztőjétől, hogy a vállalatnak mindjárt első számai közé egy æsthetikai vezérfonalat is vett föl. Ilyennek régóta híjával vagyunk. Választása Meumann kis könyvére esett, mely a lipsei *Wissenschaft und Bildung* c. gyűjte-

mény 124. kötetétől 1919-ben már harmadik kiadásban jelent meg. (Szerzője, a jeles hamburgi philosophus és pædagógus a 3. kiadás megjelenése előtt meghalt.) Jobbat a hasonló terjedelmű vázlatok közt alig is lehetett volna lefordításra kiválasztani, pl. a Diez-féle æsthetikának, a Göschen-gyűjteményben, nagyobb szervi hibái vannak, sokkal zavarosabb. A mi szükségleteinknek talán még jobban megfelelt volna Meumann másik könyvének lefordítása, mely *Bevetetés a jelenkori æsthetikába* címet visel s a legvilágosabb, legkényelmesebb tájékoztató, főleg a Fechner óta felmerült æsthetikai problémakörökről, irányokról, módszerekről és irodalomról, körülbelül a háborúig terjedőleg. Igaz, hogy ilyen tájékoztatások elég hamar avulnak s vagy tíz évenként újakat kell adni. Másrészt az *Æsthetika* rendszere is derék munka, bár kevesebbet ad, mint a *Bevetetés* után vártunk tőle. Tartalmas és okos könyv, a mellett általán világos is.

Rendszere annyiban egyoldalú, hogy az egész tárgyalás csak két tagozathból áll, egyrészt a művészi alkotás, másrészt a művészi szemlélet (élvezés és ítélet) elméletéből. Ebbe a két, lényegileg pszichológiai kategóriába mintegy felszívódik és elsikkad a tulajdonképpeni æsthetika és művészetelmélet. Meumann annyira tartózkodik a speculatív æsthetika sokszor hánytorgatott terméketlenségétől, hogy az ellenkező végletbe, a psychologismusba csap át, s noha nem merő subjectivista, de az objectiv tényezőket is, az æsthetikai ítélet normatív és tárgyi viszonyait, a pszichológiai tárgyalás során hozza szóba. Magát az æsthetikai jelenségek és művészeti tények rendszerét nem látjuk a munkában elkülönítve, amennyiben szól róluk, az alkotó vagy a felfogó lelki folyamatainak ismertetésével kapcsolatban teszi. Ennek a módszernek megvannak az előnyei, sok érdekes dolgot mond a szerző; de nem rosszul jegyezték meg, hogy az ilyen tárgyalás nem annyira æsthetika, mint pszichologia, æsthetikai tárgykörre alkalmazva. Annyiban még a régi csapáson jár a munka, hogy az æstheticumot és a művészt egynek veszi, s az általános művészettudománynak az æsthetikától való viszonylagos függetlenítését nem hajtja végre, mint újabban az æsthetikusok többsége. Arra a kérdésre is csak az utolsó fejezetben tér rá röviden: mik a specifikusan æsthetikai vagy művészi mozzanatok, s mi különbözteti meg az æsthetikai és művészi életkört a többi életkörtől; de a kérdésre adott választ fogalmilag nem tartjuk szabatosnak. A művészi forma abban különbözik szerinte a mesterségi formától, hogy a szorosan célszerűségi formán felül is ad még valamit, olyat, amiben phantasiaérték és érzelmi érték van. Ezt — nagyjában — az iparművészetről lehetne elmondani; de nem terjeszti ki elgondolását a tiszta művészetekre, sem a

művészen kívüli szépre, illetőleg æstheticumra. Ugyanebben a kis (13 $\frac{1}{2}$ lapnyi) fejezetben tárgyalja le a művészetek rendszerét és az æsthetikai kategóriákat. Az actualis művészeti jelenségeket gyakran szóvá teszi; nálunk is különös érdeklődésre számíthatnak azok a fejezetei, amelyekben élesen állást foglal az expressionismussal, továbbá a modern német lyra symbolista és hangjátékos túlzásaival szemben, s magyarázatot keres arra a kérdésre, hogyan akadhatott bámuló közönsége nyelvficamokkal dolgozó költői törekvéseknek. Egyik bírálója, Hamann R. (maga is æsthetika-szerző) szemére veti Meumannnak, hogy inkább sérteget és szitkozódik, mint motivál, s nem mutat elég művészi fogékonyságot, mikor olyan vezető művészeknek, mint a bécsi Klimt, csak minimális művészi tehetséget tulajdonít, s Ibsen alkotásában azt, ami legjellemzőbb, a rejtelmest és sejtetőt, hibának tekinti. Meumann némileg egyoldalúan ítél, de Hamann hibáztatása sem kevésbé sértő.

A könyv szerkezetében van egy következetlenség, amit a fordító az olvasók tájékoztatása végett megjegyezhetett volna, de úgy látszik, maga sem vette észre. Meumann ugyanis a művészi alkotás elemzésének (a 3-ik fejezetnek) bevezetésében azt ígéri, hogy három szempontból fogja tárgyalni a művészi alkotást: 1. az indítékok, 2. a résztvekenységek, 3. az alanyi képességek szempontjából; de csak a motívumokról beszél, erre a célra megnyit I. számmal egy alfejezetet, de a II. és III. alfejezet nem következik utána az alkotás phasisai és a tehetségelmélet számára. A motívumtan átnyúlik egy új fejezetbe is, a negyedikbe; de az 5. fejezet sem adja a résztvekenységek és a genie elméletét, hanem áttér a művészeti élvezésnek és az ítélésnek lélektani elemzésére. Igaz, hogy az alkotás mozzanatait és az egyéniségek sajátosságait némiképp beosztja a szerző a motívumtanba, pl. a kifejezést és az alakítást a «kifejezés-motívum» és az «alakítás-motívum» elnevezéssel magyarázza. De az olvasót, kivált a kezdőt, megzavarhatja az ígért és meg is kezdett keret félbehagyása. (A három alapmotívumnál is az elsőhöz odateszi az 1. számot, a másik kettőhöz nem, v. ö. a 44., 47., 55. lapot, a magyar kiadásban 59., 65., 75. l. Világosság kedvéért a fordító pótolhatta volna a hiányt, vagy inkább az 1-et is elhagyhatta volna, mert az illető szakasz belsejében is vannak 1., 2., 3. számmal jelölt pontozatok.)

A fordítás a philosophiai műnyelv kellő ismeretével készült és általában értelmes. Helyenként azonban nagyobb szabotosság is elkelt volna. A 190. lapon az æsthetikai benyomások egyik csoportját így sorolja fel: «az egyszerű szépség, a fenséges szépség és ellenfeleik, a

rútság és alacsonyosság). A német szöveg ez: «das Schöne und das Erhabene und ihr Gegensatz das Häßliche und das Niedliche oder Kleinliche». Hozzá kell ehhez venni, hogy Meumann épen ezeken a lapokon nagy eréllyel követeli, hogy a fenségest (das Erhabene) meg kell különböztetni a széptől (das Schöne), nem szabad a szép alfájának tekinteni, mert egészen más természetű jelenség (v. ö. Burke és Kant felfogását), és hibáztatja Lippset, aki szűkebb és tágabb értelemben veszi a «szép»-et, és az utóbbi értelemben a fenségest is odaszámítja. Hova tette a fordító az emlékezetét, mikor Meumann egyenes tilalmát mindjárt a másik lapon megszegi és «egyszerű szépség»-et meg «fenséges szépség»-et fordít, mintha csak Lippset, nem Meumannt fordítaná? Meumann nem beszél «egyszerű szép»-ről, hiszen nála csak egyféle szép van. A kategóriák (szép, fenség, tragikum) stb. közös gyűjtő neve nála: das Ästhetische. (Ezt jól mondja a fordító æstheticumnak, de rosszul írja *esztétikum*-nak, mert ez a szó még nem bevett s a műveltek nyelvében nem otthonos szó, tehát az új akadémiai helyesírás szerint sem szabad olyan zsíros magyarsággal írni.) Helytelen a fenti fordításban az «alacsonyosság» szó is a «Niedliche oder Kleinliche» kifejezésére: az «alacsonyosság» jelentése nem æsthetikai, hanem etikai. Nyomban ezek után új figyelmetlenségbe botlunk. A szerző (M.) ott azt mondja, hogy az æsthetikai benyomások másik osztályában a benyomások sajátossága nem annyira a tárgyi mozzanatokban rejlik, mint inkább a szemlélő alany lelki folyamataiban, «welche die objectiven Verhältnisse *ästhetisch* wirksam machen», mint pl. a tragikum, komikum és változataik: az itt idézett német szavak így vannak fordítva: «melyek ama tárgyi hatókat *valóban* hatásosakká teszik». Megint meg van másítva a szöveg. — A fordító azután is kedvére ismételve az «egyszerű szépség» és a «fenséges szépség» terminusokat. Viszont az «alacsonyosság» műszót nem tartja meg mindjárt a következő lapon, das Niedliche és das Kleinliche együttes kifejezésére. Ott ugyanis az eredeti szöveg értelmezőleg szétválasztja a két fogalmat, tehát a fordító is kénytelen színt vallani és két szót alkalmazni. Ezt a szöveget tehát: «hierdurch entsteht das Niedliche als Ursache eines wohlgefälligen und das Kleinliche als Ursache eines mißfälligen Eindrucks» így fordítja: «így támad a kicsinyesség mint tetszésünk és a kicsinyesség mint visszatetszésünk tárgya». Ez kevésbé rossz, mint az «alacsonyosság», de a «kicsinyesség» is inkább erkölcsi jelentésű, mint æsthetikai; a «kicsinyesség»-nek lehet alkalminlag æsthetikai jelleme, de a szó általában nem határozottan æsthetikai jelentésű. Kicsinyesség helyett «kicsinyded» és kicsinyesség helyett «kisszerű» szerepel-

hetne; különben «niedlich» igazában: «kecses». És hogy felejtette el megint a fordító, hogy az előző lapon már küzködött a két szó fordításával, s most, mikor szétválasztotta a kettőt, hogy nem fordított vissza és nem igazította az ottani fordítást az újabbhoz és viszonylag jobbhoz? Egyáltalán, ha új kiadásra kerül a sor, a kiadás figyelmes átdolgozásra szorul. Mostani alakjában nem teszi nélkülözhetővé az eredetit azok számára, akik szakszerűen akarják használni.

Négyesy László.

Hünmonda és hünhagyomány.

A magyar hün-hagyomány és hün-monda. Írta Hóman Bálint. Bpest, Studium, 1925. 8-r. 106 l.

Volt-e a régi magyarságnak hünmondája? Vajjon a Kún László-kori latinul író, de erős magyar érzésű krónikás. Kézai Simon, a magyar nép körében még a XIII. században is élő-hünmondákat foglalta írásba vagy maga készítette őket, külföldi krónikákból tákolva össze a hünhistóriát? Ez a kérdés majd félszázad óta foglalkoztatja a tudományt. Nem csoda, hiszen mondakincsünk legértékesebb eleme fölött forog a kocka! Irodalomtörténetíróink nagy tudományos apparátussal egyik föltevést állították a másik helyébe, de bármelyik irányban indultak, itt is, ott is áthághatatlan szirt meredt eléjük. Akik azt hirdették, hogy hünmondakincsünk ősi, keletről magunkkal hozott hagyomány, azoknak azt is vallaniok kellett, hogy a magyarság a hünság leszármazottja — ezt pedig tagadták a historikusok. Viszont, akik a Kézai-féle hünhistóriát compilációnak hirdették, azoknak tagadniok kellett, hogy hünmondáink éltek a keresztény középkor elején — már pedig a XI—XII. század magyarja tudott arról, hogy ő Attila népe. Ezt a két szirtet hiába igyekezett a tudósok egy része megkerülni azzal, hogy a magyarság itt, az ország területén, a hün birodalom őseitől kapta a hün-magyar azonosság tudatát, hiszen a IX—X. század germánjai és slovénejai mitsem tudtak erről az azonosságról.

Az irodalomtörténet feszítő eszközei nem tudták szétvetni a szirtet: szerencsére a nyelv- és történettudósok kezében volt hatalmasabb fegyver. Gombocz Zoltán nyelvi alapon igazolta, hogy a honfoglalás előtti magyarság vezető és szervező eleme s az uralkodó Árpád-nemzetség maga is a hünokkal rokon vagy éppen hün fajú türk nép volt, s így megvan a lehetősége, hogy őseinkhez közvetlenül eljutott a hünhagyomány. A történettudós Hóman Bálint pedig most megjelent kitűnő könyvében bizonyossággá emelte ezt a lehetőséget.

Gombocz kijelölte az utat, Hóman a módot és megállapította az eredményt.¹

Hóman középkori krónikáinknak, helyesebben: gestaíinknak² vizsgálatából megállapította, hogy azok mind egy Szent László-korabeli, de már elveszett gestára mentek vissza, s ebben a XI. század végéről való kéziratban megvolt már a húnhistória egy és más eleme: az a tudat, hogy a magyarság Scythiából jött ki, hogy dicsőséges ősei két hatalmas hún király volt, Attila és Mogyer, s tudott a nőrablás tényéről s talán arról is, hogy a szétvert hunság egy része visszaözlöött keletre. Nem volt ez hún monda, mert a magyarság nem a hunság, hanem a magyarság őstörténetének fogta föl; ez a magyarság eredetmondája volt, de mint ilyen része a hún hagyománynak. Ettől a hún hagyománytól, amely nemzedékről nemzedékre terjedt a magyarság körében az V. századtól a XI. századig, Hóman élesen elválasztja hún-mondáinkat, azt a hún-históriát, amely Kézai krónikájában olvasható. Ennek hitelességét Hóman kétségbevonja s elejétől végig a krónikás csinálmányának tartja. Hiteles, történetileg igazolható hún-émlékünk csak az, amit a régi Gesta elbeszél, a többi kései, tudákos alkotás.

Az eredmény tehát, amelyre a történetíró Hóman szigorúan tudományos okfejtéssel jutott, kettős: magyar hún-mondák nincsenek, mert egyetlen főmtartójuk, Kézai krónikája — mondjuk ki nyíltan — hamisítás; van azonban hún-hagyományunk, élt a magyarság körében a hún-magyar azonosság tudata s élt közös multuknak egypár emléke. A módszer, amellyel Hóman dolgozott, egészen tudományos, okfejtése lépésről-lépésre logikusan halad: az eredmény, amelyre jutott, rendkívül értékes és perdöntő, de, úgy nézem, egy és más pontján megtámadható. Monda és hagyomány, az a két faj, amelyet Hóman oly élesen szembeállít, nemcsak nem ellentétesek, hanem synonymok, sőt arra a fogalomkörre alkalmazva, amelyben Hóman szerepelteti őket, egészen egybeesnek. Ha tehát Hóman bebizonyította, hogy volt hún-hagyományunk, azzal implicite azt is bebizonyította, hogy volt hún-mondánk! Másfelől nincs jogunk a Szent László-korabeli gesta-írók egyetlen kritériumnak megtenni a

¹ A húnmonda problémájának történetét részletesen megrajzolja és Hóman munkáját behatóan elemzi a következő kis munka: Császár Elemér: *A hún-magyar húnmondák kérdésének mai állása*. Bpest. Pallas, 1925. 31 l.

² Az eseményeket szárazon költő, naiv *krónikával* szemben a *gesta* magasabbrendű műfaj: tudatosan, biztos művészettel van szerkesztve és alakítva, nemzeti felfogás hatja át.

hún-mondarészletek tekintetében. Ez csak föltevés s nem is erősen megalapozott föltevés. Semmi akadálya sincs annak a másik föltevésnek, hogy a XI. századi író — öntudatlanul vagy inkább céljához, fölfogásához képest szándékosan — a hún-mondák sok részletét mellőzte, s azok tovább éltek a nép ajkán, amíg Kézai bele nem olvasztotta művébe. S valóban Hóman Kézai elbeszélésének több mozzanatáról nem tudja igazolni az idegen eredetet, sőt egy-kettőről maga is megengedi, hogy benne éltek a magyarság tudatában (pl. Attila kardja).

A kérdés tehát csak történeti feléről van lezárva, az irodalomtörténet majd továbbfejleszti, most már a maga módszereivel. Mi lesz az eredmény, mennyire módosulnak majd Hóman megállapításai, ma még nem tudjuk. De az bizonyos, hogy Hóman nemcsak a történettudomány szempontjából oldotta meg a hún-mondák problémáját, hanem az irodalomtörténet számára is ő kovácsolta az évezred óta elzárt lakat megnyitására a kulcsot.

—i.